

Lav Nikolajevič Tolstoj

Uskrsnuće

s ruskog preveo
Iso Velikanović

eLektire.skole.hr

SADRŽAJ

PRVI DIO	4
DRUGI DIO	128
TREĆI DIO	231
RJEČNIK	283

»Tada pristupi k njemu Petar i reče: Gospode! koliko puta ako mi sagriješi brat moj da mu oprostim? Do sedam puta?

»Reče njemu Isus: Ne velim ti do sedam puta, nego do sedam puta sedamdeset.«

(Mat., gl. XVIII, 21-22)

»A zašto vidiš trun u oku brata svojega, a brvna u oku svojemu ne osjećaš?«

(Mat., gl. VII, 3)

»Koji je medu vama bez grijeha, neka najprije kamen baci na nju.«

(Iv., gl. VIII, 7)

»Nema učenika nad učitelja svojega, nego i sasvijem kad se izuči, bit će svaki kao i učitelj njegov.«

(Luk., gl. VI, 40)

PRVI DIO

I

Ma koliko nastojali ljudi, kad ih se nekoliko stotina tisuća skupi na jednom, nevelikom mjestu, da iznakaze tu zemlju na kojoj se stišću; ma kako sabijali kamenje u zemlju da ne bi ništa raslo na njoj; ma kako plijevili svaku travku što probije; ma kako dimili kamenim ugljenom i petrolejem; ma kako obrezivali drveće i ma kako istjerivali sve životinje i ptice - proljeće je bilo proljeće čak i u gradu. Sunce je grijalo, trava oživljavala i rasla i zelenjela se svuda gdje je god nisu sastrugali, ne samo na tratinama po ulicama nego i između kamenih ploča, a breze, topole, krkavine, širile su svoje ljepljivo i mirisavo lišće, lipe napinjale populjke da pucaju; čavke, vrapci i golubovi na proljetni su način gradili već gnijezda, a uza zidove zujale muhe ogrijane suncem. Vesele su bile i biljke, i ptice, i kukci, i djeca. Ali ljudi - veliki, odrasli ljudi - nisu prestajali da varaju i muče sami sebe i jedan drugoga. Ljudi su držali da nije sveto i važno to proljetno jutro, ni ta krasota svijeta božjega stvorena za dobro svim bićima - krasota koja pozivlje za mir, slogu i ljubav - nego je sveto i važno ono što su izmislili oni sami da bi vladali jedan nad drugim.

Tako se u kancelariji gubernijskog zatvora držalo da nije sveto i važno što je svim životinjama i ljudima dana miloća i radost proljetna, nego se držalo svetim i važnim što je jučerašnjeg dana bio stigao pod brojem, s pečatom i natpisom, spis o tom da bi se danas, 28. travnja, u devet sati ujutro, dovela tri uznika što se nalaze u istražnom zatvoru - dvije žene i jedan muškarac. Jedna od tih žena, kao najvažnija prestupnica, imala se dovesti odvojeno. Na osnovu, dakle, te odredbe ušao je 28. travnja, u osam sati ujutro, nadstražar u mračni, smradni hodnik ženskog odjela. Za njim je ušla u hodnik žena izmučena lica, kuštrave sijede kose, u jaki, s gajtanima na rukavima i potpasana pasom s modrim rubom. To je bila stražarica.

- Vi biste Maslovu? - zapita ona prilazeći s dnevnim stražarom jednim vratima od ćelije, koja se otvaraju na hodnik.

Stražar zveckajući željezom otključa bravu, otvori vrata ćelije iz koje provali još smradniji uzduh nego što je u hodniku i zavikne:

- Maslova, pred sud! - i opet pritvori vrata očekujući. Čak i u zatvorskom je dvorištu bio svjež uzduh koji oživljuje, vjetar ga je donio u grad. A u hodniku je bio kužni uzduh koji te tišti, prožet zadahom izmetina, katrana i gnjileža što odmah navodi na sjetu i tugu svakog čovjeka koji tek dolazi. To je iskusila i stražarica, koja je došla iz dvorišta, premda je bila navikla na loš uzduh. Kad je ulazila u hodnik, obuze je odjednom umornost i pospanost.

U ćeliji se čulo komešanje: ženski glasovi i koraci bosih nogu.

- Ded brže, miči se tamo, Maslova, velim ti! - zavikne nadstražar kroz vrata ćelije.

Za koja dva časa iziđe na vrata čvrstim korakom, brzo se okreće i stane uz nadstražara nevisoka i vrlo prsata mlada žena u sivoj haljini navučenoj na bijelu jaku i bijelu suknu. Na nogama su ženi bile platnene čarape, povrh čarapa uznička obuća, a glava povezana bijelim rupcem ispod kojega su, očito namjerno, bile ispuštene vitice kuštrave crne kose. Na svem joj je licu bila ona osobita bjeloća kakva je na licu ljudima koji su proveli dugo vremena u zatvoru, a podsjeća na krumpir kad proklije u podrumu. Takve su joj iste bile i male široke ruke i bijeli puni vrat koji je virio iz velike ogrlice na haljini. Na tom su licu iznenadivale, osobito na zagasitoj bljedoći toga lica, vrlo crne, sjajne, ponešto podbuhle ali vrlo žive oči, od kojih je jedno oko pomalo škiljilo. Držala se veoma uspravno, isprisivši pune grudi. Kad je izišla u hodnik, malo zabaci glavu, pogleda nadstražaru ravno u oči i stade, pripravna da izvrši sve što zaištu od nje. Nadstražar htjede već da zaključa vrata, ali se uto promoli odande blijedo, oštrosno, namreškano lice gologlave sjede starice. Starica poče da govori nešto Maslovoj; ali nadstražar tresne vrata starici o glavu, i glave nestade. U celiji zakikota ženski glas. Maslova se nasmiješi također i okreće se prozorčiću s rešetkama na vratima. Starica se s one strane pritisla uz prozorčić i progovorila promuklim glasom:

- Najviše pazi da ne iskazuješ ništa izlišno, ostaj pri jednome, i gotovo!
- Ta svejedno je, gore neće biti - reče Maslova i strese glavom.
- Zna se da je sve jedno, a nisu dva - reći će nadstražar sa starješinskim uvjerenjem o svojoj oštromnost. - Za mnom, marš!

Nestade staričina oka što se vidjelo u prozorčiću, a Maslova iziđe nasred hodnika i brzim koracima pođe za nadstražarom. Siđoše niz kamene stepenice, prođoše pored muških celija, smradnijih i još bučnijih nego što su ženske, iz kojih su ih svuda pratile oči u prozorčićima na vratima, i uđoše u kancelariju gdje su već stajala dva stražara s puškama. Pisar, koji je ondje sjedio, dade jednom vojniku spis prožet duhanskim dimom, pokaže zatvorenicu i reče: »Primi!« Vojnik, nižnjenovgorodski seljak, crvena, rohava lica, turi spis za zavratak na kabanici i smješkajući se podmignye drugaru, Čuvašu širokih jagodica, na zatvorenicu. Vojnici siđu sa zatvorenicom niza stepenice i pođu ka glavnom izlazu.

Na vratima glavnog izlaza otvore se vratašca, vojnici i zatvorenica prekorače preko praga u vratašcima, iziđu izvan zidina i pođu gradom po sredini popločanih ulica.

Kočijaši, trgovci, kuharice, radnici, činovnici postajkivali su i radoznalo promatrali zatvorenicu; neki su mahali glavom i mislili: »Evo dokle dovodi loše vladanje koje nije kao naše.« Djeca su u stravi gledala razbojnicu, mirilo ih je tek to što za njom idu vojnici, i ona sad ne može ništa više da uradi. Neki seljanin, koji je prodavao ugalj i napio se u gostionici čaja, pristupi joj, prekrsti se i dade joj kopejku. Zatvorenica se zacrvenje, sagne glavu i izgovori nešto.

Osjećajući uperene poglede, ona je neopazice, i ne okrećući glave, vinkala ispod oka na one što je gledaju, i nju je veselila ta pažnja koju je svraćala na se. Veselio ju je i čisti, kad se usporedi s uzama, proljetni uzduh, ali su je boljele noge kad je stupala, jer su bile odvikle od hodanja i bile obuvene u nezgrapne uzničke cokule, te je gledala pod noge i nastojala da stupa što god može lakše. Kad je prolazila kraj brašnare, pred kojom su gegajući se hodali golubovi i nitko ih nije dirao, zatvorenica se nogom gotovo okrznula o jednoga goluba; golub uzleti i trepćući krilima proleti zatvorenici tik uz uho da ju je prekrio vjetar. Ona se nasmiješi i zatim teško uzdahne kad se sjetila svoga položaja.

II

Život uznice Maslove bio je vrlo običan život. Maslova je bila kći neudate kmetice koja je živjela kod svoje matere, kravarice, na imanju dviju gospodica sestara. Ta je neudata žena rađala svake godine, i kako se to obično radi po selima, djecu su krstili, a zatim mati nije dojila tu djecu koja su se neželjeno javljala, koja nisu potrebna i smetaju poslu, i djeca su brzo umirala od gladi.

Tako je pomrlo petero djece. Sve su ih krstili, onda ih nisu hranili, pa su umirala. Šesto dijete, koje je stekla od prolaznika Ciganina, bila je djevojčica, i udes bi joj bio onakav isti, ali se dogodilo da je jedna od dviju starih gospodica svratila u obor da izgrdi kravarice što skorup zaudara na kravu. U oboru je ležala dojilja s krasnim, zdravim novorođenčetom. Stara gospodica izgrdi sve zbog skorupa i zato što su rodilju pustili u obor i htjede već da ode, ali uto spazi djetešce, ražali se i ponudi se da mu kumuje. Krstila je, dakle, djevojčicu, a zatim je, žaleći svoje kumče, davala materi mlijeka i novaca, i djevojčica ostade na životu. Stare su je gospodice i zvalе »spašenom«.

Djevojčici su bile tri godine kad joj se mati razboljela i umrla. Baki kravarici bila je unučica na teret, a onda stare gospodice uzeše djevojčicu k sebi. Crnooka je djevojčica odrasla neobično živa i mila, i stare su gospodice uživale u njoj.

Stare su gospodice bile dvije: mlađa, koja je bila dobrodušnija. Sofja Ivanovna, a ona je i krstila djevojčicu, i starija, stroža, Marja Ivanovna. Sofja Ivanovna je gizdala djevojčicu, učila je čitati i htjela da je obrazuje, Marja Ivanovna je govorila da od djevojčice treba načiniti sluškinju, dobru sobericu, i zato je mnogo iziskivala, kažnjavala je, a kad bi se ozlovoljila, čak je i tukla djevojčicu. Tako su ta dva utjecaja stvorila od djevojčice, kad je odrasla, napola sobericu, napola odgojenu djevojku. Tako su je i zvali srednjim imenom - ni Katja, ni Katjenka, nego Katjuša. Šila je, spremala sobe, čistila kredom ikone, pekla, mljela, donosila kavu, radila sitnu rubeninu, a ponekad sjedila s gospodicama i čitala im.

Prosili su je, ali nije ni za koga htjela da podje, osjećajući da će joj život s tim ljudima, radnicima, što je prose, biti težak, jer je bila razmažena slastima gospodskoga života.

Tako je živjela do šesnaeste godine. Kad je navršila šesnaestu godinu, doputovao gospodicama njihov nećak, student, bogataš i knez, i Katjuša se, ne smijući da to prizna ni njemu, a čak ni sebi, zaljubila u njega. Zatim se nakon dviju godina taj isti nećak svratio k tetkama na putu u rat, proboravio kod njih četiri dana i uoči svog odlaska zaveo Katjušu, tutnuo joj posljednji dan u ruku novčanicu od sto rubalja i otputovao. Pet mjeseci nakon njegova odlaska razabrala je pouzdano da je trudna.

Otda joj je omrzlo sve i samo je mislila o tom kako bi se izbavila iz one sramote što je očekuje i počela ne samo da preko volje i loše služi gospodicama nego odjednom prasnula, a i sama nije znala kako se to dogodilo; nagovorila gospodicama prostaštva za koja se kasnije kajala i sama i zaiskala da je otpuste.

I gospodice, nezadovoljne s njom, otpustiše je. Od njih je otisla za sobericu k policijskomu pristavu, ali tamo je mogla da proživi samo tri mjeseca, jer je policijski pristav, starac od pedeset godina, stao da navaljuje na nju, a kad je jednom počeo osobito da prianja, buknula ona, okrstila ga glupanom i starim vragom i tako ga gurmula u prsa da je pao. Otjerali je zbog prostaštva. Nije joj pristajalo da stupi u službu, brzo će roditi, i ona se nastani kod seoske udovice, babice, koja je trgovala pićem. Porod je bio lak. Ali babica, koja je babičila bolesnoj ženi u selu, zarazi Katjušu babinjom groznicom, pa dijete, dječa-

ka, otpraviše u nahodište gdje je odmah umrlo nakon dolaska, kako je pripovijedala starića koja ga je odvezla.

Kad se Katjuša nastanila kod babice, imala je u svemu 127 rubalja; 27 zarađenih rubalja i 100 rubalja što joj je dao njen zavodnik. A kad je odlazila od nje, bilo joj je ostalo svega šest rubalja. Nije znala čuvati novce, trošila je i za sebe, i davala svima tko god zamoli. Babica joj je naplatila za življenje - za hranu i za čaj - za dva mjeseca 40 rubalja, 25 rubalja je otišlo da se otpravi dijete. 40 rubalja izmolila je babica da kupi kravu, dvadesetak se rubalja rasulo tako -za haljine, za darove, tako da Katjuša, kad je ozdravila, nije imala novaca, te je valjalo tražiti mjesto. Mjesto je našla kod šumara. Šumar je bio oženjen čovjek, ali je isto onako, kao i policijski pristav, već od prvog dana počeo da navaljuje na Katjušu. Bio joj je mrzak i nastojala je da ga se kloni. Ali on je bio iskusniji i lukaviji nego ona, a što je glavno, bio je gospodar koji ju je mogao slati kamo hoće, pa je uvrebao časak i dočepao je se. Žena mu to doznala, pa kad je jednom zatekla muža sama u sobi s Katjušom, poletjela da je tuče. Katjuša se nije dala, te se zapodjela tučnjava zbog koje su je istjerali iz kuće, a nisu joj platili što je zaradila. Onda Katjuša ode u grad i nastani se ondje kod tetke. Tetak je bio knjigovođa i nekad je živio dobro, ali je sad bio izgubio mušterije, pijančevao je i zapijao sve što mu dopadne ruku.

A tetka je držala malu praonicu, time hranila sebe i djecu i uzdržavala propalicu muža. Ona ponudi Maslovoj neka se u nje zaposli kao pralja. Ali gledajući teški život kod tetke, skanjivala se Maslova i tražila po služinskim zavodima mjesto sluškinje. I mjesto je našla kod gospode uz koju su živjela dva sina gimnazijalca. Nedjelju dana pošto je bila stupila u službu, stariji brkati gimnazijalac šestog razreda prestade da uči i nije ostavljao Maslovu na miru, navaljivao je na nju. Mati okrivi za sve Maslovu i otpusti je. Novog mjesta nije dobila, ali se dogodilo da je Maslova, kad je došla u služinski zavod, srela ondje gospodu s prstenjem i s narukvicama na gojnim golim rukama. Kad je ta gospođa doznala prilike Maslove i da traži mjesto, dade joj svoju adresu i pozva je k sebi. Maslova ode k njoj. Gospođa je dočeka ljubazno, pogosti je kolačima i slatkim vinom i pošalje nekud svoju sobericu s pisacem. Naveče uđe u sobu visok čovjek duge prosjede kose i sjede brade; taj starac sjedne odmah uz Maslovu i uzme da je promatra i da se šali s njom, blistavih očiju, i da se smješka. Domaćica ga pozove u drugu sobu i Maslova je čula kako je govorila: »Sasvim je svježa, sa sela.« Onda pozove domaćica Maslovu i reče joj da je to pisac koji ima vrlo mnogo novaca i neće ništa požaliti ako mu se bude svidjela. Svidjela mu se, i pisac joj dao 25 rubalja i obećao da će se često sastajati s njom. Novci se vrlo brzo potrošili kad su se nanizali troškovi izdržavanja kod tetke, pa nova haljina, šešir i vrpce. Za nekoliko je dana pisac po drugi put poslao po nju. Otišla je. Dao joj je 25 rubalja i predložio da se preseli u zaseban stan.

Živeći u tom stanu, što joj je najmio pisac, zaljubi se Maslova u zgodnog trgovackog pomoćnika koji je stanovao u istom dvorištu. Sama to reče piscu i preseli se u zaseban mali stan. A pomoćnik, koji joj je obećao da će je uzeti, ne kazujući ništa otputova u Nižnji Novgorod, očito ju je ostavio, i Maslova ostala sama. Htjela je u prvi mah da sama živi u stanu, ali joj nisu dopustili. I policijski joj komesar reče da može stanovati tako samo ako dobije žutu cedulju i podvrgne se pregledima. Onda ona ode opet k tetki. Kad je tetka vidjela na njoj modnu haljinu, ogrtač i šešir, dočeka je s poštovanjem i nije se više usuđivala da joj nudi neka stupi u pralje, jer je držala da je ona sad stala na višu stepenicu u životu. Za Maslovu nije sad ni bilo više pitanja o tom bi li ili ne bi li u pralje. Sa žaljenjem je gledala sada taj robijaški život što ga u prvim sobama provode blijede pralje mršavih ruku, od kojih su neke već suščave, kako Peru i glaćaju u sapunskoj pari od trideset stupnjeva, kraj prozora otvorenih i ljeti i zimi - i strepila je od pomisli da je i ona gotovo bila stupila na tu robiju. I baš u to vrijeme, nadasve jadno za Maslovu, jer nije imala nikakva

pokrovitelja, Maslovu je pronašla podvodačica koja je javnim kućama dobavljala djevojke.

Maslova je pušila već odavno, ali u posljednje vrijeme, za svog odnosa s pomoćnikom i onda pošto ju je ostavio, sve se više i više priučavala da pije. Vino ju je privlačilo ne samo zato što joj se činilo tečnim, nego ju je najviše privlačilo i zato što joj je omogućavalo da zaboravi sve one nevolje što je proživjela te joj davalо neusiljenost i uvjerenost o svojoj vrijednosti, koje nije imala bez vina. Bez vina je vazda bila pokunjena i sramežljiva. Podvodačica pogosti tetku, a kad je napila Maslovu, ponudi joj da stupi u najbolji, najljepši zavod u gradu, a isticala joj sve probitke i prednosti toga položaja. Maslovoj je bilo da bira: ili poniženje da bude sluškinja, a onda će zacijelo biti muških napastovanja i tajnih časovitih preljuba, ili siguran, miran, uzakonjen položaj i javni, zakonom dopušteni i dobro plaćeni postojani preljub, i ona je odabrala ovo posljednje. Osim toga mislila je time da se osveti i svome zavodniku, i pomoćniku, i svim ljudima koji su joj učinili nažao. Pri tom ju je zamamljivao također i bio jedan od razloga konačnoj njenoj odluci to što joj je podvodačica rekla da haljine može naručivati kakve bude željela - baršunaste, fajene, svilene, plesne s golum ramenima i rukama. A kad je Maslova zamislila sebe u svjetložutoj svilenoj haljini, iskićenoj crnim baršunom - dekolteu, nije mogla da odoli nego predala putnicu. I te iste večeri najmi podvodačica izvoščika i odveze je u čuvenu javnu kuću Kitajeve.

Otada je za Maslovu počeo onaj život kroničnog kršenja božjih i čovječanskih zapovijedi, što ga provode tisuće i tisuće žena ne samo po dopuštenju nego i pod pokroviteljstvom državne vlasti, koja je zabrinuta za dobro svojih građana, i za devet se od deset žena svršava bolnim bolestima, preranom iznemoglošću i smrću.

Ujutro i danju težak san poslijе noćne orgije. U tri, u četiri sata umorno ustajanje s prljave postelje, selterska voda za mamurluk, lijeno švrjanje po sobama u jutarnjim haljinama, bluzama, spavaćim haljinama, virkanje iza zavjesa na prozore, malko rječkanje, zatim umivanje, mazanje, namirisivanje tijela, kose, ogledavanje haljina, svađe zbog haljina s gazdaricom, ogledavanje u ogledalu, mazanje lica, obrva, slatka masna hrana, zatim oblačenje u jarku haljinu koja ogoljuje tijelo, zatim izlazak u iskićenu, sjajno rasvijetljenu dvoranu - dolazak gostiju; glazba, igranje, slatkiši, vino, pušenje i preljubi s mladima, srednjima, gotovo djecom i starcima koji propadaju, s neženjama, oženjenima, trgovcima, pomoćnicima, Armenima, Židovima, Tatarima, bogatima, siromašnima, zdravima, bolesnima, pijanima, trijeznima, surovima, nježnima, vojnicima, civilistima, studentima, gimnazijalcima - s ljudima svih staleža, godina i vrsta. I krikovi, i šale, i tučnjave, i glazba, i duhan i vino, vino i duhan, i glazba od večera sve do svanača. I tek ujutro oslobođenje i težak san. I tako svaki dan, cijelu sedmicu. A potkraj nedjelje vožnja u državni institut - na policiju, gdje državni službenici, činovnici, doktori, muškarci, nekad ozbiljno i strogo, a nekad s nestrašnim veseljem, ništeći stid što ga je za obranu od zlodjela dala priroda ne samo ljudima nego i životinjama - pregledavaju te žene i izdaju im patent za nastavljanje tih istih zlodjela što su ih one sa svojim saučesnicima izvršivale u toku sedmice. I opet takva ista sedmica dana. I tako svaki dan - i ljeti, i zimi, i na radne dane, i na blagdane.

Tako je Maslova proživjela sedam godina. Za to je vrijeme promijenila dvije kuće i bila jedan put u bolnici. Sedme godine njena boravka u javnoj kući, a osme godine poslijе prvog pada, kad joj je bilo 26 godina, dogodilo joj se ono zbog čega su je strpali u zatvor i sada je dovodili pred sud nakon šest mjeseci proboravljenih u zatvoru s ubojcama i kraljicama.

III

Baš kad je Maslova, izmorena dugih hodom, došla sa svojom pratinjom k zgradi Okružnog suda, onaj je isti nećak njenih odgojiteljica, knez Dmitrij Ivanovič Nehljudov, koji ju je zaveo, ležao još na svojoj visokoj, mekoj postelji, na perima i s perinom, raskopčao ovratnik na holandskoj čistoj noćnoj košulji s uglačanim naborima na prsima i pušio cigaretu. Netremice gledao pred se i mislio što mu valja danas uraditi i šta je bilo jučer.

Sjećajući se sinoćne večeri provedene kod Korčaginih, bogatog i odličnog svijeta, čiju će kćer, kako svi misle, uzeti, on uzdahne, baci ispušenu cigaretu, htjede da iz srebrnog cigarnika izvadi drugu, ali se predomisli pa spusti s kreveta glatke bijele noge, nađe njima papuče, ogrne na puna ramena svilenu domaću haljinu te brzo i teško koračajući ode u sobu za odijevanje do spavaće sobe, svu prožetu umjetnim zadahom eliksira, kolonjske vodice, fiksatoara, parfema. Ondje on osobitim praškom očisti zube plombirane na mnogim mjestima, isplahne ih mirisavom vodicom, onda se stade od glave do pete prati i trljati različitim ručnicima. Pošto je mirisavim sapunom oprao ruke, pomno očistio četkicama duge nokte, a u velikom mramornom umivaoniku umio lice i debeli vrat, ode još u treću sobu kraj spavaonice gdje je bio pripravljen tuš. Kad je tako hladnom vodom oprao mišićavo bijelo tijelo, obloženo salom, i otro se dlakavim otiračem, navuče čisto uglačano rublje, obuje cipele sjajne kao zrcalo i sjedne pred toaletno ogledalo da dvjema četkama raščešlja kratku, crnu kovrčavu bradu i kuštravu kosu, koja mu se prorijedila na prednjem dijelu glave.

Sve stvari koje je upotrebljavao - toaletni pribor, rublje, odjeća, obuća, ovratnici, pribadče, kopče - bile su najbolje i najskuplje vrste, nenapadne, priproste, valjane i skupocjene.

Pošto je od desetaka ovratnika i pribadača odabrao one koji su mu prvi dospjeli pod ruku - nekad mu je to bilo novo i zanimljivo, sad mu je bilo baš svejedno - Nehljudov obuče odijelo očišćeno i pripravljeno na stolici i izide, ako i nije bio potpuno svjež, a ono čist i mirisav, u dugu jedaču sobu u kojoj su juče tri momka olaštila parket, a u njoj stoji golem hrastov bife i isto tako velik rasklopni stol, koji se čini nekako svečan sa svojim široko raskrećenim izrezbarenim nožicama nalik na lavle šape. Na tom stolu, koji je bio pokriven finim naškrobijenim stolnjakom s velikim monogramima, stajali su: srebrn kaveni sud s mirisavom kavom, isto takva šećernica, skorupnik s ukuhanim skorupom i košariča sa svježim pecivom, kolačićima i biskvitom. Uz pribor su ležala prispjela pisma, novine i novi svezak »Revue des deux Mondes«. Nehljudov htjede baš da se prihvati pisama, ali uto doplovi na vrata što vode u hodnik puna vremešna žena u crnini, s poculicom od čipaka, koja joj pokriva nešto poširu stazicu razdjeljka na glavi. To je bila soberica pokojne matere Nehljudovljeve, koja je nedavno umrla u tom istom stanu, Agrafena Petrovna; ona je sad ostala kod sina kao gazdarica.

Agrafena Petrovna je u različito vrijeme provela desetak godina s Nehljudovljevom majkom u inozemstvu te je naoko i po manirama bila gospođa. Živjela je u kući Nehljudovih od djetinjstva i znala je Dmitrija Ivanovića dok je još bio Mitjenjka.

- Dobro jutro, Dmitrije Ivanoviču.
- Zdravo, Agrafena Petrovna. Šta je novo? - zapita Nehljudov šaleći se.
- Pismo, ili od kneginje, ili obično od kneginjice. Odavno ga je donijela soberica, čeka kod mene - odgovori Agrafena Petrovna dajući pismo i značajno se smješkajući.

- Dobro, odmah - reče Nehljudov, uzme pismo, a kad je opazio smiješak Agrafene Petrovne, namršti se.

Smiješak Agrafene Petrovne značio je da je pismo od kneginjice Korčagine koju Nehljudov, po mišljenju Agrafene Petrovne, kari da uzme. I ta misao, iskazana smiješkom Agrafene Petrovne, bila je neugodna Nehljudovu.

- Reći će joj, dakle, neka pričeka. - I Agrafena Petrovna prihvati četkicu kojom se opahuje stol, a jer nije ležala na svom mjestu, premetne je na pravo mjesto i otplovi iz jedaće sobe. Nehljudov otvoril mirisavo pismo što mu je dala Agrafena Petrovna i stade ga čitati:

»Vršeći dužnost koju sam preuzezela da budem Vaše pamćenje« - bilo je napisano jasnim, ali širokim rukopisom na listu sivog debelog papira, s hrapavim rubovima - »podsjećam Vas da Vi danas, 28. travnja, morate da budete u porotnom sudu i zato se ne možete nikako s nama i s Kolosovim odvesti da gledate slike kako ste Vi, po prirođenoj Vam lako-umnosti, obećali jučer; à moins que vous ne soyez disposé à payer à la cour d'assises les 300 roubles d'amende que vous refuses pour votre cheval¹ zato što niste stigli na vrijeme. Sjetila sam se toga jučer tek što ste bili otišli. Nemojte, dakle, zaboraviti.

Kn. M. Korčagina«

Na drugoj strani je bio dodatak:

»Maman vous fait dire que votre couvert vous attendra jusq'à la nuit. Venez absolument à quelle heure que cela soit.«²

M. K.«

Nehljudov se namršti. Pisamce je bilo nastavak one vještačke rabote što je već dva mjeseca izvodi s njim kneginjica Korčagina, a sastojalo se u tom da ga je nezamjetnim koncima sve više i više svezivala uza se. A, međutim, osim one obične neodlučnosti za ženidbu, kakva je u ljudi koji nisu u prvoj mladosti i nisu strasno zaljubljeni, bio je u Nehljudova još važan razlog zašto je ne bi mogao odmah zaprositi, sve da se i odluči na to. Nije tomu bio razlog što je prije deset godina zaveo Katjušu i ostavio je - to je bio sasvim zaboravio i nije držao zapreku svojoj ženibici; razlog je bio što je baš bio u odnosu s udatom ženom, pa ako je s njegove strane bio sad i raskinut taj odnos, ona još nije priznala da je raskinut.

Nehljudov je bio vrlo bojažljiv sa ženama, ali baš je ta bojažljivost izazvala u one udate žene želju da ga pokori. Bila je to žena predstavnika plemstva u onom kotaru kamo je na izbore putovao Nehljudov. I ta mu je žena nametnula odnos koji se Nehljudovu činio svaki dan sve zamamnijim, a u isti mah i sve odvratnijim. Isprva nije Nehljudov mogao da odoli napasti, zatim, jer je osjećao da joj je skrivio, nije mogao da raskine taj odnos bez njena pristanka. To je, dakle, bio razlog što je Nehljudov držao da nema prava, sve kad bi i htio, da zaprosi Korčaginu.

Na stolu je baš ležalo pismo od muža te žene. Kad je Nehljudov ugledao taj rukopis i žig, pocrveni i odmah osjeti da mu je porasla snaga, što je uvijek osjećao kad mu se približa-

¹ à moins que vous ... (franc.) - Ako, međutim, niste spremni da platite porotnom sudu trista rubalja globe, koje vam je žao dati za konja...

² Maman vous fait dire ... (franc.) - Mama vam poručuje da će vas prostrti stol čekati do noći. Dođite svakako ma u koje vrijeme.

vala opasnost. Ali se uludo uzrujavao: muž, predstavnik plemstva u onom istom kotaru gdje su bila glavna imanja Nehljudovljeva, javljao je Nehljudovu da je za konac svibnja sazvana izvanredna zemska skupština,³ i on moli Nehljudova neka svakako dođe, donner un coup d'épaule⁴ narednim važnim pitanjima na zemskoj skupštini o školama i pri-laznim putovima, jer da se očekuje jako protivljenje reakcionarne stranke.

Predstavnik je bio liberalan čovjek i on se zajedno s nekim istomišljenicima borio protiv reakcije, koja je nastala za Aleksandra III, te ga je svega zaokupila ta borba i ništa nije znao o svom nesretnom obiteljskom životu.

Nehljudov se sjeti svih bolnih časova koje je proživio s tim čovjekom: sjeti se kako je jednom mislio da je muž saznao i pripravljao se na dvoboј s njim, u kojem je kanio pucati u zrak; sjeti se onog strašnog prizora s njom kad je istrčala u park do ribnjaka da se utopi, a on trčao i tražio je. »Ne mogu sada da putujem i ne mogu ništa da poduzimam dok mi ona ne odgovori« - pomisli Nehljudov. Ima sedmica dana kako joj je napisao odlučno pismo u kojem je priznavao da je kriv i pripravan je da na koji mu drago način iskupi svoju krivicu, ali je ipak držao, za njeno vlastito dobro, da je njihovim odnosima zauvijek kraj. Na taj je list očekivao, dakle, odgovor i nije ga dobijao. To što nije bilo odgovora, donekle je bio dobar znak. Da ona ne pristaje na raskid, odavno bi bila napisala, ili bi čak i sama doputovala kako je to radila prije. Nehljudov je čuo da je ondje bio sad neki oficir koji joj se udvarao, i to ga je morilo ljubomornošću, a u isti ga mah radovalo nadom da će se osloboditi laži koja ga muči.

Drugo je pismo bilo od vlasteoskog upravitelja. Upravitelj piše kako bi svakako trebalo da dođe sam on, Nehljudov, da utvrdi svoje nasljedno pravo, a osim toga da odluči kako bi se nastavilo gospodarenje: onako kako se vodilo za pokojnice, ili, opet, kao što je on predlagao pokojnoj kneginji i sada predlaže mладomu knezu - da se poveća inventar i da sami obrađuju svu zemlju koja se dijeli seljacima. Upravitelj piše da će takvo iskorisćavanje biti kudikamo probitačnije. Uz to se upravitelj ispričava što je ponešto zakasnio da prvog u mjesecu pošalje 3.000 rubalja, kako je morao po rasporedu. Te će novce poslati narednom poštom. A zakasnio je da pošalje zato što nikako nije mogao da skupi od seljaka, koji su u svojoj nesavjesnosti dotjerali dotle da se morao obratiti vlasti da ih prisili. To je pismo bilo Nehljudovu i ugodno i neugodno. Ugodno mu je bilo što ima vlast nad velikom svojinom, a neugodno je bilo to što je za prve svoje mладosti bio oduševljen sljedbenik Herberta Spencera,⁵ i osobito je njega, velikog posjednika, potresla zasada u »Social Statics«⁶ da pravednost ne dopušta privatnu svojinu zemlje. Iskreno i odrešito, kako to mладost umije, ne samo da je govorio tada da zemlja ne može biti predmet lične svojine nego je i na univerzitetu pisao djelo o tom, pa je zaista i predao u to vrijeme seljacima mali dio svoje zemlje (koja nije pripadala njegovoj majci, nego njemu lično, po očinskoj baštini), jer nije želio da u opreci sa svojim uvjerenjem posjeduje zemlju. Sada, kad je po nasljedstvu postao veliki posjednik, morao je da uradi jedno od ovoga: ili da se odreke svojine kao što je učinio prije deset godina sa dvjesti desetina očinske zemlje, ili da šutljivim sporazumom prizna da su mu sve prijašnje misli bile pogrešne i lažne.

³ Zemstvo: od 1864. samoupravna okružna i kotarska vlast u carskoj Rusiji (odlučivala u ekonomskim i školskim pitanjima).

⁴ *donner un coup d'épaule* (franc.) - da bude oslonac...

⁵ *Herbert Spencer* (1820-1903) - engleski filozof, jedan od utemeljitelja sociologije

⁶ *Social Statics* (engl.) - *Socijalna statika*, prva knjiga H. Spencera objavljena 1851. godine

Prvo nije mogao da uradi jer osim zemlje nije imao nikakvih sredstava za opstanak. Nije, međutim, htio da služi već je bio prihvatio raskošne navike u životu, od kojih je mislio da ne može više odustati. A i čemu kad u njega nije više bilo ni onog snažnog uvjerenja, ni one odlučnosti, ni onog častoljublja i želje da bi zadvio, što su bili u njega za mladosti. A drugo - da se odrekne onih jasnih i neoborivih dokaza o nezakonitosti posjedovanja zemlje, što ih je tada crpao iz »Socijalne statike« Spencerove, a sjajnu im je potvrdu našao kasnije, poslije mnogo godina, u djelima Henryja Georgea⁷ - nije nikako mogao.

I zato mu je bilo neugodno upraviteljevo pismo.

IV

Kad je ispio kavu, Nehljudov ode u kabinet da iz pozivnice dozna u koliko sati treba da bude u sudu i da napiše kneginjici odgovor. Da dođe do kabineta morao je proći kroz radionicu. U radionici je stajao stalak s izvrnutom započetom slikom i bile porazvješane studije. Pogled na tu sliku kojom se mučio dvije godine, i na studije, i na cijelu radionicu - podsjećali su ga na ono što ga je osobito snažno zaokupilo u posljednje vrijeme - kako je nemoćan da dalje napreduje u slikarstvu. Tumačio je taj osjećaj svojim tanano razvijenim estetskim osjećanjem, ali mu je ipak vrlo neugodno bilo to saznanje.

Prije sedam godina je istupio iz službe jer je bio odlučio da je njegov poziv slikarstvo te je s visine umjetničkog rada ponešto prezirno gledao svaki drugi rad. Sada se pokazalo da nije imao pravo. I zato mu je bio neugodan svaki spomen o tome. Teškim je osjećanjem pogledao sve te raskošne uređaje u radionici i neraspoložen ušao u kabinet. Kabinet mu je bio vrlo velika, visoka soba sa svakojakim ukrasima, uređajima i udobnostima.

U ladici, u golemu stolu, u odjeljenju za ročne stvari našao je Nehljudov odmah pozivnicu na kojoj je bilo napisano da u sudu mora biti u jedanaest sati te sjeo i počeo kneginjici pisati da joj zahvaljuje na pozivu i da će nastojati da dođe na objed. Ali kad je napisao jedno pismo, razdere ga: bilo je odviše intimno; napisao je drugo - bilo je hladno, gotovo uvredljivo. Opet ga razdere i pritisne na puce na zidu. Na vrata uđe vremešan lakaj, mrka lika, obrijan, sa zalistima, sa sivom pregačom od katuna.

- Molim pošaljite po izvoščika.
- Na zapovijest.
- I recite - ondje očekuje ona od Korčaginih - da zahvalujem, nastojat ću da dođem.
- Na zapovijest.

»Neuljudno je, ali ne mogu da pišem. Svakako ću se danas sastati s njom« - pomisli Nehljudov i ode da se obuče.

Kad se obukao i izišao na vanjske stepenice, već ga je čekala poznata kočija s gumenim točkovima.

- A jučer, tek što ste se bili odvezli od kneza Korčagina - reći će izvoščik napola okrećući svoj krepki, opaljeni vrat u bijeloj ogrlici na košulji - i ja došao, vratar veli: Baš su otišli.«

⁷ **Henry George** (1839-1897) – američki pisac, političar i politički ekonomist; pokretač zemljišne reforme, nalazi uzroke socijalne bijede u privatnoj svojini zemljišnog posjeda; djelo: *Progress and Poverty* (*Napredak i siromaštvo*, 1879)

»I kočijaši znaju za moje odnose s Korčaginima« - pomisli Nehljudov i neriješeno pitanje koje ga je neprestano zaokupljalo posljednje vrijeme: treba li ili ne treba da uzme Korčaginu - pojavi se pred njim i on, kao i u većini pitanja koja su u to vrijeme iskrasavala pred njim, nije nikako mogao da ga riješi ni ovako, ni onako.

U prilog ženidbi bilo je, prvo što ženidba, osim ugodnosti domaćeg ognjišta i uklanjanja neurednosti spolnoga života, daje priliku za moralan život, kako je nazivao takav obiteljski život; drugo, i glavno, bilo je to što se Nehljudov nadao da će žena i djeca dati smisao njegovu životu, koji je sada bez sadržaja. A protiv ženidbe je bio, prvo, opći strah da ne izgubi slobodu, kao u svih neženja koji nisu mladi, a drugo, nesvesni strah od tajanstvenog ženskoga bića.

A zasebno, u prilog ženidbi s Missi (Korčagina se zvala Marija i njoj su dali nadimak kao u svima obiteljima određenoga sloja) - bilo je, prvo, što je od dobra roda te se u svemu, od odjeće do načina kako govori, hoda, smije se, odvajala od prostih ljudi; a nije se odvajala bilo čime isključivim, nego »pristojnošću« - nije znao drugog izraza za to svojstvo i vrlo je visoko cijenio to svojstvo; drugo, još i to što je ona više od svih drugih cijenila njega, dakle ga je, po njegovu poimanju, razumjevala. I to, što ga je razumjevala, to jest priznavala njegove visoke vrijednosti, dokazivalo je Nehljudovu da je umna i da valjano sudi. A protiv ženidbe s Missom bilo je osobito, prvo što bi se, po svoj prilici, mogla naći djevojka koja bi imala još kudikamo više lijepih svojstava nego Missi, i zato bila dostojnija njega, a drugo što je njoj 27 godina i zato je u nje bilo zacijelo već i prijašnjih ljubavi - i ta je misao morila Nehljudova. Ponos mu se nije mirio s tim da nije ona, čak i u prošlosti, mogla da ne ljubi njega. Nije ona, dabome, mogla znati da će se sastati s njim, ali ga je vrijeđala i puka misao da je ona prije mogla nekoga ljubiti.

Razloga je, dakle, bilo isto toliko »za« koliko i »protiv«, ti su razlozi, barem po svojoj snazi, bili jednaki, te se Nehljudov smijao sam sebi i nazivao sebe Buridanovim magarcem. A ipak je ostao Buridanov magarac i nije znao kojoj bi se baglji sijena okrenuo.

»Uostalom, dok ne dobijem odgovora od Marje Vasiljevne (žene predstavnika plemstva), dok to ne dokončam potpuno, ne mogu ništa poduzeti« - reče sebi.

I ta misao da može i mora da zateže s odlukom bila mu je ugodna.

»Uostalom, o svemu tome ću razmisiliti kasnije« - reče sebi kad mu se laka kočija bez ikakva štropota dovezla do asfaltirana ulaza u sud.

»Sad treba da savjesno izvršim društvenu dužnost, kako ja uvijek radim i držim da mora biti. Osim toga je često i zanimljivo« - reče u sebi i uđe pokraj vratara u sudski hodnik.

V

Po sudskim je hodnicima bila već jača vreva kad je Nehljudov ušao u sud.

Stražari su brzo hodali, čas i trkom trčali amo-tamo s nalozima i spisima ne dižući noge od poda nego stružući njima, zadihani. Istražitelji, advokati, suci, prolazili su amo-tamo, molitelji ili optuženici koji nisu zatvoreni nujno su švrljali pored zidova ili sjedili i čekali.

- Gdje je Kotarski sud? - zapita Nehljudov jednog stražara.
- Koji vam treba? Ima građanski odjel, ima i krivični sud.
- Ja sam porotnik.
- Krivični odjel. Tako ste i morali kazati. Ovamo desno, zatim naljevo, i druga vrata.

Nehljudov pođe prema uputi.

Pred tim vratima stajala su dva čovjeka i čekala; jedan je bio visok, debeo trgovac, dobrodušan čovjek koji se očito napio i najeo i bio dobre volje; drugi je bio trgovački namještenik, židovskog porijekla. Razgovarali su o cijeni vune kad im je pristupio Nehljudov i zapitao da li je tu porotnička soba.

- Tu je, gospodine, tu je. I vi ste naš čovjek, porotnik? - veselo namigujući zapita dobrodušno trgovac.

- No, pa da, zajedno ćemo poraditi - nastavi on kad mu je Nehljudov odgovorio da jest.

- Trgovac drugoga ceha⁸ Baklašov - reče pružajući meku, široku ruku koja se nije mogla stisnuti - treba da poradimo. S kim mi je čast?

Nehljudov s predstavi i ode u porotničku sobu.

U nevelikoj porotničkoj sobi bilo je desetak ljudi različitog soja. Svi su tek bili došli, i neki su sjedili, drugi hodali, promatrali jedan drugog i upoznavali se. Bio je jedan penzioner u uniformi, drugi u kaputima, u jakama, samo jedan u prsluku.

Na svima je bio - uza sve to što su mnogi bili otregnuti od posla i što su govorili da im je to na teret - na svima je bio izražaj nekog zadovoljstva izazvanoga sviješću da vrše važan društveni posao.

Porotnici, pošto su se neki upoznali, a neki tek nagađali tko je tko, razgovarali su se o vremenu, o ranom proljeću, o narednim poslovima. Oni koji nisu bili poznati, brže se upoznali s Nehljudovom držeći to očito za osobitu čast. A Nehljudov je, kao i uvijek među nepoznatim ljudima, primao to kao dužnost. Da je zapitan zašto drži sebe za višeg od većine ljudi, ne bi znao odgovoriti, jer sav njegov život nije pokazivao nikakvih osobitih odlika. A što je dobro izgovarao engleski, francuski i njemački, što je na njemu bilo rublje, odjeća, ovratnik i kopče od prvih dobavljača te robe, nije moglo razumijevao je i sam, nikako biti razlog da mu se prizna prednost. A ipak je on, bez sumnje, vjerovao u tu prednost svoju i primao znakove poštovanja, što su mu iskazivali kao nešto što mu pripada, a vrijedao se kad toga nije bilo. Baš u porotničkoj mu se sobi dogodilo da je osjetio svu neugodnost osjećaja kad mu se ne iskazuje poštovanje. Među porotnicima se našao i Nehljudovljev znanac. To je bio Petar Gerasimović (Nehljudov nije nikada znao i čak se po nešto hvalio time što mu ne zna prezime), bivši učitelj djeci njegove sestre. Taj je Petar Gerasimović bio sad gimnaziski učitelj. Nehljudov ga nije podnosio zbog familijarnosti, samosvjesnog kikotanja, uopće zbog neotesanosti, kako je govorila Nehljudovljeva sestra.

- A, zapali ste i vi - gromkim kikotom dočeka Petar Gerasimović Nehljudova. - Niste se izvukli?

- Nisam ni mislio da se izvlačim - oštro i potišteno odgovori Nehljudov.

- No, to je građanska odvažnost. Počekajte, kad ogladnite i kad vas ne budu puštali da spavate, onda ćete drugačije zapjevati - još glasnije kikoćući izgovori Petar Gerasimović.

»Taj protin sin odmah će mi početi govoriti - 'ti'« - pomisli Nehljudov, te izrazi na licu toliku tugu kakva bi bila prirodna tek onda kad bi ovog časa doznao za smrt svih srodnika; odstupi od njega i približi se grupi okupljenoj oko obrijanog, visokog, dostojaštenog gospodina koji je živo pripovijedao nešto. Taj je gospodin govorio o parnici koja se sad vodi u građanskom odjelu, kao o stvari koju on dobro zna, spominjao suce i zna-

⁸ Staleški rang trgovaca.

menite advokate po imenu i očinskom imenu. Pripovijedao je o onom začudnom preokretu, na koji je znao da navrati parnicu znameniti advokat, tako da će jedna stranka, stara gospođa, uza sve to što ima potpuno pravo morati ni za što da plati protivnoj stranci silne novce.

- Genijalan advokat! - govorio je on.

Slušali su ga s poštovanjem i neki su nastojali da umetnu svoje napomene, ali ih je on prekidal sve, kao da jedino on može da zna sve istinski.

Uza sve to što je Nehljudov došao kasno, morao je dugo čekati. Rasprava nije mogla početi zbog jednog od članova suda koji još nije bio stigao.

VI

Predsjednik je došao u sud rano. Bio je to visok, pun čovjek velikih zalisaka, koji su mu sjedjeli. Bio je oženjen, ali je provodio vrlo razuzdan život isto kao i njegova žena. Nisu smetali jedno drugomu. Jutros je od Švicarkinje, guvernante koja je ljetos živjela u njihovoј kući, a sada s juga prolazi u Petrograd, dobio list da će ga između tri i šest sati čekati u gradu, u gostionici »Italija«. I zato je želio da započne i ranije završi današnju raspravu, pa da do šest sati stigne i posjeti tu riđastu Klaru Vasiljevnu s kojom je lanjskog ljeta na ljetovanju zapodjeo roman.

Kad je ušao u kabinet, zatvori vrata, izvadi iz ormara u kojemu su spisi, s donje police, dva utega i izvede dvadeset kretnji gore, naprijed, na stranu i dolje, a pri tom čućne malo tri puta, držeći utege nad glavom.

»Ništa te ne održava toliko koliko polijevanje vodom i gimnastika« - pomisli on opipavajući lijevom rukom sa zlatnim prstenom na prstenjaku napeti biceps na desnici ruci. Preostajalo mu je još da razmahne oko sebe (te je dvije kretnje izvodio uvijek prije nego što će dugo sjediti na raspravi), ali uto se stresla vrata. Netko je htio da ih otvori. Predsjednik brže položi utege na mjesto i otvori vrata.

- Oprostite! - reče.

U sobu uđe jedan od članova suda, sa zlatnim naočarima, nevisok, uzdignutih ramena i namrštena lica.

- Opet nema Matveja Nikitiča - reče vijećnik zlovoljno.

- Nema ga još - odgovori predsjednik oblačeći mundir. - Vazda kasni.

- Začudo kako ga nije stid - reče vijećnik i srdit sjedne vadeći cigarete.

Taj je vijećnik, vrlo uredan čovjek, imao jutros neugodan sukob sa ženom zato što je žena prije vremena potrošila novce koje joj je dao za mjesec dana. Molila je da joj da unaprijed, ali joj on reče da ne odustaje od svoga. Nastao skandal. Žena će reći: ako je tako, onda neće biti ni objeda - neka se i ne nada objedu kod kuće. Tako je i otišao u strahu da će ona izvršiti svoju prijetnju, jer se od nje moglo sve očekivati. - »Eto, živi dakle lijepim, moralnim životom« - mislio je gledajući sjajnog, zdravog, veselog i dobrodušnog predsjednika koji je, široko razmaknutih laktova, lijepim bijelim rukama zaglađivao guste i duge prosjede zaliske s obiju strana vezene ogrlice - »on je uvijek zadovoljan i veseo, a ja se mučim.«

Uđe sekretar i donese nešto.

- Vrlo vam zahvaljujem - reče predsjednik i zadimi cigaretu. - A koju bi parnicu da uzmem prvo?

- Pa, ja mislim trovanje - kao nekako ravnodušno odgovori sekretar.

- Pa, dobro, neka bude trovanje - reče predsjednik, pošto je smislio da je to takva parnica koja bi se mogla dovršiti do četiri sata, pa da onda ode.

- A Matveja Nikitiča nema?

- Još ga nema.

- A je li tu Breve?

- Tu je - odgovori sekretar.

- Kažite mu, dakle, ako ga budete vidjeli, da ćemo otpočeti s trovanjem.

Breve je bio onaj zamjenik državnog tužioca koji je trebao da zastupa optužbu u toj raspravi.

Kad je sekretar izišao u hodnik, sastade se s Breveom. Visoko uzdignutih ramena, u raskopčanom mundiru, s mapom pod pazuhom, koračao je brzo hodnikom, gotovo trkom, lupkajući petama i mašući slobodnom rukom tako da mu je dlan stajao okomito na pravac njegova hoda.

- Mihail Petrovič moli da zapitam jeste li gotovi? - zapita sekretar.

- Razumije se, ja sam uvijek gotov - odgovori tužiočev zamjenik. - Koja je parnica prva?

- Trovanje.

- Pa krasno - odgovori tužiočev zamjenik, ali to mu se nije nipošto činilo krasnim; nije bio spavao cijele noći. Ispraćali su druga, mnogo su pili i kartali se do dva sata, a zatim otišli ženama u onu istu javnu kuću u kojoj je još prije šest mjeseci bila Maslova, tako da nije dospio da pročita baš parnicu o trovanju te je sad htio da je preleti. A sekretar je namjerno, jer je znao da on nije čitao parnicu o trovanju, posavjetovao predsjednika neka to provede najprije. Sekretar je bio čovjek liberalnog, i čak radikalnog mišljenja. A Breve je bio konzervativan, i čak osobito odan pravoslavlju, kao i svi Nijemci koji služe u Rusiji, pa ga sekretar nije volio i zavidio mu je na mjestu.

- No, a kako ćemo sa škopcima? - upita sekretar.

- Rekao sam da ne mogu - odgovori zamjenik tužiočev -jer nema svjedoka, tako ću i izjaviti sudu.

- Ta svejedno...

- Ne mogu - odgovori zamjenik tužiočev i isto onako mašući rukom otrči u svoj kabinet.

Parnicu protiv škopaca odgađao je zbog odsutnosti svjedoka koji nije nikako bio važan i potreban za parnicu, jedino zato, jer ako se ta parnica bude raspravljala pred sudom, gdje je porota sastavljena od inteligentnih ljudi, mogla je da završi oslobođenjem okrivljenika. A po dogovoru s predsjednikom trebalo je da se parnica prenese u sesiju u kotarskom gradu, gdje će biti većinom seljaci i zato ima više nade optužbi.

Sve je živje bilo kretanje u hodniku. Najviše je svijeta bilo pred dvoranom građanskog odjela gdje se je vodila ona parnica u kojoj je porotnicima govorio dostojanstveni gospodin, ljubitelj sudskih parnica. Kad se prekinula rasprava, iziđe iz te dvorane baš ona starica što joj je genijalni advokat znao da preotme sav imutak u korist poslovnom čovjeku koji nije imao nikakva prava na taj imutak; to su znali i suci, a pogotovo tužitelj i njegov advokat; ali postupak što je on smislio bio je takav da su morali da oduzmu imetak starići i dadu ga poslovnom čovjeku. Starica je bila debela žena u iskićenoj haljini i s mnogo cvijeća na šeširu. Kad je izašla na vrata, sastade u hodniku i lamajući debelim kratkim

rukama neprestano je ponavljal obraćajući se svomu advokatu: »Ta šta će to biti? Molim vas. Ta šta je to?« Advokat je gledao u cvijeće na njenu šeširu i nije je slušao nego nešto smisljao.

Na vrata dvorane građanskog odjela izide brzo za staricom sijajući plastronom⁹ široko otvorenog prsluka i samozadovoljnim licem, onaj isti znameniti advokat koji je izradio da je starica sa cvijećem ostala bez ičega, a poslovni čovjek koji mu je dao deset tisuća rubalja dobio više od sto tisuća rubalja. Sve se oči uperile u advokata, a on je to osjećao i svom vanjštinom svojom kao da je govorio: »Ne treba nikakvih iskaza odanosti«, i brzo je prošao pored sviju.

VII

Naposljetku došao i Matvej Nikitič, te u porotničku sobu uđe sudski pristav, mršav, dugovrat čovjek nakriva hoda a i iskrivljene donje usne.

Sudski pristav bio je čestit čovjek sveučilišna obrazovanja, ali nije mogao da se održi ni na kojem mjestu jer je mnogo pio. Prije tri mjeseca pribavila mu je to mjesto neka grofica, zaštitnica njegove žene, i on se dosad držao na njemu i radovao se tomu.

- Dakle, gospodo, jeste li se svi okupili? - zapita on natičući na nos pince-nez¹⁰ i gledajući kroza nj.
 - Čini se, svi - odgovori veseli trgovac.
 - Provjerit ćemo, dakle - reče sudski pristav te izvadi iz džepa listinu i uzme prozivati gledajući prozivane čas preko pince-neza, čas kroz njega.
 - Državni savjetnik I. M. Nikiforov.
 - Ja sam - odgovori dostojanstveni gospodin koji zna sve sudske parnice.
 - Pukovnik u penziji Ivan Semjonovič Ivanov.
 - Tu je - oglasi se mršavi čovjek u penzionerskom mundiru.
 - Trgovac drugog ceha Petar Baklašov.
 - Evo ga - odgovori dobrodušni trgovac smiješći se cijelim ustima. - Gotovi smo!
 - Gardijski poručnik, knez Dmitrij Nehljudov.
 - Ja sam - odgovori Nehljudov.
- Sudski se pristav pokloni osobito uljudno i prijazno gledajući preko pince-neza kao da tim izdvaja njega između drugih.
- Kapetan Jurij Dmitrijevič Dančenko, trgovac Grigorij Jefimovič Kulešov, itd., itd.
- Svi su, osim dvojice, bili na okupu.
- Izvolite sad, gospodo, u sudnicu - reče sudski pristav uljudnom kretnjom pokazujući na vrata.
- Svi krenuše i propuštajući jedan drugoga na vratima, izidoše u hodnik a iz hodnika u sudnicu.

⁹ Ugačana »prsa« na haljinama i muškim košuljama.

¹⁰ *pince-nez* (franc. *pincer* - štipati + *nez* - nos) - cviker, naočale koje se drže na nosu pomoću metalne štipaljke

Sudnica je bila velika, duga soba. Jedan joj je kraj zapremao podij na koji su vodile tri stepenice. Na podiju je u sredini stajao stol pokriven zelenim suknom s tamnjim zelenim resama. Iza stola su stajala tri naslanjača s jako visokim hrastovim izrezbarenim naslonima, a iza naslanjača visio je u zlatnu okviru portret u jarkim bojama, general (car) u sav rast, u uniformi i s lentom, a iskoraknuo nogom i uhvatio se za sablju. U desnom je uglu visio čivot¹¹ s likom Kristovim pod trnovim vijencem i stajao analoj,¹² a s desne je strane stajao i pult tužiočev. S lijeve strane, prema pultu, bio je u pozadini sekretarov stolić, a bliže publici izrezana hrastova rešetka i za njom još prazna optuženička klupa. S desne su strane na podiju stajale u dva reda stolice, također s visokim naslonima, za porotnike, dolje stolovi za advokate. Sve je to bilo u prednjem dijelu dvorane koju je rešetka prepolavlјala. A stražnji je dio bio sav zapremljen klupama koje su se penjale sve jedna više druge i redale se do stražnjega zida. U stražnjem dijelu sudnice, u prednjim klupama, sjedile su četiri žene, vjerojatno neke tvorničke radnice ili soberice, i dva muškarca, također radnici, očito zapanjeni veličanstvenim uređenjem sudnice, pa su zato plašljivo šaputali.

Odmah iza porotnika iziđe na sredinu svojim hodom u stranu sudski pristav i zavikne gromkim glasom kao da je njime htio da zaplaši prisutne:

- Dolazi sud!

Svi ustadoše, a na podiju u sudnici uđoše suci: predsjednik onako jakih mišica i krasnih zalisaka, zatim mrki vijećnik sa zlatnim naočarima, koji se sad još jače namrštiljer je baš pred raspravom skobio šurjaka, sudskog kandidata, i taj mu je saopćio da je bio kod sestre, a sestra mu kazala da neće biti objeda.

- Morat ćemo, dakle, otići u krčmu - rekao šurjak smijući se.

- Nije ništa smiješno - odgovori mrki sudski vijećnik i namršti se još jače.

I, napisljetu, treći sudac, onaj isti Matvej Nikitič koji vazda kasni - taj je sudac bio bradat čovjek, krupnih, otomboljenih, dobrih očiju. Taj je sudac bolovao od želučanog katara te je po doktorovu savjetu otpočeo od današnjeg jutra novu dijetu, i ta ga je nova dijeta zadržala danas kod kuće još dulje nego obično. Sada, kad je uzlazio na podij, bio je ozbiljna izraza, jer mu je bila navada da svim mogućim sredstvima odgoneta zagonetke koje je zadavao sam sebi. Sada je zagonetnuo: ako se broj koraka od vrata iz kabine do naslanjača bude dijelio sa tri bez ostatka, to će ga nova dijeta izliječiti od katara, a ako se ne bude dijelio, neće. Koraka je bilo 26, ali on zakorači još mali koračić i upravo s 27 korakom pristupi naslanjaču.

Likovi predsjednika i sudaca, koji su na podiju izišli u uniformama, s ogrlicama izvezeniima zlatom, bili su vrlo dostojanstveni. Osjećali su to i sami, i sva trojica, kao da su zbuњeni od svoje veličanstvenosti, žurno i skromno oboriše oči i sjedoše na svoje izrezbarene naslanjače za stol pokriven zelenim suknom, na kojem su se isticali: trostrana prizma s orлом, staklene vase u kojima se u trgovinama drže slatkisi, stajala je tintarnica i ležala pera, čist papir i tek zašiljene olovke različitih veličina. Zajedno sa sucima ušao je i tužiočev zamjenik. I on je isto onako žurno, s mapom pod pazuhom, i isto onako mašući rukom otisao na svoje mjesto kod prozora i odmah se zadubio u čitanje i pregledavanje spisa iskorišćujući svaki trenutak da bi se pripravio za parnicu. Taj je tužilac optuživao tek četvrti put. Bio je vrlo častoljubiv i čvrsto je odlučio da stvori sebi karijeru, pa je zato

¹¹ čivot (grč.) - ormarić s ikonom Krista

¹² analoj (grč.) - u pravoslavnoj crkvi visok stalak za crkvene knjige i slike

smatrao za potrebno da okrivljenici budu osuđeni u svim parnicama u kojim on nastupa kao tužilac. Suštinu parnice o trovanju znao je u općim crtama i sastavio je već plan za svoj govor, ali mu je još trebalo nekih podataka i njih je on sad žurno ispisivao iz spisa. Sekretar je sjedio na protivnom kraju na podiju, spremio sve one spise koji bi mogli ustrebati da budu pročitani te pregledavao zaplijenjeni članak koji je nabavio i čitao jučer. Htio je da o tom članku razgovara s bradatim sucem, koji je bio njegova mišljenja, i prije razgovora je htio da se upozna s člankom.

VIII

Predsjednik, pošto je pregledao spise, zadade nekoliko pitanja sudskom pristavu i sekretaru, a kad su mu odgovorili i potvrdili, odredi da se dovedu okrivljenici. Odmah se otvore vrata sa rešetkom, i s kapama na glavi uđu dva žandara s golin sabljama, a za njima najprije jedan okrivljenik, riđ muškarac s pjegama na licu - i dvije žene. Muškarac je bio u uzničkoj haljini, preširokoj i predugoj za njega. Kad je ulazio u sud, držao je na šavovima ruke s raširenim krupnim prstima napeto ispruženima i na taj je način pridržavao preduge rukave koji su mu spadali. Ne gledajući ni suce ni gledaoce, pozorno je promatrao klupu oko koje je obilazio. Kad ju je obišao, sjedne na nju pažljivo, s kraja, puštajući mjesta drugima, uperi oči u predsjednika kao da šapuće nešto i stade micati mišićima na obrazima. Za njim uđe žena koja nije bila mleta, također u uzničkoj haljini. Glava je ženi bila povezana uzničkim rupcem, lice sivobijelo bez obrva i bez trepavica, ali crvenih očiju. Ta je žena bila naoko sasvim mirna. Kad je prolazila na svoje mjesto, haljina joj se zakvačila za nešto, a ona je pomnjkivo, ne žureći se, otkvači i sjedne. Treća je okrivljenica bila Maslova.

Čim je ušla, svi muškarci koji su bili u dvorani okrenu oči k njoj i dugo ih nisu odvajali od bijelog lica i crnih očiju, koje se blistaju kao politura, i s bujnih grudi što joj iskakuju pod uzničkom haljinom. Pa i žandar pored kojega je prolazila nije obarao oči nego ju je gledao dok je prolazila i sjedala, a zatim, kad je sjela, kao da je osjetio da je nešto skrivio, žurno se odvratio, stresao se i upro oči pravo u prozor pred sobom.

Predsjednik počeka dok okrivljenici nisu posjedali na svoja mjesta, a čim je sjela Maslova, obrati se on sekretaru.

Započela je obična procedura: nabranje porotnika, raspravljanje o onima koji nisu došli, kazne za njih i odluke o onima koji su se izmolili i popunjavanje zamjenicima. Zatim predsjednik složi ceduljice, turi ih u staklenu vazu, zasuće malo izvezene rukave na mundiru i ogoli ruke neobično obrasle dlakama i uzme s opsjenarskim gestama vaditi sve po jednu ceduljicu, odmotavati ih i čitati. Zatim predsjednik spusti rukave i pozove svećenika neka prisegne porotnike.

Starkelja svećenik, nabuhla blijeđožuta lica, u smeđoj mantiji sa zlatnim križem na prsima i još s nekim malim odličjem pribodenim postrance na mantiji, polako mičući pod mantijom otečene noge, pristupi analoju koji je stajao pod ikonom.

Porotnici ustadoše i u skupini podoše prema analoju.

- Izvolite - progovori svećenik punom rukom dodirujući svoj križ na prsima i očekujući da pristupe svi porotnici.

Svećenik je taj vršio svećeničku službu četrdeset i šest godina i spremao se da za tri godine proslavi svoj jubilej isto onako kako ga je nedavno proslavio protovjerej u sabornoj

crkvi. A u kotarskom je sudu služio otkad su stvoreni sudovi i jako se ponosio tim što je zakleo nekoliko desetaka tisuća ljudi i što se u svojim poodmaklim godinama još vazda trudi za dobro crkvi, domovini i porodici kojoj će ostaviti, osim kuće, kapital koji nije manji od trideset tisuća u vrijednosnim papirima. A da njegov rad pred sudom, koji se sastojao u tom da ljude privodi prisegi pred evanđeljem, u kojem je izričito zabranjena prisega, nije valjan rad, to mu nije nikad padalo na pamet, i ne samo da mu nije bio na teret nego je i volio taj posao na koji se naviknuo i pri njemu se često upoznavao s valjanom gospodom. Sada se s priličnim zadovoljstvom upoznao sa znamenitim advokatom, koji ga je nadahnuo velikim poštovanjem, jer je za samu parnicu protiv starice s golemin cvijećem na šeširu dobio deset tisuća rubalja.

Kad su se svi porotnici popeli uza stepenice na podij, naheri svećenik čelavu i sijedu glavu, proturi je kroz zaprljanu rupu na epitrahilju,¹³ zagladi rijetku kosu i obrati se porotnicima:

- Dignite desnu ruku a prste složite ovako - reče on polagano, staračkim glasom, dižući punu ruku s jamicama nad svakim prstom i slažući te prste u štipetak. - Ponavlajte sad za mnom - reče i započe: - Obećavam i zaklinjem se svemogućim Bogom, pred svetim njegovim evanđeljem i životvornim krstom Gospodnjim, da će u stvari u kojoj... - govorio je prekidajući iza svake rečenice. - Ne spuštajte ruke, držite ovako - obrati se mladom čovjeku koji je bio spustio ruku... - da će u stvari u kojoj...

Dostojanstveni gospodin sa zaliscima, pukovnik, trgovac i drugi držali su ruke sa složenim prstima tako kako je zahtjevao svećenik i kao s osobitim uživanjem kako treba i visoko, a drugi kao nekako preko volje i kako ne treba. Jedni su preglasno ponavljali riječi kao s nekom revnošću i izrazom koji kazuje: a ja će ipak govoriti i govoriti; a drugi su samo šaputali, zaostajali za svećenikom i zatim, kao da su se uplašili, stizali ga sa zakašnjnjem; jedni su, vrlo jako, kao da se boje da ne bi ispustili nešto, izazovnim gestama držali svoje štipetke, a drugi ih rastavljavali i opet skupljali. Svima je bilo neprilično, jedino je starčić svećenik bio bez sumnje uvjeren da radi vrlo koristan i važan posao. Poslije zakletve pozove predsjednik porotnike da izaberu starješinu. Porotnici ustanu i gurajući se izađu u vijećnicu a ovdje svi oni odmah izvade cigarete i zadime. Netko predloži za starješinu dostojanstvenoga gospodina i svi odmah pristanu, pobačaju i pogase opuške i vrate se u sudnicu. Izabrani starješina javi predsjedniku tko je izabran za starješinu, i svi opet, koračajući jedan drugomu preko nogu, posjedaju u dva reda na stolice s visokim naslonima.

Sve je teklo bez zadržavanja, gotovo i svečano, i ta pravilnost, dosljednost i svečanost bili su očito na zadovoljstvo učesnicima jer su u njima utvrđivali svijest da rade ozbiljan i važan javni posao. Takav je osjećaj obuzimao i Nehljudova,

Čim su porotnici bili posjedali, održa im predsjednik govor o njihovim pravima, dužnosti i odgovornosti. Dok je govorio, predsjednik je neprestano mijenjao pozu: čas bi se nalaktio na lijevu, čas na desnu ruku, čas se naslanjao na naslon, čas na ručku na naslanaču, čas ispravljao rubove na spisu, čas gladio nož za papir, čas opipavao olovku.

Prava su im se, po njegovim riječima, sastojala u tom da preko predsjednika mogu ispitivati okrivljene, mogu da imaju olovku i papir i mogu da razgledavaju stvarne dokaze. Dužnost im se sastojala u tom da ne sude krivo nego pravo. A odgovornost im se sastojala u tom što će biti kažnjeni, ako ne budu čuvali tajnu o raspravljanju i ako stupe U vezu s drugim ljudima.

¹³ *epitrahilja* (grč.) - dio odjeće u pravoslavnih svećenika (u katolika stola)

Svi su slušali s poštovanjem i pažljivo. Trgovac, koji je širio oko sebe zadah vina i suzdržavao glasno podrigivanje, svaku je rečenicu odobravao klimanjem glavom.

IX

Kad je predsjednik završio svoj govor, obrati se okrivljenicima:

- Simone Kartinkine, ustanite - reče on.

Simon skoči nervozno, mišići mu se na licu počeše micati još brže.

- Kako se zovete?

- Simon Petrov Kartinkin - brzo izgovori on praskavim glasom. Očito se bio unaprijed pripravio za odgovor.

- Vaše zvanje?

- Ratar.

- Iz koje gubernije, kotara?

- Iz tulske gubernije, krapivenskoga kotara, općine kupjanske, iz sela Boraka.

- Koliko vam je godina?

- Trideset četvrta, rodio sam se tisuću osamsto...

- Koje ste vjere?

- Vjere smo ruske, pravoslavne.

- Oženjeni?

- Nisam.

- Čime se zanimate!

- Bio sam konobar u gostonici »Mauritanija«.

- Jeste li dosad bili suđeni?

- Nisam nikad bio suđen jer smo živjeli prije...

- Niste dosad suđeni?

- Ne daj bože, nisam nikad.

- Jeste li dobili prijepis optužnice?

- Jesam.

- Sjednite. Jefimija Ivanovna Bočkova - obrati se predsjednik narednoj okrivljenici.

Ali Simon je vazda još stajao i zaslanjao Bočkovu.

- Kartinkine, sjednite!

Kartinkin je sve još stajao.

- Kartinkine, sjednite!

Ali je Kartinkin sve još stajao i tek onda sjeo kad je pritrčao sudski pristav naherene glave i neprirodno razrogačenih očiju i tragičnim šapatom izgovorio: Sjednite, sjednite!

Kartinkin sjedne isto onako brzo kako je i ustao te se zaogrne haljom i uzme opet nečujno micati obrazima.

- Kako se zovete? - uzdišući umorno obrati se predsjednik drugoj okriviljenici ne gledajući je i o nečemu se obavještavajući iz spisa koji je ležao pred njim. Posao je bio predsjedniku toliko navadan da je radi ubrzavanja mogao da radi i dva posla u jedan mah.

Bočkovoju su bile 43 godine - kolomenska građanka, zanimanje: konobarica u onoj istoj gostonici »Mauritaniji«. Pred sudom i u istrazi nije bila, prijepis je optužnice dobila. Odgovore je svoje izgovarala Bočkova izvanredno smiono i s takvim intonacijama kao da priklapa uz svaki odgovor: »jest - Jefimija, i Bočkova, prijepis sam dobila i ponosim se time, i neću nikomu dopustiti da se smije.« Bočkova i nije sačekala da joj se rekne neka sjedne nego je odmah sjela čim se završilo ispitivanje.

- Kako se zovete? - obrati se ženskar predsjednik nekako osobito prijazno trećoj okriviljenici. Treba da ustanete - priklopi blago i umiljato kad je vidio da Maslova sjedi.

Maslova se naglo trgne, ustane, pa je s izražajem pripravnosti, ispršenih bujnih grudi, ne odgovarajući, gledala predsjednika ravno u lice svojim smješkavim, malo zrikavim crnim očima.

- Kako se zovete?

- Zvali su me Ljubov - progovori ona brzo.

Nehljudov je, međutim, natakavši pince-nez, gledao redom okriviljenike kako ih ispituju.

- »Ta ne može biti«, mislio je ne skidajući očiju okriviljenici s lica. »Ta otkud Ljubov«, mislio je kad je čuo njen odgovor.

Predsjednik htjede da ispituje dalje, ali sudac s naočarima zašapće nešto srdito i zaustavi ga. Predsjednik mahne glavom da odobrava i obrati se okriviljenici.

- Kako to, Ljubov? - reći će. - Vi ste zapisani drugačije.

Okriviljena je šutjela.

- Ja vas pitam kako je vaše pravo ime?

- Kako si krštena? - zapita srditi sudac.

- Prije su me zvali Katarina.

»Ta ne može biti«, govorio je i dalje u sebi Nehljudov, a međutim je već pouzdano znao da je to ona, ona ista djevojka, gojenica, soberica, u koju je neko vrijeme bio zaljubljen, baš zaljubljen, a zatim ju je u nekoj mahnitoj zamaglici zaveo i ostavio i nikad je se nakon toga nije sjećao, jer je taj spomen bio odviše bolan, preočito ga je okriviljivao i dokazivao da on, koji se toliko ponosi svojom čestitošću, ne samo da nije čestit nego se upravo podlo ponio prema toj ženi.

Jest, to je ona. Vidio je sad jasno onu isključivu, tajanstvenu osobitost koja razlikuje svakoga čovjeka od drugih, čini ga zasebnim, jedinim, neponovljivim. Uza svu neprirodnu bjeloču i punoču lica, ta je osobitost, mila, isključiva osobitost bila na tom licu, na usnama, na malko zrikavim očima, a nadasve u tom naivnom, smješkavom pogledu i u izrazu pripravnosti ne samo u licu nego i cijeloj spodobi.

- Tako je trebalo da kažete - opet će joj osobito blago reći predsjednik. - Kako vam je očevo ime?

- Ja sam nezakonita - izgovori Maslova.

- Kako su vas zvali, ipak, po krsnom kumu?

- Mihajlova.

»Šta li je ona učinila«, mislio je, međutim, i dalje Nehljudov jedva hvatajući dah.

- Kako vam je prezime, nadimak? - pitao je i dalje predsjednik.

- Pisala sam se po materi Maslova.

- Zvanje.
- Građanka.
- Vjere pravoslavne?
- Pravoslavne.
- Zanimanje? Čime ste se bavili?

Maslova je šutjela.

- Čime ste se bavili? - ponovi predsjednik.
- Bila sam u kući - odgovori ona.
- U kakvoj kući? - strogo zapita sudac s naočarima.
- I sami znate u kakvoj - odgovori Maslova, nasmiješi se i odmah opet, pošto se brzo ogledala, uperi pogled ravno u predsjednika.

Bilo je nešto tako neobično u izražaju lica i nešto tako strašno i tužno u značenju riječi koje je izgovorila, u tom smiješku i u tom brzom pogledu kojim je ošinula pri tom sudnicu da je predsjednik oborio oči i u sudnici nastala na časak mrtva tišina. Tišinu je prekinuo nečiji smijeh iz publike. Netko zapsiknuo. Predsjednik digne glavu i nastavi ispitivanje.

- Niste bili suđeni ili pod istragom?
- Nisam - izgovori Maslova tiho, uzdišući.
- Jeste li dobili prijepis optužbe?
- Jesam.

- Sjednite - reče predsjednik.

Okrivljenica odigne straga suknju onom kretnjom kojom nagizdane ženske namještaju povlaku i sjedne, a bijele male ruke skrstati u rukavima na haljini ne skidajući očiju s predsjednika.

Započelo je nabranje svjedoka, udaljivanje svjedoka, odluka o vještaku doktoru i pozivanje njega u sudnicu. Onda ustade sekretar i stade čitati optužnicu. Čitao je razgovijetno i glasno, no tako brzo da mu se glas koji je nepravilno izgovarao *l* i *r* slijeva u jednu, jedinu neprekidnu, uspavljivu huku. Suci su se podlakćivali čas na jednu, čas na drugu ručku na naslonjaču, čas na stol, čas se naslanjali, čas zaklapali oči, čas ih otklapali i šaputali između sebe. Jedan je žandar nekoliko puta suspregnuo zjiev koji je stao da ga trza.

Od optuženika je Kartinkin neprestano micao obrazima. Bočkova je sjedila sasvim mirno i uspravno, ponekad češkajući prstom glavu ispod rupca.

Maslova je čas sjedila nepomično slušajući čitača i gledajući u njega, čas se trzala i kao da je htjela da uzvrati, crvenjela se i zatim teško uzdisala, mijenjala ruku položaj, obazirala se i opet upirala pogled u čitača.

Nehljudov je sjedio u prvom redu na svojoj visokoj stolici, drugi od kraja i ne skidajući pince-nez, gledao Maslovu a dušu mu je obuzimao nekakav složen i mučan osjećaj.

X

Optužnica je bila ovakva:

»Dne 17. siječnja 188* naprasno je preminuo u hotelu »Mauritanija« putnik, kurganski trgovac drugoga ceha, FeraPont Jemeljanovič Smeljkov.

Po nalazu liječnika IV-tog kvarta Smeljkov je umro jer mu je puklo srce od prevelikog uživanja alkohola. Smeljkovljevo tijelo je pokopano.

Nakon nekoliko dana vratio se iz Petrograda Smeljkovljev zemljak i drug, trgovac Timohin, a kad je doznao za okolnosti pod kojima je umro Smeljkov, izrazi sumnju da je posrijedi trovanje u namjeri da ukradu novac koji je Smeljkov imao kod sebe.

Ova je sumnja bila potvrđena istragom koja je otkrila ovo: 1) da je Smeljkov neposredno pred smrt podigao iz banke 3.800 rubalja u srebru. Međutim je prilikom popisivanja po-kojnikove imovine, sa ciljem da se zaštiti njegov imutak, nađeno u gotovu 312 rubalja i 16 kopnjaka; 2) Smeljkov je uoči svoje smrti cio dan i cijelu noć proveo s prostitutkom Ljupkom (Jekaterinom Maslovom) u javnoj kući i u hotelu »Mauritaniji«, kamo je po Smeljkovljevu nalogu, a u njegovu odsuću, Jekaterina Maslova dolazila iz javne kuće po novac koji je uzimala iz Smeljkovljeva kovčega, otključavši ga ključem koji je dobila od Smeljkova u prisuću poslužitelja hotela »Mauritanije« Jefimije Bočkove i Simona Kartinkina. U Smeljkovljevom kovčegu, kad ga je Maslova otvarala, prisutni Bočkova i Kartinkin vidjeli su svežnjiće novčanica od stotinu rubalja; 3) po Smeljkovljevu povratku iz javne kuće u hotel »Mauritaniju« s prostitutkom Ljupkom, ova potonja je, na nagovor poslužitelja Kartinkina, dala Smeljkovu da ispije čašu konjaka s bijelim praškom koji je dobila od Kartinkina; 4) sutra je izjutra prostitutka Ljupka (Jekaterina Maslova) prodala svojoj gazdarici, vlasnici javne kuće, svjedokinji Kitajevoj, briljantni Smeljkovljev prsten koji joj je tobože poklonio Smeljkov; 5) poslužiteljica gostonice »Mauritanije« Jefimija Bočkova je sutradan po Smeljkovljevoj smrti uložila na svoj račun u mjesnu trgovačku banku 1.800 rubalja u srebru.

Sudsko-medicinskim pregledom, razudbom leša i kemijskom pretragom Smeljkovljeve ponutrine nedvojbeno je dokazano da se u organizmu nalazi otrov, što je poslužilo kao osnov da se zaključi da je smrt nastupila od trovanja.

Pozvani na odgovornost, kao optuženi, Maslova, Bočkova i Kartinkin su izjavili da nisu krivi: Maslova - da ju je zaista Smeljkov poslao iz javne kuće gdje ona, kako se ona izrazila, radi, u gostonicu »Mauritaniju« da trgovcu doneše novac i da je ondje otvorila kovčeg ključem koji joj je dao trgovac, uzela iz njega četrdeset rubalja, kako joj je bilo naloženo, ali više novaca nije uzela, što mogu potvrditi Bočkova i Kartinkin, u prisuću kojih je otključavala i zaključavala kovčeg i uzimala novac. Dalje je izjavila da mu je doista, kad se ponovo vratila u sobu trgovca Smeljkova, na nagovor Kartinkina, dala da popije nekakav prašak u namjeri da trgovac zaspri i da je što prije pusti. Prsten joj je poklonio Smeljkov, pošto ju je istukao, a ona zaplakala i htjela da ode.

Jefimija Bočkova je izjavila da ništa ne zna o nestalom novcu, da u trgovacku sobu uopće nije ulazila, da je ondje gazdovala samo Ljupka, i, ako je šta trgovcu ukradeno, da je to sigurno ukrala Ljupka kad je s trgovčevim ključem išla po novac. - Kad se čitalo to mjesto, zadršće Maslova, zine i ogleda se na Bočkovu. - A kada je Jefimiji Bočkovo bio pokazan njen račun u banci na kome je imala 1.800 rubalja - nastavio je da čita sekretar - i kad su je upitali odakle joj toliki novac, ona je izjavila da je te novce zaradila za dvanaest go-

dina zajedno sa Simonom Kartinkinom za kojega se kanila udati. Simon Kartinkin je, međutim, u svom prvom iskazu priznao da je zajedno s Bočkovom, na nagovor Maslove koja je s ključem došla iz javne kuće, ukrao novac i podijelio ga s Maslovom i Bočkovom.

- Pri tome Maslova opet zadršće, čak se i pridigla, krv joj udari u obraze i poče nešto govoriti, ali je sudski pristav zadrža. - Na kraju - nastavi čitati sekretar - Kartinkin je priznao i to da je dao Maslovoj praške da uspava trgovca; u drugom je pak iskazu poricao da je ukrao novce i dao Maslovoj praške, i za sve je krivio jedino Maslovu. A o novcima što ih je Bočkova uložila u banku, iskazao je isto što i ona, da je te novce stekla zajedno s Kartinkinom dvanaestogodišnjom službom u gostonici, od napojnica što ih je dobivala od gospode za svoju službu.«

Iza toga je u optužnici slijedio opis suočenja, izjava svjedoka, mišljenja eksperata itd.

Zaključak optužnice bio je ovaj:

»Na osnovu svega gore izloženog, ratar iz sela Boraka Simon Kartinkin, 33 godine star, građanika Jefimija Ivanova Bočkova, 43 godine stara i građanka Jekaterina Mihajlova Maslove, 27 godina stara, optužuju se da su 17. siječnja 188* svi zajedno, ukravši novce i prsten trgovca Smeljkova u vrijednosti od 2.500 rubalja, zamislivši da ga usmrte da bi time zatrli tragove zločinstvu, trgovcu Smeljkovu dali u piću otrov od kojega je i nastupila njegova smrt.

To zločinstvo odgovara 1453. paragrafu Kaznenog zakonika. Zato i na osnovu tog i tog paragrafa kaznenog postupka ratar Simon Kartinkin, građanka Jefimija Bočkova i građanka Jekaterina Maslove imaju da odgovaraju pred Okružnim sudom, kao porotnim sudom.«

Tako je završio sekretar svoje čitanje duge optužnice te složio listove i sjeo na svoje mjesto namještajući objema rukama dugu kosu. Svi uzdahnuše kako im je odlanulo, i od ugodna saznanja da se sad otpočelo preslušavanje, i da će se odmah sve razjasniti, i da će biti udovoljeno pravednosti. Jedini Nehljudov nije tako osjećao: obuhvatila ga svega strava od onog što je možda učinila Maslova, koju je poznavao kao nevinu i umiljatu djevojčicu prije deset godina.

XI

Kad se završilo čitanje optužnice, predsjednik, pošto se posavjetovao sa sucima, obrati se Kartinkinu takvim izražajem koji je očito govorio da čemo sad već doznati sve i zacijelo na najpodrobniji način.

- Ratar Simon Kartinkin - započe on naginjući se nalijevo.

Simon Kartinkin ustane, ispruži ruke uz šavove i nagne se cijelim tijelom ne prestajući da nečujno miče obrazima.

- Vi ste okriviljeni da ste 17. siječnja 188* godine s Jefimijom Bočkovom i Jekaterinom Maslovom ukrali iz kovčega trgovca Smeljkova novce koji su pripadali njemu te zatim donijeli arsen i nagovorili Jekaterinu Maslovu da dade trgovcu Smeljkovu neka u vinu ispije otrov od čega je nastupila Smeljkovljeva smrt. Priznajete li da ste krivi? - izgovori on i nagne se nadesno.

- Ne priznajem nikako, jer je moj posao da služim goste...

- Kazat ćete kasnije. Priznajete li da ste krivi?

- Ne priznajem nikako. Ja sam samo...

- Kazat ćete kasnije. Priznajete li da ste krivi? - mirno ali čvrsto ponovi predsjednik.
- Ne mogu ja to učiniti, jer...

Opet priskoči sudski pristav Simonu Kartinkinu i tragičnim ga šapatom zaustavi.

Predsjednik, držeći se tako kao da se ta stvar sad svršila, premjesti na drugo mjesto lakat svoje ruke u kojoj je držao spis i obrati se Jefimiji Bočkovoj.

- Jefimija Bočkova, vi ste okrivljeni da ste 17. siječnja 188* godine, u gostonici »Mauritanija«, zajedno sa Simonom Kartinkinom i Jekaterinom Maslovom, ukrali trgovcu Smeljkovu iz njegova kovčega novce i prsten te, razdijelivši ukradene stvari između sebe i da bi zameli trag zločinstvu, dali trgovcu Smeljkovu u piću otrov od kojega je nastupila smrt. Priznajete li da ste krivi?

- Nisam ja kriva ni za što - žustro i odrešito progovori okrivljenica. - Nisam ja ni ulazila u sobu... A kako je ta gadura ušla, tako je i izvršila to djelo.

- Kazat ćete kasnije - opet će predsjednik reći isto onako blago i odlučno. - Vi, dakle, ne priznajete da ste krivi?

- Niti sam ja uzela novce, niti sam mu dala da pije, ja nisam ni bila u sobi. Da sam bila, izbacila bih nju.

- Vi ne priznajete da ste krivi?

- Nikako.

- Vrlo dobro.

- Jekaterina Maslova - započe predsjednik obraćajući ne trećoj okrivljenici - vi ste okrivljeni da ste, došavši iz javne kuće u sobu u gostonici »Mauritaniji« s ključem od kovčega trgovca Smeljkova, ukrali iz toga kovčega novce i prsten - govorio je kao naučenu lekciju naginjući, međutim, uho sucu s lijeve strane, koji mu je govorio da po popisu stvarnih dokaza nema staklenice - ukrali novce i prsten - ponovi predsjednik - i razdijelivši ukradene stvari, a, zatim, dovezavši se iznova s trgovcem Smeljkovim u gostonicu Mauritaniju«, dali Smeljkovu da pije vino s otrovom od kojega je umro. Priznajete li da ste krivi?

- Nisam ni za što kriva - brzo odgovori ona - kako sam govorila u početku, tako govorim i sada: nisam uzela, i nisam uzela; nisam ništa uzela, a prsten mi je dao on sam.

- Vi se ne priznajete krivom da ste ukrali 2.600 rubalja? - zapita predsjednik.

- Velim, nisam uzela ništa osim 40 rubalja.

- No, a priznajete li se krivom zato što ste trgovcu Smeljkovu dali u vinu praške?

- Za to priznajem. Ali ja sam mislila, kako mi rekoše, da su uspavljivi prašci, da od njih neće ništa biti. Nisam mislila i nisam htjela. Govorim pred bogom, nisam htjela - reče ona.

- Vi se, dakle, ne priznajete krivom da ste ukrali novce i prsten trgovca Smeljkova - reče predsjednik. - Ne priznajete da ste dali praške?

- Pa priznajem, samo sam mislila da su uspavljivi prašci. Dala sam samo da bi zaspao - nisam htjela i nisam mislila.

- Vrlo dobro - reče predsjednik očito zadovoljan postignutim rezultatima. - Pripovjedite, dakle, kako je tekla stvar - reče on nalakćujući se na naslon i polažući obje ruke na stol. - Ispripovijedajte sve kako je bilo. Iskrenim priznanjem možete da olakšate svoj položaj.

Maslova je svejednako gledala isto onako ravno u predsjednika i šutjela.

- Pripovijedajte kako je bilo.

- Kako je bilo? - odjednom započe naglo Maslova. - Došla sam u gostonicu, odveli su me u sobu, ondje je on bio, i već jako pijan. - S osobitim je izražajem strave, razrogačenih očiju, izgovorila riječ *on*. - Htjela sam da odem, on me nije pustio.

Ona zašuti kao da je odjednom izgubila nit ili se sjetila nečeg drugog.

- No, a zatim?

- Pa šta zatim? Zatim sam ostala neko vrijeme i otišla kući.

U taj se mah tužiočev zamjenik digne napola neprirodno se podnimajući jednim laktom.

- Vi želite da zadate pitanje - reći će predsjednik, a kad mu je tužiočev zamjenik potvrdio, pokaže mu gestom da može pitati.

- Želio bih da upitam: je li okrivljenica bila prije poznata sa Simonom Kartinkinom? - reće tužiočev zamjenik ne gledajući Maslovu.

A kad je zapitao, stisnuo je usne i namrštilo se.

Predsjednik ponovi pitanje. Maslova uplašena uperi pogled u tužiočeva zamjenika.

- Sa Simonom? Jesam - odgovori ona.

- Želio bih da znam sada u čemu se sastojalo to poznanstvo okrivljeničino s Kartinkinom? Jesu li se često viđali?

- U čemu je bilo poznanstvo? Pozivao me gostima, a nije poznanstvo - odgovori Maslova nespokojno šibajući očima s tužiočeva zamjenika na predsjednika i natrag.

- Želio bih da znam zašto je Kartinkin pozivao gostima jedino Maslovu, a nije druge djevojke? - zapita tužiočev zamjenik zažmurišći, ali s lakim mefistofelskim lukavim smiješkom.

- Ja ne znam. Otkud bih znala - odgovori Maslova, uplašeno se ogleda oko sebe i na časak zaustavi pogled na Nehljudovu - koga je htio, toga je i pozivao.

»Zar me je prepoznala?« prestravljen pomisli Nehljudov osjećajući kako mu krv udara u lice; ali se Maslova, ne izdvajajući njega od drugih, odvrati odmah i opet sa zaplašenim izrazom uperi pogled u tužiočeva zamjenika.

- Okrivljenica poriče, dakle, da je bila u bliskim odnosima s Kartinkinom? Vrlo dobro. Nemam ništa više da pitam.

I tužiočev zamjenik odmah spusti lakat s pulta i poče da zapisuje nešto. Zapravo i nije ništa zapisivao, nego samo potezao pero po slovima u svojem spisu, ali je bio bio vidio kako to rade tužitelji i advokati: poslije spretnog pitanja zapisuju u svoj govor napomenu koja mora da smlavi protivnika.

Predsjednik se ne obrati odmah okrivljenici, jer je baš pitao suca s naočarima slaže li se s tim da se zadaju pitanja koja su već unaprijed bila pripravljena i napisana.

- Šta je, dakle, bilo dalje? - nastavi predsjednik da ispituje.

- Došla sam kući - nastavi Maslova gledajući već smionije jedino u predsjednika - predala gospodarici novce i legla da spavam. Tek što sam zaspala, budi me naša djevojka Bret. »Hodi, opet je došao tvoj trgovac.« Nisam htjela da iziđem, ali mi je gospodarica zapovjedila. Sad je *on* - opet je s očitom stravom izgovorila tu riječ *on* - sve je *on* pojio naše djevojke vinom, i potrošio sve novce. Gospodarica mu nije povjerovala. Onda me poslao u svoju sobu i rekao gdje su novci i koliko da uzmem. Otišla sam dakle.

Predsjednik je za to vrijeme šaputao sa sucem slijeva i nije slušao šta je govorila Maslova, ali da pokaže kako je sve čuo, ponovi njene posljednje riječi.

- Otišli ste. No, pa šta? - reći će.

- Otišla sam i sve sam uradila kako mi je zapovjedio. Otišla sam u sobu. Nisam sama otišla u sobu, nego sam pozvala i Simona Mihajlovića i nju - reče pokazujući Bočkovu.
- Laže ona, nisam ja ni ulazila... - započe Bočkova, ali i je zadržaše.
- Pred njima sam uzela četiri desetice - nastavi Maslova mršteći se i ne gledajući Bočkovu.
- No, a nije li opazila okriviljenica kad je vadila 40 rubalja koliko je bilo novaca? - zapita opet tužilac.

Maslova zadršće čim se tužilac obratio k njoj. Nije znala kliko i zašto, ali je osjećala da joj on želi зло.

- Nisam brojala, vidjela sam da su bile same stotinjarke.
- Okriviljenica je vidjela stotinjarke - to mi je dosta.
- No, što je, dakle, donijeli ste novce? - nastavi da ispituje predsjednik gledajući na sat.
- Donijela sam.
- No, a zatim? - zapita predsjednik.
- A zatim me on opet poveo sa sobom - odgovori Maslova.
- No, a kako ste mu dali u vinu prašak? - zapita predsjednik.
- Kako sam dala? Sasula u vino, pa i dala.
- A zašto ste dali?

Ona ne odgovori, nego uzdahne teško i duboko.

- Svejednako me nije puštao - reče, pošto je pošutjela. - Namučila sam se s njim. Izišla sam u hodnik i velim Simonu Kartinkinu: »Samo da me pusti. Sustala sam.« A Simon Kartinkin veli: »Dodijao je i nama. Hoćemo da mu damo uspavljivih prašaka; zaspavat će, onda ćeš otići.« Ja velim: »Dobro«, mislila sam da to nije škodljiv prašak. On mi je dao papirić. Ušla sam, a on je ležao za pregradom i odmah mi zapovjedio da mu dam konjaka. Uzela sam sa stola bocu fin-champagne,¹⁴ nalila u dvije čaše - sebi i njemu, a u njegovu sam čašu sasula prašak i dala mu. Zar bih ja dala da sam znala!

- No, a otkud se kod vas stvorio prsten? - zapita predsjednik.
- Prsten mi je poklonio on sam.
- A kada vam ga je poklonio?
- Pa kad smo ja i on došli u njegovu sobu, htjela sam da odem, a on me udario po glavi i skrhao mi češalj. Ja sam se rasrdila, htjela sam da odem. On je skinuo prsten s prsta i poklonio mi ga da ne odem - reče ona.

U to se vrijeme opet pridigne zamjenik tužiočev i svejednako s onim istim pretvorno nainvnim izrazom zamoli za dopuštenje da bi zapitao još nekoliko pitanja, a kad ga je dobio, naheri glavu na izvezenu ogrlicu i zapita:

- Želio bih da znam koliko je vremena proboravila okriviljena u sobi trgovca Smeljkova?
- Opet snađe Maslovu strah i ona progovori žurno, nespokojno šibajući očima sa zamjenika tužiočeva na predsjednika:
- Ne sjećam se koliko vremena.
- No, a ne sjeća li se okriviljenica je li kuda ulazila u gostionici kad je otišla od trgovca Smeljkova?

¹⁴ *fin-champagne* (franc.) – vrsta francuskog konjaka

Maslova razmisli.

- Ušla sam u susjednu sobu, praznu - odgovori.
 - A zašto ste ušli? - zapita zamjenik tužiočev zanesen i obraćajući se ravno njoj.
 - Ušla sam da se dotjeram dok sam čekala izvoščika.
 - A je li Kartinkin bio u sobi s okrivljenicom ili nije bio?
 - Ušao je i on.
 - A zašto je ušao?
 - Ostao je trgovčev fin-champagne, ispili smo zajedno. - A, zajedno ste ispili. Vrlo dobro.
 - A je li okrivljenica razgovarala sa Simonom i o čemu?
- Maslova se odjednom namršti, sva se zacrveni i izgovori brzo;
- Šta sam govorila? Nisam govorila ništa, Sve sam ispriporijedala što je bilo. I ništa više ne znam. Radite sa mnom što vas volja. Nisam ja kriva, to je sve.
 - Ja nemam ništa više da pitam - reče tužilac predsjedniku te, neprirodno uzdignuvši ramena, stade brzo da zapisuje u nacrt svoga govora priznanje same okrivljene da je sa Simonom ušla u praznu sobu.

Nastade šutnja.

- Nemate da reknete još što?
- Ja sam sve kazala - izgovori ona uzdišući i sjedne.

Odmah nakon toga zapiše predsjednik nešto u spis te, pošto je saslušao što mu je šapatom saopćio sudac slijeva, reče da se na deset minuta prekida rasprava, ustane žurno i izide iz sudnice. Dogovor između predsjednika i suca slijeva, visokog, bradatog, krupnih dobrih očiju sastojao se u tom da je taj sudac osjetio malu nelagodnost u želucu te želio da se masira i da ispije kapljice. To je i saopćio predsjedniku, i na njegovu se molbu prekinula rasprava.

Za sucima poustajali i porotnici, advokati, svjedoci i ushodali se amo-tamo samosvjesno i zadovoljno što su već dovršili jedan dio važna posla.

Nehljudov izide u porotničku sobu i sjedne uz prozor.

XII

Jest, to je bila Katjuša.

Odnosi Nehljudovi s Katjušom bili su ovakvi: Prvi je put Nehljudov vidoj Katjušu onda kad je u trećoj godini na sveučilištu pripravljao svoju radnju o svojini zemlje, te proborio ljeto kod svojih tetaka. Obično je s majkom i sestrom ljetovao na velikom materinskem imanju blizu Moskve. Ali mu se te godine udala sestra, a mati otputovala u inozemstvo u kupke. A Nehljudov je morao da piše svoje djelo, pa odluči da provede ljeto kod tetaka. Kod njih, u njihovoј zabiti, bila je tišina, nije bilo zabava; a tetke su nježno voljele svog nećaka i baštinika, i on je volio njih, volio njihovu staromodnost i priprost život.

Nehljudov je toga ljeta kod tetaka proživljavao ono zanosno raspoloženje kad mladić prvi put, ne po tuđim uputama, nego sam od sebe, upoznaje svu krasotu i vrijednost života i svu vrijednost posla koji se u životu povjerava čovjeku, vidi mogućnost beskrajnog usavršavanja i svoga i svega svijeta i odaje se tomu usavršavanju ne samo s nadom nego

i s potpunim uvjerenjem da će postići sve ono savršenstvo što zamišlja u sebi. Te je godine još na sveučilištu pročitao socijalnu statiku Spencerovu, i razlaganje je Spencerovo o zemaljskoj svojini ostavilo jak dojam na njega, osobito zato što je i sam bio sin velike posjednice. Otac mu nije bio bogat ali mati je dobila za miraz oko deset tisuća desetina zemlje. Prvi je put shvatio tada svu okrutnost i nepravednost privatnog posjeda zemlje, a kako je bio jedan od onih ljudi kojima žrtva u ime moralnih zahtjeva predstavlja najvišu duševnu slast - odlučio je da se ne koristi pravom vlasništva na zemlju te je već tada predao seljacima zemlju koju je baštinio od oca. O toj je istoj temi i pisao djelo.

Život mu je te godine na selu kod tetaka tekao ovako: ustajao je vrlo rano, ponekad u tri sata, odlazio prije zore da se kupa u rijeci podno gore, gdjekad još u jutarnjoj magli, i vraćao se dok je još rosa ležala po travi i cvijeću. Ponekad je jutrom, kad popije kavu, sjedao za svoje djelo ili da čita vrela za djelo, ali je vrlo često, mjesto da čita i piše, odlazio opet od kuće i lutao po poljima i šumama. Prije objeda bi zaspao gdjegod u šumi, zatim za objedom veselio i nasmijavao tetke svojom vedrinom, zatim jahao ili se vozio čamcem, a naveče opet čitao ili sjedio s tetkama i slagao pasijanse. Često po noći, osobito za mjesecine, nije mogao da spava jedino zato što je osjećao preveliku, uzbudljivu radost života te je, mjesto da spava, hodao ponekad sve do svanača po parku sa svojim sanjarijama i mislima.

Tako je sretno i mirno proživio prvi mjesec kod tetaka i nije se ni osvrtao na polusobaru, polugojenicu, crnooku, brzonogu Katjušu.

Nehljudov, odgojen pod majčinom paskom, bio je sa devetnaest godina još nevin mladić. Sanjao je o ženi jedino kao o svojoj ženi. A sve žene, koje po njegovu poimanju nisu mogle da budu njegovom ženom, nisu njemu ni bile žene, nego ljudi. Ali se dogodilo da je toga ljeta o Uzašašću došla tetkama susjeda njihova s djecom: s dvjema gospodicama, s gimnazijalcem i s mladim umjetnikom seljačkog roda, koji je bio u gostima kod njih.

Poslije čaja stadoše da se već po pokošenoj livadici pred kućom igraju šápcu. Uzeli i Katjušu. Nehljudovu dopade iza nekoliko promjena da trči s Katjušom. Nehljudov je uvijek rado gledao Katjušu, ali mu nije ni na pamet padalo da bi između njega i nje moglo doći do kakvih osobitih odnosa.

- No, ovi se ne mogu nikako uhvatiti - govorio je »hvatač«, vedri umjetnik koji je vrlo brzo trčao svojim kratkim i krivim, ali jakim seljačkim nogama.

- Jedino da se spotaknu.

- Vi, a nećete ih uhvatiti!

- Jedan, dva, tri!

Tri puta pljesnuše dlanovima. Jedva susprežući smijeh, Katjuša brzo promijeni mjesto s Nehljudovim, stisne svojom snažnom hrapavom malom rukom krupnu njegovu ruku i potrči nalijevo šušteći naškrobljenom suknjom.

Nehljudov je trčao brzo i nije htio da se preda umjetniku, nego poletio što je brže mogao. Kad se ogledao, smotri umjetnika kako vija Katjušu, ali je ona živo vitlala krepkim mladim nogama, nije se davala, nego izmicala nalijevo. Pred njom je bila gredica sa džbunovima jorgovana, za koju nije nitko trčao, ali se Katjuša obazre na Nehljudova i domahne mu glavom da bi se sastali za gredicom. On je razumio i potrčao za džbunove. Ali je tu za džbunovima bio jarak obrastao koprivom za koji on nije znao; on se spotače, opali ruke na koprivi i okvasi ih rosom koja je već bila pala pred večer, pade, ali se odmah, sмиjući se sam sebi, snađe i istrči na čistinu.

Katjuša mu je letjela u susret sijajući smiješkom i očima crnim kao crni vlažni ribiz. Sletjeli su i uhvatili se za ruke.

- Ožegli ste se, mislim - reći će ona, slobodnom rukom namještajući kosu koja joj se bila smakla, teško dišući i smješkajući se, gledajući odozdo ravno uvis u njega.

- Ja i nisam znao da je tu jarak - odgovori on smješkajući se također i ne ispuštajući joj ruku.

Ona mu se primakne, a on, i sam ne znajući kako se to dogodilo, pruži lice prema njoj; ona se ne ukloni, a on joj jače stisne ruku i poljubi je u usta.

- Eto ti na! - izgovori ona te brzom kretnjom istrgne ruku i otrči od njega.

Kad je dotrčala do jorgovanova džbuna, otrgne s njega dvije grančice bijelog jorgovana koji se već osipavao i pode natrag k igračima lupkajući se grančicama po zažarenom licu, ogledajući se za njim, živo razmahujući ispred sebe rukama.

Od toga su se vremena promijenili odnosi između Nehljudova i Katjuše i stvorili se oni osobiti odnosi kakvi bivaju između nevina mlada čovjeka i isto takve nevine djevojke kad ih srce privlači.

Kad Katjuša samo ulazi u sobu, ili Nehljudov makar iz daljine spazi njenu bijelu pregaču, sve kao da mu je obasjavalo sunce, sve mu je postajalo zanimljivije, veselije, vrednije, život mu postajao radosniji. Isto je to osjećala i ona. Ali nije tako djelovalo na Nehljudova samo prisuće i blizina Katjušina; tako je djelovala na njega i sama pomisao o tom da je na svijetu ta Katjuša, a na nju da postoji Nehljudov. Kad Nehljudov dobije od matere neugodno pismo, ili kad mu ne napreduje djelo, ili kad osjeti mladalačku bezrazložnu sjetu, trebalo mu se samo sjetiti da je na svijetu Katjuša i da će je on vidjeti, i sve bi se to rasplinulo.

Katjuša je imala mnogo posla u kući ali je stizala da sve uradi, i za slobodnih je časaka čitala. Nehljudov joj je davao Dostojevskoga i Turgenjeva koje je i sam tek bio pročitao. Najviše joj se sviđalo Turgenjevljevo »Zatišje«. Razgovore su zapodijevali na mahove kad se sastanu u hodniku, na balkonu, u dvorištu i ponekad u sobi stare sobarice njegovih tetaka Matrjone Pavlove, s kojom je stanovala Katjuša, a u sobicu joj ponekad zalazio Nehljudov da piye čaj i siska šećer. I ti razgovori u prisluhu Matrjone Pavlovne bili su najugodniji. Nisu znali šta da razgovaraju kad su sami. Odmah su im oči počinjale da govore nešto sasvim drugo, kudikamo važnije nego ovo što govore usta; usne im se mrštile, hvatala ih neka tjeskoba i oni se brže razilazili.

Takvi su odnosi između Nehljudova i Katjuše trajali za sve vrijeme prvog boravka njegova kod tetaka. Tetke su primijetile te odnose, uplašile se, čak su o tom pisale u inozemstvo kneginji Jeleni Ivanovnoj, materi Nehljudovljevoj. Tetka se Marja Ivanovna bojala da ne bi Dmitrij zapodjeo ljubavnu vezu s Katjušom. Ali se bojala uludo: Nehljudov je, i sam ne znajući to, ljubio Katjušu kako ljube nevini ljudi, i ljubav je njegova bila glavna obrana od pada, i njemu i njoj. Ne samo da u njega nije bilo želje da bi fizički zavladao njom nego mu je na stravu bila misao da bi moglo biti takva odnosa s njom. Ali kudikamo temeljitije bilo je strahovanje poetske Sofje Ivanovne ne bi li Dmitrij sa svojim cjelovitim, odrešitim karakterom, kad je zavolio djevojku, mogao smisliti i da se oženi njome, ne mareći za njeno porijeklo i položaj. Da je Nehljudov tada bio posve svjestan svoje ljubavi prema Katjuši, napose da su ga stali uvjeravati kako on nikako ne može i ne smije da združi svoju sudbinu s tom djevojkicom, lako bi se bilo moglo dogoditi da bi on, sa svojim ravnim pravcem u svemu, odlučio da nema nikakvih razloga zašto ne bi uzeo djevojku bila ona tko mu drago, samo kad je on ljubi. Ali tetke mu nisu govorile o svojim bojaznjima, pa je i oputovao bez prave svijesti o svojoj ljubavi prema Katjuši.

Bio je uvjeren da je njegov osjećaj za Katjušu tek jedna od pojava koje su mu tada ispunjavale cijelo biće životom, radošću, a dijeli ga s njim ta mila, vesela djevojka. Ali kad je

odlazio, i Katjuša, stojeći na ulaznim stepenicama, s tetkama ispraćala njega svojim crnim očima punim suza i malko zrikavim, osjetio je ipak da ostavlja nešto krasno, dragو što mu se nikad više neće ponoviti. I kako se rastužio.

- Zbogom, Katjuša, hvala za sve - izgovori preko kapice Sofje Ivanovne kad je sjedao u kola.
- Zbogom, Dmitrije Ivanoviću - reče ona svojim ugodnim, umiljatim glasom i susprežući suze koje su joj navirale na oči, otrči u trijem gdje je mogla da slobodno plače.

XIII

Nakon toga se Nehljudov tri godine dana nije sastajao s Katjušom. I sastao se s njom istom onda kad se, tek imenovan za oficira, na putu u vojsku svratio k tetkama kao čovjek već sasvim drugačiji od onoga što je prije tri godine kod njih proveo ljeto.

Onda je bio čestit, nesebičan mladić koji je bio pripravan da se žrtvuje za svaku dobru stvar; sada je bio razuzdan, profinjen sebičnjak koji je volio samo svoju nasladu. Onda mu se svijet božji prikazivao kao tajna koju je radosno i zanosno nastojao da odgoneta; - sada je sve u tom životu bilo prosto i jasno i određivalo se onim životnim prilikama u kojima se on nalazio. Onda je potrebno i važno bilo općenje s prirodom i s ljudima koji su prije njega živjeli, mislili i osjećali (filozofima, pjesnicima); - sada su potrebne i važne bile ljudske uredbe i općenje s drugovima. Onda mu se ženska prikazivala kao tajanstveno i divno biće, divno baš zbog te tajanstvenosti; - sada je vrlo određeno bilo značenje žene, svake žene, osim ženâ u vlastitoj obitelji i u svojih prijatelja: žena je bila jedno od najboljih sredstava u slasti koju je već iskusio. Onda mu nije trebalo novaca i mogao je da ne uzima ni trećinu onoga što mu je davala mati, mogao je da se odrekne očeva imanja i pokloni ga seljacima; - a sada mu nije dostajalo onih 1.500 rubalja na mjesec, što mu je davala mati, i već imao s njom neugodnih razgovora zbog novaca. Onda je svoje duševno biće držao za svoje pravo *ja*; - sada je za sebe samoga držao svoje zdravo, jedro, životinjsko *ja*.

I sva ta strašna promjena zbilja se u njemu jedino zato što je prestao da vjeruje sebi, a stao da vjeruje drugima. A prestao je da vjeruje sebi da vjeruje drugima zato što je preteško bilo živjeti vjerujući sebi: kad vjeruje sebi, morao je svako pitanje da rješava ne u korist svome životinjskom *ja* koje traži lake radosti, nego gotovo uvijek protiv njega, a kad vjeruje drugima, nije trebalo ništa da rješava - sve je već bilo riješeno, a riješeno je bilo uvijek protiv duševnog i u korist životinjskoga *ja*. Štaviše, vjerujući sebi, uvijek se izvrgavao osudi ljudskoj - vjerujući drugima, stjecao je odobravanje ljudi koji ga okružuju.

Tako, kad je Nehljudov mislio, čitao, govorio o bogu, o istini, o bogatstvu, o siromaštvu - svi su oko njega držali da to ne priliči i da je donekle smiješno, a mati i tetka s dobrodušnom su ga ironijom nazivale »notre cher philosoph«;¹⁵ a kad je čitao romane, pripovijedao masne zgode, odlazio u francusko kazalište na smiješne vodvilje i veselo ih pripovijedao, svi su ga hvalili i poticali. Kad je smatrao za potrebno da umjerava svoje potrebe te nosio staru kabanicu i nije pio vina - svi su to držali za nastranost i za neku hvalisavu originalnost, a kad je trošio silne novce za lov ili za uređenje neobične raskošne sobe - svi su mu hvalili ukus i poklanjali mu dragocjene stvari. Dok je bio djevac i htio da to ostane

¹⁵ *notre cher philosoph* (franc.) - naš dragi filozof

sve do ženidbe, rođaci su se bojali za njegovo zdravlje, pa i sama se mati nije razjadila, nego se i obradovala kad je saznala da je postao pravi muškarac i svomu drugu preoteo neku francusku damu. Ali o epizodi s Katjušom - o tom kako bi mu mogla pasti na pamet misao da je uzme za ženu, nije kneginja mati mogla misliti bez strave.

Isto tako kad je Nehljudov stigao do punoljetnosti i predao seljacima ono malo imanje, što je baštinio od oca jer je držao za nepravdu da posjeduje zemlju - taj je postupak njegov natjerao u stravu njegovu mater i rođake i bio neprestan povod da ga prekoravaju svi srodnici i da mu se podruguju. Bez prestanka su mu pripovijedali kako se seljaci koji su dobili zemlju ne samo nisu obogatili nego su osiromašili jer su otvorili tri krčme i sasvim prestali da rade. A kad je Nehljudov stupio u gardu te sa svojim drugovima visokoga roda spiskao i prokartao toliko da je Jelena Ivanovna morala načeti glavnici nije se ona gotovo ni jadila jer je držala da je to prirodno i čak dobro kad se te »ospice« cijepe u mladosti i u dobru društvu.

Isprva se Nehljudov borio, ali boriti se bilo je preteško, jer sve ono što je on, vjerujući sebi, držao da je dobro, držali su drugi za zlo, i obratno, sve što je, vjerujući sebi, držao za zlo, držali su svi oko njega za dobro. I završilo se time da se Nehljudov predao, prestao da vjeruje sebi i povjerovao drugima. I za prvo je vrijeme bilo neugodno to odricanje od samoga sebe, ali to neugodno čuvstvo nije potrajalo nikako dugo, i vrlo je brzo Nehljudov, koji je u isto vrijeme počeo pušiti i piti, prestao da osjeća to neugodno čuvstvo, čak je osjetio veliku olakšicu.

I Nehljudov se sa strasnošću svoje prirode odao sav tomu novom životu što ga odobravaju svi oko njega i sasvim je ugušio u sebi onaj glas koji je iziskivao nešto drugo. Započelo se to pitanje seobe u Petrogradu i završilo se ulaskom u vojnu službu.

Vojna služba uopće razvraća ljude, jer one koji stupaju u nju navodi na potpunu besposlicu, to jest, u prilike gdje nema razumnog i korisnog rada, i oslobođava ih ljudskih dužnosti, mjesto kojih ističe samo uvjetnu čast puka, uniforme, zastave te, s jedne strane, neograničenu vlast nad drugim ljudima a, s druge strane - ropsku pokornost starješinama višim od sebe.

Ali kad se tomu razvratu vojne službe uopće, s njenom čašću uniforme, zastave, s dopuštanjem nasilja i ubistva, pridruži još i razvrat bogatstva i bliskog druženja s carskom porodicom, kako se to zbiva u odabranim gardijskim pukovima u kojima služe samo bogati i otmjeni oficiri, onda taj razvrat dovodi ljude koji su zapali u nj do potpunog ludila sebičnosti. A u takvu se ludilu sebičnosti nalazio Nehljudov otkako je stupio u vojnu službu i uzeo da živi onako kako su živjeli njegovi drugovi.

Posla nije bilo nikakva, nego jedino da u uniformi, krasno sašivenoj i očišćenoj, ali je nisi očistio ti nego drugi ljudi, s kacigom na glavi, s oružjem koje su ti također i načinili, i očistili, i dali drugi ljudi, jašeš krasna konja, kojega su također drugi odgojili i obučili i othranili, na vježbu ili na smotru s isto takvim ljudima, da jurite, mašete sabljama, pucate i druge ljude učite tome. Drugog posla nije bilo, i najviše ličnosti - mladići, starci, car i njegova okolina - ne samo da su odobravali taj posao, nego su ga hvalili, zahvaljivali za nj. Osim toga se držalo za dobro i važno da razbacaju novce koje dobivaju ne zna se otkud, da se okupljaju i jedu, osobito da piju u oficirskim klubovima ili u naјskupljim gostionicama; zatim kazališta, plesovi, žene, i opet jahanje na konjima, mahanje sabljama, jurnjava i opet razbacivanje novca, vino, karte i žene.

Osobito razvratno djeluje na vojnike takav život zato jer ako takav život provodi čovjek koji nije vojnik, ne može on da se u dnu duše ne stidi takva života. Ali vojnici drže da tako mora biti, hvale se, ponose se takvim životom, napose u ratno vrijeme, kao što je činio Nehljudov koji je stupio u vojnu službu kad je Turskoj bio naviješten rat. »Mi smo

pripravni da žrtvujemo život u ratu, i zato nam se takav bezbrižan, veseo život mora ne samo oprostiti, nego nam je i prijeko potreban. Zato ga tako i provodimo.«

Tako je mutno mislio Nehljudov u to vrijeme svoga života; ali je za sve to vrijeme osjećao zanos što se oslobođio svih moralnih pregrada koje je prije postavljao sebi i bez prestanka se nalazio u kroničnom stanju ludila sebičnosti.

U takvom se stanju i nalazio kad se poslije tri godine svratio tetkama.

XIV

Nehljudov se svratio tetkama čije je imanje bilo na onom putu kojim je pred njim prošao njegov puk i zato jer su ga neprestano pozivale, ali najviše zato da vidi Katjušu. Možda mu je u dnu duše već i bila protiv Katjuše sadašnja namjera koju mu je prišaptavao njegov razuzdani životinski čovjek, ali nije bio svjestan o toj namjeri, nego je prosto želio da proboravi na onim mjestima gdje mu je bilo tako dobro i da vidi malo smiješne, ali mile, dobrodušne tetke koje su ga vazda neopazice okruživale atmosferom ljubavi i zanosa, i da vidi milu Katjušu o kojoj mu je ostala tako ugodna uspomena.

Doputovao je pod konac ožujka, na Veliki petak, po razrivenom putu, po pljusku, do kože prokisao i prozebao ali je bio vedar i živahan, kakav je uvijek bio u to vrijeme. »Je li ona još kod njih!« - mislio je kad se dovezao k tetkama u poznato starinsko vlasteosko dvorište obzidano zidićem, zatrpano snijegom što se sručio s krova. Očekivao je da će ona istrčati kad začuje njegovo zvonce, ali na ulaz djevojačke zgrade iziđoše dvije bose žene zadignutih sukanja s vedricama, što su prale pod. Nje nije ni na glavnom ulazu; izšao je samo Tihon, lakaj s pregačom, i on valjda zaposlen čišćenjem. U predoblje izide Sofja Ivanovna u svilenoj haljini i sa svilrenom kapicom.

- I jest lijepo što si došao! - govorila je ljubeći ga. - Mašenjka poboljeva malo, umorila se u crkvi. Pričestile smo se.

- Čestitam, tetice Sonja - govorio je Nehljudov ljubeći Sofji Ivanovnoj ruke - oprostite, ovlažio sam vas.

- Otiđi u svoju sobu. Sav si prokisao. I brkove već imaš... Katjuša! Katjuša! Daj mu brže kave.

- Odmah! - odazove se iz hodnika poznati, ugodni glas. I Nehljudovu radosno zadršće srce. »Tu je!« I kao da se sunce promolilo iza oblaka. I on pođe veselo s Tihonom u svoju prijašnju sobu da se presvuče.

Nehljudov je htio da zapita Tihona za Katjušu - kako ona? kako živi? ne udaje li se? Ali je Tihon bio tako smjeran i ujedno ozbiljan, tako je odlučno iziskivao da mu on sam iz suda lije na ruke vodu, te se Nehljudov nije usudio da ga ispitkuje o Katjuši i samo ga zapitao za njegove unuke, za bratova starog ždrijepca, za kućnog psa Polkana. Svi su bili živi i zdravi, osim Polkana, koji je lanjske godine pobjesnio.

Kad je zbacio sve što bijaše mokro i tek se počeo oblačiti, začuje Nehljudov brze korake i netko zakuca na vrata. Nehljudov prepozna i korake i kucanje na vrata. Tako je hodala i kucala jedino ona.

Ogrne se mokrom kabanicom i priđe vratima.

- Izvolite.

Bila je ona, Katjuša. Vazda ona ista, još zgodnija nego prije. Isto su onako odozdo gore gledale smješkave, naivne, tek malo zrikave, crne oči. Nosila je kao i prije čistu bijelu pregaču. Donijela je od tetaka tek razmotani mirisavi komadić sapuna i dva ručnika: veliki ruski ručnik i dlakavi. I nedirnuti sapun s utisnutim slovima, i ručnici, i ona sama - sve je to bilo podjednako čisto, svježe, nedirnuto, ugodno. Mile, tvrde, crvene njene usne sve su se još, kad ga je ugledala, onako nabirale kao i prije od nesuzdržive radosti.

- Dobro došli, Dmitrije Ivanoviču! - teškom mukom izgovori ona i lice joj prelije rumen.
- Zdravo... zdravi bili - nije on znao kako bi govorio s njom, »ti« ili »vi«, te se zacrveni isto kao i ona. - Jeste li živi i zdravi?
- Hvala bogu... Evo vam je tetica poslala vaš omiljeni sapun, ružin - reče postavljajući sapun na stol, a ručnike na ručke na naslanjaču.
- Imaju oni svoje - odvrati Tihon braneći gostovu samostalnost i ponosito pokazujući otvoreni veliki Nehljudovljev neseser sa srebrnim zaklopčima, sa silnim mnoštvom bočica, četaka, fiksatoara, parfema i svakakvih toaletnih napravica.
- Zahvalite tetici. Jako se veselim što sam došao - reče Nehljudov osjećajući da mu se duša vedri i razgaljuje isto onako kao i prije.

Ona se u odgovor na te riječi samo nasmiješi i ode.

Tetke koje su uvijek voljele Nehljudova dočekale su ga još radosnije nego obično. Dmitrij je putovao u rat gdje je mogao da bude ranjen, ubijen. To je diralo tetke.

Nehljudov je bio smislio svoj put tako da bi kod tetaka ostao samo dan i noć, ali kad je ugledao Katjušu, pristade da kod tetaka dočeka Uskrs koji će biti za dva dana te je brzjavio svomu prijatelju i drugu Šenboku, s kojim je trebalo da se sastane u Odesi, neka se i on svrati tetkama.

Već od prvoga dana kad je ugledao Katjušu, Nehljudova obuze prijašnji osjećaj prema njoj. Isto onako kao i prije, nije sad mogao bez uzbuđenja gledati bijelu Katjušinu pregaču, nije mogao bez radosti slušati njen hod, glas, njen smijeh, nije bez ganuća mogao gledati u njene oči crne kao crni ribiz, osobito kad se smješka, osobito bi mu je bilo neugodno gledati je kako se crveni kad se sastane s njim. Osjećao je da je zaljubljen, ali ne onako kao prije kad mu je ta ljubav bila tajna, pa se nije ni sam usuđivao da sebi prizna kako je zaljubljen i kad je bio uvjeren da ljubiti možeš samo jedan jedini put; sada je bio zaljubljen, a znao je to, radovao se tomu i nejasno znao, premda je krio sebi, u čemu se sastoji ta ljubav i šta se može stvoriti od nje.

U Nehljudovu su, kao i u svim ljudima bila dva čovjeka: jedan, duševni, koji traži sebi samo takvo dobro da bi to bilo dobro i drugim ljudima i, drugi, životinjski čovjek, koji traži dobro samo sebi, a za to je dobro pripravan da žrtvuje dobro svega svijeta. Za to vrijeme ludovanja njegove sebičnosti, koje je izazvao u njemu petrogradski i vojnički život, gospodovao je u njemu životinjski čovjek i sasvim je zagušio duševnoga. Ali kad je ugledao Katjušu i iznova osjetio ono što je za nju osjećao, tada je duševni čovjek dignuo glavu i počeo da traži, svoja prava. I u Nehljudovu se bez prestanka, za ta dva dana do Uskrsa, vodila unutarnja borba o kojoj nije bio svjestan.

Znao je u dnu duše da mora putovati i nema zašto da ostaje sada kod tetaka, znao da iz toga ne može nastati nikakvo dobro, ali se tako radovao i tako mu godilo da to nije htio priznat te je ostao.

U subotu navečer, uoči svijetlog Uskrsnuća Kristova, dođoše da služe jutrenje svećenik i đakon, a kako su pripovijedali, teškom su se mukom provezli na saonicama preko bara i zemlje one tri vrste što su dijelile crkvu od tetkine kuće.

Nehljudov je s tetkama i sa služinčadi, neprestano zirkajući na Katjušu koja je stajala kod vrata i donosila kandila odstajao do jutrenje, pohristovao¹⁶ se sa svećenikom i s tetkama i htio već da ode spavati, kad je začuo kako se u hodniku Matrjona Pavlovna, stara sobaričica Marje Ivanovne, s Katjušom sprema u crkvu da odnesu na posvećenje uskrsne kuliče¹⁷ i pashe.¹⁸ »Otići će i ja« - pomisli on.

Do crkve nije bilo puta ni za kola ni za saonice, i zato Nehljudov, koji je kod tetaka određivao sve kao i kod kuće, zapovjedi da mu osedlaju jahaćeg konja, takozvanog »bracina« ždrijepca, pa mjesto da legne, obuče sjajni mundir s pripajenim jahačim hlačama, obuče kabanicu i odjaše na uhranjenom otežalom starom ždrijepcu koji nije prestajao da rže, po mraku, preko bara i po snijegu prema crkvi.

XV

Za sav životiza toga ostalo je to jutrenje Nehljudovu jedna od najsvjetlijih i najjačih uspomena.

Kad je po mrkloj pomrčini koju je tek ponegdje osvjetljivao snijeg što se bijeli, bućajući po vodi, dojaha u crkvenu portu na ždrijepcu koji je strigao ušima, kad je video svjetiljčice oko crkve, bila je već započela služba.

Kad su seljaci prepoznali nećaka Marje Ivanovne, odvedoše ga na suho mjesto gdje će sjahati, prihvatiše se da mu privežu konja i odvedoše ga u crkvu. Crkva je bila puna svečara.

S desne strane seljaci: starci u kaftanima domaće izrade i u likovoj obući s čistim bijelim obojcima, i mladi, u novim suknenim kaftanima koje su potpasali pojasonima jarkih boja, u čizmama. S lijeve strane žene s crvenim svilenim rupcima, u jakama od baršuna s rukavima jarke crvene boje i s modrim, zelenim, crvenim, šarenim suknjama, u potkovanim cipelama. Skromne starice s bijelim rupcima, u sivim kaftanima, u starinskim suknjama i cipelama, ili u novoj likovoj obući, stajale su iza njih; između jednih i drugih stajala su nagizdana djeca s omaštenim glavama. Seljaci su se krstili i klanjali potresajući kosom, žene, osobito starice, uperile uvele oči u ikonu sa svijećama, snažno pritiskivale skupljene prste na rubac na čelu, na ramena i na trbuš, šaputale nešto i nagnjale se stojeći ili se spuštale na koljena. Djeca se povodila za velikima i pomno se molila kad ih gledaju. Zlatni se ikonostas sjao od svijeća koje su sa svih strana okruživale velike svijeće ovijene zlatom. Polilej je bio načičkan svijećama, s pjevnica su se čuli preradosni napjevi dobrovoljnih pjevača s basovima koji riču i s tankim diskantima.

Nehljudov ode naprijed. U sredini je stajala aristokracija: vlastelin sa ženom i sinom u mornarskom kaputiću, policijski pristav, telegrafist, trgovac u čizmama s krutim sarama, seoski starješina s kolajnom, a desno, uz amvon,¹⁹ iza vlasteoke, Matrjona Pavlovna u ljubičastoj haljinici koja se je prelijevala, s bijelim šalom s rubom, i Katjuša u bijeloj haljinici nabranoj na struku, s plavim pašom i s crvenom vrpčicom na crnoj glavi.

¹⁶ *pohristovao* - u ruskom: pohristovati se znači poljubiti nekoga na Uskrs i reći: »Hristos voskrese«, dok mu poljubljeni odgovara »Vaistinu voskrese«

¹⁷ *kuliča* - uskršnji kolač

¹⁸ *pasha* - uskršnji kolač s kravljim sirom

¹⁹ *amvon* (grč.) - propovjedaonica, uzvišeno okruglo mjesto nasred crkve

Sve je bilo blagdanje, svečano, veselo i krasno; i svećenik u svijetloj srebrnoj odeždi sa zlatnim križevima, i đakon i pojci u svečanima srebrnim i zlatnim stiharima, i nagizdani dobrovoljni pjevači s omaštenim vlasima, i veseli plesni napjevi blagdanjih pjesama, ne-prestano svećeničko blagoslijanje naroda trima svijećama iskićenim cvijećem uz klikove koji se vazda ponavljaju te ponavljaju: Hristos voskrese! Hristos voskrese! Sve je bilo krasno, ali je najljepša bila Katjuša u bijeloj haljini s plavim pašom, s crvenom vrpčicom na crnoj glavi i očiju koje se sjaju od zanosa.

Nehljudov je osjećao da ga je ona vidjela i ne ogledajući se. Vidio je to kad je tik uz nju prolazio prema oltaru. Nije imao ništa da joj kaže, ali je smislio i rekao prolazeći pored nje:

- Tetica je kazala da će se omrsiti poslije kasne službe.

Kao i uvijek kad bi ga pogledala, mlada joj krv prelila cijelo milo lice, a crne oči, smijući se i radujući se, naivno gledajući odozdo gore, zastale na Nehljudovu.

- Ja znam - osmjeđnuvši se odgovori ona.

Međutim je pojac s bakrenim krčagom, gurajući se kroz svijet, prošao pored Katjuše i ne gledajući je zapeo za nju skutom svoga stihara.²⁰ Pojac je, očito zbog poštovanja prema Nehljudovu, obilazio njega i zapeo za Katjušu. A Nehljudovu je bilo na čudo kako on, taj pojac, ne razumije da sve što postoji ovdje, a i svuda po svijetu - postoji jedino za Katjušu, te možeš da ne haješ za sve na svijetu, samo ne možeš da ne haješ za nju jer ona je središte svemu. Za nju se sjalo zlato na ikonostasu i gorjeli sve te svijeće na polileju i u svijećnjacima, za nju su bili ti radosni napjevi: »Pasha Gospodnja, radujtesja ljudije«. I sve što je god bilo dobro na svijetu, sve je bilo za nju. Tako se činilo Nehljudovu kad je pogledavao na njenu stasitu spodobu u bijeloj haljini s naborčićima i na sabrano radosno lice kojem je bio po izrazu da baš ono isto što njemu pjeva u duši pjeva i u njenoj duši.

U razmaku između rane i kasne službe izdiže Nehljudov iz crkve. Narod se maknuo pred njim i klanjao se. Neki su ga prepoznivali, neki pitali: »Čiji je taj?« U predvorju ga zadržaše. Okružili ga prosjaci, on im razdijeli sitniš što je imao u kesi i siđe niza stepenice.

Svanulo je bilo već toliko da je bilo vidno, ali sunce još nije izlazilo. Po grobovima oko crkve posjedao svijet. Katjuša je bila ostala u crkvi i Nehljudov je stade očekivati.

Narod je svejednako izlazio lupkajući čavlima na čizmama po pločama, silazio niza stepenice i razilazio se po porti i po groblju.

Stari prastari starac drhtave glave, slastičar Marje Ivanovne, zaustavi Nehljudova, poljubi se s njim, a žena njegova, starica s namreškanom jabučicom pod svilenom maramom, izvadi iz rupca i dade mu jaje žuto kao šafran. Odmah pristupi i mladi smješkavi mišićavi seljak u novom pršnjaku i sa zelenim pašom.

- Hristos voskrese - reče on smijući se očima, primakne se Nehljudovu, prelije ga onim osobitim, seljačkim ugodnim zadahom i, škakljući ga svojom kuštravom bradicom, poljubi ga tri puta posred usta svojim krepkim, jedrim usnama.

Dok se Nehljudov ljubio sa seljakom i primao od njega tamnosmeđe jaje, javi se haljina u preljevima Matrjone Pavlovne i mila crna glavica s crvenom vrpčicom.

Odmah ga je smotrlila iznad glava onih što su išli ispred nje, i on je bio kako joj je zasjalo lice.

²⁰ *stihar* (grč.) - bijela odjeća pravoslavnog svećenika za službe božje

Ona i Matrjona Pavlovna izađoše u predvorje i stadoše darivati prosjake. Katjuši pristupi prosjak s crvenom zacijeljenom ranom mjesta nosa. Ona nešto izvadi iz rupca, dade mu, zatim mu se približi i ne pokazujući nikakva gađenja, nego isto onako, sjajući očima, poljubi se tri puta s njim. A dok se ljubila s prosjakom, oči joj se sastadoše s Nehljudovljevim pogledom. Kao da je pitala: je li dobro, čini li što valja?

»Jest, jest, mila, sve je dobro, sve je krasno, ljubim te.«

Siđoše iz predvorja, i on joj pristupi. Nije htio da je pozdravi poljupcem, nego je samo htio da joj bude što bliže.

- Hristos voskrese! - reče Matrjona Pavlovna, kriveći glavu i smiješći se, takvom intonacijom koja je govorila da su sada svi jednaki, pa otare usta savijenim rupcem i približi mu svoje usne.

- Vaistinu - odgovori Nehljudov ljubeći se.

Ogleda se na Katjušu. Bila je planula i približila mu se u isti mah.

- Hristos voskrese, Dmitrije Ivanoviču.

- Vaistinu voskrese - odgovori on. Poljubi se s njom dva puta i kao da se zamisliše treba li još, pa kao da su odlučili da treba, poljube se po treći put i oboje se nasmiješe.

- Vi nećete svećeniku? - zapita Nehljudov.

- Nećemo, ovdje ćemo posjediti, Dmitrije Ivanoviču - odgovori Katjuša teško dišući cijelim grudima kao poslije radosnog posla i gledajući mu ravno u oči svojim pokornim, djevičanskim, zaljubljenim, i tek malko zrikavim očima.

U ljubavi između muškarca i žene ima svagda jedan časak kad ta ljubav dopire do svog zenita, kad u njoj nema ničeg svjesnog; nema rasuđivanja i ničeg čulnog. Takav je časak Nehljudovu bila ta noć svjetlog Uskrsnuća Kristova. Kad se sad sjećao Katjuše, njemu je, od svih prilika u kojima ju je video, taj časak zastirao sve druge. Crna, glatka, sjajna glavica, bijela haljina s naborčićima, koja joj steže djevičanski vitki stas i nježne grudi, i ta rumen, i te blage, sjajne, crne oči, i u svem biću njenu dvije glavne crte: čistoća djevičanske ljubavi ne samo prema njemu - to je on znao - nego ljubavi prema svima i prema svemu, ne samo prema svemu dobrom na svijetu, nego i prema tom prosjaku s kojim se poljubila.

Znao je da je u njoj bila ta ljubav, jer je te noći i toga jutra bio načistu s njom i bio svjestan da se u toj ljubavi slijeva u cjelini s njom.

Ah, da je sve zastalo na tom osjećaju te noći! »Jest, sva se ta strahovita zgoda dogodila već poslije te noći svjetlog Uskrsnuća Kristova!« - mislio je sad sjedeći uz prozor u porotničkoj sobi.

XVI

Kad se vratio iz crkve, Nehljudov se s tetkama omrsio, a da se okrijepi, napio se votke i vina po običaju, koji je prihvatio u puku, te otišao u svoju sobu i odmah zaspao odjeven. Probudilo ga kucanje u vrata. Po kucanju je razabrao da je ona i ustao trljajući oči i otežući se.

- Jesi li ti, Katjuša? Uđi - reče ustajući.

Ona odškrine vrata.

- Zovu vas da jedete - reče ona.

Bila je u onoj istoj bijeloj haljini, ali bez vrpce u kosi. Kad mu je pogledala u oči, zasjala se kao da mu javlja nešto neobično radosno.

- Odmah ću doći - odgovori on uzimajući češalj da raščešljiva kosu.

Ona ostade još časak. On primijeti to, odbaci češalj i podje prema njoj. Ali se ona u taj isti mah okrene i podje svojim, kao i obično, lakim i brzim koracima po prostirci u hodniku.

»Kakav sam luđak« - reče sam sebi Nehljudov - »ta šta je nisam zadržao!«

I on je trkom stigne u hodniku.

Šta je htio od nje, nije ni sam znao. Ali mu se činilo kad mu je ušla u sobu, da mora učiniti nešto što i svi čine u takvoj prilici, a on to nije učinio.

- Katjuša, stani! - reče joj.

Ona se ogleda.

- Šta bi vi? - zapita zastajući.

- Ništa, samo...

Svlada se i, sjećajući se kako u takvima prilikama postupaju uopće ljudi u njegovu položaju, obuhvati Katjušu oko struka.

Ona stane i pogleda ga u oči.

- Nemojte, Dmitrije Ivanoviču, nemojte - progovori ona i zacrveni se do suza te svojom hrapavom, jakom rukom ukloni ruku koja je obuhvaća.

Nehljudov je ispusti i na trenutak ga snađe neprilika, zastidi se i zgadi se na sebe. Valjalo mu je povjerovati samomu sebi, ali on nije razumio da su ta neprilika i stid bili najbolji osjećaji njegove duše, koja su izbjijala iz njega, nego mu se, naprotiv, učinilo da to govori u njemu glupost njegova - i da treba raditi kako rade svi.

Stigne je još jedanput, opet zagrli i poljubi u vrat. Taj poljubac nije više bio nipošto onakkav kao ona prva dva poljupca: jedan slučajni za džbunom jorgovana a drugi jutros u crkvi. Ovaj je bio strastan, i ona je to osjetila.

- Ta šta vi to radite? - zavikne ona takvim glasom kao da je zauvijek razbio nešto beskrajno dragocjeno, i trkom otrči od njega.

Došao je u blagovaonicu. Tetke nagizdane, doktor i susjeda stajali su uza zakusku. Sve je bilo tako obično, ali je Nehljudovu u duši bila bura. Nije razumijevao ništa od onoga što su mu govorili, odgovarao je nasumce i mislio samo o Katjuši, sjećajući se kako je doživio onaj posljednji poljubac kad ju je sustigao u hodniku. Ni o čem drugom nije mogao da misli. Kad je ona ulazila u sobu, on je, i ne gledajući je, osjećao svim bićem svojim njenu prisutnost i morao siliti sebe da je ne gleda.

A poslije objeda ode odmah u svoju sobu i dugo je hodao po njoj u silnom uzbuđenju, posluškivao glasove u kući i očekivao njene korake. Onaj životinjski čovjek što je živio u njemu ne samo da je digao sad glavu nego je nogama zgazio onog duševnog čovjeka kakav je on bio kad je prvi put bio došao ovamo, a i jutros u crkvi; i taj je strašni životinjski čovjek gospodovao sada sam samcat u njegovoj duši. Uza sve to što Nehljudov nije prestajao da vreba Katjušu, nije mu toga dana pošlo za rukom ni jedan jedini put da se sastane s njom nasamo. Valjda mu se uklanjala. Ali pred veče se dogodilo da je morala otići u sobu do one u kojoj je on stanovao. Doktor je ostao do noći, a Katjuša je morala da namjesti gostu krevet. Kad joj je čuo korake, uđe Nehljudov tiho koračajući i susprežući disanje, kao da se spremava na prestupak.

Kako je bila turila obje ruke u čistu navlaku i držala njima jastuk za uglove, ogleda se ona i nasmiješi se, ali ne veselim i radosnim smiješkom kao prije, nego uplašenim, jad-

nim. Taj osmijeh kao da mu je govorio da je loše ono što on čini. Na časak zastade on. Tu je još bilo mogućnosti za borbu. Slabo doduše, ali još se razlijegao u njemu glas istinske ljubavi prema njoj, koji mu je govorio o *njoj, o njenim osjećajima, o njenu životu*. A drugi je glas govorio: pazi, propustit ćeš *svoju* nasladu - *svoju* sreću. I taj drugi glas zaglušio je prvi. Odlučno pristupi. I zaokupi ga strašan, nesuzdržljiv, životinjski osjećaj.

Ne ispuštajući je iz zagrljaja, Nehljudov je posadi na postelju i sjedne uz nju osjećajući kako treba da učini još nešto.

- Dmitrije Ivanoviču, golube, molim vas, pustite me - govorila je žalostivim glasom. - Ide Matrjona Pavlovna! - zavikne otimajući se, i zaista je netko prilazio vratima.

- Doći ću, dakle, noćas k tebi - izgovori Nehljudov. - Ta ti si sama?

- Šta vi to govorite? Ni za što! Nemojte - govorila je samo ustima, ali sve joj uzbudjeno, zbumjeno biće govorilo drugačije.

Ona što je došla do vrata, bila je zaista Matrjona Pavlovna. Ušla je u sobu s pokrivačem na ruci, pa prijeko pogledala Nehljudova i srdito prekorila Katjušu što nije uzela pokrivač koji treba.

Nehljudov izide šuteći. Nije se čak ni stidio. Vidio je po izrazu na licu Matrjone Pavlovne da ga ona osuđuje i da ima pravo što ga osuđuje, znao je da je loše to što čini; ali životinjski osjećaj, koji se promaljao iza prijašnjeg osjećaja dobre ljubavi prema njoj, zaokupilo ga i gospodovalo mu samo samcato ne priznajući ničega drugoga. Znao je sada šta treba činiti da zadovolji osjećaj i tražio način kako će to učiniti.

Cijelo je veče bio sav izvan sebe: čas je dolazio k tetkama, čas odlazio od njih u svoju sobu i na ulaz i mislio jedino o tom ne bi li ugledao nju samu; ali mu se i ona uklanjala, i Matrjona je Pavlovna nastojala da je ne ispušta iz očiju.

XVII

Tako je prošlo cijelo veče i nastala noć. Doktor otisao spavati. Tetke se spremale da legnu. Nehljudov je znao da je Matrjona Pavlovna sad u spavaćoj sobi kod tetaka, a Katjuša u služinskoj sobi sama. Izide opet na ulazno stepenište. Napolju je bio mrak, vлага, toplo, i sav je zrak bio pun One bijele magle koja s proljeća rastjeruje posljednji snijeg ili se širi od posljednjeg snijega kad se topi. S rijeke koja je bila sto koraka od kuće, pod strminom, čuli su se čudni glasovi: to je pucao led.

Nehljudov siđe niz stepenište na ulazu i koračajući preko bara po zaleđenom snijegu priđe prozoru služinske sobe. Srce mu je kucalo u prsima tako da ga je čuo, dah mu je čas zastajao, čas se otimao s teškim uzdahom. U služinskoj je sobi gorjela mala svjetiljka; Katjuša je sama sjedila za stolom, zamišljena, i gledala pred se. Nehljudov je, ne mičući se, dugo gledao u nju želeći da sazna šta će raditi kad misli da je nitko ne vidi. Svoje dvije minute sjedila je nepomično, zatim uznijela oči, osmjehnula se, zaklimala glavom kao da prekorava samu sebe pa promijenila položaj, otržito položila obje ruke na stol i upiljila oči pred se.

Stajao je i gledao u nju i preko volje slušao u isti mah i kucanje svoga srca i čudne glasove što dopiru s rijeke. Tamo je na rijeci tekao neki neprestani, polagani rad, i čas je nešto pištalo, čas treskalo, čas se osipavalо, čas su kao staklo zvečale tanke sante.

Stajao je gledajući u zamišljeno lice Katjušino na kome se odražavala njena duševna muka i on ju je žalio, ali začudo - to mu je žaljenje samo jačalo pomamu za njom.

Svega ga zaokupi pomama.

Zakuca na prozor. Ona zadršće cijelim tijelom kao od električnog udara i na licu joj se javi strava. Onda skoči, priđe prozoru i primakne lice staklu. Izraz strave joj nije silazio s lica ni onda kad je oba dlana položila uz oči kao naočnjake i prepoznala njega. Lice joj je bilo neobično ozbiljno, nikad ga nije vidio takva. Osmjehnula se tek kad se osmjejnuo on - osmjejhnula se kao da se samo pokorava njemu, ali u duši joj nije bio osmijeh nego strah. On joj rukom da znak pozivajući je k sebi, napolje. Ali ona zamaše glavom da neće da iziđe, i ostade uz prozor. On primakne još jedanput lice staklu i htjede da joj dovikne neka iziđe, ali se u taj mah ona okrene vratima, očito ju je zovnuo netko. Nehljudov odsustpi od prozora. Magla je bila tako gusta da Nehljudov, kad je odstupio pet koraka od kuće, nije više video prozora na kući nego samo gromadu koja se crni, a iz nje svjetlu crven, nalik na golemu svjetlost svjetiljke. Na rijeci je i dalje trajalo ono isto pištanje, šuštanje, treskanje i zvečanje leda. Nedaleko se iz magle oglasi pijetao, odazovu mu se u blizini drugi, a iz daljine se iz sela začuju pijetlovske kukurijeci kako se nadvikuju i slijevaju. A sve je uokolo, osim rijeke, bilo sasvim tiho. Bili su to već drugi pijetlovi.

Pošto se prošetao neko dva puta amo-tamo iza ugla kuće i nekoliko puta zagazio nogom u baru, priđe Nehljudov opet prozoru služinske sobe. Svjetiljka je svejednako gorjela a Katjuša sjedila opet sama za stolom nekako neodlučna. Čim je pristupio prozoru, pogleda ga ona. On kucne. I ne razgledavajući tko je kucnuo, istrči ona odmah iz služinske sobe, pa je čuo kako su se otvorila i zatim škripnula izlazna vrata. Čekao ju je već pred trijemom i odmah je šuteći zagrlio. Ona se privila uz njega, digla glavu i usnama dočekala njegov poljubac. Stajali su za uglom pred trijemom, na okopnjelom suhom mjestu, i njega svega ispunila bolna, nezadovoljena želja. Odjednom, zaprašte opet isto onako i zaškripe isto onako ulazna vrata te se začu srditi glas Matrjone Pavlovne:

- Katjuša!

Ona mu se istrže i vrati u služinsku sobu. Čuo je kako se zakvačila kvaka. Iza toga se stiša sve, u prozoru nestade crvena sjaja, ostade samo magla i metež na rijeci.

Nehljudov priđe prozoru, nije video nikoga. Kucne, ne bi odgovora. Nehljudov se vrati u kuću na glavni ulaz, ali nije usnuo. Izuo se i bos otisao hodnikom prema Katjušinim vratima, do sobe Matrjone Pavlovne. Isprva je čuo kako mirno hrče Matrjona Pavlovna i već htjede da uđe, ali odjednom ona zakašlje i okrene se na škriputavoj postelji. On zamre i prestoji tako kojih pet minuta. Kad se opet stišalo sve i opet se začulo mirno hrkanje, krene on dalje nastojeći da staje na podnice koje ne škripe i priđe samim Katjušinim vratima. Sve je bilo tiho. Očito nije spavala, jer joj se nije čulo disanje. Ali čim je šapnuo: »Katjuša!« - skoči ona, pristupi vratima i uzme ga srdito, kako mu se činilo, nagovarati da ode.

- Na šta je to nalik? Ta zar se to može? Čut će tetice - govorila su njena usta, a cijelo joj biće govorilo: »Ja sam sva tvoja.«

A Nehljudov je shvaćao jedino to.

- No, otvori na časak! Molim te - govorio je besmislene riječi.

Ona se stiša, zatim se začulo šuškanje ruke koja traži kvaku. Kvaka škljocne, i on uđe na otvorena vrata.

Zgrabi je onako kako je bila u gruboj, krutoj košulji golih ruku, digne je i ponese.

- Jaoh! Što radite? - šaputala je. Ali on nije pazio na njene riječi, nego ju je nosio u svoju sobu.

- Jaoh, nemojte, pustite me - govorila je, a sama se privijala uz njega.

Kad je dršćući i šuteći, ne odgovarajući na njegove riječi, otišla od njega, izide on na ulazne stepenice i stane, nastojeći da shvati značenje onoga što se dogodilo.

Napolju je bilo svjetlje: dolje na rijeci još jače treskaju, zveče i piše sante a prijašnjim se glasovima pridružio još i šum. A magla se počela spuštati, iza magle isplovio, kao iza zida, mjesec koji se ušapnuo te mračno osvjetljuje nešto crno i strašno.

»Ta šta je to? Je li mi se dogodila velika sreća ili velika nesreća?« - pitao je sebe. - »Uvijek je tako, svi su takvi« - reče sebi i ode spavati.

XVIII

Sutradan se sjajni Šenbok svrati tetkama po Nehljudova i sasvim ih opčini svojom elegancijom, ljubaznošću, veseljem, darežljivošću i ljubavlju prema Dmitriju. Darežljivost njegova, ako se i vrlo svijela tetkama, ipak ih je navela čak i na neku dvoumicu svojom pretjeranošću. Prosjacima, slijepcima, koji su došli, dao je rubalj, za napojnice je slugama porazdijelio petnaest rubalja, a kad je Sizetka, psetance Sofje Ivanovne, pred njim okrvavila nogu, ponudio se da će joj napraviti povoj te, ne premišljajući ni jedan tren, razderao svoj batisten rupčić s porupčićima (Sofja je Ivanovna znala da tuce takvih rubaca ne стојi manje od petnaest rubalja) i načinio od njega povoje za Sizetku. Tetke nisu još vidjele takvih ljudi i nisu znale da taj Šenbok ima dvjesta tisuća duga, koji i neće, znao je, nikad platiti, i da mu je isti račun - bilo dvadeset i pet rubalja manje ili više.

Šenbok je ostao samo jedan dan i naredne je noći oputovao zajedno s Nehljudovom. Nisu mogli dulje ostati, jer je bio već posljednji rok da se jave svojem puku.

Tog posljednjeg dana što je proveo kod tetaka, dok je još svjež bio spomen o noći, Nehljudovu su u duši iskrسавala i borila se između sebe dva osjećaja: jedan, žarke, čulne uspomene životinjske ljubavi, sve ako mu ni izdaleka nije dala ono što je obećavala, i nekog zadovoljstva sa samim sobom što je postigao cilj; drugi, svijest o tom da je učinio nešto vrlo zlo i da se to zlo mora ispraviti, a ispraviti treba ne zbog nje, nego zbog sebe.

U tom egoističkom ludilu, u kojem se nalazio, mislio je Nehljudov samo o sebi - o tom hoće li ga osuđivati i koliko će ga osuđivati ako doznao kako je postupio s njom, a nije mislio o onom što trpi ona, i šta će biti s njom.

Mislio je da Šenbok naslućuje o njegovu odnosu s Katjušom, i to je laskalo njegovu samoljublju.

- Zato si ti odjednom tako zavolio tetke - reći će mu Šenbok kad je spazio Katjušu - pa sedmicu dana ostaješ kod njih. Ni ja ne bih na tvojem mjestu htio da putujem. Divota!

Mislio je još i o tom da mu je, doduše, i žao odlaziti sada dok se još nije nauživao ljubavi s njom, ali mu je na probitak što mora da ode, jer u jedan mah kida odnos koji bi se teško mogao održavati. Mislio je još i o tom da joj mora dati novaca, ne zbog nje, ne zato što bi joj mogli trebati ti novci, nego zato što uvijek tako čine, i njega bi držali za nepoštena čovjeka kad bi se okoristio njom i ne bi to platio I dao joj je novaca - onoliko koliko je držao da dolikuje njegovu i njenu položaju.

Na dan kad je odlazio dočekao ju je u trijemu. Planula je kad ga je smotrla i htjela da prođe pokazujući očima prema otvorenim vratima u služinsku sobu, ali je on zadrži.

- Htio sam da se oprostim - reče gužvajući u ruci omotnicu s novčanicom od sto rublja. - Evo ja...

Ona se dosjeti, namršti se, strese glavom i odgurne mu ruku.

- Ta uzmi - izmuca on, turi joj omotnicu u njedra i, kao da se opekao, otrči u svoju sobu mršteći se i stenjući.

I dugo je još poslije toga hodao po svojoj sobi i grčio se, čak i skakao i naglas hukao kao od fizičke boli čim bi se sjetio toga prizora.

No, šta da radi? Uvijek je tako. Tako je to bilo sa Šenbokom i s guvernantom o kojoj je pripovijedao, tako je bilo sa stricom Grišom, tako je bilo s ocem kad je živio na selu te mu seljanka rodila onog nezakonitog sina Mitjenjku koji živi još i danas. A kad svi rade tako, onda zacijelo i treba da bude tako. Tako je tješio sebe, ali se nije nikako mogao utješiti. Uspomena o tom pekla mu je savjest.

U dubini, u najdubljoj dubini duše je znao da je postupio tako gadno, podlo, okrutno, da on, kad je svjestan o tom postupku, ne samo što ne može nikoga osuđivati nego ni gledati ljudima u oči, a ni spomena nema o tom da bi se smatrao za krasna, plemenita, velikodušna mlada čovjeka za kakva je smatrao sebe. A potrebno je bilo da sebe smatra za takva zato da bi i dalje živio živahno i veselo. A za to je bilo jedno jedino sredstvo: da ne misli o tom. Tako je i radio.

Onaj život u koji je ulazio - nova mjesta, drugovi, rat - pomogoše tomu. I što je dalje živio, to je više zaboravlja, a napokon je zaista sasvim zaboravio.

Samo jedan put - kad se poslije rata, nadajući se da će je vidjeti, navratio tetkama i doznao da Katjuše više nema, da je brzo iza njegova odlaska otišla od njih da rodi, da je negdje rodila, i, kako su tetke čule, moglo je po vremenu biti njegovo, ali je moglo i da ne bude njegovo. Tetke su govorile da se iskvarila i da je bila razvraćena priroda, ista kao i njena mati. I taj sud njegovih tetaka godio mu je, jer kao da je opravdavao njega. Isprva je ipak htio da pronađe nju i dijete, ali kasnije, baš zato što ga je na dnu duše boljelo i studio se da misli o tom, nije se kako treba potrudio da ih potraži te je još brže zaboravio svoj grijeh i prestao da misli o tom.

Ali mu sada, eto, ovaj čudni slučaj napomenuo sve i tražio od njega da prizna svoju bezdušnost, okrutnost, podlost, koji su mu omogućili da mirno živi za tih deset godina s takvim grijehom na savjesti. Ali njemu nije bilo ni na kraj pameti da to prizna, i sad je mislio samo o tom da se ne bi odmah saznalo sve i da ona ili njen branitelj ne bi sve pripovjedili i njega osramotili pred svima.

XIX

U takvu se duševnom raspoloženju nalazio Nehljudov kad je iz sudnice otišao u porotničku sobu. Sjedio je uz prozor, slušao razgovore oko sebe i neprestano pušio.

Veseli je trgovac očito u dubini duše uživao kako je trgovac Smeljkov provodio vrijeme.

- No, brate, svojski si bančio, sibirski. I nije luda glava kakvu je djevojku zamilovao.

Porotnički je starješina dokazivao, da sve stoji do vještačenja. Petar Gerasimovič šalio se nešto s nadstojnikom Židovom, i oni se nečemu grohotom nasmijali. Nehljudov je na pitanja odgovarao tek koju riječ i želio jedino da ga ostave na miru.

Kad je sudački pristav naherena hoda pozvao opet porotnike u sudnicu, Nehljudov osjeti strah kao da i ne ide suditi, nego kao da njega vode pred sud. Osjećao je već u dnu duše da je nitkov koji treba da se stidi pogledati ljudima u oči, a ipak je, po navici, s običnim

samosvjesnim kretnjama, otišao na podij i sjeo na svoje mjesto, drugi iza starještine, prekrstio noge i počeo se igrati pince-nezom.

Okrivljenike su također bili nekud odveli i tek ih doveli opet.

U sudnici su bila nova lica - svjedoci, i Nehljudov opazi kako je Maslova uzgledala nekoliko puta kao da ne može da otrgne pogleda s vrlo nagizdane debele žene u svili i baršunu, koja je sjedila u prvom redu pred rešetkama, pod visokim šeširom s velikom vrpcem i s elegantnom torbicom na ruci goloj do lakta. Kako je kasnije saznao, to je bila svjedokinja, gospodarica one kuće u kojoj je živjela Maslova.

Započelo je preslušavanje svjedoka: ime, vjera itd. Zatim je, poslije upita strankama kako žele da ispituju: pod prisegom ili bez prisege - došao opet, jedva vukući noge, onaj isti starac svećenik, i opetisto onako namještajući zlatni križ na svilenim prsim, onako miran i uvjeren da radi potpuno koristan i važan posao, prisegnuo svjedočke i vještakе. Kad je svršila prisega, budu otpravljeni svi svjedoci, a zadržana samo jedna, i to Kitajeva, vlasnica javne kuće. Zapitaše je šta ona zna o toj stvari. Kitajeva ispričavala je potanko i skladno, prijetvorno se smijući, uz svaku rečenicu obaračući glavu sa šeširom, njemačkim akcentom:

Ponajprije je k njoj u kuću došao znanac, konobar Simon, po djevojku za bogatog sibirskog trgovca. Ona je poslala Ljubašu. Za neko se vrijeme vratila Ljubaša zajedno s trgovcem.

- Trgovac je već bio zanesen - malo se smješkajući govorila je Kitajeva - a kod nas je nastavio da piye i da časti djevojke; ali kako mu je uzmanjkal novaca, poslao je u svoju sobu tu istu Ljubašu za koju je bio stekao »predilekciju« - reče pogledavši okrivljenicu.

Nehljudovu se učini da se Maslova pri tom osmjejhula i taj mu se osmijeh učini odurnim. Iskršlo u njemu neobično, nejasno gađenje, koje se miješalo sa smilovanjem.

- A kakvo je vaše mišljenje o Maslovoj? - crveneći se i u neprilici zapita sudski kandidat kojega je sud odredio da brani Maslovu.

- Najbolji - odgovori Kitajeva - djevojka obrazovana i šik. Odgojio se u dobar obitelj i francuski znali čitati. Pio je gdjekad odviše, ali znao za sebe. Sasvim dobar djevojka.

Katjuša je gledala gospodaricu a zatim bacila odjednom oči na porotnike, zaustavila ih na Nehljudovu i lice joj se uozbiljilo i čak postalo oštro. Jedno joj je oko oštiro zrikalo. Podugo su ta dva oka što tako neobično gledaju bila uperena u Nehljudova, a on uza svu stravu što ga je obuzimala, nije mogao da otrgne svoj pogled od tih očiju, zrikavih, s bijelim što se jarko sja u njima. Sjetio se one strašne noći s ledom što se lomio, s maglom, a osobito s onim izvrnutim mjesecom što se uštapio a digao se pred jutro i obasjavao nešto crno i strašno. Ta dva crna oka što gledaju i njega i pokraj njega napominjala su mu to nešto crno i strašno.

»Prepoznala me«, pomisli on. I Nehljudov kao da se skupio očekujući udarac. Ali ga ona nije prepoznala. Tiho je uzdahnula i opet stala da gleda predsjednika. Nehljudov uzdahne također. »Ah, da što brže«, mislio je. Obuzimao ga sad osjećaj nalik na ono što ga je obuzimalo u lovku kad je trebalo da dotuče ranjenu pticu - i gadno je, ijadno, i mučno. Nedotučena se ptica koprca u lovačkoj torbi; i mrsko je, ijadno, i htio bi da je dotuče i zaboravi.

Takav je mješovit osjećaj sad obuzimao Nehljudova slušajući ispitivanje svjedoka.

XX

No, kao usprkos njemu, rasprava se otegla: poslije pojedinačnog ispitivanja svjedoka i vještaka i poslije svih nepotrebnih pitanja što su ih, obično, važno zadavali tužiočev zamjenik i branitelji, predloži predsjednik poročnicima da pregledaju stvarne dokaze koji su se sastojali od prstena silne veličine, s rozetom od briljanata, a taj se prsten očito naticao na vrlo debeo kažiprst, i od filtra u kojem je pretraživan otrov. Stvari su bile zapečaćene i na njima ceduljice.

Poročnici su se već spremali da razgledaju te stvari, ali uto ustane tužiočev zamjenik i zaište da se prije razgledavanja stvarnih dokaza pročita liječnički nalaz o lešu.

Predsjednik, koji je požurivao raspravu da bi stigao svojoj Švicarki, znao je, doduše, vrlo dobro da čitanje tog spisa ne može imati nikakve druge posljedice osim dosade i odgađanja objeda, i da tužiočev zamjenik zahtijeva to čitanje jedino zato što zna da ima pravo zaiskati to - ali nije ipak mogao odbiti te izjavio da pristaje. Sekretar dohvati spis i poče opet da čita svojim sjetnim glasom, nejasno izgovarajući slova l i r.

»Po vanjskom se nalazu razabralo da je:

- 1) Rast Feraponta Smeljkova 2 aršina i 16 vršaka.«
- Bogami valjana ljudeskara - zabrinuto šapne trgovac Nehljudovu u uho.
- 2) Prema vanjštini utvrđeno je da je imao oko četrdeset godina.
- 3) Leš je naduven.
- 4) Koža je na trbuhi svuda zelenkasta, mjestimice išarana tamnim mrljama.
- 5) Epiderma se na tijelu digla u mjehurima različite veličine, a mjestimice se odlupila i visi u obliku velikih krpa.
- 6) Kosa je kestenjaste boje, gusta, a pri dodiru lako opada s kože.
- 7) Oči su iskočile iz duplja, a rožnica potamnjela.
- 8) Na nosnice, iz oba uha i iz usta curi pjenava sukrvica, usta su napola otvorena.
- 9) Vrata gotovo i nema zbog nadutosti lica i prsiju.« I tako dalje, i tako dalje.

Na četiri stranice, u 27 tačaka, tekao je tako opis svih potankosti o vanjskom nalazu strašnog, gorostasnog, debelog i još naduvenog, a sad u raspadanju leša toga trgovca koji se provodio po gradu. Neko neodređeno gađenje, koje je osjećao Nehljudov, još je poraslo pri čitanju tog opisa leša. Život Katjušin i sukrvica što curi iz nosnica, i oči što su iskočile iz duplja, i njegov postupak s njom, sve su to, činilo mu se, stvari iste vrste, i sa svih su ga strana okruživale i zaokupljale te stvari. Kad se najzad završilo čitanje vanjskog nalaza, uzdahne predsjednik teško i digne glavu nadajući se da je konac, ali sekretar započe odmah da čita opis unutarnjeg nalaza.

Predsjednik spusti opet glavu, podupre se rukom i zaklopi oči. Trgovac koji je sjedio do Nehljudova teškom je mukom nepomično, isto kao i žandari za njima.

suspreno san i ponekad se ljulja; okrivljenici su sjedili »Po unutarnjem se nalazu razabilo:

- 1) Lubanjske su se kožice lako odvajale od lubanjskih kostiju, i nigdje se nije vidjelo da je podustala krv; 2) lubanjske su kosti srednje debljine i cijele; 3) na tvrdoj mozgovoj opni nalaze se dvije male pigmentne mrlje, po prilici od četiri palca, a sama je opna blijede zagasite boje« i tako dalje, i tako dalje, još trinaest tačaka.

Ređala se imena poznatih očeviđaca, potpisi i zatim zaključak liječnikov, po kojem se vidjelo da promjene u želucu i djelomice u crijevima i bubrežima, koje su se našle pri razudbi i unesene u zapisnik, daju pravo da se zaključi, s velikim stupnjem vjerojatnosti, da je Smeljkovljeva smrt nastala od trovanja otrovom koji mu je dospio u želudac zajedno s vinom. Po promjenama u želucu i u crijevima teško je reći kakav je zapravo otrov bio uveden u želudac; da je taj otrov dospio u želudac s vinom, valja suditi po tom što se u Smeljkovljevu želucu našla velika količina vina.

- Vidi se, pio je junački - šapne opet trgovac koji se prenuo.

Čitanje toga zapisnika, koje je trajalo oko sata, nije ipak zadovoljilo tužiočeva zamjenika. Kad je pročitan zapisnik, predsjednik mu se obrati:

- Ja mislim da je izlišno čitati spise o nalazu unutarnjih organa.

- Ja bih molio da se pročitaju ti nalazi - oštro će tužiočev zamjenik ne gledajući predsjednika, malo se pridignuvši u stranu i kazujući tonom svoga glasa da je njegovo pravo zahtijevati to čitanje, da on neće odustati od toga prava i da će odbijanje biti razlog za kasaciju.

Sudac velike brade i dobrih spuštenih očiju, koji je bolovao od katara, osjeti silnu slabost i obrati se predsjedniku.

- I čemu da se to čita? Samo zatežu. Te nove metle ne metu čistije, nego dulje.

Sudac sa zlatnim naočarima nije rekao ništa, nego mrko i odrešito gledao preda se, ne nadajući se nikakvu dobru ni od svoje žene, ni od života.

Započelo je čitanje spisa:

»Godine 188*..., 15. veljače, ja dolje potpisani, po naredbi zdravstvenog odjela, br. 638 - započe odlučno, povisivši dijapazon svoga glasa kao da želi rastjerati san koji je morio sve prisutne - u prisutnosti pomoćnika zdravstvenog inspektora izvršio sam nalaz unutarnjih organa:

- 1) desnog pluća i srca (u staklenom sudu od šest funti),
- 2) želučana sadržina (u staklenom sudu od šest funti),
- 3) samoga želuca (u staklenom sudu od šest funti),
- 4) jetara, slezene i bubrega (u staklenom sudu od tri funte),
- 5) crijeva (u glinenom sudu od šest funti)...

Kad je započelo to čitanje, nagne se predsjednik jednom sucu i zašapće nešto, zatim drugom, a kad je dobio potvrđne odgovore, prekine čitanje na tom mjestu:

- Sud je odlučio da je izlišno čitanje spisa - reče on. Sekretar ušuti skupljajući spise, tužiočev zamjenik uze srdito da zapisuje nešto.

- Gospoda porotnici mogu razgledati stvarne dokaze - reći će predsjednik.

Starješina i nekoji porotnici dignu se i, u neprilici zbog te kretnje ili zbog položaja što treba da dadu svojim rukama, pristupe stolu i redom pogledaju prsten, staklenicu i filter. Trgovac čak i omjeri prsten o svoj prst.

- Baš mu je bio ljudski prst - reče kad se vratio na svoje mjesto. - Kao čestiti krastavac - priklopi očito se zabavljući tom slikom o gorostasu što ju je zamislio o otrovanom trgovcu.

XXI

Kad se završio pregled stvarnih dokaza, proglaši predsjednik svršetak preslušavanja, te bez prekida, želeći da se što prije oslobođi, dade riječ tužiocu nadajući se da je i on čovjek, pa će također htjeti i da puši, i da objeduje, i da će on požaliti njih. Ali tužiočev zamjenik nije požalio ni sebe ni njih. Tužiočev je zamjenik bio od prirode jako glup, a osim toga mu je bila nesreća što je gimnaziju svršio sa zlatnom medaljom, a na sveučilištu dobio nagradu za svoje djelo o servitutima, iz rimskog prava, i zato je bio do krajnosti samosvjestan, zadovoljan sa sobom (tomu je pripomogao još i njegov uspjeh kod dama) i zbog toga je bio neobično glup. Kad mu je data riječ, ustade polagano, pokazavši svu svoju gracioznu figuru u izvezenom mundiru, položi obje ruke na pult, malko nagnе glavu, ogleda dvoranu pogledom se uklanjujući okrivljenicima i započe:

- Stvar o kojoj ćete suditi, gospodo porotnici - započeo je svoj govor koji je bio pripravio za čitanja zapisnika i spisa - značajan je, ako se tako može reći, prestupak.

Govor tužiočeva zamjenika trebalo je, po njegovu mišljenju, da stekne društveno značenje, nalik na one znamenite govore što su ih govorili advokati koji su se proslavili. Istina, u općinstvu su sjedile samo tri žene: švelja, kuharica i sestra Simonova i jedan kočijaš, ali to nije ništa značilo. I oni su znameniti ljudi započinjali isto tako. A pravilo tužiočeva zamjenika sastojalo se u tom da uvijek bude na visini svoga položaja, to jest, da prodire u dubljinu psihološkog značenja prestupka i da otkriva društvene rane.

- Vi vidite pred sobom, gospodo porotnici, značajan, ako se tako može reći, prestupak pod kraj stoljeća, na kojem su, može se reći, specifične crte one tužne pojave raspadanja, koje u naše vrijeme snalazi one elemente našega društva što se nalaze pod osobito, može se reći, jakim zrakama ovog procesa...

Tužiočev je zamjenik govorio vrlo dugo, u jednu ruku nastojeći da spomene sve one nemile stvari što je smislio, u drugu ruku - a to je glavno - nastojeći da ne zastane ni na časak, nego da mu govor teče bez prestanka cijeli sat i četvrt. Zastao je samo jedanput i prilično dugo gutao slinu, ali se odmah snašao i nadoknadio to zatezanje još jačom rječitošću. Govorio je čas nježnim, umilnim glasom, prestajajući s noge na nogu, gledajući porotnike, čas tihim poslovnim tonom, zagledajući u svoju bilježnicu, čas gromkim glasom koji uglavljuje krivicu, obraćajući se čas općinstvu, čas porotnicima. Samo ni jedan jedini put nije pogledao okrivljenike, koji su se sve troje bili upili očima u njega. U govoru mu je bilo sve najnovije što je onda bilo u modi u njegovu krugu i što se držalo, a drži se još i sada, za posljednju riječ naučne mudrosti. Tu je bilo i nasljeđe, i prirođena prestupnost, i Lombroso,²¹ i Tarde,²² i evolucija, i borba za opstanak, i hipnotizam, i sugestija, i Charcot,²³ i dekadansa.

Po tumačenju tužiočeva zamjenika, trgovac je Smeljkov bio tip silnog, iskonskog Rusa, sa širokom prirodnom njegovom, a po svojoj je povjerljivosti i velikodušnosti pao žrtvom vrlo iskvarenih osoba kojima je dopao u šake.

²¹ Cesare Lombroso (1836-1909) - talijanski liječnik, osnivač kriminalne antropologije

²² Gabriel Tarde (1843-1903) - francuski sociolog i kriminolog

²³ Jean Martin Charcot (1825-1893) - francuski neurolog

Simon Kartinkin bio je atavistički plod kmetstva, čovjek zatucan, bez obrazovanja, bez principa, čak i bez religije. Jefimija je bila njegova ljubavnica i žrtva nasljeđa. U njoj se opažaju svi znaci degeneriranog lica. Glavna pak pokretačica prestupka bila je Maslova koja prikazuje pojavu dekadanse u njenim najnižim predstavnicima. - Ta je žena - govorio je tužiočev zamjenik ne gledajući je - dobila obrazovanje. Čuli smo ovdje pred sudom iskaz njene gospodarice. Ne samo da zna čitati i pisati, ona zna i francuski; sirotica je koja, valjda, u sebi nosi klice prestupnosti; odgojena je u inteligentnoj plemičkoj obitelji i mogla bi živjeti od poštene rada; ali ona ostavlja svoje dobrotvore, odaje se svojim strastima, a da im udovolji stupa u javnu kuću gdje se ističe među drugim svojim drugaricama obrazovanjem, a glavno, kako ste čuli ovdje, gospodo porotnici, od njene gospodariće, vještinom da na goste utječe onim tajanstvenim svojstvom koje je u posljednje vrijeme ispitala nauka, osobito Charcotova škola, a poznato je pod imenom sugestija. Baš tim svojstvom zaokuplja ona gorostasa Rusa, dobrodrušnog, povjerljivog Satka, bogatoga gosta, i upotrebljava to povjerenje da ga najprije okrade a zatim mu bez smilovanja oduže život.

- No, tu se on, čini se, zatrčao - smješkajući se reče predsjednik naginjući se strogom sucu.

- Strahovit bukvani - odgovori strogi sudac.

- Gospodo porotnici - nastavljao je, međutim, tužiočev zamjenik graciozno se previjajući u tankom struku - u vašoj je vlasti sudska ovih osoba, ali je u vašoj vlasti donekle i sudska društva na koje vi utječete svojom presudom. Proniknite u značenje toga prestupka, u opasnost koju predstavljaju za društvo takve patološke, može se reći, individue kakva je Maslova, i ogradi društvo od zaraze, ogradi nevine, krepke elemente toga društva od zaraze, a često i od propasti.

I kao da je i sam smlavljen važnošću odluke koja će pasti, tužiočev se zamjenik spusti na svoju stolicu očito do krajnosti oduševljen svojim govorom.

Smisao njegova govora, kad se izluči rječiti nakit, bio je taj da je Maslova hipnotizirala trgovca, pošto je ulagivanjem stekla njegovo povjerenje, pa došla u njegovu sobu s ključem po novce i htjela sama da uzme sve, ali su je uhvatili Simon i Jefimija, te je morala da dijeli s njima. A poslije toga, da bi zamela tragove svome prestupku, dovezla se opet s trgovcem u gostonicu i ondje ga otrovala.

Poslije govora tužiočeva zamjenika ustade s advokatske klupe čovjek sredovječan, u fraku, sa širokim i polukružnim naškrobljenim prsima i žustro izgovori govor u obranu Kartinkinu i Bočkovoj. To je bio advokat kojega su oni bili najmili za trista rubalja. Branio je njih oboje i svaljivao svu krivicu na Maslovu.

Pobjiao je iskaz Maslove da su Bočkova i Kartinkin bili zajedno s njom kad je uzimala novce i tvrdio da ne može imati vrijednosti njen iskaz kao dokazane trovačice. Novce – 2.500 rubalja, govorio je advokat, moglo je zaraditi dvoje marljivih i čestitih ljudi koji su dobijali od gostiju gdjekada po tri i po pet rubalja na dan. A trgovčeve je novce ukrala Maslova i predala ih nekomu ili čak ih i izgubila, jer ona nije bila u normalnom stanju. Trovanje je izvršila jedino Maslova.

- Zato on moli porotnike neka Kartinka i Bočkovu oslobođe krivice za krađu novaca, a ako i osude da su krivi za krađu, onda bez sudjelovanja u trovanju i bez odluke unaprijed stvorene.

Naposljetu doda advokat, kao da prkosí tužiočevu zamjeniku, da sjajno razlaganje gospodina tužiočeva zamjenika razjašnjava, doduše, naučna pitanja o nasljeđu, ali ne pristaje za ovaj slučaj, jer je Bočkova kći nepoznatih roditelja.

Tužiočev zamjenik srdito, kao da bi da ugrize, zapiše nešto u svoj spis i s prezirnim čuđenjem slegne ramenima.

Zatim ustade branitelj Maslove i plašljivo, zapinjući, izgovori svoju obranu. Nije poricao da je Maslova sudjelovala u krađi novaca, samo je tvrdio da nije kanila otrovati Smeljkova, nego mu dala prašak samo zato da bi zaspao. Htio je da se razlagolja i da razmotri kako je Maslovu razvratio muškarac koji je ostao nekažnjen, a ona morala da pretrpi svu težinu svoga pada, ali mu taj izlet u oblast psihologije nije nikako pošao za rukom da su se svi zastidjeli. Kad je stao gnjaviti o muškoj okrutnosti i ženskoj nemoći, zamoli ga predsjednik, da bi mu pomogao, neka se drži predmeta.

Poslije toga branitelja ustade opet tužiočev zamjenik i obrani svoju zasadu o nasleđu protiv prvog branitelja time što se, ako Boćkova i jest kći nepoznatih roditelja, nikako ne pobija istinitost nauke o nasleđu, jer nauka je toliko uglavila zakon nasleđa da mi možemo ne samo da prestupak izvodimo iz nasleđa, nego i nasleđe iz prestupka. Što se pak tiče mišljenja obrane da je Maslovu razvratio neki tobožnji (osobito je zajedljivo kazao »tobožnji«) zavodnik, to svi podaci zapravo govore da je ona bila zavodnica mnogim i mnogim žrtvama koje su prošle kroz njene ruke. Rekavši to, on sjedne pobjednički.

Pozvani su zatim okrivljenici da se brane.

Jefimija Boćkova je ponavljala da ona nije ništa znala te je tvrdokorno ukazivala na Maslovu da je kriva svemu. Simon je samo ponovio nekoliko puta:

- Kako vas volja, samo nisam kriv nizašto.

A Maslova nije kazala ništa. Na poziv predsjednikov neka kaže što zna u svoju obranu, samo je uznijela k njemu oči, ogledala se na sve kao zvijer koju hajkaju i odmah ih oborila i zaplakala jecajući na sav glas.

- Šta vam je? - zapita trgovac koji je sjedio do Nehljudova kad je čuo neobični glas što je odjednom ispustio Nehljudov. Taj je glas bilo suzdržano ridanje.

Nehljudov sve još nije razumijevao cijelo značenje svog sadašnjeg položaja te je slabosti svojih živaca pripisao jedva suzdržano ridanje i suze koje su mu izbile na oči. Nataknepince-nez da ih sakrije, zatim izvadi rupčić i uzme se useknjivati.

Strah od sramote koja bi pala na nj kad bi svi, ovdje, u sudnici, saznali za njegov postupak zaglušio je metež u njegovoј duši. Strah je taj bio u to vrijeme u njemu jači od svega.

XXII

Poslije posljednjih riječi okrivljenika i pregovaranja među strankama u kojem će se obliku postaviti pitanja, što je potrajalo još prilično dugo, postaviše pitanja i predsjednik započe svoj rezime.

Prije nego što će razložiti stvar, vrlo je dugo tumačio porotnicima intonirajući nekako po domaći da je grabež grabež, a krađa krađa, i da je krađa sa zaključanog mjesta krađa sa zaključanog mjesta, a krađa s nezaključanog mjesta krađa s nezaključanog mjesta. I tumačeći to osobito je često pogledavao na Nehljudova kao da njemu osobito želi da udahne tu važnu stvar nadajući se da će on, kad to bude razumio, razjasniti svojim drugovima. Zatim, kad je mislio da su se porotnici već dovoljno proželi tim istinama, stade da razlaže drugu istinu o tom da se ubistvom naziva takvo djelo od kojega čovjek umire - da je zato i trovanje ubistvo. A kad su i tu istinu, po njegovu mišljenju, bili također do-

kučili porotnici, rastumači im to, ako se krađa i ubistvo izvrše zajedno, da onda prestupak sačinjavaju krađa i ubistvo.

Uza sve to što je i sam želio da se što prije osloboди toga, a Švicarka ga je već čekala, tako je bio privikao na svoj posao da nikako nije mogao da se zaustavi kad je započeo i zato je potanko upućivao porotnike, ako budu okrivljenike držali za krive, da ih imaju pravo proglašiti krivima, a ako ih budu držali za nekrive, imaju pravo da ih proglaše nekrivima; ako ih pak budu držali za krive u jednom, ali za nekrive u drugom, to ih mogu proglašiti za krive u jednom, ali za nekrive u drugom. Zatim im je rastumačio da ipak, uza sve to što im je prepusteno to pravo, moraju da se razumno služe njime. Htio je također da im rastumači da će, ako na postavljeno pitanje budu dali pozitivan odgovor, tim odgovorom priznati sve ono što je rečeno u pitanju, a ako ne priznaju sve što je rečeno u pitanju, to moraju da iskažu ono što ne priznaju. No, kad je pogledao na sat i video da će već za pet minuta biti tri sata, odluči da odmah priđe na razlaganje stvari.

- Okolnosti su u toj stvari ove - započe on i ponovi sve ono što su već nekoliko puta bili kazali i branitelji, i tužiočev zamjenik, i svjedoci.

Predsjednik je govorio, s obje su strane uz njega suci dubokoumna lica slušali i ponekad zagledavali na sat, pa im se njegov govor činio doduše dobar, to jest onakav kakav treba da bude, ali ponešto dug. Tako je isto mislio i tužiočev zamjenik, i uopće svi sudski ljudi, i svi koji su bili u sudnici. Predsjednik završi rezime.

Činilo se da se izgovorilo sve. Ali predsjednik se nije nikako mogao da odrekne svoga prava da govoriti, tako mu je godilo da sluša uvjerljive intonacije svoga glasa - te je smatrao za potrebno da izrekne još nekoliko riječi o važnosti prava koje je dato porotnicima i o tom kako moraju pažljivo i oprezno da se služe tim pravom i da ga ne zloupotrebljavaju, o tom da su prisegli i da tajnu o njihovu vijećanju mora da bude sveta, i tako dalje i tako dalje.

Od onog časa kad je predsjednik progovorio gledala ga je Maslova i nije skidala s njega očiju kao da se boji neće li propustiti koju riječ, i zato se Nehljudov nije bojao da bi se saštao s njenim pogledom i bez prestanka je gledao u nju. I u pameti mu se zbivala ona obična pojava: davno neviđeno lice ljubljenog bića zapanjuje te isprva onim vanjskim promjenama koje su se zbole za vrijeme odsutnosti, pa pomalo postaje sasvim onakvo kakvo je bilo prije mnogo godina, nestaje svih promjena što su se dogodile, i pred duševnim očima istupa samo glavni izražaj isključive, neponovljive duševne ličnosti. To se isto zbivalo u Nehljudovu.

Jest, unatoč uzničkoj haljini, odebljalu tijelu i razbujalim grudima, unatoč proširenom donjem dijelu lica, borama na čelu i na sljepoočicama i unatoč podbušlim očima, to je bez sumnje bila ona ista Katjuša koja je na svjetlo Uskrsnuće Kristovo onako nevino gledala odozdo gore u njega, ljubljenog čovjeka, svojim zaljubljenim očima što su se smijale od radosti i punoće života.

»I takav čudan slučaj. Ta baš je morala ta parnica da dopadne u moju sesiju, da je ja, koji je nisam sretao deset godina, sretnem ovdje na optuženičkoj klupi. I čime će se završiti sve to? Da svrši brže, ah, što brže!«

Sve se još nije pokoravao onom osjećaju kajanja što je progovorio u njemu. To mu se prikazivalo slučajnošću koja će proći i neće smesti njegov život. Osjećao je kao da je u položaju onog šteneta koje se loše vladalo u sobama, pa ga gospodar zgrabio za ogrljak i zabada mu nos u onu gadariju što je načinilo. Štene skviči, trga se, da se što dalje odmakne od posljedica svoga djela i da ih zaboravi, ali ga ne pušta neumoljivi gospodar. Tako je i Nehljudov osjećao već svu gadariju onoga što je učinio, osjećao je i snažnu ruku gospo-

darovu, ali sve još nije shvaćao značenje tomu što je uradio, nije priznavao samoga gospodara. Sve mu se htjelo da ne vjeruje u nešto što je bilo pred njim i bilo njegovo djelo. No, neumoljiva, nevidljiva ruka držala ga je, i već je slatio da se neće oteti. Junačio se još, i po prihvaćenoj navadi, prekrstivši noge i nehajno se igrajući svojim pince-nezom, u samosvjesnoj pozici sjedio na svojoj stolici u prvom redu. Međutim je u dnu duše osjećao već svu okrutnost, podlost, niskost ne samo tog svog postupka nego i svega svog pustog, razvratnog, okrutnog i samovoljnog života, i ona strašna zavjesa, koja je po nekom čudu za sve to vrijeme, za svih tih dvanaest godina sakrivala njemu i taj njegov prestupak, i sav njegov životiza toga, uzljuljala se već, i on je već na mahove zavirivao za nju!

XXIII

Naposljetku završi predsjednik svoj govor te gracioznom kretnjom digne list s pitanjima i predaje porotničkom starješini koji mu je pristupio. Porotnici ustanu radujući se što mogu da odu i, ne znajući šta bi sa svojim rukama, kao da se stide nečega, odu jedan za drugim u vijećnicu. Čim su se za njima zatvorila vrata, tim vratima pristupi žandar, potegne sablju iz korica, prisloni uz rame i stade pred vrata. Suci ustanu i odu. Okrivljenike izvedoše također.

Kad su porotnici ušli u vijećnicu, najprije povadiše, kao i prije, cigarete i zapališe. Neprirodnost i lažnost njihova položaja, koju su manje-više osjećali dok su u sudnici sjedili na svojim mjestima, prošla je čim su ušli u vijećnicu i stali da puše cigarete, i oni su se s osjećanjem olakšanja razmjestili po vijećnici i odmah je otpočeo živahan razgovor.

- Djevojka nije kriva, zaplela se - reći će dobrodušni trgovac - treba biti milostiv prema njoj.
- To ćemo već rasuditi - odvrati starješina. - Mi se ne smijemo odavati svojim ličnim dojmovima.
- Lijep je rezime izgovorio predsjednik - primijeti pukovnik.
- Baš lijep! Ja sam gotovo zaspao.
- Glavna je stvar, služinčad ne bi znala za novce da Maslova nije bila u sporazumu s njima - reče nastojnik židovskog tipa.
- Po vašem je, dakle, sudu ona ukrala? - zapita jedan porotnik.
- Ne mogu nikako da to vjerujem - zavikne dobrodušni trgovac - nego je sve zlo počinila ta nevaljalica crvenih očiju.
- Svi su lijepi - reče pukovnik.
- Ta ona veli da nije ulazila u sobu.
- Pa vi vjerujete više njoj. Ja toj mrcini ne bih povjerovao ni za živu glavu.
- Pa šta onda, ta nije važno što vi ne biste povjerovali. - reći će nastojnik.
- Ona je imala ključ.
- Šta onda ako je imala? - odvrati trgovac.
- A prsten?
- Ta ona je govorila - zavikne opet trgovac. - Trgovčina je karakteran, a opio se i istukao je. No, a zatim, zna se, požalio. Na, veli, ne plači. Ta koliko je čovjek, čuo sam, bogme, dvanaest vršaka, svojih osam pudova.

- Ne radi se o tom - prekine ga Petar Gerasimović - pitanje je u tom: je li ona nagovorila i zasnovala cijelu stvar ili služinčad?

- Ne može to uraditi sama služinčad. Ključ je bio u nje.

Nesuvisli je razgovor tekao podugo.

- Ta dopustite, gospodo, reći će starješina. - Sjednimo za stol da rasudimo. Izvolite - reče sjedajući na predsjedničko mjesto.

- I jesu gadure te djevojčure - reći će nastojnik, a da potkrijepi svoje mišljenje da je najkrivlja Maslova, prijavjedi kako je jedna takva ukrala njegovu drugu na bulevaru sat.

Pukovnik stade tom prilikom da prijavjeda još grozomorniju zgodu, krađu srebrnog samovara.

- Gospodo, molim pitanja! - reče starješina lupkajući olovkom po stolu.

Svi ušute. Pitanja su bila izražena ovako:

- Je li kriv seljak iz sela Boraka, krapivenskog kraja, Simon Petrov Kartinkin, 33 godine star, da je 17. siječnja 188*, u gradu N., zamislivši da usmrti trgovca Smeljkova, u nakani da ga opljačka, u sporazumu s drugim osobama, dao njemu u konjaku otrov od kojega je Smeljkov umro te mu ukrao novce u iznosu od 2.500 rubalja i briljantni prsten?

1. Je li za prestupak opisan u prvom pitanju kriva građanka Jefimija Ivanova Bočkova, 43 godine?

2. Je li za prestupak opisan u prvom pitanju kriva građanka Jekaterina Mihajlova, 27 godina?

3. Ako okrivljenica Jefimija Bočkova nije kriva prema prvom pitanju, nije li kriva zato što je 17. siječnja 188* u gradu N., nalazeći se u službi u gostionici »Mauritaniji«, tajom ukrala gostu te gostionice, trgovcu Smeljkovu iz zaključanog kovčega, koji se nalazio u njegovoj sobi, novaca u iznosu od 2.500 rubalja zbog čega je otključala na mjestu kovčeg, koji je sama donijela i odabrala?

Starješina pročita prvo pitanje.

- Šta je, dakle gospodo?

Na to pitanje odgovoriše vrlo brzo. Svi su se složili da odgovore: »Jest kriv je« i uglavili ga za učesnika i u trovanju i u krađi. Nije pristajao da Kartinkina proglaši krivim jedino starac radnik koji je na sva pitanja odgovarao da je za oslobođenje.

Starješina je mislio da on ne razumije i rastumačio mu kako po svemu nema sumnje da su Kartinkin i Bočkova krivi, ali je radnik odgovarao da on razumije pa ipak je bolje požaliti. »Ni mi nismo sveci« - reče pa ostade pri svojem mišljenju.

Na drugo pitanje o Bočkovoj odgovoriše poslije dugog raspravljanja i tumačenja: »Nije kriva«, jer nije bilo nikakvih očitih dokaza o njenu sudjelovanju u trovanju što je osobito naglašavao njen advokat.

Trgovac koji je želio da oslobodi Maslovu nije odustajao od toga da je Bočkova glavni kolovođa svemu. Mnogi porotnici pristadoše uz njega, ali starješina, želeći da bude strogo zakonit, govorio je da nema osnove na kojoj bi se ona mogla ugloviti da je učesnica u trovanju.

Poslije dugih prekida pobijedi starješinino mišljenje.

Na četvrto pitanje, također o Bočkovoj, odgovoriše: »Jest, kriva je«, a na navaljivanje radnikovo dometnuše: »No, zaslužuje milost«.

Treće pak pitanje, o Maslovoj, izazvalo je ljutu prepirku. Starješina nije odustajao da je kriva i za trovanje i za grabež, trgovac nije pristajao, a s njim pukovnik, nastojnik i rad-

nik - drugi kao da su se kolebali, ali starješinino mišljenje počinjavalo je da prevladava, pogotovu zato što su svi porotnici bili šuštali te su voljnije pristajali uz ono mišljenje koje je obećavalo da će ih brže složiti i tako ih sve oslobođiti.

Po svemu onome što se događalo u sudskoj istrazi i po onome kako je Nehljudov znao Maslovu, on je bio uvjeren da nije skrivila ni krađu ni trovanje, i bio je isprva uvjeren da svi to priznaju, ali kad je video da se zbog nespretnе trgovčeve obrane koja se očito osnivala na tom što mu se Maslova fizički sviđala, što on nije ni krio, i zbog starješinina otpora koji se osniva baš na tom, a glavno zbog opće umornosti, odluka stala naginjati prema krivici, htjede da se usprotivi, ali mu je strašno bilo govoriti za Maslovu - činilo mu se da će odmah saznati svi za njegove odnose s njom. Međutim je osjećao da ne može ovako ostaviti stvar, nego da se mora protiviti. Crvenio je i blijedio i baš htio da progovori, kad se Petar Gerasimovič koji je dотle šutio razesti očito na autoritativni ton starješinu te poče odjednom da mu uzvraća i da govorи baš ono što je htio da kaže Nehljudov.

- Dopustite - rekao je - velite da je ukrala zato što je imala ključ, ali zar nisu poslije nje konobari mogli da otključaju kovčeg ključem koji su odabrali.
- Pa da, pa da - odobravao je trgovac.
- A ona nije mogla uzeti novac, jer ga u tom položaju i nije imala kamo da djene.
- To, eto, velim i ja - potvrđi trgovac.
- Priličnije je da je njen dolazak naveo konobare na tu misao i oni se okoristili slučajem, a zatim sve svalili na nju.

Petar Gerasimovič govorio je žestoko. A njegova žestina je prešla na starješinu koji je stao zato osobito uporno da brani svoje oprečno mišljenje, ali je Petar Gerasimovič govorio tako uvjerljivo da se većina složila s njim i zaključila da Maslova nije sudjelovala u krađi novca i prstena, nego joj je prsten bio poklonjen.

A kad se zapodjela riječ o njenu sudjelovanju u trovanju, opet će reći vatreni zastupnik njen, trgovac, da se ona mora proglašiti nekrivom, jer nije imala ni zbog čega da ga truje. A starješina odgovori da se ne može proglašiti nekrivom kad ja sama priznala da je dala prašak.

- Dala je, ali je mislila da je to opijum - odvrati trgovac.
- Mogla je i opijumom usmrtiti - reći će pukovnik koji je volio da zastranjuje i poče tom prilikom da pri povijeda kako mu se šurjaku žena otrovala opijumom, i bila bi umrla da nije bio u blizini doktor, te se za vremena poduzelo što treba. Pukovnik je pri povijedao tako uvjerljivo, samosvjesno i s takvom dostojanstvenošću, te se nitko nije osudio da ga prekine. Jedini se nastojnik zarazio primjerom i odlučio da ga prekine pa da pri povjedi svoju zgodu.
- Neki se priučavaju tako - započe on - pa ispijaju četrdeset kapi; moj rođak...

Ali pukovnik se nije dao prekidati, nego nastavio da pri povijeda o posljedicama utjecaja opijuma na ženu njegova šurjaka.

Ta sad će već pet sati - reče jedan od porotnika.

- Pa kako ćemo gospodo, - obrati se starješina svima - proglašit ćemo da je kriva, ali bez namjere grabeža i da nije imovinu krala.

- Šta je, dakle?

Petar Gerasimovič zadovoljan svojom pobjedom, pristade.

- No, zaslužuje milost - priklopi trgovac.

Pristadoše svi, jedino je radnik uporno tražio da se kaže: »Ne, nije kriva.«

- Ta i izlazi tako - rastumači starješina - bez namjere grabeža, a imovinu nije krala, dakle, i nije kriva.

- Pa neka bude tako, i zaslužuje milost: dakle - ostaje da se raščisti posljednje - veselo izgovori trgovac.

Svi su bili toliko šuštali, tako se zapleli u prepirke, te se nitko nije dosjetio da pridometne odgovoru: *Jest, ali bez namjere da usmrti*.

Nehljudov je bio tako uzbuđen da to nije opazio. U takvu su obliku napisali, dakle, odgovorili i odnijeli u sudnicu.

Rabelais piše kako je pravnik, kojemu su bili došli da se sude, ukazivao na svakojake zakone, a pošto je bio pročitao dvadeset stranica strašne pravničke besmislene latinštine, predložio parničarima neka bace kocke: par ili nepar. Ako bude par, ima pravo tužitelj, ako bude nepar; ima pravo tuženik.

Tako je bilo i ovdje. Prihvaćena je ta odluka, a ne neka druga, ne zato što su se svi složili, nego, prvo, zato što je predsjednik, koji je tako dugo govorio svoj rezime, propustio ovaj put da kaže ono što je svagda govorio, to jest, da oni, kad odgovaraju na pitanja, mogu kazati: jest, kriva je, ali bez namjere da usmrti; drugo, zato što je pukovnik vrlo dugo i dosadno prijavljivao zgodu o ženi svoga šurjaka; treće zato što je Nehljudov bio tako uzbuđen da nije opazio kako je propuštena ograda da nije bilo namjere usmrćenja te je mislio da ograda: bez namjere grabeža ništa krivicu; četvrto, zato što Petra Gerasimovića nije bilo u sobi - bio je izašao dok je starješina nabrajao pitanja i odgovore; a glavno, zato što su svi bili šuštali i svi su željeli da se što prije oslobode i da se zato slože s onom odlukom po kojoj će se sve svršiti što prije.

Porotnici pozvane. Žandar koji je s golom sabljom stajao pred vratima zgura sablju u korce i ukloni se. Suci posjedaju na mjesta, a porotnici uđu jedan za drugim.

Dostojanstveno se držeći, starješina je nosio list. On pristupi predsjedniku i predade mu ga. Predsjednik pročita i očito u čudu razmahne rukama i obrati se kolegama da se posavjetuje. Predsjednik se čudio što porotnici, kad su iznijeli prvu ogragu: bez namjere grabeža, nisu iznijeli drugu: bez namjere usmrćenja. Izlazilo je, po porotničkoj odluci, da Maslova nije krala, nije pljačkala, a u isti mah otrovala čovjeka bez ikakve vidljive svrhe.

- Pogledajte, kakvu su nezgrapnost zaključili - reče on sucu slijeva. - Ta to je robija, a ona nije kriva.

- Ta otkud nije kriva - reče strogi sudac.

- Pa prosto nije kriva. Po mojem sudu to je slučaj primjene 818. paragrafa (818. paragraf glasi da sud može dokinuti porotničku odluku kad drži da je tko nepravo proglašen krimiv.)

- Šta mislite vi? - obrati se predsjednik dobrome sucu. Dobri sudac ne odgovori odmah, nego pogleda broj spisa što je ležao pred njim i zbroji brojeve - nije bilo djeljivo sa tri. Zagonetno je, ako se dijeli, to će on pristati; ali uza sve to što se nije dijelilo, on po dobroti svojoj pristade.

- I ja mislim da bi trebalo - reče.

- Nipošto - odgovori on odlučno. - I tako govore novine da porotnici oslobađaju prestupnike, šta će tek da reknu kad ih sud bude oslobodio. Ne slažem se nipošto.

Predsjednik pogleda na sat.

- Zao mi je, ali šta ćemo - i dade pitanja starješini neka ih pročita.

Svi ustanu, a starješina, prestajkujući s noge na nogu, iskašlje se te pročita pitanja i odgovore. Svi sudski ljudi: sekretar, advokat, čak i tužiočev zamjenik izjavlje svoje čuđenje:

Okrivljenici su sjedili neuzbuđeni, očito nisu shvaćali šta znače odgovori. Posjedaju opet svi, a predsjednik upita tužioca: kakve kazne predlaže za okrivljenike.

Tužilac se obradova nenadanom uspjehu zbog Maslove, te pripisujući taj uspjeh svojoj rječitosti, prolista negdje, pridigne se i reče:

- Predlažem da Simon Kartinkin bude kažnjen na osnovu paragrafa 1452. i 4. tačke 1454, Jefimija Bočkova na osnovu 1659. paragrafa i Jekaterina Maslova na osnovu 1454. paragrafa.

Sve su te kazne bile najstrože što su se mogle odrediti.

- Sud će se udaljiti da stvori odluku - reče predsjednik ustajući.

Svi ustanu za njim i s olakšanjem i ugodnim osjećajem o izvršenom dobrom djelu stanu da izlaze ili da se kreću po sudnici.

- Ta mi smo, gospodine, sramotno zbabali - reći će Peter Gerasimovič pristupivši Nehljudovu kojemu je starješina prijavljivao nešto. - Ta mi smo je otjerali na robiju.

- Šta vi to govorite? - uzviknu Nehljudov koji ovaj put nije nikako ni opazio neugodnu učiteljevu familjarnost.

- Dabome - odgovori on. - Nismo metnuli u odgovor: kriva, ali bez namjere da usmrti. Maločas mi je rekao sekretar, tužilac predlaže petnaest godina robije.

- Pa tako smo i odlučili - reći će starješina.

Petar Gerasimovič poče da se prepire govoreći da se razumjelo samo po sebi kad nije uzimala novac, nije mogla ni imati namjere da ga usmrti.

- Ta ja sam pročitao odgovore prije nego što smo izišli - branio se starješina. - Nitko se nije protivio.

- Ja sam u taj mah izišao iz sobe - odgovori Petar Gerasimovič. - A kako ste vi to propustili?

- Nisam nikako ni mislio - reče Nehljudov.

- Pa i niste mislili.

- Ta to se može popraviti - reče Nehljudov.

- Ne, ne može - sada je kraj.

Nehljudov pogleda okrivljenike. Oni, ti isti kojima se krojila sudska soba, svejednako su onako isto sjedili za svojom rešetkom pred vojnicima. Maslova se smješkala nečemu. A Nehljudovu se u duši pokrenuo ružan osjećaj. Prije toga, dok se nadao da će biti oslobođena i ostavljena u gradu, nije znao kako bi se vladao prema njoj. I bilo mu je teško da odredi odnos prema njoj. Ali su robija i Sibirija ništeli u jedan mah mogućnost svakog odnosa s njom. - Nedotučena bi ptica prestala da se koprca u lovačkoj torbi i da napomije o sebi.

XXIV

Petar Gerasimovič je pravo slutio.

Vrativši se iz vijećnice, uzme predsjednik spis i pročita:

»Godine 188* 28. travnja, po naredbi Njegovog Carskog Veličanstva. Okružni sud, krivični odjel, na temelju odluke gospode porotnika, na osnovu 3. tačke, 771. paragrafa, 3. tačke, 776. paragrafa, 777. paragrafa krivičnog zakona, osudio je: seljaka Simona Kartin-

kina, 33 godine starog, i građanku Jekaterinu Maslovu, 27 godina staru, lišivši ih svih staleških prava, na robiju: Kartinkina na osam godina, a Maslovu na četiri godine, s posljedicama za oboje po 28. paragrafu zakona. Građanku pak Jefimiju Bočkovu, 43 godine staru, lišivši je svih osobitih prava i povlastica, stečenih osobno, na zatvor, na tri godine s posljedicama po 49. paragrafu zakona. - Sudske troškove snose podjednako svi osuđeniци, a u slučaju neutjerivosti padaju na teret državi.

Stvarni dokazi u ovoj parnici imaju se prodati, prsten vratiti, staklenice uništiti.«

Kartinkin je stajao isto onako ukočen, ruke s raširenim prstima držao uz šavove i micao obrazima. Bočkova se činila posve mirnom. Kad je Maslova čula osudu, sva se zarumenila.

- Nisam ja kriva, nisam kriva - zavikne odjednom da je odjeknulo cijelom sudnicom - Grehota je to. Nisam ja kriva. Nisam htjela, nisam mislila. Istinu govorim. Istinu. - I spus-tivši se na klupu, zarida na sav glas.

Kad su Kartinkin i Bočkova izišli, sve je još sjedila na mjestu i plakala tako da ju je žan-dar morao dirnuti za rukav na haljini.

»Ne, to se ne može tako ostaviti« - reče sebi Nehljudov koji je sasvim bio zaboravio svoje ružne osjećaje te, i ne znajući zašto, poletio u hodnik da je još jednom vidi.

Na vratima se gurala živahna gomila porotnika i advokati koji su izlazili i bili zadovoljni sa svršetkom rasprave tako da se nekoliko minuta zadržao na vratima. A kad je izišao u hodnik, bila je Maslova već daleko. Brzim koracima, ne misleći kakvu pažnju svraća na sebe, stigne je i presligne, i stane. Bila je već prestala da plače i samo je otržito jecala, oti-rala krajem marame lice koje joj se osulo crvenim pjegama te prošla kraj njega ne obazi-rući se. Kad ju je propustio, vrati se žurno da se sastane s predsjednikom, ali je predsjed-nik već bio otisao, i Nehljudov ga stigne tek kod vratara.

- Gospodine predsjedniče - reći će Nehljudov pristupajući mu u onaj čas kad je on već bio obukao svijetli ogrtač i uzimao štap sa srebrnim drškom što mu je davao vratara - mogu li razgovarati s vama o stvari koja je maločas okončana? Ja sam porotnik.

- Pa, dakako, kneže Nehljudove? Vrlo mi je milo, mi smo se već sastajali - odgovori pred-sjednik stišćući mu ruku i sa zadovoljstvom se sjećajući kako je lijepo i veselo igrao, bolje od svih mladića, one večeri kad se sastao s Nehljudovom. - Čime mogu da služim?

- Nastao je nesporazum u odgovoru o Maslovoj. Ona nije kriva za trovanje, a osuđena je na robiju - reče Nehljudov sabrano mrka lica.

- Sud je donio osudu na osnovu odgovora koje ste dali vi sami - odvrati predsjednik kre-ćući prema izlaznim vratima - premda su se odgovori sudu i učinili da ne odgovaraju djelu.

Sjeti se kako je porotnicima htio protumačiti da njihov odgovor »jest, kriva je«, bez pori-canja namjere o ubistvu, uglavljuje namjerno ubistvo, ali se žurio da svrši i nije to učinio.

- Da, ali zar se ne može popraviti pogreška?

- Uvijek će se naći povod za kasaciju. Treba se obratiti advokatima - reče predsjednik na-tičući malo nahero šešir i sve se dalje krećući prema izlazu.

- Ta to je strahota.

- Vidite, Maslovu je očekivalo jedno od dvoga - reći će predsjednik, želeteći očito da bude s Nehljudovom što prijazniji i uljudniji, pa raširi zaliske iznad ogrlice na ogrtaču, uhvati ga malo ispod ruke, uputi se prema izlaznim vratima i nastavi - i vi valjda idete?

- Idem - odgovori Nehljudov, obuče se brže i podje s njim.

Iziđu na jarko sunce koje veseli svijet, i odmah je valjalo govoriti glasnije zbog gromota točkova po popločanoj cesti.

- Položaj je, izvolite znati, neobičan - nastavi predsjednik jačim glasom - nju je, tu Maslovu, očekivalo jedno od dvoga: ili da bude gotovo oslobođena ili osuđena na tamnicu u koju bi se moglo uračunati i ono što je već odsjedila, pa čak i na zatvor ili na robiju - sredine nema. Da ste dometnuli riječi: »ali bez namjere da usmrti«, bila bi oslobođena.

- Ja sam na neoprostiv način to propustio - reče Nehljudov.

- Eto, u tom je cijela stvar - smješkajući se reče predsjednik i pogleda na sat.

Preostale su bile samo još tri četvrti sata do posljednjeg roka koji je urekla Klara.

- Sad, ako hoćete, obratite se advokatu. Treba naći razlog za kasaciju. To se uvijek može naći. U Dvorjansku ulicu - odgovori izvoščiku - trideset kopjejaka, nikad ne plaćam više.

- Izvolite, vaša preuzvišenosti.

- Moje poštovanje. Ako bih mogao da vam budem na uslugu, stanujem u Dvornjikovljevoj kući, u Dvorjanskoj, lako je zapamtiti.

I prijazno se poklonivši, odveze se.

XXV

Razgovori s predsjednikom i čisti uzduh umirili su ponešto Nehljudova. Pomici sada da je preuveličavao ono što je osjećao zbog cijelog tog jutra provedenog u tako izuzetnim prilikama.

»Razumije se, čudan slučaj koji zapanjuje! I prijeka je potreba da uradim sve što se može da joj se olakša sADBINA, i moram da to uradim što prije. Odmah. Jest, moram da doznam tu, u sudu, gdje stanuje Fanarin ili Mikišin!« Sjetio se dvojice poznatih advokata.

Nehljudov se vrati u sud, svuče ogrtač i ode gore. Odmah u prvom hodniku sretne Fanarinu. Zaustavi ga i reče mu da ima s njim posla. Fanarin ga je znao po viđenju i po imenu i odgovori da će vrlo rado učiniti sve što želi.

- Umoran sam, doduše,... ali ako nije dugo, kažite mi o čemu se radi - hajdemo ovamo.

I Fanarin uvede Nehljudova u neku sobu, valjda kabinet nekog suca. Sjedoše za stol.

- Šta je, dakle, u stvari?

- Prije svega ču vas umoliti - reći će Nehljudov - neka nitko ne dozna da se ja zanimam za tu stvar.

- Pa to se razumije samo po sebi. Dakle...

- Ja sam danas bio porotnik i mi smo osudili ženu na robiju - nevinu. Mene muči to.

Nehljudov se i protiv svoje volje zacrveni i zamuka. Fanarin ga osine očima i opet ih obori slušajući.

- No, dakle - izreče jedino.

- Osudili smo nevinu i ja bih želio da se poništi osuda i da se stvar uputi višoj instanci.

- U senat - popravi Fanarin.

- Molim vas, dakle, da biste se prihvatali toga.

Nehljudov htjede da što brže dovrši ono što je najteže i zato će reći odmah:

- Nagradu i troškove u toj stvari primam na sebe, ma koliki bili - reče crveneći se.

- No, o tom čemo se pogoditi - reče advokat milostivo se smješkajući njegovoj neiskusnosti. - Što je, dakle, u stvari?

Nehljudov mu ispričava.

- Dobro, sutra će se prihvati stvari i razmotrit će je. A prekosutra, ne, u četvrtak, dođite k meni u šest sati navečer i ja će vam odgovoriti. Tako, dakle? No, hajdemo, meni su tu još potrebne obavijesti.

Nehljudov se oprosti s njim i izide.

Razgovor s advokatom i to što se već prihvatio posla da brani Maslovu umirili su ga još više. Izide na ulicu, vrijeme je bilo krasno, i on radosno udahne proljetni uzduh. Izvoščici su mu se nudili, ali on pođe pješice i odmah mu zakruži u glavi cito roj misli i uspomena o Katjuši i o njegovu postupku prema njoj. I snađe ga sjeta, i sve mu se smrači. »Ne, to će razmisliti kasnije«, reči će sebi, »a sada, naprotiv, treba da se rastresem od teških dojmova.«

Sjeti se objeda kod Korčaginih i pogleda na sat. Nije još bilo kasno, i mogao je dospijeti na objed. Prošao je tramvaj. On se zatrči i skoči u nj. Na trgu skoči s tramvaja, uzme valjanog izvoščika i za deset minuta je bio pred vanjskim stepenicama velikog doma Korčaginih.

XXVI

- Izvolite, svijetli gospodine! Čekaju vas - reče mu prijazni gojni vratar u velikom domu Korčaginih bez buke otvarajući na ulazu hrastova vrata, koja su se kretala na engleskim šarkama. - Za objedom su, ali su zapovjedili da izvolite.

Vratar priđe stepenicama i pozvoni gore.

- Ima li koga? - zapita Nehljudov dok se svlačio.

- Gospodin Kolosov i Mihail Sergejevič, ali su to sami domaći ljudi - odgovori vratar.

Sa stepenica pogleda krasnik lakaj u fraku i s bijelim rukavicama.

- Izvolite, svijetli gospodine, - reče on. Zapovjedili su da vas pozovem.

Nehljudov se popne uza stepenice i kroz poznatu, sjajnu i prostranu dvoranu uđe u blagovaonicu. U blagovaonici je za stolom sjedila cijela obitelj, osim matere, kneginje Sofje Vasiljevne, koja nije nikad izlazila iz svoga kabineta. Čelo stola je sjedio stari Korčagin, do njega s lijeve strane doktor, s druge strane gost Ivan Ivanovič Kolosov, bivši gubernijski predstavnik, sada član direkcije u banci, slobodoumni drug Korčaginov; zatim s lijeve strane miss Reder, guvernanta male Missine sestre i ta djevojčica od četiri godine; s desne strane, sućelice Missin brat, jedinac sin u Korčaginih, gimnazijalac VI razreda, Petlja, zbog kojega je sva obitelj ostala u gradu očekujući njegov ispit, i student instruktur; zatim, slijeva, Katarina Aleksejevna, gospođica od četrdeset godina, slavenofilka; sućelice Mihail Sergejevič ili Miša Telegin, bratić Missin, a na kraju stola sama Missi i do nje netaknut pribor.

- To je, eto, krasno. Sjednite, mi smo tek za ribom - izgovori stari Korčagin s teškom mukom i oprezno žvačući umjetnim zubima i podižući prema Nehljudovu oči zalivene krvlju i bez vidljivih vjeđa.

- Stjepane - obrati se punih usta debelome dostojanstvenom točiocu, pokazujući očima na prazni pribor. Nehljudov je, doduše, dobro znao i mnogo puta viđao i za objedom staro-

ga Korčagina, ali danas ga je osobito neugodno iznenadilo njegovo crveno lice s čulnim mljjackavim usnama, nad obrusom zataknutim za prsluk, i gojni vrat, a vrh svega - cijela ta uhranjena vojnička, generalska pojava.

Nehljudov se nehotice sjeti onog što je znao o okrutnosti toga čovjeka koji je, tko zna zašto - jer je bio bogat i otmjen i nije mu trebalo da se dodvorava službom - šibao i čak vješao ljude kad je bio poglavac u pokrajini.

- Odmah ćete biti posluženi, svjetli gospodine - reče Stjepan, dohvati iz ormara za posudje pretrpanog srebrnog vazama veliku zaimaču i namigne krasniku lakaju sa zaliscima, koji odmah stade da namješta netaknuti pribor do Misse, pokriven složenim, naškrobljnim ubrusom, na kojem se kočio grb.

Nehljudov obide cijeli stol i svima stisne ruke. Svi su, osim starca Korčagina i dama, ustajali kad im je prilazio. I to obilaženje oko stola i stiskanje ruku svima prisutnima, premda s većinom od njih nije nikad razgovarao, učini mu se danas osobito neugodnim i smiješnim. Ispriča se što je zakasnio i htjede da sjedne na prazno mjesto na kraju stola, između Misce i Katarine Aleksejevne, ali stari Korčagin zaiše neka on, kad već ne pije votke, barem prigrize za stolom na kojem su bili jastozi, ikra, sir, sleđevi. Nehljudov se nije bio nadao da će tako ogladnjeti, ali kad je uzeo da jede kruh sa sirom, nije mogao da prestane nego je pomamno jeo.

- Šta je, dakle, jeste li potkopali temelje? - reći će Kolosov ironički se služeći riječima natražnjačkog lista koji je udarao na poratnički sud. - Jeste li oslobođili krivce, osudili nevine, je li?

- Potkopavali temelje... Potkopavali temelje... - smijući se ponovi knez koji je iskazivao neograničeno povjerenje umu i učenosti svog liberalnog druga i prijatelja.

Nehljudov, riskirajući da bude neuljudan, ne odgovori ništa Kolosovu nego sjedne uz juhu koja mu je donesena te se pušila i nastavi da žvače.

- Ta pustite ga neka jede - nasmiješi se i reče Missi napominjući tom zamjenicom »ga« kako je prisna s njim.

Kolosov je, međutim, žustro i glasno pripovijedao sadržaj članka koji ga je uzbunio, a bio je protiv poratnoga suda. Odobravao mu je Mihail Sergejevič, nećak, te pripovijedao sadržaj drugog članka u tim istim novinama.

Missi je kao i uvijek bila vrlo distinguée i lijepo, nenapadno lijepo odjevena.

- Vi ste zacijelo strašno šuštali, ogladnjeli - reče Nehljudovu kad je dočekala da je prožvakao.

- Ne, nisam osobito. A vi? Jeste li odlazili da razgledate slike? - zapita on.

- Nismo, odgodili smo. Ali smo bili na lawn-tenisu kod Salamatovih. I zaista, mister Kruks igra divno.

Nehljudov je došao ovamo da se zabavi i uvijek mu je u toj kući bilo ugodno, ne samo zbog onog prijatnog tona raskošnosti koja se ugodno doimala njegovih osjećaja nego i zbog one atmosfere laskave prijaznosti koja ga je neopazice okruživala. Ali danas mu je, začudo, sve bilo mrsko u toj kući, sve, počinjući od vratara, širokih stepenica, cvijeća, laka, uređenog stola, do same Misce koja mu se danas činila neprivlačiva i neprirodna. Neugodan mu je bio taj samosvjesni bljutavi, liberalni ton Kolosovljev, neugodna mu je bila bikovska, samosvjesna, čulna pojava staroga Korčagina, neugodne su mu bile francuske fraze slavenofilke Katarine Aleksejevne, neugodna lica u neprilici, guvernantino, instruktorovo, osobito neugodna zamjenica »ga« izrečena o njemu... Nehljudov se vazda kolebao između dvaju odnosa prema Missi: sad je, kao da je zažmuriš ili kao na mjeseci-

ni, video u njoj samu krasotu: činila mu se i svježa, i krasna, i umna, i prirodna... a sad bi odjednom, kao na jarkoj sunčanoj svjetlosti, video - nije mogao da ne vidi sve ono čega joj nije dostajalo. Danas mu je bio takav dan. Video je sve borice na njenu licu, znao je, video, kako joj je očešljana kosa, video joj šiljaste laktove, a glavno, video je široki nokat na palcu koji je podsjećao na isto takav očev nokat.

- Nadasve dosadna igra - reći će Kolosov o tenisu - kudikamo veselije bilo je loptanje, kako smo se mi igrali za djetinjstva.

- Ne, vi to niste okušali. To je strašno zanimljivo - odvrati Missi i osobito neprirodno izgovori riječ »strašno«, kako se učinilo Nehljudovu.

I započela je prepirka u kojoj su sudjelovali i Mihail Sergejevič i Katarina Aleksejevna. Šutjeli su i očito se dosađivali samo guvernanta, instruktor i djeca.

- Uvijek se prepiru - izgovori i grohotom se nasmije starac Korčagin, izvuče ubrus iza prsluka i klopočući stolicom, koju je odmah prihvatio lakaj, ustane od stola. Za njim ustalu i svi drugi te priđu stoliću gdje je stajalo posuđe i bila nalivena topla mirisava voda pa, isplahnuvši usta, nastaviše razgovor koji nije bio ni za koga zanimljiv.

- Zar nije istina? - obrati se Missi Nehljudovu izazivajući ga da potvrди njeni mišljenje, da se ni u čemu ljudski karakter ne vidi kao u igri. Opazila mu je na licu onaj sabrani i - kako joj se činilo - prijekorni izraz kojega se bojala u njega te je htjela da zna što ga je izazvalo.

- Ne znam, zapravo nisam nikad mislio o tom - odgovori Nehljudov.

- Hoćete li mami? zapita Missi.

- Hoću, hoću - odgovori on vadeći cigaretu i takvim tonom koji je očito govorio da bi volio ne ići.

Ona ga pogleda šuteći kao da ga pita, i on se zastidi. »I zaista, dolaziš k ljudima da u njih izazoveš dosadu«, pomisli on u sebi te, nastojeći da bude ljubazan, reče da će vrlo rado otici, ako ga kneginja bude primila.

- Da, da, mama će se radovati. Pušiti možete i ondje. I Ivan Ivanovič je tamo.

Domaćica, kneginja Sofja Vasiljevna, bila je dama poležarka. Već osmu godinu ležala je pred gostima u čipkama i vrpcama, usred baršuna, pozlate, slonove kosti, bronce, laka i cvijeća i nije nikud odlazila, nego dočekivala, kako je govorila, samo »svoje prijatelje«, to jest, sve ono što se po njenu mišljenju izdvajalo iz svjetine. Nehljudov je bio među tim prijateljima i zato što su ga držali za razumnog mladog čovjeka, i zato što mu je mati bila bliska prijateljica porodici, i zato što bi bilo dobro da se Missi uda za njega.

Soba kneginje Sofje Vasiljevne bila je za velikim i malim salonom. U velikom salonu Missi, koja je išla ispred Nehljudova, odlučno stane, uhvati se za naslon na pozlaćenoj stolici i pogleda ga.

Missi je jako željela da se uda, a Nehljudov je bio dobra prilika, Osim toga, sviđao joj se, bila je privikla na misao da će on biti njen (neće ona biti njegova, nego on njen), i nesvesnjom je ali upornom lukavošću, takvom kakve ima u umobolnih, postizavala svoj cilj. Zapodjela je sada razgovor s njim da ga navede na očitovanje.

- Ja vidim da vam se dogodilo nešto - reče. - Šta vam je?

On se sjeti sastanka u sudu, namršti se i pocrveni.

- Jest, dogodilo se - odgovori želeći da govoriti istinu. - Dogodila se čudna, neobična i važna zgoda.

- A šta? Ne možete to da kažete?

- Ne mogu sada. Dopustite mi da to ne kazujem. Dogodilo se nešto, i još nisam stigao da o tome potpuno razmislim - reče i pocrveni još jače.
- I nećete mi kazati? - Na licu joj zatitra mišić i ona makne stoličicu za koju se držala.
- Ne, ne mogu - odgovori on, a osjećao je da, odgovarajući njoj, odgovara tako sebi i priznaje da mu se zaista dogodilo nešto vrlo važno.
- No, hajdemo dakle.

Ona strese glavu kao da rastjeruje nepotrebne misli i uđe prva bržim korakom nego obično.

Njemu se učini kao da je neprirodno stisla usta da zadrži suze. Zastidi se i zaboli ga što ju je razjadio, ali je znao da će ga i najmanja slabost upropastiti, to jest svezati. A on se sada bojao toga nadasve te šuteći dode s njom do kneginjina kabinetra.

XXVII

Kneginja je Sofja Vasiljevna bila dovršila svoj objed, vrlo fin i vrlo hranjiv, a jela je uvijek sama da je netko ne bi vidio u tom nepjesničkom poslu. Kraj njene počivaljke stajao je stolić s kavom, i ona je pušila pahitosku.²⁴ Kneginja Je Sofja Vasiljevna bila mršava, duga, crnomanjasta žena, koja se još mladila s dugim Zubima i krupnim crnim očima.

Govorilo se svašta o odnosu njenu s doktorom. Nehljudov je prije to zaboravljao, ali danas ne samo da se sjetio već kad je uz njen naslonjač spazio doktora namazane, blistave, razdijeljene brade, bude mu strašno odvratno.

Uz Sofju Vasiljevnu sjedio je za stolićem na niskom, mekom naslanjaču Kolosov i miješao kavu. Na stoliću je stajala čašica likera.

Missi je s Nehljudovom ušla k materi, ali nije ostala u sobi.

Kad se uvjerila da Nehljudov nije dobre volje, te ga obraćajući se Nehljudovu takvim tonom kao da se nije ništa dogodilo među njima, veselo se nasmiješi i izide iz sobe nečujno koračajući po debelom sagu.

- No, zdravo prijatelju, sjednite, pripovijedajte - reče kneginja Sofja Vasiljevna svojim vještim, prijetvornim osmijehom, sasvim sličnim prirodnom, koji je otkrivaо krasne duge zube, izvanredno vješto izrađene, baš kao da su pravi. - Kažu da ste došli iz suda vrlo mrke volje. Ja mislim da je to vrlo teško za ljude koji imaju srca - izgovori ona - francuski.

- Jest, istina je - odgovori Nehljudov. - Često osjeća čovjek svoje ne..., osjeća da nema prava suditi...

- Come c'est vrai²⁵ - klikne ona toboze presenećena istinitošću njegove primjedbe laskajući, kao i uvijek, svomu subesjedniku.

- No, a šta vaša slika, ona me jako zanima - nadoveže. - Da nisam bolešljiva, odavno bih vas bila posjetila.

- Sasvim sam se okanio nje - suho odgovori Nehljudov kojem je sad namještenost njene laske bila isto tako očita kao i njena starost koju ona skriva. Nije se nikako mogao raspoložiti da bude ljubazan.

²⁴ *pahitoska* - cigareta u koje je duhan umotan u list od kukuruza

²⁵ *Come c'est vrai* (franc.) - Kako je to točno!

- Krivo činite! Znate, meni je rekao Rjepin da u njega zaista ima talenta - izgovori ona obraćajući se Kolosovu.

»Kako je nije stid tako lagati«, mislio je i mrštio se Nehljudov.

Kad se uvjerila da Nehljudov nije dobre volje, te ga se ne može uvući u ugodan i uman razgovor, obrati se Sofja Vasiljevna Kolosovu i takvim ga tonom upita za njegovo mišljenje o novoj drami, kao da to mišljenje Kolosovljevo treba da riješi sve sumnje i svaka riječ toga mišljenja mora da bude ovjekovječena. Kolosov je osuđivao dramu i tom prilikom izričao svoj sud o umjetnosti. Kneginja se Sofja Vasiljevna presenećivala od pravilnosti njegova suda, nastojala da brani autora drame, ali odmah se ili predavala, ili nalazila srednje mišljenje. Nehljudov je gledao i slušao, ali je bio i čuo nešto sasvim drugo, a ne ono što se događalo pred njim.

Slušajući čas Sofju Vasiljevnu, čas Kolosova, Nehljudov je bio, prvo da ni Sofja Vasiljevna ni Kolosov nikako ne mare za dramu, ni jedno za drugo, nego govore jedino zato da udovolje fiziološkoj potrebi da poslije jela miču malo mišiće svoga jezika i grla: drugo, bio je da se Kolosov napio votke, vina, likera i da je ponešto pripit, ali nije tako pijan kako se opijaju seljaci koji rijetko piju, nego kako su pijani ljudi koji su od pića stvorili navadu. Nije teturao, nije govorio ludorije, ali je bio u neuračunljivom stanju, uzbuden i zadovoljan uz to sam sobom; treće, Nehljudov je bio kako kneginja Sofja Vasiljevna usred razgovora uznemireno gleda prema prozoru kroz koji je počela da dopire do nje kosa zraka sunčana, a ta je mogla prejarko osvijetliti njenu starost.

- Kako je to istinito! - reči će ona o nekoj primjedbi Kolosovljevoj te pritisnu na zidu kraj počivaljke puce na zvoncu.

U taj mah ustane doktor i, kao ukućanin ništa ne govoreći, izide iz sobe. Sofja Vasiljevna ga je pratila očima i nastavljala razgovor.

- Nije, govorili vi šta vas volja, u njemu ima nešto mistično, a bez mističnog nema poezije

- govorila je pazeći srdito jednim crnim okom na kretnje lakaja koji je spuštao zastor.

- Misticizam bez poezije je praznovjerje, a poezija bez misticizma proza - reče ona tužno se smješkajući i ne skidajući pogleda s lakaja koji je raširio zastor.

- Filipe, ne taj zastor - na velikom prozoru - stradalački izgovori Sofja Vasiljevna očito žaleći sebe zbog tog napora što joj treba da izgovori te riječi, a da se umiri prineše odmah ustima rukom punom prstenja, mirisavu goruću cigaretu.

Prsati, mišićavi krasnik Filip pokloni se malo, kao da se ispričava, te meko koračajući po sagu svojim snažnim nogama, na kojima su iskakivali listovi, pokorno i šuteći prijeđe drugom prozoru i pažljivo pogledajući u kneginju stade tako širiti zastor da ni jedna zraka ne bi mogla pasti na nju. Ali ni sada nije uradio kako treba, i opet je izmučena Sofja Vasiljevna morala da prekine svoj govor o misticizmu i da popravi neuputnog Filipa, koji ju je nemilosrdno uzrujavao. Na trenutak sjevnuše Filipu oči.

»A vrag bi te razabrao šta ti treba - izgovorio je valjda u sebi« - pomisli Nehljudov promatrajući svu tu igru. Ali je krasnik i ljudina Filip odmah prikrio svoju nestrpljivu kretnju i uzeo mirno raditi što mu je zapovijedala iscijedena, nemoćna naskroz lažna kneginja Sofja Vasiljevna.

- Razumije se, ima prilično istine u Darwinovoј nauci - govorio je Kolosov, razvaljen na niskom naslanjaču, sanjivim očima gledajući kneginju Sofju Vasiljevnu - ali on prelazi granice. Da.

- A vi vjerujete u nasljednost? - zapita kneginja Sofja Vasiljevna Nehljudova jer ju je morila njegova šutnja.

- U nasljednost? - uzvratи Nehljudov pitanjem. - Ne, ne vjerujem - odgovori sav zaokupljen u taj mah čudnim slikama koje su mu odnekud iskršle bile u uobrazilji. Uz ljudinu krasnika Filipa, kojega je zamislio kao model, predočio mu se Kolosov gol, s trbuhom poput lubenice, čelave glave i ruku bez mišića kao da su šipke. Isto mu se tako mutno prikazivala i ramena Sofje Vasiljevne, pokrivenе sad svilom i baršunom, kakva su zaciјelo u zbilji, ali ta mu je prikaza bila prestrašna i nastoјao je da je otjera.

Sofja Vasiljevna ga omjeri očima.

- Ali vas čeka Missi - reče ona. - Otiđite k njoj, ona bi da vam odsvira novo Griegovo djelo - vrlo zanimljivo.

»Ništa ona nije htjela da svira. Sve to ona radi nečega laže« - pomisli Nehljudov ustajući i stišćući prozirnu, koščatu ruku Sofje Vasiljevne, pokritu prstenjem.

U salonu ga sretne Jekaterina Aleksejevna i odmah progovori:

- No, ja vidim, porotničke dužnosti znaju da vas utuku - reče ona, kao i uvijek, francuski.

- Jest, oprostite, nisam danas dobre volje i nemam prava da jadim druge - odgovori Nehljudov.

- Zašto niste dobre volje?

- Dopustite mi da ne odgovorim zašto - reče on tražeći svoj šešir.

- A sjećate li se kako ste govorili da uvijek treba govoriti istinu i kako ste tada svima nama govorili takve gorke istine? Zašto, dakle, sada nećete da kažete? - Sjećaš li se Missi? - obrati se Jekaterina Aleksejevna Missi koja im je bila prišla.

- Zato što je ono bila igrarija - odgovori Nehljudov ozbiljno. - U igri se može. A u zbilji smo mi tako nevaljali - to jest, ja sam tako nevaljao da barem ja ne mogu da govorim istinu.

- Ne ispravljajte se, nego bolje kažite po čemu ste vi tako nevaljali - reći će Jekaterina Aleksejevna igrajući se riječima i kao da ne opaža Nehljudovijevu ozbiljnost.

- Nema ničega goreg nego priznati da nisi dobre volje - reče Missi. - Ja to nikad ne priznajem sebi i zato sam uvijek dobre volje. No, pa hajdemo u moju sobu. Uznastojat ćemo da rastjeramo vašu mauvaise humeur.²⁶

Nehljudova obuze osjećaj nalik na ono što valjda obuzima konja kad ga ogledavaju da ga zauzdaju i uzmu prezati. A njemu je sada jače nego ikada bilo neugodno da vozi. Ispriča se da mora kući i počne se oprasti. Missi mu zadrži ruku dulje nego obično.

- Pamtite da je ono što je važno vama, važno i za vaše prijatelje - reče mu. - Sutra ćete doći?

- Teško - odgovori Nehljudov i postiđen, i sam ne znajući da li zbog sebe ili zbog nje, po-crveni i izide žurno.

- Šta je to? Comme cela m'intrigue²⁷ - govorila je Jekaterina Aleksejevna kad je otisao Nehljudov. - Saznat ću svakako. Bit će kakva affaire d'amour propre, il est très susceptible, notre cher Mitja.²⁸

²⁶ *mauvaise humeur* (franc.) - zlovolja

²⁷ *Comme cela m'intrigue* (franc.) – kako me to muči

²⁸ *affaire d'amour propre ...* (franc.) - slučaj samoljublja, on je veoma uvredljiv, naš dragi Mitja.

»Plutôt une affaire d'amour sale«²⁹ htjede da rekne, ali ne izreče Missi gledajući preda se ugasla lica, sasvim drugačija, posve drugačijeg lica nego kad je gledala Nehljudova, ali čak ne kaza ni Jekaterini Aleksejevni taj neprilični kalambur već samo izgovori: - Svi imamo i loših i dobrih dana.

»Zar će prevariti i taj« - pomisli ona. »Poslije svega što je bilo, to bi od njega bilo vrlo ružno.«

Kad bi Missi morala da razjasni šta ona razumijeva pod riječima: »poslije svega što je bilo«, ne bi mogla reći ništa određeno, a ipak je bez sumnje znala da on ne samo što je izazvao u njoj nadu, nego joj gotovo i obećao. Sve to nisu bile određene riječi, nego pogledi, osmijesi, aluzije, prešućivanja. Ali ona je ipak smatrala da je on njezin i vrlo joj je teško bilo da ga izgubi.

XXVIII

»Sramno je i gadno, gadno i sramotno« - mislio je međutim Nehljudov pješice se vraćajući kući poznatim ulicama. Nije ga ostavljao težak osjećaj koji ga je obuzeo poslije razgovora s Missom. Osjećao je da je formalno, ako se tako može reći, prav pred njom, nije joj ništa kazao što bi ga moglo vezivati, nije je zaprosio, ali je u suštini osjećao da se svezao s njom, obećao joj, a onamo je sad osjetio svim bićem svojim da je ne može uzeti. »Sramno je i gadno, gadno i sramno« - ponavljao je u sebi ne samo o svom odnosu prema Missi nego o svemu. »Sve je gadno i sramno«, ponavljao je sebi kad je uza stepenice ulazio u svoju kuću.

- Neću večerati - reče Korneju koji je za njim ušao u blagovaonicu gdje je bio pripravljen pribor i čaj. - Idite!

- Na službu - odgovori Kornej, ali ne ode i stade raspremati stol. Nehljudov je gledao Korneja i gajio nazlobu prema njemu. Želio je da ga svi ostave na miru, a činilo mu se da ga svi namjerice zaokupljaju, kao uprkos. Kad je Kornej otisao s priborom, pristupi Nehljudov prvo samovaru, ali kad je začuo korake Agrafene Petrovne, ode brže u salon da je ne bi vidoval a vrata zatvoriti za sobom. Ta soba, salon, bila je ona ista u kojoj mu je prije tri mjeseca umrla mati. Kad je sad ušao u tu sobu, osvijetljenu dvjema svjetiljkama s reflektorima - jednom pred očevim portretom, a drugom pred majčinim - sjeti se svojih posljednjih odnosa prema materi, i ti mu se odnosi učine neprirodnim i mrskima. I to je bilo sramno i gadno. Sjeti se kako je za posljednje vrijeme njene bolesti upravo želio njenu smrt. Govorio je sebi da je to želio zato da bi se izbavila muka, a zapravo je htio to da bi se izbavio od gledanja njenih muka.

Želeći da izazove u sebi lijep spomen o njoj, pogleda joj sliku koju je za pet tisuća rubalja naslikao znameniti slikar. Bila je prikazana u crnoj baršunasto haljinici, golih grudi. Umjetnik je očito s osobitim marom naslikao grudi, razmak između grudi, te ramena i vrat zasljepljujuće krasote. To je već bilo sasvim sramno i gadno. Bilo je nešto odurno i svetogrđno u toj slici majke kao napola gole krasotice, to gadnije što je u toj istoj sobi, prije tri mjeseca, ležala ta ista žena, uvela kao mumiju, ali ipak ispunjala ne samo tu sobu nego i svu kuću mučnim teškim zadahom koji se ničim nije mogao ugušiti. Činilo mu se da i sad osjeća taj zadah. I sjeti se kako je dan prije smrti koščatom svojom ručicom, koja se

²⁹ *Plutôt une affaire d'amour sale* (franc.) - Prije slučaj prljave ljubavi

crnjela, uhvatila njegovu snažnu bijelu ruku, pogledala ga u oči i rekla: »Ne sudi mi, Mitja, ako nisam valjano učinila«, i suze joj izbile na oči sasušene od muka. »Kakva je to gadarija!« reče sebi još jednom kad je pogledao napola golu ženu divnih mramornih rameva i ruku i pobjednička osmijeha. Golota grudi na slici sjeti ga druge mlade žene koju je također video tih dana golu. To je bila Missi koja je smislila izliku i pozvala ga naveče u svoju sobu da mu se pokaže u plesnoj haljini u kojoj odlazi na ples. - I taj surovi, životinski otac, sa svojom prošlošću - sa svojom okrutnošću, i ta »bel esprit«³⁰ mati sumljiva glasa, sve mu je to bilo odurno i u isti mah sramno. Sramno i gadno, gadno i sramno.

»Ne, ne« - mislio je - »moram se oslobođiti, moram se oslobođiti svih tih lažnih odnosa i s Korčaginima, i s Marjom Vasiljevnom, i s baštinom, i sa svim drugim... Jest, da slobodno podišem. Da oputujem u inozemstvo - u Rim, da se pozabavim svojom slikom.« - Sjetio se svojih sumnja o svojem talentu... No, pa svejedno, samo da slobodno podiše. Najprije u Carigrad, a zatim Rim, samo da se što prije otrese porotničkog posla. I da tu stvar uredi s advokatom.

I odjednom mu s neobičnom živošću iskrsla u pameti uznica crnih zrikavih očiju. A kako je zaplakala kad su okrivljenici govorili posljednju riječ! Ugasi brže i zgnjeći ispušenu cigaretu u pepeljari, zapuši drugu i ushoda se po sobi. I jedan za drugim stadoše da mu iskrsavaju u pameti časovi koje je proživio s njom. Sjeti se posljednjeg sastanka s njom, one životinske strasti što ga je u to vrijeme bila zaokupila, i onog razočaranja što je osjetio kad mu se zadovoljila strast. Sjeti se bijele haljine sa plavom vrpcem, sjeti se jutrenja. »Ta ja sam je ljubio, istinski ljubio lijepom, čistom ljubavlju te noći, ljubio je još i prije, i još kako sam je ljubio onda kad sam prvi put bio kod tetaka te pisao svoje djelo!« I sjeti se sebe onakva kakav je bio tada. Dahnula na njega ona svježina, mladost, puni život, i njega spopade bolna tuga.

Razlika između njega kakav je bio tada i kakav je bio sada - bila je golema, bila je isto onolika, možda još i veća nego razlika između Katjuše u crkvi i one prostitutke koja pijančuje s trgovcem i koju su jutros osudili. Onda je bio živahan, slobodan čovjek, pred kojim su pucale beskrajne mogućnosti, sada je osjećao da je sa svih strana stegnut u mrežu glupog, pustog, ništavog života bez svrhe, i iz te mreže ne vidi nikakva izlaza, a niko i neće da izlazi. Sjeti se kako se nekad ponosio svojom otvorennošću, kako je sebi nekad bio odredio za pravilo da uvijek govori istinu te je zaista bio istinoljubiv, i kako je sada sav u laži, u najstrašnijoj laži, u laži, koju sve ljudi oko njega priznaju - za istinu. I nije bilo izlaza iz te laži - on ga barem nije video. I zagrezao je u njoj privikao se na nju, blažio se u njoj.

Kako da raskine odnos s Marjom Vasiljevnom, s njenim mužem, tako da ga ne bude stid gledati u oči njemu i njegovoj djeci? Kako bi bez laži razmršio odnos s Missom? Kako bi se iskopao iz opreke između uvjerenja da je zemaljska svojina nezakonita i držanja majčine baštine? Kako bi izbrisao svoj grijeh pred Katjušom? Ta ne može to ostaviti ovako. »Ne mogu ostaviti ženu koju sam ljubio i zadovoljiti se time što će platiti advokata i izbaviti je robije koju ona i ne zaslužuje. - Ne mogu novcem izbrisati krivicu, kako sam mislio tada, dajući joj novac, uvjeren da činim šta treba!«

I živo se sjetio časa kad ju je stigao u hodniku, tutnuo joj novce i pobegao od nje. - »Ah, ti novci!« - sjećao se toga časa s istim zgražanjem i odurnošću kao i tada. - »Ah, ah! Kakva je to gadarija!« - izgovori naglas isto onako kao i tada. - »Jedino je nevaljalac, nitkov mogao da učini to! A ja, ja sam taj nitkov i taj nevaljalac!« - izgovori naglas. - »Ta zar sam

³⁰ *bel esprit* (franc.) - "lijepi duh", duhovita

zaista«, prestane hodati, »zar sam zaista, zar sam ja baš nevaljalac? Da tko bi bio?« - odgovori sam sebi. - »A zar je to jedino?« - nastavi da krivi sebe. - »Zar nije gadarija, nije podlost odnos tvoj prema Marji Vasiljevnoj i njenu mužu? I tvoj odnos prema imutku? Pod izlikom da su novci majčini koristiš se bogatstvom koje smatraš za nezakoniti? I sav tvoj izprazni, ružni život. I kruna svemu - tvoj postupak s Katjušom. Nitkov, nevaljalac! Neka oni, ljudi, sude o meni kako ih volja, njih ja mogu prevariti, ali sebe ne mogu da prevarim.

I odjednom je razumio da je ono gađenje koje je u posljednje vrijeme osjećao prema ljudima, osobito danas, i prema knezu, i prema Sofji Vasiljevnoj, i prema Missi, i prema Korneju - bilo gađenje na samoga sebe. I začudo, u tom što priznaje svoje podlosti bilo je nešto bolesno, a u isti mah radosno i umirujuće.

Nehljudovu se već počesto događalo u životu ono što je on nazivao »čišćenjem duše«. Čišćenjem duše nazivao je takvo duševno stanje u kojem bi se odjednom, ponekad nakon dugog vremena kad postane svjestan o usporavanju, a gdjekad i zastoju duševnog života, laćao da čisti sve ono smeće što mu se nagomilalo u duši i bilo uzrok tomu zastaju.

Poslije takvih probuđenja Nehljudov je svagda sastavljao sebi pravila kojih se kanio držati ne sada, već zauvijek: pisao dnevnik i započinjao nov život i nadao se da ga neće nikad više prekrajati - »turning a new leaf³¹« - kako je govorio sebi. Ali bi ga svaki put ulovile napasti svjetske te je, i sam ne opažajući, padao opet često i niže nego što je bio prije.

Tako se čistio i dizao nekoliko puta: tako mu se dogodilo prvi put kad je na ljeto došao k tetkama. To je bilo najživlje, najzanosnije probuđenje. I posljedice su mu trajale prilično dugo. Zatim mu se takvo isto probuđenje dogodilo kad je istupio iz državne službe i, žečeći da žrtvuje život, stupio za rata u vojnu službu. Ali se tu vrlo brzo nagomilalo smeće. Zatim je nastalo probuđenje kad je istupio iz vojne službe, oputovao u inozemstvo i stao se baviti slikarstvom.

O tad i do današnjega dana protekao je dug period bez čišćenja, i zato nije još nikad bio dotjerao do tolike prljavštine, do takva razdora između onog što je iziskivala njegova savjest i onog života što je provodio, i on se zgrozi kad je smotrio taj razmak.

Razmak je taj bio tako velik, prljavština toliko silna da je u prvi čas očajavao hoće li moći da se očisti. »Ta pokušavao sam već da se usavršim i da budem bolji, i od toga nije ništa je bilo« - govorio mu je u duši napasnikov glas - »čemu bih, dakle, pokušao još jednom? Nisi ti jedini, nego su svi takvi - takav je život«, govorio je taj glas. Ali ono slobodno, duševno biće koje je jedino istinsko, jedino moćno, jedino vječno, probudilo se već u Nehljudovu. I on nije mogao da mu ne povjeruje. Koliko god bio golem razmak između onog što je bio i onoga što je htio da bude, duševnomu se biću, kad se probudilo, činilo da je sve moguće.

»Rastrgat ću tu laž što me veže ma što to stajalo, sve ću i svima ću kazati istinu i izvršavati istinu« - reče sebi odlučno, naglas.

»Kazat ću istinu Missi, da sam razuzdanik, i ne mogu uzeti nju, i samo sam je uludo bunio, kazat ću Marji Vasiljevoj (ženi predstavnikovoj). Ali i ne treba kazati njoj, kazat ću njenu mužu da sam nitkov, varao sam ga. S baštinom ću raspoložiti tako da priznam što je pravo. Kazat ću njoj, Katjuši, da sam nitkov, da sam joj skrivio, i učinit ću sve što mogu da joj olakšam sudbinu. Jest, sastat ću se s njom i molit ću je da mi oprosti.«

- Jest, molit ću je za oproštenje kao što mole djeca.

³¹ *turning a new leaf* (engl.) - okrenuti novi list

Zastade.

- Uzet ću je za ženu, ako treba.

Zastade, složi ruke na prsima kao što je činio dok je bio mali, uznesi oči i izgovori obraćajući se nekomu:

- Gospode, pomozi mi, nauči me, dođi i nastani se u meni i očisti me od svake nečistoće.

Molio se, molio boga da mu pomogne, da se nastani u njemu i očisti ga, međutim se već bilo izvršilo što je molio. Bog koji je živio u njemu probudio se u njegovoj svijesti. Osjetio je da je on to sâm i zato je osjetio ne samo slobodu, život i radost života, nego i svu moć dobra. Osjećao je sada da je moćan da uradi sve, sve najbolje što može da uradi čovjek.

Bile su mu u očima suze dok je to govorio sebi - i dobre i zle suze: dobre suze zato što su to bile suze radosnice što se u njemu probudilo ono duševno biće koje je za svih tih godina spavalо u njemu; a zle zato što su bile suze od ganuća nad samim sobom, nad svojom vrlinom.

Bilo mu je toplo. Priđe istavljenom prozoru i otvori ga. Prozor je gledao u vrt. Bila je mješćina, tiha prohладna noć; ulicom zaštropotali točkovi, a zatim se sve stišalo. Upravo pod prozorom vidjela se sjena od grana ogoljene visoke topole koja se svim svojim razgrancima jasno ocrtavala po pijesku na pometenoj maloj čistini. Lijevo je bio krov na suši, koji se činio bijelim na jarkoj mjesečini, sprijeda se prepletale grane na drveću, a iza njega se vidjela crna sjena ograde. Nehljudov je gledao vrt osvijetljen mjesecinom, i krov, i sjenu od topole, slušao i udisao svježi uzduh koji oživljava.

»Kako je lijepo, kako je lijepo, bože moj, kako je lijepo!« govorio je o onom što mu je bilo u duši.

XXIX

Maslova se vratila natrag u svoju ćeliju tek u šest sati navečer, umorna i utruđenih nogu od onih petnaest vrsta što ih je nenavikla prevalila po kamenu, a povrh toga i utučena od nenađano stroge osude i gladna.

Kad su se još za jednog odmora stražari kraj nje zalagali kruhom i tvrdim jajima, zaslinila joj se usta i osjetila je da je gladna, ali je držala poniženjem da zamoli od njih. A kad su nakon toga protekla još tri sata, prošla ju je već želja da jede i samo je osjećala slabost. U takvu je stanju slušala neočekivanu osudu. U prvi je mah pomislila da je krivo čula, nije mogla odmah vjerovati tomu što je čula, nije mogla da sebe združi s pojmom robijašice. Ali kad je ugledala mirna poslovna lica sudaca, porotnika koji su tu vijest dočekali kao nešto posve prirodno, uzbunila se i razvikala se na svu sudnicu da nije kriva. Kad je vidjela isto tako da su i njen krik dočekali kao nešto prirodno, što se očekuje i ne može promijeniti stvar, zaplakala je osjećajući da se mora pokoriti toj ljutoj nepravdi kojoj se začudila, a koju su joj nanijeli. Začudila se napose zato što su je tako ljuto osudili muškarci, oni isti koji su je uvijek tako prijazno gledali. Jednoga - tužiočeva zamjenika - viđala je u sasvim drugačijem raspoloženju. Za to vrijeme, dok je bila u zatvoreničkoj sobi očekujući suđenje i za prekida u raspravi, vidjela je kako ti muškarci, pretvarajući se da idu za drugim poslom, prolaze kraj vrata ili ulaze u sobu samo zato da gledaju nju. I odjednom su ti ljudi, tko bi znao zašto, osudili nju na robiju uza sve to što nije skrivila ono za što je okrivljuju. Plakala je, ali se zatim stišala i u potpunoj tuposti sjedila u zatvoreničkoj sobi očekujući da je odvedu. Željela je sada jedino da zapuši. U takvom je raspoloženju zate-

koše Bočkova i Kartinkin koje su poslije osude uveli u tu istu sobu. Bočkova stade odmah da grdi Maslovu i da je naziva robijašicom.

- Šta je, jesi li postigla? Obranila se? Iskobeljala se možda, nevaljalice! Šta si zaslužila, to si i stekla. Na robiji ćeš se valjda okaniti da se gizdaš.

Maslova je sjedila, ruke turila u rukave na haljini, nisko oborila glavu, nepomično gledala dva koraka preda se u zaprljani pod i samo govorila:

- Ne diram ja vas, okanite se i vi mene. Ta ja vas ne diram - ponavljala je nekoliko puta, zatim ušutjela sasvim. Oživjela je malo tek onda kad su odveli Bočkovu i Kartinkina te ušao stražar i donio joj tri rublja.

- Jesi li ti Maslova? - zapita on. - Na, evo ti je poslala gospođa - reče dajući joj novce.

- Koja gospođa?

- Uzimaj samo, zar ču još i razgovarati s vama!

Te je novce bila poslala Kitajeva. Kad je odlazila iz suda, obratila se sudskom pristavu s pitanjem da li smije Maslovoj poslati nešto novaca. Pristav joj je rekao da može. Onda je, dobivši dopuštenje, skinula s pune bijele ruke rukavicu od jelenje kože s dugmetima, izvadila iz stražnjih nabora na svilenoj suknji modnu novčarku, odabrala iz priličnog broja kupona tek odrezanih sa biletom,³² koje je zaradila, jedan kupon od dva rublja i pedeset kopejaka, priklopila još dva dvadesetka i jedan desetak i dala pristavu. Pristav zovne stražara i pred darovateljicom mu dade te novce.

- Molim, predajte sigurno - reče Karolina Albertova stražaru.

Stražara uvrijedi to nepovjerenje i zato se onako srdito ponio prema Maslovoj.

Maslova se obradovala novcima jer su joj davali ono što je sad jedino željela.

»Samo da mi je dobaviti cigareta da zadimim«, mislila je i sve joj se misli okupile u toj želji da puši. Toliko je željela to da je pomamno udisala uzduh kad je u njem osjećala zadaš duhanskog dima, koji je na vrata iz kabineta izbjiao u hodnik. Ali joj je valjalo još dugo čekati, jer je sekretar, koji je trebao da je pusti bio zaboravio optuženike, zabavio se razgovorom i čak se prepirao s jednim advokatom o zaplijenenom članku.

Naposljetu, prije pet sati pustiše je, pa su je pratoci, Nižnjenovgorodac i Čuvaš, otpriatili iz suda na stražnji izlaz. Još u sudskom hodniku dala im je dvadeset kopejaka i zamolila ih da joj kupe dva komada peciva i cigareta. Čuvaš se nasmijao, uzeo novac i rekao: »Dobro, kupujemo« - i zaista je poštено kupio i cigarete, i pecivo, i vratio kusur. Putem nije smjela pušiti, tako da je Maslova došla do zatvora s onom istom neodoljivom željom da puši. U isti mah, kad su je bili dopratili do vrata, bilo je sa željezničkog vlaka dovedeno kojih sto zatvorenika. Na prolasku se sukobila s njima.

Uznići - bradati, obrijani, stari, mladi, Rusi, stranci - neki napola obrijanih glava, gromotali su lancima, ispunjavali predoblje prašinom, lupom koračaj a, govorom i jetkim zadahom znoja. Kako su prolazili pored Maslove, svi su je uznići ogledavali, a neki joj prisupali i dirali je.

- Hej, djevojko, lijepa si - govorio je jedan. - Tetici moje poštovanje - govorio je drugi namigujući okom. Jedan crnomanjasti, izbrijana modra zatiljka i s brkovima na obrijanom licu, pleo se u lancima i gromotao njima, priskoči joj i zagrli je.

- Zar nisi prepoznala prijaška? Okani se cifranja? - zavikne on pa isceri zube i oči mu se zasjaju kad ga je odgurnula.

³² *bilet* (franc.) - vrijednosni papir

- Šta ti to, gade, radiš? - zavikne upravnikov pomoćnik, koji je bio prišao odostraga.
- Uznik se sav skunji i brže odskoči. A pomoćnik saleti Maslovu.
- Šta ćeš ti tu?
- Iz suda, vaše blagorođe, - odgovori vodnik pratilac iz njene pravnje, istupi pred njih i položi ruku na kapu.
- No, onda je predaj nadstražaru. I kakva je to nepodopština.
- Na službu, vaše blagorođe!
- Sokolov! Primiti - zavikne pomoćnik.

Nadstražar pristupi, srdito gurne Maslovu u leđa, mahne joj glavom i povede je u ženski hodnik. U ženskom su je hodnik svu opipali, pretražili, a kad nisu ništa našli (kutija s cigaretama bila je turnuta u pecivo), pustili je u onu istu ćeliju iz koje je izašla jutros.

XXX

Ćelija u kojoj je bila zatvorena Maslova bila je soba od devet aršina duljine i sedam aršina širine, s dva prozora, s istršalom ogoljenom peći i s ljesama od rasušenih dasaka koje su zapremale dvije trećine prostora. U sredini, prema vratima, bila je tamna ikona s prilijepljrenom voštanom svjećicom i ispod nje obješenim zaprašenim stručkom nevena. Iza vrata lijevo bilo je pocrnjelo mjesto na podu, na kome je stajao smradni čabar. Bio je baš prošao pregled i žene su već bile zaključane za noć.

Stanara u toj ćeliji bilo je svega petnaest: dvanaest žena i troje djece.

Bilo je još sasvim vidno i samo su dvije žene ležale na ljesama: jedna, pokrivena haljom preko glave, suluda žena, zatvorena jer nema putnice; ta je gotovo vazda spavala i druga, sušićava, izdržavala je kaznu za krađu. Ona nije spavala nego, podmetnuvši halju pod glavu, ležala razrogačenih očiju i teškom mukom, da ne bi kašljala, zadržavala u grlu sluz koja ju je škakljala i navirala. Druge žene - sve gologlave i samo u košuljama od prosta platna - sjedile su ili na ljesama i šile, ili stajale kraj prozora i gledale uznike koji prolaze dvorištem. Od njih triju žena što šiju jedna je bila ona ista starica koja je ispraćala Maslovu - Korablјova - mrka lica, namrgođena, navorana, s otoboljenom kožnom vrećicom ispod podbratka, visoka, snažna žena, s kratkom pleteničicom smeđe kose, koja joj sijedi na sijepoočicama, i s dlakavom bradavicom na obrazu. Ta je starica bila osuđena na robiju jer je sjekirom ubila muža. A ubila ga je zato što je napadao njenu kćer. Korablјova je bila starješina u ćeliji, ona je i trgovala pićem. Dok je šila, imala je naočari i držala u krupnim radničkim rukama iglu na seljački način, s tri prsta i sa šiljkom prema sebi. Uz nju je sjedila i također šila vreće od jakog platna nevisoka, prćava crnopurasta žena, s tinih crnih očiju, dobrodušna i brbljava. To je bila željeznička stražarica, a suđena je na tri mjeseca zatvora jer nije izišla sa zastavicom pred vlak i vlaku se dogodila nesreća. Treća žena koja šije bila je Fedosja - Fenjička, kako su je zvali drugarice - bijela, rumena, bistrih djetinjih plavih očiju i s dvije duge, smeđe pletenice opletene oko male glave, sasvim mlada, vrlo milolika žena, zatvorena jer je htjela da otruje muža. Latila se da ga otruje odmah nakon udaje, a udala se kao djevojčica od šesnaest godina. Za tih osam mjeseci, dok je bila pod istragom očekujući suđenje, ne samo da se pomirila s mužem nego ga i tako zavoljela da ju je suđenje zateklo kako s mužem živi kao duša i tijelo. Uza sve to što su muž i svekar i svekrrva, koja ju je osobito voljela, svom silom nastojali na sudu da je obrane, bila je osuđena na progonstvo u Sibiriju, na rad na robiji. Ta dobra, vesela Fedos-

ja, koja se često smješkala bila je susjeda Maslovoj na ljesama, ne samo da je zavoljela Maslovu, nego prihvatile za svoju dužnost da se brine za nju i da joj služi. Bez posla su sjedile na ljesama još dvije žene: jedna od četrdesetak godina, blijeda mršava lica: bila je, po svojoj prilici, nekad vrlo lijepa, sad mršava i bijeda, a držala na rukama dijete i dojila ga bijelim, dugim grudima. Prestupak joj je bio što je svijet, kad su iz njihova sela vodili regruta koji je, po seljačkim pojmovima, bio nezakonito unovačen, zadržao policijskog pristava i oteo regruta. A ta žena, tetka nezakonito unovačenom momku, prva je za povodac uhvatila konja na kojem su vodili regruta. Još je sjedila bez posla na ljesama nevisoka dobrodušna starica, sva navorana, sijede kose i grbavih leđa. Starica je tu sjedila kod peći na ljesama i pričnjala se kao da hvata mališana od četiri godine, kratko ošišanog, trbušastog, koji je potrkivao kraj nje i pucao od smijeha. A mališan je u samoj košuljici protrkivao pored nje i vazda govorio jedno isto: - Eto ti, nisi me uhvatila!

Ta je starica bila zajedno sa sinom optužena za palež i podnosiла je zatvor s najvećom dobrodušnošću, jedino se jadila zbog sina koji je u isti mah s njom bio u uzama, ali najviše se jadila zbog svog starca koji će sav zaušljiviti, jer je snaha otišla i nema tko da ga pera.

Osim tih sedam žena stajale su još četiri kraj jednog od otvorenih prozora, držale se za željeznu rešetku, te se znakovima i krikovima razgovarale s onim istim uznicama, s kojima se pri ulazu sukobila Maslova, a sad prolaze dvorištem. Jedna od tih žena, koja je izdržavala kaznu za krađu, bila je velika, glomazna, riđasta žena mlitava tijela, žućkas-tobijelih ruku, osutih pjegama, i debela vrata koji joj se promaljao iz razvezane, razdrljene ogrlice. Na sav je glas vikala kroz prozor promuklim glasom nepristojne riječi. Uz nju je stajala crnomanjasta, nezgrapna uznica, po rastu kao neka djevojčica od deset godina, dugih leđa i sasvim kratkih nogu. Lice joj je bilo crveno, pjegavo, s razdaleko razmaknutim crnim očima i debelim kratkim usnama koje nisu pokrivale zube što iskakuju. Vrišteli na mahove, smijala se onomu što se zbiva u dvorištu. Ta uznica, koju su zbog gizde zvali Ljepojkom, bila je suđena za krađu i palež. Iza njih je stajala u vrlo prljavoj sivoj košulji, jadna obličja, mršava, žilava, trudna žena golema trbuha, suđena za prikrivanje krađe. Ta je žena šutjela, ali se za sve vrijeme odobravajući i razdragano smješkala onomu što se zbiva na dvorištu. Četvrta, koja je stajala uz prozor, izdržavala je kaznu za tajnu prodaju pića, nevisoka, temeljna seljanka vrlo ispučenih očiju i dobrodušna lica. Ta je žena - mati dječaka koji se igrao sa staricom i sedmogodišnje djevojčice, koji su s njom bili u tamnici jer nije imala s kim da ih ostavi - isto kao i druge gledala kroz prozor, ali je bez prestanka plela čarapu, mrštila se i zaklapala oči kao da ne odobrava ono što su govorili s dvorišta prolaznici uznici. A kći njena, djevojčica od sedam godina, raspuštene bijele kose, stajala je u jadnoj košulji uz riđastu ženu, uhvatila joj se mršavom malom ruci-com za suknju, ukočenih očiju slušala pogrdne riječi kojima su se dobacivale žene i uznici i ponavljalih ih šapatom kao da ih uči napamet. Dvanaesta je uznica bila kći crkvenjakova, koja je u studencu udavila svoje dijete. To je bila visoka, stasita djevojka zamršenih vlasa koje su joj ispadale iz okratke, debele smeđe pletenice, a ukočenih, izbuljenih očiju. Nije pazila ni na što što se zbiva oko nje, nego bosa i u prljavoj sivoj košulji hodala amo-tamo po slobodnom prostoru u čeliji te se oštrosno i brzo okretala kad bi došla do zida.

XXXI

Kad je zagromotala brava i Maslova bila puštena u čeliju, svi se okrenuše njoj. Čak i crkvenjakova kći zastala časkom, pogledala onu što je ušla, digla obrve, ali nije ništa kazala,

nego se odmah ushodala opet svojim velikim, odlučnim koracima. Korablјova zabode iglu u kruto platno i ispitljivo, preko naočari, upilji pogled u Maslovu.

- Ajaoh! Vratila si se. A ja sam sve mislila da će te oslobođiti - izgovori svojim promuklim, krupnim, muškim glasom. - Jasno je, strpali su te.

Skine naočari i položi svoje šivanje na ljesu do sebe.

- A ja sam, draga, sve razgovarala s teticom da će te možda odmah oslobođiti. Kažu da se i to događa. Još ti i napoklanjavaju novaca, već kakvo se vrijeme desi - započe odmah svojim pjevuckavim glasom stražarica. - A onamo, eto ti, na. Vidi se, nije se ispunilo što smo nagađale. Bog po svojem, draga, vidi se - razvodila je bez prestanka svoj prijazni i zvučni govor.

- Zar su te već osudili? - zapita Fedosja samilosno nježno gledajući Maslovu svojim djetinjim, jasnoplavim očima i sve joj se naoko, mledo lice promijenilo kao da bi da zaplače.

Maslova nije ništa odgovarala, nego šuteći ode na svoje mjesto, drugo od kraja, do Korablјove, i sjedne na daske na ljesama.

- Nisi valjda ni jela - reče Fedosja, ustane i priđe Maslovoj.

Maslova ne odgovori, položi pecivo na uzglavlje i stane se razdijevati: skine prasnu haljinu i maramu s kuštrave crne kose i sjedne.

Grbava starica, koja se na drugom kraju ljesa igrala s mališanom, priđe također i stane pred Maslovu.

- C, c, c! - sažaljivo zamaše glavom i zapucketa jezikom.

Mali priđe također za staricom, razrogači oči, isprći u šilj gornju usnu i upilji oči u pecivo što je donijela Maslova. Kad je spazila sva ta sažaljiva lica nakon sveg onog što joj se zbijalo danas, Maslova gotovo zaplače i zadršću joj usne. Ali je nastojala da se suzdrži i suzdržavala se sve donde dok nije pristupila starica i mališan. A kad je čula dobroćudno, sažaljivo pucketanje staričino, a glavno, kad se srela očima s mališanom koji je prebacio oči s peciva na nju, nije više mogla da se suzdrži. Sve joj lice zadršće i ona zarida.

- Govorila sam: najmi pravog branitelja - reći će Korablјova. - Šta je dakle, u progonstvo?

Maslova htjede da odgovori, ali nije mogla, nego ridajući izvadi iz peciva škatuljicu s cigaretama, na kojoj je bila naslikana rumena dama vrlo visoke frizure i grudi ogoljenih u trokut, te je dade Korablјovoj. Korablјova pogleda sliku, zaklima prijekorno glavom najviše zato što Maslova tako ludo troši novce, izvadi jednu cigaretu, zapali je na svjetiljci, potegne i zatim je pruži Maslovoj. Maslova nije prestajala da plače pa uzela pomamno da poteže redom i da ispušta dimove.

- Robija - izgovori jecajući.

- Ne boje se oni boga, gulikože, krvopijo, proklete - izgovori Korablјova. - Ni za što osudili djevojku.

U taj se mah razlegao grohot među ženama koje su bile ostale na prozorima. Smijala se i djevojčica i njen se sitni djetinji smijeh slijevao s promuklim i vriskavim smijehom odraslih. - Uznik na dvorištu bio je uradio nešto što je tako djelovalo na one što gledaju na prozore.

- Ah, pas obrijani! Šta on radi - progovori riđava i njišući se cijelim gojnim tijelom pritisne lice uz rešetku i počne da viče besmisleno nepristojne riječi.

- Baš je luda tikva! Šta je udarila u grohot! - reče Korablјova, zaklima glavom prema riđavoj i opet se obrati Maslovoj. - Je li mnogo godina?

- Četiri - odgovori Maslova i iz očiju joj poteknu tolike suze da je jedna kapnula na cigaretu.

Maslova je srdito gnječi, baci i uzme drugu.

Stražarica, ako i nije pušila, digne odmah opušak i stane ga ravnati razgovarajući bez prestanka.

- Jasno je, zbilja, draga moja - govorila je - pravdu su izjele svinje. Rade što ih volja. A mi smo nagađale da će te oslobođiti. Matvejevna kaže: oslobođit će je, a ja velim: neće, velim, draga moja, osjeća mi srce - razderat će je, pa tako se i dogodilo - govorila je i sa zadovoljstvom slušala svoj glas.

Dotle su već svi uznici bili prošli dvorištem, i žene koje su razgovarale s njima odstupile od prozora i prišle također Maslovoj. Prva joj priđe buljooka krčmarica krijumčarka sa svojom djevojčicom.

- Šta je, dakle, jako strogo? - zapita ona sjedajući do Maslove, a nije prestajala da brzo plete čarapu.

- Zato i jest strogo, jer nemaš novaca. Da imaš novaca i da si najmila valjanog prefriganca, oslobođili bi te - reče Korabljova. - Onaj, kako se zove - kosmati, nosati - onaj će, mila moja, iz vode izvući čovjeka suha. Da je njega uzeti.

- Uzela ga je, dabome - isceri zube i reče Ljepočka koja je sjela uz njih - taj za manje od tisuću neće ni pljunuti.

- Pa jasno je, takva je već tvoja planeta - pristade uz nju starica koja je sjedila za palež. - Nije šala, preoteo malome ženu i još ga strpao neka hrani uši, a i mene ovamo isto, pod stare dane - započe ona po stoti put da pričavaju o sebi. - Vidi se, ne možeš nikud, nego ili na robiju, ili u prosjake. Ako nije prosjaštvo, onda je robija.

- Tako i jest sve kod njih - reče krčmarica i, zagledavši se djevojčici u glavu, položi čarapu pored sebe i potegne djevojčicu k sebi među noge i počne je brzim prstima biskati po glavi. - »Zašto trguješ vinom?« A čime bih hranila djecu? - govorila je nastavljujući svoj navadni posao.

Te riječi krčmaričine podsjetiše Maslovu na vino.

- Vinca bih - reče ona Korabljovoj brišući rukavom od košulje suze i tek porijetko jecajući. - »Gamirke? No, pa daj - odgovori Korabljova.

XXXII

Maslova izvadi iz peciva novce i dade Korabljovoj kupon. Korabljova uzme kupon, pogleda, pa ako je i bila nepismena, povjeruje Ljepočci sveznalici da taj papir vrijedi dva rublja i pedeset kopnjaka i maši se u odušku na peći za staklenicom s voktom koja je ondje bila sakrivena. Kad su to vidjele žene, susjede po ljesama, odu na svoja mjesta. Maslova, međutim, strese prašinu s marame i haljinu, popne se na ljesu i počne da jede pecivo.

- Ostavila sam ti čaj, ali se valjda ohladio - reče joj Fedosja te dohvati s police limen čajnik, ovijen obojkom, i čašu.

Piće je bilo sasvim hladno i jače se osjećao lim nego čaj, ali Maslova nalije u čašu i poče da piye uz pecivo.

- Finaška, na - zovne, otrgne komadić peciva i dade ga dječaku koji joj je gledao u usta.

Korablјova joj, međutim, dade staklenicu s votkom i čašu. Maslova ponudi Korablјovu i Ljepoјku. Te tri uznice sačinjavale su aristokraciju u celiji jer su imale novaca i dijelile što su imale.

Za nekoliko minuta oživi Maslova pa je živo pripovijedala o sudu, majmunišući tužioca i ono što ju je osobito prenerazilo u sudu. Prenerazilo ju je osobito što su muškarci, kako je opazila, trčali za njom svagdje gdje je god bila. U sudu su svi gledali u nju - pripovijedala je - i neprestano su naročito zbog toga ulazili u zatvoreničku sobu.

- A i stražar govori: svejednako to dolaze da te gledaju. Zna koji da dođe: gdje je tu nekakav spis ili još štogod, ja vidim da njemu ne treba spis, nego mene guta očima - govorila je smješkajući se i kao u nedoumici klimajući glavom. - I oni su majstori.

- Tako i jest - prihvati stražarica i odmah poteče njen pjevuckavi govor. - Lete kao muhe na šećer. Za drugi ih posao nema, ali za to eto njih. Željniji su nego kruha...

- Pa i ovdje - prekine je Maslova. - Zapala sam i ovdje. Tek što su me doveli, a tu je povorka sa željeznice. Tako su me zaokupili da i nisam znala kako bih se otresla. Hvala bogu, pomoćnik ih je otjerao. Jedan navalio tako da sam se jedva otela.

- A kakav je on? - zapita Ljepoјka.

- Crnomanjast s brcima.

- Zacijelo on.

- Tko to?

- Pa Ščeglov. Eno onaj što je maloprije prošao.

- Kakav to Ščeglov?

- Ne zna ona Ščeglova! Ščeglov je dva puta utekao s robije. Sad su ga uhvatili, ali umaknut će on. Njega se boje i nadglednici - govorila je Ljepoјka koja je uznicima donosila pisma i znala sve šta se zbiva u tamnici. - Umaknut će svakako.

- A ako umakne, neće povesti nas - reći će Korablјova. - Nego ti bolje kazuj - obrati se Maslovoj - šta ti je rekao ablakat o molbi, ta sada se mora podnijeti?

Maslova odgovori da ona ne zna ništa.

Međutim je riđava žena, zguravši obje ruke, osute pjegama, u zamršene, guste, riđave vlas i noktima grebući glavu, pristupila aristokratkinjama koje su pile votku.

- Ja ću tebi, Katarina, sve kazati - započe ona. - Prvo, najprvo, moraš da zapišeš: nisam zadovoljna sa sudom, a poslije toga da izjaviš tužiocu.

- A šta bi ti? - srditim voj se glasom obrati Korablјova - namirisala si rakiju - uludo ti je. Zna se i bez tebe šta valja uraditi, ne treba tebe.

- Ne govorim s tobom, što se otresaš?

- Rakije si se zaželjela? Podilaziš!

- Pa ded joj daj - reći će Maslova koja je uvijek razdavala svima sve što je imala.

- Dat ću ja njoj ovako...

- No ded, ded - zagovori riđava primičući se Korablјovo. - Ne bojim se ja tebe.

- Matora uznice!

- Ona mi i govorи.

- Raskuhani burag!

- Ja sam burag? Ti robijašice, ubico! - zaviče riđava.

- Odlazi, velim ti - mrko izgovori Korablјova.

Ali se riđava sve bliže primicala, i Korablјova je udari u razdrljene gojne grudi. Riđava kao da je to jedino i očekivala, pa iznenada brzom kretnjom uhvati jednom rukom Korablјovu za kosu, a drugom htjede da je udari u lice, ali Korablјova uhvati tu ruku. Maslova i Ljepoјka zgrabe riđavu za ruke da je otrgnu, ali kako se riđava uhvatila za kosu, nije joj se otvarala ruka. A Korablјova naherila glavu i jednom rukom mlatila riđavu po tijelu, a zubima joj lovila ruku. Žene se zgrnule oko ovih što se tuku, razvađale ih i vikale. Čak i sušičava pristupila k njima i kašljuci gledala žene kako su se zdrpile. Djeca se pritiskala jedno uz drugo i plakala. Na buku uđe nadglednica s nadglednikom. Razvadiše one što se tuku, a Korablјova, koja je raspustila sijedu kosu i iz nje izbirala iščupane komadiće vlasti, i riđava, koja je na žutim grudima pridržavala sasvim razderanu košulju - obje su vikale, objašnjavale i tužile se.

- Ta znam ja, sve je to skrivila rakija; kazat ću ja sutra nastojniku, on će vas prorešetati. - Osjećam - zaudara - govorila je nadglednica. - Pazite se, uklonite sve, jer će inače biti zlo, nemam kada da vas pretražujem. Na svoja mjesta i da ste šutjele!

Ali se još dugo nisu smirile. Dugo su se još grdile žene, pripovijedale jedna drugoj kako je započelo i tko je kriv. Naposljetku odu nadglednik i nadglednica, a žene se stadoše stišavati i lijegati. Starica stade pred ikonu i poče da se moli.

- Okupile se dvije robijašice - promuklim glasom progovori odjednom riđava s drugoga kraja ljesa i poprati svaku riječ do krajnosti usavršenim psovkama.

- Pazi da ne izvučeš - odmah joj odgovori Korablјova i priklopi isto onakve psovke. I obje se umirile.

- Samo da me ne spriječiš, istrgla bih ti ja bijelo iz očiju... - progovori opet riđava, i opet nije zakasnio od Korablјove isto takav odgovor.

Opet malo dulji razmak u šutnji i opet psovke. Razmaci su se sve više duljili, i naposljetku se sve sasvim stišalo.

Sve su ležale, neke zahrkale, jedino se starica, koja se uvijek dugo molila, vazda još klanjala pred ikonom, a crkvenjakova kći, čim je bila otišla nadglednica, ustala i opet se ushodala amo-tamo po celiji.

Maslova nije spavala i sve je mislila o tom da je robijašica i već su je dva puta okrstili tako - okrstila je Bočkova i okrstila riđava - i nije mogla da se privikne na tu misao. Korablјova, koja je ležala okrenuvši joj leđa, obrne se.

- Eto, nisam ni sanjala - tiho će reći Maslova. - Šta ne rade drugi - i ništa, a ja moram ni radi čega da stradavam.

- Ne jadikuj, djevojko. I u Sibiriji žive ljudi. A ti nećeš propasti ni ondje - tješila je Korablјova.

- Znam da neću propasti, a ipak mi je nažao. Ne bi trebalo da mi je takva sudska. Kako sam se ja privikla na dobar život!

- Ne možeš ništa protiv božje volje - uzdahnuvši izgovori Korablјova - ne možeš ništa protiv Njega.

- Znam, tetice, a ipak je teško.

One posute.

- Čuješ li? To je mekna - progovori Korablјova, upozoravajući Maslovu na čudne zvukove što se čuju s druge strane ljesa.

Ti su zvući bili suzdržano ridanje riđave žene. Plakala je riđava što su je maloprije ispsovali, istukli i nisu joj dali votke koje se je toliko zaželjela. Plakala je i zato što za svega života nije ništa vidjela osim psovki, poruga, uvreda i batina. Htjela je da se utješi sjetivši

se prve svoje ljubavi s tvorničkim radnikom Fećkom Molodžonkovom, ali kad se sjetila te ljubavi, sjetila se i kako se završila ta ljubav. Završila se ta ljubav tako da ju je taj Molodžonkov u pijanstvu polio galicom po najosjetljivijem mjestu, a zatim se grohotom smijao s drugovima kako se grčila od boli. Sjetila se toga i ražalila se na sebe i, misleći da je nitko ne čuje, zaplakala, i plakala je kao što plača djeca, jecajući i šmrčući i gutajući slane suze.

- Žao mi je nje - reći će Maslova.
- Dabome, žao, ali neka ne srlja.

XXXIII

Prvi osjećaj koji je Nehljudova obuzeo sutradan kad se probudio bila je spoznaja da se s njim nešto dogodilo, a i prije nego što se sjetio šta se dogodilo, znao je već da se dogodilo nešto važno i dobro. »Katjuša, sud«. Jest, i treba prestati lagati i kazati svu istinu. I kakav čudan slučaj u isti mah: tog istog mu je jutra stiglo najzad davno očekivano pismo Marje Vasiljevne, žene predstavnikove, baš ono pismo koje mu je sada naročito trebalo. Prepuštala mu je potpunu slobodu, željela mu sreću u namjeravanoj ženidbi.

- Ženidba! - izgovori on ironično. - Kako sam sada daleko od toga.
I sjeti se svoje jučerašnje namjere da sve kaže njenu mužu, da se pokaje i izjavi kako je pripravan na svaku zadovoljštinu. Ali mu se jutros to nije učinilo onako lako kao jučer. »I onda, zašto da unesrećim čovjeka kad on ne zna. Ako zapita - da, kazat ću mu. A da namjerno idem govoriti? Ne, to ne treba.«

Isto mu se tako teško učinilo jutros da Missi kaže svu istinu. Opet nije mogao da započne govoriti - to bi bila uvreda. Mora svakako da ostane, kao i u mnogome, nešto što se i samo razumije. Jedno je odlučio jutros: neće odlaziti k njima i kazat će istinu ako ga zapitaju.

No, zato, u odnosu prema Katjuši ne smije da bude ničega što nije rečeno do kraja.

»Otići ću u tamnicu, kazat ću joj, molit ću je da mi oprosti. A ako treba, jest, ako treba, uzet ću je za ženu« - mislio je.

Ta misao, da bi zbog moralne zadovoljštine žrtvovao sve i oženio se njome, jutros ga je osobito ganula.

Odaglavno nije dočekao dan s tolikom energijom. Agrafeni Petrovnoj, kad mu je ušla u sobu, izjavio je odmah, s odlučnošću kojoj se i sam nije nadao od sebe, da mu ne treba više stana ni njene službe. U šutljivom se sporazumu bilo ustanovilo da on taj veliki i skupi stan drži zato što će uzeti Missu. Iznajmljivanje stana imalo je, dakle, naročito značenje. Agrafena Petrovna ga pogleda u čudu.

- Vrlo vam zahvaljujem, Agrafena Petrovna, za sve vaše brige o meni, ali sada mi ne treba tako velik stan i sva služinčad. A ako želite da mi pomognete, budite tako dobri, raspolaćite sa stvarima, spremite ih nekamo kako se to radilo za mame. A kad dođe Nataša, ona će već uređiti. (Nataša je bila Nehljudovljeva sestra.)

Agrafena Petrovna zaklima glavom.

- A kako će uređiti? Ta ustrebatić će vam - reći će.
- Ne, neće ustrebati, Agrafena Petrovna, zacijelo neće ustrebati - reče Nehljudov odgovarajući na ono što je kazivalo njeno klimanje glavom. - Kažite, molim vas, i Korneju da ću mu plaću isplatiti unaprijed za dva mjeseca, ali ga ne trebam.

- Čemu vi to činite, Dmitrije Ivanovič? - izgovori ona. - Pa iako i oputujete u inozemstvo, ipak će vam trebati stan.

- Krivo vi mislite, Agrafena Petrovna. Ne putujem ja u inozemstvo; ako i oputujem, idem na sasvim drugo mjesto.

On se odmah zacrveni.

»Jest treba da joj reknem« - pomisli - »čemu da prešućujem. Treba da sve kažem svima.«

- Meni se jučer dogodila vrlo neobična i važna zgoda. Vi se sjećate Katjuše kod tete Marje Ivanovne?

- Kako se ne bih sjećala, ja sam je učila šiti.

- No, dakle, jučer su u sudu sudili toj Katjuši, a ja sam bio porotnik.

- Ah, bože moj, to je žalost! - reče Agrafena Petrovna. - A zašto su je sudili?

- Za ubistvo - i sve sam to uradio ja.

- Ta kako ste vi to mogli uraditi? Vrlo čudno govorite - odvrati Agrafena Petrovna i u starim joj se očima zablistale iskre.

Ona je znala zgodu s Katjušom.

- Jest, ja sam uzrok svemu. I eto to je pobrkalo sve moje planove.

- Pa kakva može zbog toga da bude vama promjena? - zapita Agrafena Petrovna susprežući smiješak.

- Pa ta što sam ja uzrok tome da je ona udarila tim putem, te onda moram i uraditi što mogu da joj pomognem.

- To je vaša dobra volja - ali tu nema osobite vaše krivice. To se događa svima, a kad je pameti, sve se sređuje i zaboravlja, pa se živi - strogo će i ozbiljno reći Agrafena Petrovna - i ne treba ni zbog čega da to primate za svoju krivicu. Čula sam i prije da je zašla na stranputicu, a tko je dakle kriv tomu?

- Ja sam kriv. A zato i hoću da ispravim.

- No, to je već teško ispraviti.

- To je moja stvar. A ako vi mislite o sebi, ono što je željela mama...

- Ne mislim ja o sebi. Pokojnica me toliko obdarila da ne želim ništa. Mene zove Lizanjka (to je bila njena udata nećaka), pa će i otici k njoj kad vam ne budem trebala. Samo ne bi trebalo da vas to dira u srce, svima se to događa.

- No, ja ne mislim tako. Ipak vas molim, pomozite mi da iznajmim stan i smjestim stvari. I nemojte se srditi na mene. Ja sam vam vrlo, vrlo zahvalna za sve.

Začudo: od onog časa kad je Nehljudov shvatio da je nevaljao i mrzak sam sebi, onda mu drugi nisu više bili mrski; naprotiv, bio je prijazan i smjeran i prema Agrafeni Petrovnoj i prema Korneju. Želio je da se pokaje i pred Kornejem, ali je Kornejev lik bio tako dostojanstveno smjeran da se nije mogao odlučiti na to.

Putem u sud, kad je prolazio onim ulicama kojim ga je vozio isti izvoščik, Nehljudov se čudio sam sebi koliko je sad silno osjećao da je sasvim drugačiji čovjek.

Ženidba s Missom, koja mu se još jučer činila tako bliskom, prikazivala mu se sada posve nemogućom. Jučer je shvaćao svoj položaj tako da i nije sumnjao kako će ona biti sretna da podje za njega; danas je držao sebe za nedostojnog, no samo da se oženi, nego i da bi mogao biti blizak s njom. »Da ona samo zna tko sam ja, ne bi me nizašto primala u kuću. A ja sam je još prekoravao za koketeriju s onim gospodinom. Pa ipak, sve da ona sad i podje za mene, zar bih ja mogao biti, ne velim sretan, no spokojan kad znam da je ona

druga u tamnici i da će sutra ili prekosutra biti etapno otpravljena na robiju. Ona žena koju sam ja upropastio otići će na robiju, a ja će uvdje primati čestitke i odlaziti s mlađom ženom u posjete. Ili će s predstavnikom kojega sam sramno varao brojati na skupštini glasove za i protiv zemske školske inspekcije koja se provodi, i tako dalje, a zatim će uricati njegovoj ženi sastanke (takva gadaria!) ili će dalje da slikam sliku koju očito neću nikad dovršiti, jer meni i ne priliči da se bavim takvima tričarijama i ne mogu ja ništa od toga da radim sada« - govorio je sebi i bez prestanka se radovao Onoj duševnoj promjeni koju je osjećao.

»Prije svega« - mislio je - »treba sada da se sastanem s advokatom i da doznam šta je odlučio, a zatim... zatim da se s njom sastanem u tamnici, s jučerašnjom uznicom, i da joj kažem sve.«

A kad je zamišljao samo kako će se sastati s njom, kako će joj kazati sve, kako će se pokajati za krivicu koju joj je učinio, kako će joj izjaviti da će učiniti sve što može, da će je uzeuti za ženu da zбриše svoju krivicu - zaokupljalo ga je osobito zanosno čuvstvo i suze su mu izbjijale na oči.

XXXIV

Kad se Nehljudov dovezao u sud, sastade se već u hodniku s jučerašnjim sudskim pristavom i zapita ga: gdje se drže uzniči koji su već osuđeni i od koga zavisi dopuštenje da se sastane s njima? Sudski mu pristav razjasni da se uzniči drže na različitim mjestima, a do konačne odluke o osudi zavisi od tužioca dopuštenje za sastanke. - »Kazat će vam i sam će vas odvesti poslije rasprave. Tužioca sada još nema. Poslije rasprave. A sad izvolete u sud. Odmah započinje.«

Nehljudov zahvali za ljubaznost pristavu, koji mu se danas učinio osobito kukavnim, i ode u porotničku sobu.

Dok je on išao prema toj sobi, porotnici su već izlazili iz nje da odu u sudnicu. Trgovac je bio isto onako veseo, isto se onako bio najeo i napio kao i jučer i dočekao Nehljudova kao starog prijatelja. I Petar Gerasimović nije danas izazivao u Nehljudovu nikakav neugodan osjećaj svojom familijarnošću i grohotom.

Nehljudov je želio da svim porotnicima objasni svoj odnos prema jučerašnjoj optuženici. »Zapravo sam morao - mislio je - jučer za suđenje ustati i javno iznijeti svoju krivicu«. Ali kad je zajedno s porotnicima ušao u sudnicu, te se otpočela jučerašna procedura: opet »ide sud«, opet su na postolje trojica s ogrlicama, opet šutnja, porotnici sjedaju na stolice s visokim naslonima, žandari, svećenik - osjetio je, ako je i trebalo da to učini, da ipak ne bi bio ni jučer mogao razbiti tu svečanost.

Pripreme za suđenje bile su iste kao i jučer, osim prisege porotničke i predsjednikova govora njima.

Danas se raspravljalo o provalnoj krađi. Optuženik kojega su čuvala dva žandara s golim sabljama bio je mršav deran od dvadeset godina, uskih ramena, u sivoj halji i siva beskrvna lica. Sjedio je sâm na optuženičkoj klupi i ispod oka promatrao one koji ulaze. Deran je taj bio optužen da je zajedno s drugom svojim obio bravu na suši i ukrao odande stare rogožine u vrijednosti od tri rublja i 67 kopnjaka. Iz optužnice se vidjelo da je redar zaustavio derana kad je išao s drugom koji je na leđima nosio rogožine. Deran i drug njegov odmah su priznali krivicu, i obojicu su zatvorili. Drug deranov, bravarski, umro je u zatvoru i sad sude samo deranu. Stare su rogožine ležale na stolu kao stvarni dokazi.

Rasprava se vodila sasvim onako kako i jučer, sa svim arsenalom dokaza, uglavljivanja, svjedoka, prisega, ispitivanja vještaka i unakrsnih pitanja. Svjedok redar je na predsjednikova, tužiočeva i braniteljeva pitanja kresao kao da u njemu nema života: »Jest, tako.« »Ne znam nikako.« I opet: »Jest tako...« Ali uza svu njegovu vojničku otupljenost i sličnost stroju vidjelo se da žali derana i ne voli da pripovijeda o svojoj lovini.

Drugi svjedok, oštećeni starčić, vlasnik kuće i rogožina, očito žučljiv čovjek, kad su ga pitali priznaje li da su njegove rogožine, vrlo je nerado priznao da su njegove; a kad ga je tužiočev zamjenik počeo ispitivati za što je kanio da upotrijebi te rogožine i jesu li mu bile jako potrebne, rasrdio se i odgovorio:

- Ne bilo im ni traga ni glasa, tim rogožinama, meni ih nikako i ne treba. Da sam znao kolike će mi biti neprilike zbog njih, ne samo da ih ne bih bio tražio nego bih još doplatio uz njih deseticu, pa i dvije bih poklonio, samo da me ne vuku na preslušavanja. Potrošio sam na izvoščike mojih pet rubalja. A i nisam zdrav. Imam proder i reumatizam.

Tako su govorili svjedoci, a sam je optuženik priznavao svu krivicu i kao ulovljena se zvjerka besmisleno obazirao na sve strane, te iskidanim glasom ispripovijedao sve kako je bilo.

Stvar je bila jasna; ali je tužiočev zamjenik isto onako kao i jučer, dižući ramena, zadavao lukava pitanja koja moraju da ulove preprednoga prestupnika.

Dokazivao je u svom govoru da je krađa izvršena u nastavanoj prostoriji i s provalom, a zato treba deran da bude osuđen na najtežu kaznu.

Od suda pak određeni branitelj dokazivao je da krađa nije izvršena u nastavanoj prostoriji, i zato, ako se prestupak i ne može poricati, prestupnik ipak nije još tako opasan za društvo kako je to tvrdio tužiočev zamjenik.

Predsjednik je, isto kao i jučer, predstavljao nepristranost i pravednost te je potanko tumačio i tvvio porotnicima ono što su znali i nisu mogli da ne znaju. Isto kao i jučer bivali su prekidi; isto su onako pušili; isto je onako sudski pristav izvikivao: »Ide sud«; isto su onako, nastojeći da ne zaspje, sjedila dva žandara s golim oružjem prijeteći prestupniku.

Po parnici se vidjelo da je toga derana dao otac još kao mališana u tvornicu duhana gdje je proživio pet godina. Ove ga je godine otpustio gospodar, kad mu se dogodila neprilika s radnicima, pa kad je ostao bez mjesta, hodao je besposlen po gradu i propijao posljednje što je imao na sebi. U gostonici se združio s isto takvim kakav je i on, s bravarem, koji je još prije bio izgubio mjesto i silno pio, i njih su dvojica po noći, pijani, obili bravu i uzeli odande prvo na što su naišli. Uhvatili ih. Priznali su sve. Strpali ih u zatvor i ondje je bravar očekujući suđenje umro. A deranu sude evo sada kao opasnom stvoru od kojega treba čuvati društvo.

»Isto tako opasan stvor kao i jučerašnja prestupnica« - mislio je Nehljudov slušajući sve što se događa pred njim. - »Oni su opasni. A mi nismo opasni?... Ja sam razuzdanik, varalica, i svi mi, svi oni koji su me znali takva kakav i jesam, ne samo da me nisu prezirali, nego su me cijenili.«

Ta očito je da taj deran nije nikakav osobiti zločinac nego najobičniji (to vide svi) čovjek i da je ovo, što jest, postao zato što je bio u takvim prilikama koje rađaju takve ljude. I stoga je, čini se, jasno da bi zato da ne bude takvih derana trebalo nastojati da se unište one prilike u kojima se stvaraju takvi nesretni stvorovi.

A šta mi radimo? Mi hvatamo takva derana na koga slučajno natrapamo, iako vrlo dobro znamo da tisuće takvih ne bivaju uhvaćeni, i stavljamo ga u zatvor, gdje vlada potpuno besposličarstvo i najnezdraviji i najbesmisleniji rad, u društvu istih takvih ljudi kao što je

on, koji su malaksali i zastranili u životu, a zatim ga o državnom trošku protjerujemo u društvu najpokvarenijih ljudi iz Moskovske gubernije u Irkutsku.

Ne samo što ništa ne činimo da bismo iskorijenili uvjete u kojima nastaju takvi ljudi nego, štaviše, podržavamo ustanove u kojima se oni stvaraju. Te su ustanove poznate: to su tvornice, industrijska poduzeća, radionice, krčme, gostonice, javne kuće. I mi ne samo što ne iskorjenjujemo takve ustanove već ih, misleći da su neophodne, podržavamo i reguliramo.

Tako odgajamo ne jednoga čovjeka nego milijune ljudi, a poslije uhvatimo jednoga i umišljamo sebi da smo nešto učinili, izolirali se, i da više ništa od nas ne treba ni tražiti, otpremili smo ga iz Moskovske u Irkutsku guberniju - neobično je živo i jasno premišljao Nehljudov sjedeći na svojoj stolici kraj pukovnika i slušajući različite intonacije u glasovima branitelja, tužioca i predsjednika i promatrajući njihove samosvjesne pokrete. I koliko samo i kakvih samo silnih napora traži to licemjerstvo - nastavi razmišljati Nehljudov promatrajući tu golemu dvoranu, te portrete, svjetiljke, naslonjače, uniforme, te debele zidine, prozore, sjećajući se kako je ogromna zgrada i kako je još ogromnija sama ustanova, cijela vojska činovnika, pisara, stražara, podvornika, koji ne samo ovdje, nego u cijeloj Rusiji primaju plaću za tu komediju što nikome nije potrebna. - Šta bi bilo kad bismo bar stoti dio tih napora usmjerili na to da pomognemo tim zapuštenim bićima koje sad promatramo jedino kao ruke i noge što su nam potrebne da bismo bili mirni i da bi nam bilo ugodno.³³ Ta trebalo je samo da se nađe čovjek - mislio je Nehljudov gledajući bolešljivo, uplašeno lice deranovo - koji bi ga bio požalio još kad su ga zbog oskudice davali sa sela u grad te pomagao u toj oskudici, ili čak i onda kad je već bio u gradu i poslije dvanaest sati rada u tvornici išao u gostonicu sa starijim drugovima koji su ga navele - trebalo je da se nađe čovjek koji bi kazao: »Ne idi, Vanja, to ne valja«, i deran ne bi otisao, ne bi se zapleo i ne bih počinio nikakvo zlo.

Ali se takav čovjek koji bi ga bio požalio nije našao za sve ono vrijeme dok je on kao zvjerka živio u gradu za svojih naučničkih godina i podšane glave, da se ne zaušljivi, trčao da majstorima kupuje; naprotiv, sve što je slušao od majstora i drugova otkad živi u gradu bilo je da je junak tko prevari, tko se napije, tko koga napsuje, izmlati, tko razuzdano živi.

A kad je on, bolestan i pokvaren od nezdrava rada, pijanstva, razuzdanosti, tup i nedotupavan, lutao bez cilja po gradu i po ludosti zašao u neku sušu i izvukao odande rogožine koje ne trebaju nikome, onda ne samo da se nismo pobrinuli da uništimo one uzroke koje su toga derana navele na današnje stanje njegovo nego hoćemo da ispravimo stvar time što ćemo da kaznimo toga derana!...

Strahota!

Nehljudov je mislio na sve to i ne slušajući više što se događa pred njim. I sam se zgrazio od onoga što mu se otkrivalo. Čudio se kako je mogao da ne vidi to i prije, kako su drugi mogli da ne vide to.

³³ Ovdje je umetnuta cijela strana prema novijem izdanju, koju je, očito, bila izbrisala ruska carska cenzura.

XXXV

Čim je nastao prvi prekid, ustane Nehljudov i izide u hodnik kaneći da se ne vraća u sud. Neka s njim rade što ih volja, ali on ne može više sudjelovati u toj komediji.

Pošto je doznao gdje je tužiočev kabinet, ode Nehljudov k njemu. Sluga nije htio da ga pusti i reče da je tužilac sada zaposlen, ali ga Nehljudov nije slušao, nego ušao na vrata, obratio se činovniku koji ga je dočekao i zamolio ga neka javi tužiocu da je on porotnik i treba da se sastane s njim zbog vrlo važne stvari. Kneževska titula i lijepa odjeća pomoglo je Nehljudovu. Činovnik javi tužiocu, i Nehljudov bude pušten. Tužilac ga primi stojeći, očito zlovoljan zbog tvrdokornosti kojom je Nehljudov zahtijevao sastanak s njim.

- Što želite? - upita strogo tužilac.

- Ja sam porotnik, zovem se Nehljudov, i vrlo mi je potrebno da vidim optuženicu Maslovu - brzo i odrešito izgovori Nehljudov, a crvenio se i osjećao da vrši takvo djelo koje će imati odlučan utjecaj na njegov život.

Tužilac je bio nevisok, crnomanjast čovjek, kratke prosijede kose, sjajnih živih očiju i podšišane guste brade na izbočenoj donjoj vilici.

- Maslovu. Pa znam je. Bila je optužena za trovanje - spokojno će tužilac. - A šta vam treba da je vidite? - I zatim dometne kao da želi ublažiti: - Ne mogu vam to dopustiti dok ne znam zašto vam to treba.

- Treba mi zbog razloga koji mi je osobito važan - plane i izgovori Nehljudov.

- Tako - odvrati tužilac, uznesi oči i pažljivo promotri Nehljudova. - Je li njena rasprava provedena ili nije?

- Jučer su joj sudili i osuđena je na četiri godine robije sasvim nezakonito. Ona nije kriva.

- Tako. Ako je suđena tek jučer - reći će tužilac ne obraćajući nikakvu pažnju na Nehljudovljevu izjavu o nedužnosti Maslove - to do proglašenja konačne osude mora ona ipak ostati u istražnom zatvoru. Sastanci se ondje dopuštaju samo u određene dane. Savjetujevam vam da se i obratite onamo.

- Ali meni treba da je vidim što prije - izgovori Nehljudov, a drhtala mu donja vilica, jer je osjećao da se približuje odlučan čas.

- A zašto vam to treba? - zapita tužilac i nekako uznemiren digne obrve.

- Zato što je ona nedužna, a osuđena je na robiju. A svemu sam ja kriv, ja - govorio je Nehljudov drhtavim glasom, a u isti je mah osjećao da govoriti ono što ne bi trebalo da govoriti.

- A kako to? - zapita tužilac.

- Zato što sam ja nju zaveo i natjerao je u to stanje u kojem je sada. Da nije bila ono do čega sam je ja natjerao, ne bi ni bila pala pod takvu optužbu.

- Ali ja ipak ne vidim u kakvoj je to vezi sa sastankom.

- Pa to je što ja hoću da odem za njom i... i da je uzmem za ženu - izgovori Nehljudov. I kao uvijek kad bi god progovorio o tom, izbile mu suze na oči.

- Zar? Tako dakle! - reći će tužilac. - To je zaista posve izuzetan, slučaj. Vi ste, čini mi se, vijećnik krasnoperskoga zemstva? - zapita tužilac kao da se sjeća da je i prije čuo za tog Nehljudova koji mu sad iznosi tako neobičnu odluku.

- Oprostite, ja mislim da to nema nikakve veze s mojom molbom - plane i pakosno odgovori Nehljudov.
- Dabome, nema - reče tužilac jedva primjetljivo se smješkajući i posve sabrano - ali je vaša želja tako neobična i toliko prelazi obične forme...
- Mogu li, dakle, dobiti dopuštenje?
- Dopuštenje? Da, odmah ću vam dati propusnicu. Sjednite malo!

Priđe stolu, sjedne i stane pisati.

- Izvolite, sjednite!

Nehljudov je stajao.

Kad je tužilac napisao propusnicu, dade je Nehljudovu radoznalo ga gledajući.

- Moram još da izjavim - reče Nehljudov - da ne mogu dalje sudjelovati u sesiji.
- Kako znate, treba da sudu podnesete razloge koji se mogu uvažiti.
- Razlozi su ti što ja svaki sud smatram ne samo za nekoristan nego i za nemoralan.
- Tako - odvrati tužilac vazda s onim istim tek primjetljivim smiješkom, kao da tim smiješkom pokazuje da on poznaje takve izjave i da one spadaju u onu zabavu koju on pozná. - Tako, ali vi očito razumijete da se ja, kao sudski tužilac, ne mogu složiti s vama. I zato vam savjetujem da to izjavite pred sudom, a sud će o vašoj izjavi odlučiti drži li da je treba ili ne treba uvažiti, i u posljednjem će vam slučaju odrediti globu. Obratite se na sud.
- Ja sam izjavio, ja ne idem nikamo više - srdito izgovori Nehljudov.
- Klanjam se - reče tužilac i pokloni se očito želeći da se što prije oslobodi tog neobičnog posjetioca.
- Tko je to bio kod vas? - zapita sudac koji je odmah nakon odlaska Nehljudovljeva ušao u tužiočev kabinet.
- Nehljudov, znate, onaj što je još u krasnopreskom kotaru, u zemstvu, davao svakakve čudne izjave. I, zamislite, on je porotnik, a među optuženicama se našla žena, ili djevojka, osuđena na robiju koju je, kako veli, on zaveo i hoće sada da je uzme za ženu.
- Ta ne može biti?
- Tako mi je on kazao u nekom čudnom uzbuđenju.
- Ima nešto, nešto nenormalno u današnjim mladim ljudima.
- Pa on i nije više mlad.
- No, baš je dodijao, gospodine, vaš slavni Ivašenkov. Zamara te: govori ti govori bez kraja i konca.
- Treba ih prosto zaustaviti, jer to su pravi opstrukcionisti...

XXXVI

Od tužioca odveze se Nehljudov ravno u istražni zatvor. Ali se pokazalo da ondje nema nikakve Maslove, i nadglednik rastumači Nehljudovu da je ona zacijelo u starom otpremnom zatvoru. Nehljudov se odveze onamo.

Jekaterina Maslova zaista je bila ondje.

Bila je golema razdaljina od istražnog zatvora do otpremne tamnice i Nehljudov je stigao onamo tek pred večer. Htjede da priđe vratima goleme, mračne zgrade, ali ga stražar nije pustio, nego samo pozvonio. Na zvonjenje iziđe nadglednik Nehljudov pokaže svoju propusnicu, ali nadglednik odvrati da ga bez nadzornika ne može pustiti. Nehljudov se uputi nadzorniku. Još dok se penja uza stepenice, čuo je Nehljudov za vratima zvukove nekog zamršenog, bravuroznog komada na fortepijanu. A kad mu je otvorila vrata srdita soberica zavezana oka, kao da su ti zvuči provalili iz sobe i zaglušili mu uši. Bila je to Lisztova rapsodija koja je već dodijala, a svirana je krasno, ali samo do nekog mjesta. Kad dođe do toga mjesta, ponavlja se opet ono isto. Nehljudov upita povezanu sobericu da li je nadzornik kod kuće.

Soberica odgovori da nije.

- Hoće li skoro doći?

Rapsodija utihne opet i opet se sjajno i bučno ponovi do začaranog mjesta.

- Otići će da zapitam.

I soberica ode.

Rapsodija se opet tek bila zatrčala, ali se odjednom, kad je stigla do začaranog mjesta, pretrgla, i začuo se glas:

- Kaži mu, nije kod kuće i neće danas doći. On je u gostima i šta navaljuju - razlegao se ženski glas na vratima, i opet se začula rapsodija, ali se opet prekinula, te se začulo kako se odmiče stolica. Rasrđena je pijanistkinja htjela, očito, sama da prekori dosadnog posjetioca koji dolazi u nevrijeme.

- Tate nema - reče srdito kad je izišla blijeda djevojka uščešljane kose, jadna lika, s modricama ispod sjetnih očiju. Kad je smotrla mlada čovjeka u dobru ogrtaču, udobrovoljila se. - Izvolite ući... A šta želite?

- Ja bih da se u tamnici sastanem s jednom uznicom.

- Zaciјelo političkom?

- Ne, neću s političkom. Ja imam tužiočovo dopuštenje. - No, ja ne znam, tate nema. No, izvolite ući - pozove ga opet iz malog predsoblja. - A obratite se pomoćniku, on je sad u kancelariji. Kako se zovete?

- Hvala - odvrati Nehljudov ne odgovarajući na pitanje i iziđe.

Nisu još bila dospjela da se za njim zatvore vrata, a opet se razlegli oni isti živi, veseli zvuči koji nikako nisu pristajali mjestu na kojem su se stvarali, ni uz licejadne djevojke, koja ih je tako uporno vježbala. Napolju susretne Nehljudov mladog oficira s usiljenim, opuštenim brčima i zapita ga za nadzornikova pomoćnika. To je bio baš on, pomoćnik. On uzme propusnicu, pogleda je i reče da ga s propusnicom za istražni zatvor ne može pustiti ovamo.

- A i kasno je već. Izvolite sutra. Sutra u deset sati dopušten je posjet svima, dođite, a bit će kod kuće i sam nadzornik. Onda se možete sastati u zajedničkoj sobi, a ako dopusti nadzornik, i u kancelariji.

Tako se Nehljudov i nije toga dana dokopao sastanka te se otputio kući. Uzbudjen od misli da će je vidjeti, išao je Nehljudov ulicama i nije se sada sjećao suda nego svojih razgovora s tužiocem i nadzornicima. To što je tražio sastanak s njom i svoju namjeru izložio tužiocu i bio u dva zatvora, spremajući se da se sastane s njom, uzrujalo ga je toliko da se dugo nije mogao umiriti. Kad se vratio kući, dohvati odmah svoje dnevničke koje odavno nije dirao, pročita iz njih neka mjesta i zapiše ovo: »Dvije godine nisam zapisivao u dnevnik i mislio sam da se nikad više neću vratiti toj djetinjariji. A to nije bila djetinjarija

nego razgovor sa samim sobom, s onim istinskim, božanstvenim *ja* koje živi u svakom čovjeku. Za sve je vrijeme spavalо to *ja*, i ja nisam imao s kime bih razgovarao. Probudila ga je neobična zgoda 28. travnja u sudu gdje sam bio porotnik. Na optuženičkoj sam klupi ugledao u uzničkoj odori nju, Katjušu, koju sam ja prevario. Zbog neobičnog nesporazuma i zbog moje pogreške osudili su je na robiju. Bio sam maloprije kod tužioca i u zatvoru. Nisu me pustili k njoj, ali sam odlučio da učinim sve da se sastanem s njom, da joj se pokajem i da saperem krivicu makar i ženidbom. Gospode, pomozi mi! Vrlo mi je dobro, radost mi je u duši.«

XXXVII

Dugo nije Maslova mogla da zaspí te noći, nego je ležala rasklopjenih očiju i razmišljala, gledajući u vrata, koja je zaslanjala crkvenjakova kći hodajući amo-tamo.

Mislila je kako se nizašto neće udati za robijaša na Sahalinu, nego će to učiniti kakogod drugačije. S kojim od starješina, s pisarom, makar i s nadglednikom, makar s pomoćnikom. Oni su svi pomamni za tim. »Samo da ne omršavim. Jer onda propadoh.« I sjeti se kako ju je gledao branitelj, i kako je gledao predsjednik, i kako su je gledali ljudi u sudu s kojima se sastajala i koji su namjerice prolazili pored nje. Sjeti se kako joj je pri povijedala Berta, koja ju je posjetila u zatvoru, da je onaj student kojega je voljela dok je živjela kod Kitajeve dolazio k njima, pitao za nju i jako je žalio. Sjećala se tučnjave s riđavom i žalila je, sjećala se pekara koji joj poslao još jedan kolač. Sjećala se mnogih, samo se nije sjećala Nehljudova. Nikad se nije sjećala djetinjstva i mladosti, a pogotovo ljubavi prema Nehljudovu. To joj je bilo prebolno. Te su joj uspomene negdje daleko i nedirnute ležale u duši. Čak ni u snu joj se nije nikad javljaо Nehljudov. Danas ga na sudu nije prepoznala ne zato što je bio, kad ga je vidjela posljednji put, oficir bez brade, s malim brčićima i kratke, doduše, ali guste i kovrčaste kose, a sada nije naoko bio više mlađi čovjek i imao bradu - nego još više zato što nije nikad mislila o njemu. Sve uspomene o svojoj prošlosti s njim sahranila je one strahovite mračne noći kad se vraćao iz vojske i nije se svratio tetkama.

Do te noći, dok se nadala da će se on vratiti, ne samo da joj nije bilo na teret dijete koje je nosila pod srcem, nego ih je začudo često razdragalo svojim blagim, a ponekad otržitim micanjem u njoj. Ali se od te noći sve promijenilo. I buduće dijete postade jedino smetnjom.

Tetice su očekivale Nehljudova, pozivale ga da se svrati, ali im je brzjavio da ne može, jer mora na vrijeme biti u Petrogradu. Kad je Katjuša doznala to, odluči da ode na željezničku stanicu i da ga vidi. Vlak je prolazio noću, u dva sata. Katjuša spremi gospodice na spavanje, nagovori djevojčicu, kuhančinu kćer Masku, da pođe s njom, obuje stare cipele, potpregne suknu i otrči na stanicu.

Bila je mračna, jesenska, kišovita, vjetrovita noć. Kiša je čas šibala toplim krupnim kapima, čas prestajala. U polju se nije video put pod nogama, a u šumi je bila pomrčina kao u peći i Katjuša, ako je i znala put, zašla je u šumu na stranputnicu i nije za vremena, kako se nadala, došla do male stanice na kojoj je stajao vlak, nego nakon drugoga zvona. Kad je istrčala na peron, odmah ga je ugledala na prozoru vagona prvog razreda. Na baršunastim su naslonjačima sjedila sučelice dva oficira i kartali se. Na stoliću kraj prozora gorjele su i curile debele svijeće. On je u utegnutim jahaćim hlačama i bijeloj košulji sjedio na ručki na naslonjaču, nalaktio se na naslon i smijao se nečemu. Čim ga je prepozna-

la, kucne prozeblom rukom u prozor. Ali u taj isti mah zazvoni treće zvonce i vlak krene polagano, najprije natrag, a zatim se vagoni stadoše jedan za drugim kretati naprijed, pomicući se u trzajima. Jedan kartaš ustane s kartama u rukama i počne gledati kroz prozor. Ona kucne još jedanput i prione licem uz staklo. U taj se mah trgne i taj vagon kraj kojega je stajala i podje. Ona podje uz njega gledajući u prozor. Oficir htjede da spusti prozor, ali nije nikako mogao. Nehljudov ustane, odgurne officira i počne spuštati. Vlak ubrza vožnju tako da je Katjuša koračala brzim korakom. Vlak projuri još brže i prozor se spusti. U taj mah odgurne je konduktor i skoči u vagon, ona zaostane, ali svejednako je još trčala po mokrim daskama na peronu, onda se završio peron, i Katjuša se jedva zadržala da ne padne kad je niza stepenice štrcalna na zemlju. Trčala je, ali je vagon prvog razreda bio veo daleko odmaknuo. Pored nje su letjeli vagoni drugog razreda, zatim još brže vagoni trećeg razreda, a ona je i dalje trčala. Kad je proletio posljednji vagon sa svjetilkama, bila je već prošla crpu, izletjela iz zaklona, i vjetar naletio na nju, trgao joj rubac s glave i lijepio joj s jedne strane haljinu oko nogu što trče. Vjetar joj strgnuo rubac, ali je ona svejednako trčala.

- Tetice Mihajlova! - vikala je djevojčica jedva je stižući - izgubili ste rubac!

Katjuša stane, zabaci glavu unatrag, uhvati se za nju rukama i zarida:

- Otišao je! - zaviče.

»On sjedi u rasvijetljenom vagonu, na baršunastom naslonjaču, šali se, piye - a ja evo tu, u blatu, u mraku na kiši i na vjetru - stojim i plačem« - pomisli ona sama u sebi i sjedne na zemlju i zarida tako naglas da se djevojčica uplašila i obuhvatila je oko mokre haljine.

- Tetice, hajdemo kući!

»Dok bude prolazio vlak - pod vagon, pa kraj« - mislila je, međutim, Katjuša i nije odgovarala djevojčici.

Odlučila je da uradi tako. Ali u taj isti mah, kao što i biva uvijek u prvi čas zatišja poslije uzbudjenosti, dijete - njegovo dijete, koje je u njoj drhtnulo odjednom, kucnulo i lagodno se pružilo i opet zakucalo nečim finim, nježnim i oštrim. I odjednom se sve ono što ju je časak prije tako mučilo da joj se činilo kao da i ne može živjeti, sva mržnja na njega i želja da mu se osveti, sve se to odjednom izgubilo. Umirila se, ustala, snašla se, metnula rubac na glavu i pošla kući.

Izmučena, mokra, blatna, vratila se kući i od toga se dana otpočeo u njoj onaj duševni preokret po kojem je postala ono što je sada. Od te strašne noći prestala je da vjeruje u boga i u dobro. Prije je i samo vjerovala u boga i u to da ljudi vjeruju u njega, ali od te se noći uvjerila da nitko ne vjeruje u to i da je sve što govore o bogu i njegovu zakonu, sve to - prijevara i nepravda. On, kojega je ljubila i koji je ljubio nju - ona je to znala - ostavio ju je, povrijedio njene osjećaje. A on je bio najbolji od svih ljudi što ih je znala. Svi su pak bili još gori. I sve što se događalo s njom na svakom koraku potvrđivalo je to. Tetke njegove, starice bogomoljke, otjerale su je kad nije više mogla da im služi onako kao prije. Svi ljudi s kojima se sastajala - žene su nastojale da pomoću nje zarade novaca - muškarci, počevši od starog policijskog pristava sve do nadglednika u tamnici, gledali su je kao stvar koja je za nasladu. I ni za koga nije ničega drugog bilo na svijetu. U tom ju je još jače učvrstio stari pisac s kojim se zdržila druge godine svoga života na slobodi. On joj je otvoreno i govorio da se u tom - nazivao je to poezijom i estetikom - sastoji sva sreća.

Svi su živjeli jedino za sebe, za svoju nasladu, i sve riječi o bogu i dobru bile su prijevara. A ako su se kada i pokretala pitanja o tom zašto je sve na svijetu uređeno tako ružno da svi čine jedan drugome zlo i da svi stradavaju, valjalo je i ne mislili o tom. Kad joj bude

dosadno, zadimi ili se opije, ili, što je najbolje od svega, zamiluje se s muškarcem - pa će proći.

XXXVIII

Sutradan, u nedjelju, u pet sati ujutro, kad se u ženskom hodniku razlegao obični zvižduk, probudi Maslovu Korablјova koja je već bila budna.

»Robijašica«, u strahu pomisli Maslova tarući oči i preko volje udišući u sebe uzduh, strašno smradan pred jutro, i htjede opet da zaspí, da ode u carstvo nesvjesnosti, ali navika na strah prevlada san, i ona se pridigne, podvije noge poda se i sjedne da se ogleda. Žene su već bile poustajale, jedino su još spavala djeca. Buljooka je krčmarica oprezno izvlačila halju ispod djece da ih ne probudi. Buntovnica je vješala uz peć krpe koje su služile mjesto pelena, a dijete je nemilo vriskalo na rukama plavooke Fedosje koja se njihala s njim i uspavljalala ga nježnim glasom. Sušićava se uhvatila za prsa, u licu joj podustala krv, a ona se iskašljavala, u razmacima uzdisala i gotovo uzvikivala. Riđava se probudila, leži naledaške, savila debele noge te naglas veselo pripovijedala šta joj se snilo. Starica, palikuća, stoji opet pred ikonom, šapuće ponovo iste riječi, krsti se i klanja. Crkvenjakova kći nepomično sjedi na ljesama i pospanim, tupim pogledom gleda pred se. Ljepojka mota na prst masne, krute crne vlasti.

Po hodniku se začuli koraci u klopotavoj seljačkoj obući, zaškljocala brava i ušla dva uznika, čabronoše, u kaputićima i sivim kratkim hlačama, visoko iznad članaka, te ozbiljnih, srditih lica digli smradni čabar na obramnicu i iznijeli ga iz ćelije. Žene iziđu u hodnik, na česme da se umiju. Kod česama se izlegla svađa između riđave i žene koja je izišla iz susjedne ćelije. Opst psovke, krikovi, tužbe...

- Zaželjeli ste se valjda samice - zavikne nadglednik i lupi riđavu po tustum golim ledima da je po cijelom hodniku odjeknulo. - Da ti nisam čuo glasa!

- Gle, kako se razigrao stari - reći će riđava koja je taj postupak shvatila kao milovanje.

- No, brže! Spremajte se za službu božju.

Nije Maslova dospjela da se očešlja, a došao nadzornik s pratnjom.

- Na prozivanje! - zavikne nadglednik.

Iz druge ćelije iziđu druge uznice i sve se poredaju duž hodnika u dva reda, a pri tom su žene u stražnjem redu morale da polože ruke na ramena ženama u prednjem redu. Prebrojaše ih sve.

Poslije prozivanja dođe nadglednica i odvede uznice u crkvu. Maslova i Fedosja bile su u sredini povorke koja se sastojala od više nego sto žena što su poizlazile iz svih ćelija. Sve su bile s bijelim maramama, bluzama i suknjama, i tek su se rijetko našle među njima žene u svojim šarenim haljinama. To su bile žene s djecom, koje su došle za svojim muževima. Cijele je stepenice prekrila ta povorka. Čuo se tihi topot nogu, obuvenih u seljačku obuću, govor, ponekad smijeh. Na zaokretu smotri Maslova zlobno lice svoje neprijateljice Bočkove koja je išla sprijeda i pokaže je Fedosji. Kad siđoše, ušute žene i, krsteci se i klanjući se, počnu ulaziti na otvorena vrata u još praznu crkvu koja se blistala od zlata. Mjesto im je bilo s desne strane i one se počnu namještati gurajući se i nadirući jedna na drugu. Za ženama uđu u sivim haljinama oni koji treba da budu opravljeni, koji izdržavaju kaznu i koji odlaze u progonstvo po osudama općine, i naglas se iskašljavajući postave se u zbijenoj gomili na lijevoj strani i po sredini crkve. A gore, na koru, stajali

su već oni koji su dovedeni prije - s jedne strane robijaši, s napola obrijanim glavama, kojih je prisutnost odavala zveka lanaca, a s druge strane neobrijani i neokovani, koji su u istražnom zatvoru.

Crkvu je u tamnici dao nanovo sagraditi i ukrasiti bogataš trgovac koji je za to potrošio nekoliko desetaka tisuća rubalja, i sva se blistala jarkim bojama i zlatom.

Neko je vrijeme bila u crkvi šutnja i samo se čulo useknjivanje, iskašljavanje, dječja krika i porijetko zveka lanaca. Ah uto uznici koji su stajali u sredini srnuše, nagnuše jedni na druge ostavljući prolaz u sredini, i tim putem prođe nadzornik i stade ispred sviju, nasred crkve.

XXXIX

Započela se služba božja.

Služba se božja sastojala u tom da je svećenik, odjenuvši osobitu, neobičnu i vrlo neudobnu brokatnu odeždu, sjeckao i razlagao komadiće kruha na zdjelici i zatim ih metao u kupu s vinom, a pri tom izgovarao različita imena i molitve. A pojac je, međutim, bez prestanka najprije čitao a zatim pjevala naizmjence s uzničkim zborom različite staroslavenske molitve, same po sebi malo razumljive, a još manje razumljive zbog brzog čitanja i pjevanja. Sadržina se molitvama sastojala ponavljajući u želji za sreću Gospodaru Caru i njegovoj porodici. O tom su se izgovarale molitve mnogo puta, zajedno s drugim molitvama, i zasebno, klečeći. Osim toga pojac je pročitao i nekoliko stihova iz Djela apostolskih takvim čudnim napetim glasom da se ništa nije moglo razumjeti, a svećenik je vrlo razgovijetno pročitao mjesto iz Evanđelja Markova, na kojem te kazuje kako se Krist, kad je uskrsnuo i prije nego što će uzletjeti na nebo i sjesti o desnicu oca svojemu, javio najprije Mariji Magdaleni, iz koje je istjerao sedam bjesova, i zatim jedanaestorici učenika, i kako je odredio da propovijedaju Evanđelje svim stvorovima, a pri tom objavio da će onaj tko ne povjeruje propasti, a tko povjeruje i pokrsti se, biti spašen, i osim toga će istjerivati bjesove, liječiti ljude polažući ruke na njih, govoriti novim jezicima, hvatati zmije, te ako ispije otrov, neće umrijeti nego će ostati zdrav.

Suština se službe božje sastojala u tom što se vjerovalo da se komadići koje je svećenik isjeckao i položio u vino pretvaraju uz neke manipulacije i molitve u tijelo i krv božju. Manipulacije su se sastojale u tom što je svećenik, uza sve što mu je smetala brokatna vreća nadjenuta na njega, vazda jednako dizao obje ruke uvis i držao ih tako, zatim se spuštao na koljena i cjelivao stol i ono što je na stolu. A glavno se zbivalo onda kad je svećenik prihvatio objema rukama ubrus te njime jednako i lagano mahao iznad zdjelice i zlatne kupe. Smatralo se da baš u to vrijeme nastaje od kruha i vina tijelo i krv, i zato se to mjesto u službi božjoj izvodilo osobito svečano.

»Osobito o presvetoj, prečistoj i preblagoslovenoj Bogorodici«, gromko zavičje nakon toga svećenik iza pregrade, i zbor zapjeva svečano da je vrlo dobro slaviti onu koja je rođala Krista bez gubitka djevičanstva - djevicu Mariju - koja je zato udostojana veće časti nego neki kerubini i veće slave nego neki serafini. Iza toga se držalo da se izvršila preobrazba, te svećenik skine ubrus sa zdjelice, razreže srednji komadić na četvero i stavi ga najprije u vino a zatim u usta. Uzimalo se da je pojeo komadić tijela božjeg i ispio gutljaj njegove krvi. Iza toga rastvori svećenik zavjesu, otvori carske dveri, uzme u ruke pozlaćenu kupu, izdiže s njom na carske dveri i pozove one koji žele da također okuse tijelo i krv božju što se nalaze u kupi.

Poželjelo je nekoliko djece.

Pošto je najprije ispitao djecu o njihovim imenima, uze svećenik oprezno grabiti žličicom iz kupe i svakome djetetu redom turati duboko u usta po komadić kruha u vinu, a pojac je otirući djeci usta pjeva veselim glasom pjesmu o tom da djeca jedu tijelo božje i piju njegovu krv. Iza toga odnese svećenik kupu za pregradu, ispije ondje svu krv što se nalazila u kupi i pojede sve komadiće tijela božjega, pomno isisa brkove i otare usta i kupu te u najveselijem raspoloženju izide žustrim koracima iza pregrade škripitajući tankim potplatima od teleće kože.

Time se završila glavna kršćanska služba božja. Ali je svećenik želio da utješi te nesretne uznike te je običnoj službi dodao još i osobitu. Ta se osobita služba sastojala u tom da je svećenik stao pred zamišljenom, iskovanom, pozlaćenom slikom onog istog boga (crna lica i crnih ruku) kojega je jeo, a osvjetljuje ga desetak svjeća voštanica, te započeo neobičnim i krivim glasom nekud da pjeva, nekud da govori ove riječi: »Isuse preslatki, slavo apostola, Isuse hvalo mučenika, svesilni vladaru, spasi me, Isuse, Spase moj najkrasniji, mene koji se utječem tebi, Spase Isuse, smiluj mi se, molitvama i vama rođenja tvooga, svih Isuse svetaca tvojih, proroče sviju, Spase moj, Isuse, i udostoji slasti rajske, Isuse čovjekoljupče!«

Tu zastane, odahne, prekrsti se, pokloni se do zemlje i svi učine isto tako. Klanjao se nadzornik, nadglednici, uznići i gore su osobito često zazveckali lanci. - »Tvorce anđela i gospode sila«, nastavi on »Isuse, predivni, divoto anđelima, Isuse presilni, izbavljenje praroditeljima, Isuse preslatki, veličanje patrijarsima, Isuse preslavni, okrepljenje carevima, Isuse preblagi, ispunjenje prorocima, Isuse predivni, jakosti mučenicima, Isuse pretihi, radosti monasima, Isuse premilostivi slasti svećenicima, Isuse premilosrdni, uždržanje posnicima, Isuse preslatki, radovanje prečasnima, Isuse prečisti, čistoću djevcima, Isuse predvječni, spasenje grešnicima, Isuse sine božji, smiluj se«, dokopao se najzad do stanke sve jačim i jačim zviždanjem ponavljajući riječ Isuse, pridržao rukom mantiju sa svilenom postavom, spustio se na jedno koljeno, poklonio se do zemlje, a zbor zapjevao posljednje riječi: »Isuse, sine božji, smiluj mi se«, a uznići su padali na koljena, i dizali se, tresli kosom što im je ostala nasred glave i zvezetali lancima koji su im žuljali mršave noge.

Tako se to oteglo vrlo dugo. Najprije su tekle hvale koje su svršavale riječima »smiluj se«, a zatim nove hvale koje su svršavale riječju »aleluja«. I uznići se krstili, klanjali se na svakom prekidu, zatim se stali već klanjati nakon dva prekida, pa i nakon četiri, i svi su se mnogo radovali kad su završile sve hvale te svećenik uzdahnuo kako mu je odlanulo, zaklopio knjižicu i otišao za pregradu. Preostajao je još posljednji posao koji se sastojao u tom da je svećenik uzeo s velikog stola pozlaćeni križ s emajlnim medaljončićima na krajevima i izišao s njim nasred crkve. Prvi je pristupio i poljubio križ nadzornik, zatim stražari, zatim stadoše da prilaze uznići, gurajući jedan drugoga i šaptom psujući. Svećenik se razgovarao s nadzornikom te turao križ i svoju ruku u usta, a gdjekad i u nos uznicima koji su mu prilazili, a uznići su nastojali da poljube i križ i ruku svećenikovu. Tako se završila kršćanska služba koja je služila za utjehu i pouku zabludjeloj braći.

XL

I nikomu od prisutnih, počinjući od svećenika i svršavajući s Maslovom, nije padalo na pamet da je taj isti Isus, kojemu je ime nebrojeno puta zviždanjem ponavljao svećenik

slaveći ga svakakvim neobičnim riječima - zabranio baš sve to što se tu radilo. Zabranio ne samo takvu besmislenu bujicu riječi i svetogrdno čaranje svećenika učitelja s kruhom i vinom, nego na najodlučniji način zabranio ljudima da druge nazivaju učiteljima, zabranio molitve u hramovima, a zapovjedio da se svaki moli u samoći, zabranio i same hramove rekavši da je došao da ih razruši i da ne treba moliti u hramovima nego u duhu i istini; a što je glavno, zabranio ne samo da sudimo ljudima i da ih držimo u tamnici, da ih mučimo, sramotimo, kažnjavamo smrću, kako se radilo tu, nego zabranio i svako nasilje nad ljudima, rekavši da je on došao da pusti zarobljene na slobodu.

Nikomu od prisutnih nije padalo na pamet da je sve što se izvršavalo ovdje bilo najveće svetogrđe i poruga onom istomu Kristu u čije se ime radilo sve to. Nikomu nije padalo na pamet da pozlaćeni križ s emajlnim medaljončićima što ga je iznio svećenik i davao ljudima da cijelivaju, nije ništa drugo nego slika onih vješala na kojima je pogubljen Isukrst baš zato što je zabranio ono isto što se sad u njegovo ime izvršavalo ovdje. Nikomu nije padalo na pamet da oni svećenici koji uobražavaju da u obliku kruha i vina jedu tijelo i piju krv Kristovu zaista jedu tijelo i krv njegovu, ali ne u komadićima kruha i u vинu, nego time što ne samo sablažnjavaju one »male« s kojima se poistovetio Krist, nego im i otimaju najveće blago i udaraju ih na najluče muke, jer kriju ljudima objavu onog blaga koje im je on donio.

Svećenik je mirne savjesti radio sve ono što je radio, jer je od djetinjstva bio odgojen u tom da je ovo jedina prava vjera u koju su vjerovali svi sveti ljudi koji su nekad živjeli, a sada vjeruju duhovne i svjetovne starještine. Nije on vjerovao u to da je od kruha postalo tijelo, da je duši na korist kad on izgovara mnogo riječi ili da je zaista pojeo komadićak boga - u to se ne može vjerovati - nego je vjerovao u to da treba vjerovati u tu vjeru. A glavno, u toj ga je vjeri učvršćivalo što je za vršenje službe u toj vjeri dobivao već osamnaest godina dohotke od kojih je izdržavao svoju obitelj, sina u gimnaziji, kćer u nižoj duhovnoj gimnaziji. Tako je isto vjerovao i pojac, i još tvrđe, jer je sasvim zaboravio suštinu dogmi te vjere, a samo je znao da za topalu vodu³⁴, za pomen, za časove,³⁵ za običnu molitvu i za molitvu s akafistom,³⁶ za sve ima određena cijena koju pravi kršćani drage volje plaćaju i zato je izvikivao svoje »pomilos, pomilos« i pjevalo i čitao što je određeno s takvim mirnim uvjerenjem kakvo je potrebno onda kad ljudi prodaju drva, brašno, krumpir. A upravitelj tamnice i nadglednici - ako i nisu nikad znali ni pronicali u ono u čemu se sastoje dogme te vjere i što je značilo sve ono što se izvršavalo u crkvi - vjerovali su da svakako treba vjerovati u tu vjeru, jer viša vlast i sam car vjeruje u nju. Osim toga su, doduše mutno (nikako ne bi znali razjasniti kako to biva), osjećali da ta vjera opravdava njihovu okrutnu službu. Da nije te vjere, ne samo da bi im bilo teže nego možda i ne bi mogli sve svoje sile upotrebljavati na to da muče ljude, kako su sada radili sasvim mirne savjesti. Nadzornik je bio tako dobrodušan čovjek da nipošto ne bi mogao živjeti tako kad ne bi nalazio potpore u toj vjeri. I zato je stajao nepomično, ravno, usrdno se klanjao i krstio, nastojao da se gane kad su pjevali »Iže heruvimi«,³⁷ a kad su se stala pričešćivati djeca, istupio naprijed i vlastitim rukama digao dječaka koji se pričešćivao i držao ga.

³⁴ Topla voda se ulijeva u čašu prije pričesti.

³⁵ Redovito bogosluženje: jutrenje, liturgija i večernja.

³⁶ *akafist* (grč.) - crkvena pjesma u slavu nekoga svetitelja

³⁷ *Iže heruvimi* (rus.) - I kerubini

A većina uznika, osim malo njih koji su jasno vidjeli svu varku što se provodila nad ljudima te vjere i u duši su joj se smijali, većina je vjerovala da se u tim pozlaćenim ikonama, svijećama, kupama, odeždama, križevima, ponavljanjima nerazumljivih riječi »Isuse preslatki«, »pomilos« krije tajanstvena sila po kojoj se mogu steći velike povlastice u ovom i u budućem životu. Većina je njih izvršila, doduše, nekoliko pokušaja da te povlastice stekne za ovoga života molitvama, crkvenim službama, svijećama, i nije ih stekla. Molitve su im ostale neuslišane. Ali ipak je svaki bio tvrdo uvjeren da je ta nedaća slučajna, i da je ta ustanova koju odobravaju učeni ljudi i mitropoliti veoma važna ustanova, prijeko potrebna, ako ne za ovaj, a ono za budući život.

Tako je isto vjerovala i Maslova. Nju je, kao i druge, za vrijeme bogoslužja obuzimalo strahopoštovanje i dosada. Stajala je isprva u sredini svijeta za pregradom i nije vidjela nikog osim svojih drugarica; a kad su pričesnice krenule naprijed i ona krenula s Fedosjom te opazila nadzornika, a za nadzornikom i među stražarima seljačića svijetle brade i smeđe kose - Fedosjina muža - koji je upiljio oči i gledao u ženu - Maslova se za akafista zabavi da promatra njega i da šapuće s Fedosjom, te se krstila i klanjala samo onda kad su svi to činili.

XLI

Nehljudov se rano odvezao od kuće. Uličicom se još vozio seljak i čudnim glasom vikao:

- Mlijeka, mlijeka, mlijeka!

Jučer je bila pala prva topla proljetna kiša. Svuda, gdje ceste nisu bile popločane, odjednom se zazelenjela trava; breze se u vrtovima osule pahuljicama, i krkavina i topola ispružale svoje dugo, mirisavo lišće, a po kućama i trgovinama istavliali i otirali okvire. Na Starežarskom trgu, kojim je morao da se proveze Nehljudov, vrvjela je zbijena svjetina oko daščara, izgrađenih u red, i obilazili odrpanci s čizmama pod pazuhom i prebačenim preko ramena uglačanim hlačama i prslucima.

Pred gostionicama su se već gurali muškarci, koji nisu morali ići u tvornice, u čistim zoubinima i blistavim čizmama, i žene s jarkim svilenim maramama na glavi i u kaputima i đindžuhama. Redari sa žutim uzicama svojih pištolja stajali su na mjestima i izgledali nerede koji bi ih mogli izbaviti od dosade što ih mori. Po stazama na bulevarima i po zelenom travniku na kojem je tek izbila boja trčkarala su i igrala se djeca i psi, a vesele dadijle sjedile na klupama i razgovarale se.

Po ulicama koje su još bile ohladne i vlažne s lijeve strane, u hladu, a isušile se po sredini, bez prestanka su tutnjila po cesti teretna kola, treskale kočije i zvečali konjski tramvaji. Sa svih je strana drhtao uzduh od svakakve zvonjave i mukle tutnjave zvona koja pozivaju svijet da prisustvuje isto onakvoj službi božjoj kakva se obavlja sad u tamnici. I svijet se u blagdanjoj odjeći razilazio po svojim parohijama.

Izvoščik ne doveze Nehljudova do same tamnice nego do zaokreta koji je vodio prema tamnici.

Nekoliko muškaraca i žena, ponajviše sa svežnjićima, stajalo je tu, na tom zaokretu prema tamnici, stotinjak koraka od nje. Desno su bile oniske drvene zgrade, lijevo jednokatnica s nekim cimerom. Sama tamnica, golema zidana zgrada, bila je podalje i u nju nisu puštali posjetioce. Stražar s puškom hodao je amo-tamo i oštro se izdirao na one koji su htjeli da ga obiđu.

Pred vratašcima ispred drvenih zgrada, s desne strane stražaru, sjedio je na klupici nadglednik vas u gajtanima, s bilježnicom. Njemu su pristupali posjetioci i kazivali s kim se želete sastati, i on je zapisivao. Nehljudov mu pristupi također i spomene Katarinu Maslovu. Nadglednik s gajtanima zapiše.

- Zašto još ne puštaju? - zapita Nehljudov.

- Služba je božja. Čim prođe, pustit će.

Nehljudov odstupi, priđe skupini što čeka. Iz skupine se izdvoji čovjek s crvenim brazgotinama po svem licu, u izdrpanoj odjeći i s izgužvanim šeširom i uputi se prema tamnici.

- Kamo srljaš ti? - izdere se na nj vojnik s puškom.

- A šta se ti deres? - odgovori odrpanac kojega nije zbungio stražar svojim dovikom i vrati se. - Ako ne puštaš, pričekat će. A onamo ti on viče kao da je general.

U skupini se nasmiju povlađujući. Posjetioci su bili većim dijelom ljudi loše odjeveni, čak i izderani, ali je bilo i po vanjskom obliju pristojnih muškaraca i žena. Uz Nehljudova je stajao lijepo odjeven, obrijan, pun rumen čovjek, a u ruci mu svežnjić, očito s rubeninom. Nehljudov ga zapita da li je prvi put ovdje? Čovjek sa svežnjićem odgovori da dolazi ovamo svake nedjelje, i oni su se razgovarali. Bio je to vratar iz banke; došao je ovamo da pohodi brata kojemu sude za falsifikat. Dobrodušni taj čovjek ispričava Nehljudovu svu svoju zgodu i htjede da ispita i njega, ali im uto pažnju privukoše student i dama s koprenom, koji su se bili dovezli na krupnom, rasnom vranцу, u kočiji s gumenim kotačima. Student je nosio u rukama veliki svežanj. On pristupi Nehljudovu i zapita ga da li se smije i šta treba učiniti da bi predali milostinju, kolače, koje je on dovezao. - To činim po želji moje zaručnice. Ovo je moja zaručnica. Roditelji su nam njeni posavjetovali da odnesemo uznicima.

- Ja sam i sam prvi put ovdje i ne znam, ali mislim da treba zapitati ovoga čovjeka - odgovori Nehljudov pokazujući nadglednika s gajtanom koji je sjedio s bilježnicom desno.

U taj isti mah, dok je Nehljudov razgovarao sa studentom, otvore se na tamnici velika željezna vrata s prozorčićem u sredini i na njih izide oficir u uniformi s drugim nadglednikom, a nadglednik s bilježnicom objavi da otpočinje puštanje posjetilaca. Stražar se ukloni, i svi posjetioci, kao od straha da ne bi zakasnili, polete na tamnička vrata brzim korakom, a neki i trkom. Na vratima je stajao jedan nadglednik koji je brojao posjetioce kako prolaze pored njega i govorio naglas: 16, 17 itd. Drugi je nadglednik, u zgraditi, dodirivao svakog rukom i brojao također one što ulaze na druga vrata da ne bi pri ispuštanju, kad provjeri račun ostavio ni jednog posjetioca u tamnici, niti ispustio kojega uznika. Taj brojač nije gledao tko prolazi te lupi Nehljudova po leđima rukom, i taj dodir nadglednikove ruke uvrijedi u prvi mah Nehljudova, ali se on odmah sjeti zašto je došao ovamo te se zastidi tog osjećaja nezadovoljstva i uvrede.

Prva prostorija za vratima bila je velika soba na svod i sa željeznim rešetkama na malim prozorima. U toj sobi koju su zvali zbornom, sasvim nenadano spazi Nehljudov u dupki veliko raspelo.

»Čemu to?« - pomisli i preko volje mu se u pameti združi Kristov lik s oslobođenima, a ne sa zatvorenima.

Nehljudov je išao polaganim korakom, puštao pred sebe posjetioce koji se žure i proživljavao raznolike osjećaje, zgražanje od onih zlikovaca što su tu zatvoreni, milosrđe za one nedužne koji su valjda ovdje, kao jučerašnji deran i Katjuša, i plahost i ganuće pred onim sastankom što ga očekuje. Na izlasku iz prve sobe, na njenu drugom kraju, nadglednik izgovori nešto. Ali Nehljudov, zaokupljen svojim mislima, nije pazio na to, nego

koračao i dalje onamo kamo je išla većina posjetilaca, to jest u muško odjeljenje, a ne u žensko kuda je trebalo da ide.

Propuštajući naprijed one koji se žure, ušao je posljednji u prostoriju određenu za sastanke. Prvo što ga je prenerazilo kad je otvorio vrata i ušao u tu prostoriju bila je krika stotine glasova, koja je zaglušivala i slijevala se u pravu tutnjavu. Tek kad je bliže pristupio ljudima, koji su se prilijepili uz rešetku što predvaja sobu, kao muhe kad posjedaju na šećer, razumio je Nehljudov šta je posrijedi. Soba s prozorima na stražnjem zidu nije bila predvojena jednom žičanom rešetkom nego dvjema od stropa do poda. Između rešetaka hodali su nadglednici. Onkraj rešetaka bili su uznici, ovkraj posjetioc. Između jednih i drugih bile su dvije rešetke i razmak od koja tri aršina, tako da čovjek ne samo da nije mogao ništa dati nego ni razabrati lice ako je bio kratkovidan. Teško je bilo i govoriti, valjalo je vikati na sav glas da te čuju. S objiju se strana pritisla lica uz rešetke: žene, muževi, oci, matere, djeca, koja bi da se vide i da kažu što im treba. Budući da je svak nastojao da govori tako da bi ga čuo onaj s kim govori, a susjedi su htjeli to isto i glasovi im smetali jedan drugome, to je svak nastojao da nadvije drugoga. Otud ona tutnjava, prekidana krikovima, koja je prenerazila Nehljudova čim je ušao u tu sobu. Nikako se nije moglo razabrati što se govori. Moglo se samo po licima suditi o onom što se govori i kakvi su odnosi među tima što razgovaraju. Bliže Nehljudovu bila je starica s rupcem na glavi koja se pritisla uz rešetku, podbradak joj drhtao, a ona nešto dovikivala blijedom mladom čovjeku napola obrijane glave. Uznik uznio obrve, namrštilo čelo i slušao je pažljivo. Do starice je bio mlad čovjek u zobunu koji je klimajući glavom slušao što mu govori uznik, sličan njemu, izmučena lica i prosijede brade. Još dalje je stajao odrpanac koji je mašući rukom vikao nešto i smijao se. A uz njega je sjedila na podu žena s djetetom, na kojoj je lijepa vunena marama, i ridala jer je očito prvi put ugledala onog sijedog čovjeka s druge strane u uzničkoj jaki, obrijane glave i u lancima. A više te žene je vratar, s kojim je govorio Nehljudov, na sav glas vikao čelavcu uzniku sjajnih očiju s one strane.

Kad je Nehljudov razabrao da će morati govoriti u takvim prilikama, uzbuni mu se duša protiv onih ljudi koji su mogli da urede i održavaju to. Bilo mu je na čudo što nikoga ne vrijeda takvo strahovito stanje, takvo izrugivanje ljudskim osjećajima. I vojnici, i nadzornik, i posjetoci, i uznici radili su sve to tako kao da priznaju da tako i mora biti.

Nehljudov proboravi u toj sobi svojih pet minuta pa ga spopade neki čudni osjećaj jada, svijest u svojoj nemoći i osjećaj da se ne slaže s cijelim svijetom. Osjetio je mučninu kao od ljudjanja na brodu.

XLII

»Ipak moram da uradim ono radi čega sam došao« - Teče hrabreći sebe. - »A što bih uradio?« - Uze očima da traži koga od starješina, a kad je smotrio nevisoka, mršava brkata čovjeka, s oficirskim epoletama, koji je hodao iza svijeta, obrati mu se.

- Ne biste li mi vi, gospodine, mogli reći - zapita s osobito napetom uljudnošću - gdje se drže žene i gdje se dopuštaju sastanci s njima?

- Zar biste vi u ženski odjel?

- Jest, želio bih da vidim jednu uznici - odgovori Nehljudov s onom istom napetom uljudnošću.

- To ste trebali reći kad ste bili u zbornoj sobi. A koga biste vi da vidite?

- Ja bih da vidim Jekaterinu Maslovu.
- Je li ona politička prestupnica?
- Nije, ona je prosto...
- Je li osuđena?
- Jest, osuđena je prekjuče - pokorno odgovori Nehljudov bojeći se da ne bi kakogod ozlovoljio nadzornika koji kao da je s njim suosjećao.
- Ako biste u ženski odjel, izvolite ovamo - reče nadzornik koji je očito bio zaključio po Nehljudovljevoj vanjštini da je zavrijedio pažnju. - Sidorove - okrene se brkatomu podoficiru s kolajnama - odvedi ih u ženski odjel.
- Na službu.

U taj se mah začulo pred rešetkom nečije ridanje što razdire dušu.

Sve je to bilo neobično Nehljudovu, a najneobičnije to što je morao da zahvaljuje i da se smatra obvezanim nadzorniku i višemu nadgledniku, ljudima koji su vršili sva ona okrugla djela što se vrše u toj kući.

Nadglednik izvede Nehljudova iz muškog odjela u hodnik i odmah ga na suprotna vrata uvede u žensku sobu za sastanke.

Ova je soba, isto kao i muška, bila razdijeljena na troje dvjema rešetkama, ali je bila znatno manja i u njoj je bilo manje i posjetilaca i uznica, ali je krika i huka bila ista kao i u muškoj sobi. Isto su onako između rešetaka hodale starješine. Starješinu je predstavljala ovdje stražarica u uniformi s gajtanima na rukavima i s modrim obrubima i isto onakvim pašom kao i u stražara. I isto onako kao i u muškoj sobi s obiju se strana prilijepili ljudi uz rešetke; s ove strane u različitim odjećama gradski žitelji, s on strane uznice, neke u bijelim, neke u svojim haljinama. Sva je rešetka bila posuta svijetom. Neki su se propinjali na prste da bi ih mogli da čuju preko glava drugih, a drugi sjedili na podu i razgovarali se.

Između svih se uznica najviše isticala, i po potresnoj kriki i po liku, kosmata, mršava uznica Ciganka, kojoj se omakla marama s kudrave kose, a stajala je onkraj rešetke, uz stup, i uz nagle geste dovikivala nešto Ciganinu u modrom kaputu, nisko i čvrsto potpasanom. Uz Ciganinu je sjeo na pod vojnik i razgovarao se s uznicom, zatim stajao prionuvši uz rešetku mlad seljačić u likovoj obući, svijetle bradice, a lice mu se zacrvenjelo, vidjelo se da s teškom mukom suzdržava suze. S njim je govorila milolika plava uznica i gledala ga svijetlim modrim očima. To je bila Fedosja s mužem. Do njih je stajao odrpanac i razgovarao s raščupanom ženom široka lica; zatim dvije žene, muškarac, opet žena - svakome sučelice uznica. Među njima nije bilo Maslove. Ali za uznicama, na onoj strani, stajala je još jedna žena, i Nehljudov je odmah naslutio da je to ona i odmah osjetio kako mu je jače zakucalo srce i zastao dah. Približavao se odlučni čas. On priđe rešetki i prepozna Katjušu. Stajala je za modrookom Fedosjom i smješkajući se slušala šta ona govori. Nije bila u uzničkoj haljini kao prekjuče, nego u bijeloj bluzi koja je bilo čvrsto potpasana i visoko se izdizala na grudima. Ispod marame joj se promaljale, kao i na sudu, kuštrave crne vlasti.

»Odmah će se odlučiti« - mislio je. - »Kako bih je zovnuo. Ili će možda prići i sama.«

Ali nije prilazila sama. Čekala je Klaru i nije ni sanjala da taj muškarac dolazi k njoj.

- Koga biste vi? - pristupivši k Nehljudovu, zapita stražarica koja je hodala između rešetaka.

- Katarinu Maslovu - jedva je mogao da izgovori Nehljudov.

- Maslova, evo k tebi! - dovikne stražarica.

XLIII

Maslova se ogleda, digne glavu, ravno se isprsi i, s onim izrazom pripravnosti koji je Nehljudov poznavao, priđe rešetki protiskujući se između dviju uznica te u čudu i pitači upilji pogled u Nehljudova ne prepoznačajući ga.

Ali kad mu je po odjeći razabrala da je bogat čovjek, nasmiješi se.

- Vi k meni? - reče primičući rešetki svoje smješkavo lice škiljavih očiju.
- Želio sam da vidim... - Nehljudov nije znao kako bi rekao: »vas«. Nije govorio glasnije nego obično. - Želio sam da vas vidim... ja...

- Ne soli ti meni pamet - vikao je do njega odrpanac. - Jesi li uzela ili nisi?

- Na umoru je, slaba je - vikao je netko s druge strane. Maslova nije mogla da razabere šta joj govori Nehljudov,

ali je izraz njegova lica, dok je govorio, sjeti onog čega nije htjela da se sjeća, i s lica joj nestade smiješka a na čelu se stvori stradalačka bora.

- Ne čuje se šta govorite - zaviča ona žmirkajući i sve jače mršteći čelo.

- Ja sam došao...

»Jest, ja radim ono što moram, ja se kajem« - pomisli Nehljudov.

I tek što je pomislio to, iskoče mu na oči suze, navale u grlo i on prihvati prstima rešetku, ušuti upinjući se da ne udari u ridanje.

- Da si zdrava, ne bih ni došao - vikao je netko s jedne strane.

- Tako mi boga, i ne sanjam - vikala uznica s druge strane.

Maslova spazi njegovu uzbudjenost te se uzbudi i sama: oči joj se zažare, rumen joj u pješama iskoči na bijele, pune obraze, ali je lice i dalje bilo kruto, a zrikave su oči uporno gledale u stranu.

- Nalik, ali ne prepoznajem - zavikne ona.

- Došao sam zato da te zamolim za oproštenje - izvikne on u sav glas, bez intonacija, kao naučenu lekciju.

Kad je izviknuo te riječi, zastidi se i ogleda se. Ali odmah mu sine misao, ako ga je stid, da je i bolje, jer mora da trpi stid. I on nastavi glasno:

- Ružno sam, gadno sam postupio, oprosti mi... - zavikne još.

Ona je stajala nepomično i nije s njega odvajala svoj zrikavi pogled.

Nije mogao dalje da govoriti i uzmakne od rešetke, nastojeći da suzdrži ridanje koje mu je treslo prsa.

Nadzornik, onaj isti koji je uputio Nehljudova u ženski odjel, očito se zainteresirao za njega i došao u taj odjel, a kad je spazio da Nehljudov nije pred rešetkom, zapita ga zašto ne govoriti s onom s kojom treba da govoriti. Nehljudov se usekne, strese se i odgovori nastojeći da bude miran:

- Ne mogu da govorim kroz rešetku, ne čuje se ništa.

Nadzornik se zamisli.

- No, pa može se ona na časak izvesti ovamo.

- Marja Karlovna! - obrati se k stražarici. - Izvedite Maslovu napolje.

Za minutu iziđe na pokrajna vrata Maslova. Priđe lakin koracima tik do Nehljudova, stane ispod oka ga pogleda. Crna joj se kosa isto onako kao i prekuče pomaljala u vijugavim kovrčicama, lice nezdravo, punačko i bijelo, bilo je milo i sasvim mirno; samo sjajne crne zrikave oči blistale su neobično pod nabuhlim vjeđama.

- Možete se razgovarati tu - reče nadzornik i odmakne se. Nehljudov pođe prema klupi koja je stajala kraj zida.

Maslova upitno pogleda nadzornikova zamjenika, a zatim kao u čudu slegne ramenima, pođe za Nehljudovom prema klupi i sjedne uz njega pošto je namjestila suknu.

- Ja znam da je vama teško oprostiti - započne Nehljudov, ali zastane opet osjećajući da ga priječe suze - ali ako se već ne može popraviti prošlost, to će sada ja da učinim sve što god mogu. Kažite...

- Kako ste vi to našli mene? - ne odgovarajući na njegovo pitanje zapita ona gledajući ga i ne gledajući svojim zrikavim očima.

»Bože moj! Pomozi mi! Nauči me šta treba da radim!« - govorio je sebi Nehljudov gledajući u njeno lice koje se sada bilo toliko promijenilo.

- Bio sam prekuče porotnik - reći će on - kad su vama sudili. Niste me poznali?

- Ne, nisam vas poznala. Nisam imala kada da prepoznajem. A i nisam gledala - odgovori ona.

- A bilo je dijete? - zapita on i osjeti kako mu se zacrvenjelo lice.

- Hvala bogu, onda je i umrlo - kratko i zlobno odgovori ona odvraćajući pogled od nje-ga.

- A od čega?

- Bila sam bolesna i sama, zamalo nisam umrla - ona će ne dižući pogleda.

- Kako to da su vas tetke otpustile?

- Tko će i držati sobericu s djetetom? Kad su opazile, i otjerale su me. A čemu i da se go-vori - ne sjećam se ničega, sve sam zaboravila. Sve se ono završilo.

- Ne, nije se završilo. Ne mogu ovako da ostavim to. Hoću barem sada da iskupim svoj grijeh.

- Nema tu ništa da se iskupljuje; što je bilo, bilo je i prošlo - reče ona i odjednom, čemu se nije nikako nadoao, pogleda njega i nemilo se, zamamno i sažalno nasmiješi.

Maslova se nije nikako nadala da će vidjeti njega, pogotovu sad i ovdje, i zato ju je u prvi mah njegova pojava presenetila i prisilila je da se sjeti onoga čega se nije nikad sjećala. U prvi se čas sjetila nejasno onog novog divnog svijeta osjećaja i misli što joj je bio otkrio ljupki mladić koji je ljubio nju i ona njega, zatim se sjetila nerazumljive krutosti njegove i cijelog niza poniženja, muka koje su zaredale iza te čarobne sreće i potekle iz nje. I nju zaboli. Ali, jer nije bila moćna da se snađe u tom; postupi i sada kako je postupala uviјek; otjera od sebe te uspomene i pokuša da ih zastre onom osobitom maglom razvratna ži-vota. U prvi je mah združila ovog čovjeka što sjedi pred njom s onim mladićem kojega je nekad ljubila, a zatim, kad je vidjela da je to prebolno, prestaje da ga združuje s onim. Ovaj čisto odjeveni, njegovani gospodin s namirisanom bradom nije sada bio njoj onaj Nehljudov kojega je ljubila nego samo jedan od onih ljudi koji su se, kad im je trebalo, koristili takvim stvorenjima kakva je ona i morali što probitačnije da se koriste takvim stvorenjima kakva je ona. I zato mu se nasmiješila zamamno.

Ona posuti razmišljajući kako bi ga iskoristila.

- Sve se ono završilo - reče. - Sada su me eto osudili na robiju. - I usne joj zadrhtaše kad je izgovorila tu strašnu riječ.
- Ja sam znao, ja sam bio uvjeren da vi niste krivi - reče Nehljudov.
- Dabome da nisam kriva. Zar sam kradljivica ili grabljivica? - Kod nas govore da je sve to do advokata - nastavi ona. - Kažu, treba uložiti utok. Samo oni, kaže se, naplaćuju skupo... - Jest, svakako - napomenu Nehljudov. - Ja sam se obratio advokatu.
- Ne treba žaliti novaca za dobra advokata - reći će ona.
- Sve će ja uraditi što god se može.

Nastade šutnja.

Ona se opet isto onako nasmiješi.

- A ja bih da vas zamolim... novaca, ako možete. Ne treba mnogo, deseticu. Ne treba više - reče naglo.

- Dobro, dobro - zbumen zagovori Nehljudov i maši se za novčarkom.

Ona pogleda brzo nadzornika koji je hodao gore-dolje po sobi:

- Nemojte davati pred njim nego kad se on udalji, jer će inače oduzeti.

Nehljudov izvadi novčarku čim se okrenuo nadzornik, ali nije dospio da joj dade deseticu, jer se nadzornik opet okrenuo licem prema njemu. On stisne novac u ruci.

»Ta to je mrtva žena« - mislio je Nehljudov gledajući to nekad milo, sada prljavo, podbuljeno lice, blistava ružna sjaja u crnim zrikavim očima koje paze na nadzornika i na Nehljudovljevu ruku sa stisnutim novcem. I njega zaokupi časak kolebanje.

I opet onaj napasnik koji je govorio jučerašnje noći progovoril Nehljudovu u duši nastojeci, kao vazda, da ga od pitanja šta treba da radi, navede na pitanje šta će se izleći iz toga što radi i kakva će biti korist.

»Ništa nećeš uraditi s tom ženom« - govorio je taj glas. - »Samo ćeš sebi objesiti o vrat kamen koji će utopiti tebe i spriječiti te da budeš na korist drugima. Da joj dam novaca, sve što imam, da se oprostim s njom i da zauvijek završim sve?« - pade mu na pamet.

Ali osjeti odmah da se sad, ovog trenutka, zbiva nešto vrlo važno u njegovoj duši - da njegov duševni život stoji u taj čas kao na nekoj kolebljivoj vagi koja može uz najmanji napor da pretegne na ovu ili onu stranu. I on učini taj napor, zazivajući onoga boga kojega je jučer osjetio u duši svojoj; i bog se odmah odazva u njemu. On odluči da joj odmah kaže sve.

- Katjuša! Došao sam k tebi da te zamolim za oproštenje, a ti mi nisi odgovorila jesli mi oprostila, hoćeš li mi ikad oprostiti - reče joj prelazeći odjednom na ti.

Ona ga nije slušala nego gledala čas u njegovu ruku, čas u nadzornika. Kad se okrenu nadzornik, pruži ona brže ruku Nehljudovu, zgrabi novčanicu i turi je za pojas.

- Čudno je što vi govorite - reče smješkajući se prezirno, kako mu se učinilo.

Nehljudov je osjećao da u njoj ima nešto što je upravo dušmanski raspoloženo prema njemu, što nju brani ovakvu kakvu je sada i prijeći mu da pronikne u njeno srce.

Ali, začudo, to ga ne samo nije odbijalo nego jače, kao s nekom osobitom, novom silom privlačilo k njoj. Osjećao je da joj mora razbuditi dušu, da je to strašno teško - ali baš sama tegota toga posla privlačila ga je. Obuzeo ga je sad osjećaj kakva nije nikad prije gajio za nju ni za ikog drugog - i u tom osjećaju nije bilo ničeg ličnog: nije za sebe ništa želio od nje, nego je želio samo da ona ne bude dalje takva kakva je sada - da se probudi i bude onakva kakva je bila prije.

- Katjuša, zašto govorиш tako. Ta ja znam tebe, sjećam te se onda u Panovu...

Ali se ona nije predavala, nije htjela da se preda.

- Čemu bi se spominjalo što je bilo - odgovori ona suho, mršteći se još jače.

- Spominjem zato da zbrišem, da iskupim svoj grijeh, Katjuša - započe on i htjede već da joj kaže da će je uzeti, ali se susretne s njenim pogledom i pročita u njemu nešto tako strašno i suočivo što odbija, da nije mogao izgovoriti.

Uto stadoše da odlaze posjetioci. Nadzornik pristupi Nehljudovu i reče mu da je proteklo vrijeme za sastanke. Maslova ustane pokorno očekujući da je puste.

- Zbogom, moram još mnogo da vam kažem ali, kako vidite, sad se ne može - reče Nehljudov i pruži joj ruku. - Ja ću doći opet.

- Čini mi se da ste sve kazali...

Ona mu dade ruku, ali je ne stisne.

- Ne, uznastojat ću da se još sastanem s vama i da se uzmognemo razgovoriti, i onda ću vam kazati nešto vrlo važno što treba da vam kažem - izgovori Nehljudov.

- Pa dođite - odvrati ona smješkajući se onim smiješkom kojim se smješkala muškarcima kojima se htjela svijjeti.

- Vi ste meni bliži od sestre - reče joj Nehljudov.

- Čudno - ponovi ona i mašući glavom ode za rešetku.

XLIV

Nehljudov se bio nadao da će se Katjuša već pri prvom sastanku, kad ga ugleda, kad sazna njegovu nakanu da joj bude na službu i sazna kajanje njegovo, obradovati i ganuti i postati opet Katjuša, ali je na strahotu svoju vidio da nema Katjuše, već da je to samo Maslova. To mu je bilo na čudo i na strahotu.

Najviše mu je na čudo bilo to što Maslova ne samo da se nije stidjela svoga položaja - ne što je uznica (toga se je stidjela), nego što je prostitutka - nego kao da je bila zadovoljna, gotovo se ponosila time. A, uostalom, i nije moglo biti drugačije. Svaki čovjek, da bi mogao da radi, treba da svoj rad smatra važnim i dobrim. Zato, kakav mu drag bio položaj čovjekov, on će svakako stvoriti sebi takav pogled na ljudski život uopće, da će mu se njegov rad činiti važnim i dobrim.

Obično se misli da kradljivac, ubojica, uhoda, prostitutka kad znaju da im je zanat ružan, moraju da ga se stide. A događa se sasvim protivno. Ljudi koji su po sudbini i po svojim grijesima, pogreškama, dospjeli u neki položaj, ma kako on bio nezgodan, stvaraju sebi takav pogled na život uopće, da im se uza nj položaj njihov čini dobrim i poštovanim. A da bi im se podržalo takvo mišljenje, ljudi se instinkтивno drže onoga društva u kojem se priznaju pojmovi što su ih oni stvorili sebi o životu i o svojem mjestu u životu. Nama je to na čudo kad se tiče kradljivaca koji se hvale svojom spretnošću, prostitutaka koje se hvale svojim razvratom, ubojica koji se hvale svojom okrutnošću. Ali nam je to na čudo samo zato što je društvo - atmosfera tih ljudi ograničena, a glavno što se mi nalazimo izvan nje; ali, zar se ta ista pojava ne zbiva među bogatašima koji se hvale svojim bogatstvom, to jest grabežom - među vojskovođama koji se hvale svojim pobjedama, to jest ubistvom - među vlastodršcima, koji se razmeću svojom masom, to jest nasiljem. U tih ljudi pak ne vidimo da je izopačen pojam o životu, o dobru i zlu, za opravdanje svoga

položaja, a ne vidimo jedino zato što je krug ljudi s takvim izopačenim pojmovima veći i što mi sami pripadamo njemu.

I takav se pogled na njen život i na njeno mjesto u svijetu stvorio u Maslove. Ona je bila prostitutka osuđena na robiju, a uza sve to je stvorila u sebi takav nazor o svijetu da je uza nj mogla povlađivati sama sebi i čak se pred ljudima ponositi svojim položajem.

Taj se nazor sastojao u tom da se svima muškarcima, svima bez izuzetka - starima, mlađima, gimnazijalcima, generalima, obrazovanima, neobrazovanima - najveća sreća sastoji u spolnom općenju sa zamamnim ženama, i zato svi muškarci, makar se i pretvarali da su zabavljeni drugim poslovima, zapravo žele jedino to. A ona je zamamna žena, može da udovoljava ili ne udovoljava toj njihovoј želji, i zato je ona važno i potrebno čeljade. Sav njen prijašnji i sadašnji život potvrđivao je da je taj nazor opravdan.

U toku deset godina svagdje je ona, gdje je god bila - počinjući od Nehljudova i starca policijskog pristava pa do nadglednika u tamnici - vidjela da svi muškarci trebaju nju; nije viđala i nije opažala onih muškaraca koji je ne trebaju. I zato joj se sav svijet prikazivao kao zbor ljudi koji, obuzeti požudom, sa svih strana vrebaju na nju i svim mogućim sredstvima - varkom, nasiljem, kupnjom, lukavošću - nastoje da je pridobiju.

Tako je shvaćala život Maslova i uz takvo shvaćanje života ne samo da nije bila posljednje čeljade nego je bila vrlo važno čeljade. I Maslova je cijenila takvo shvaćanje života više od ičega na svijetu, nije mogla da ga ne cijeni, jer da promijeni takvo shvaćanje života, izgubila bi ono značenje što joj je takvo shvaćanje davalо među ljudima. I zato, da ne bi izgubila svoje značenje u životu, nagonski se držala onoga kruga ljudi koji su o životu sudili isto onako kao i ona. Kad je, dakle, osjetila da je Nehljudov kani odvesti u drugi svijet, protivila mu se, jer je slutila da u onom svijetu u koji je on mami mora ona izgubiti to svoje mjesto u životu, koje joj pribavlja pouzdanje i poštovanje. Zbog tog istog razloga tjerala je od sebe i uspomene o prvoj mladosti i prvim odnosima s Nehljudovom. Te se uspomene nisu slagale s njenim današnjim nazorom o svijetu i zato su bile izbrisane iz njene pametи, ili, pravilnije, bile su sačuvane nedirnute negdje u pameti, ali su tako bile zatvorene, zamazane, kao što pčele zamazuju legla crvima da im ne bi mogli dolaziti jer bi upropastili sav pčelinji rad. I zato sadašnji Nehljudov nije njoj bio onaj čovjek kojega je nekad ljubila čistom ljubavlju, nogo samo bogat gospodin, kojega može i treba da iskoristi i s kojim bi mogla održavati samo onakve odnose kakve je održavala i sa svima muškarcima.

»Ne, nisam mogao da joj kažem glavno« - mislio je Nehljudov kad se s drugim svijetom uputio prema izlazu. »Nisam joj rekao da će je uzeti za ženu. Nisam rekao, a učinit će to« - mislio je.

Nadglednici su opet stajali na vratima, ispuštali posjetioce i dva puta ih brojali rukom da ne bi izašao koji preko broja ili ne bi ostao u tamnici. To, što su ga sad lupkali po leđima, nije ga vrijeđalo, nije to čak ni opazio.

XLV

Nehljudov je htio da promijeni svoj vanjski život: da iznajmi svoj veliki stan, otpusti služinčad i preseli se u hotel. Ali mu je Agrafena Petrovna dokazala kako nema nikakva razloga da prije zime išta mijenja u načinu svoga života; ljeti neće nitko uzeti stan, a stanovaći i držati pokućstvo i stvari valja ipak negdje. Tako je propalo sve nastojanje Nehljudovljevo da promijeni svoj vanjski život. (Htio je da živi priprosto, studentski.) I ne samo

da je sve ostalo kao i prije, nego se u kući posao još pojačao, zračile se, vješale i lupale svakakve vunene i krznene stvari, a u poslu su sudjelovali i pazikuća, i njegov pomoćnik, i kuharica, i sam Kornej. Prvo su iznosili i vješali na konopce nekakve mundire i neobične krznene stvari koje nije nikad nitko upotrebljavao, zatim stadoše iznositi sagove i pokućstvo, pa su pazikuća i njegov pomoćnik, zasukavši rukave na žilavim rukama, svom snagom i po taktu lupali te stvari, i po svim se sobama širio zadah naftalina. Kad je Nehljudov prolazio dvorištem ili gledao na prozore, čudio se koliko strašno mnogo ima svega toga i kako je to sve zacijelo izlišno. Jedina upotreba i smisao tim stvarima - mislio je Nehljudov - su u tom da bi bilo prilike za posao Agrafeni Petrovni, Korneju, pazikući, njegovu pomoćniku i kuharici.

»Ne vrijedi mijenjati način života sad, dok nije riješena stvar s Maslovom« - mislio je Nehljudov. - »A i preteško je to. Ionako će se sve promijeniti samo od sebe čim ona bude oslobođena i prognana, i ja odem za njom.«

Na dan koji je odredio advokat Fanarin ode Nehljudov k njemu. Kad je ušao u sjajni stan u njegovoj vlastitoj kući, s golemim biljkama i divnim zastorima na prozorima i uopće s onim skupocjenim uređajem koji svjedoči o ludim, to jest bez muke stečenim novcima, a nalazi se samo u ljudi koji su se nenadano obogatili, zatekao je Nehljudov u predsoblju klijente koji očekuju svoj red i sjede tužno kao kod liječnika za stolovima na kojima su ilustrirani listovi, što treba da ih zabave. Advokatov solicitator sjedio je tu za visokim pultom, a kad je prepoznao Nehljudova, pristupio mu, pozdravio se i rekao da će ga odmah prijaviti principalu. Ali nije dospio solicitator da dođe do vrata u kabinet, a vrata se otvorila te se začuli glasni živi glasovi postarijeg plećatog čovjeka, crvena lica i gustih brkova, u novu novcatu odijelu, i samog Fanarina. Na oba lica bio je izraz kakav biva na licima u ljudi kad svrše posao koji je probitačan, ali nije sasvim valjan.

- Sami ste krivi, prijatelju - smješkajući se govorio je Fanarin.
- Ne pušćaju kaljava do potoka.
- No, no, znamo mi.

I obojica se neprirodno nasmiju.

- A, kneže, izvolite - reći će Fanarin kad je spazio Nehljudova te još jednom klimne glavom trgovcu koji je odlazio i uvede Nehljudova u svoj poslovni kabinet ozbiljnoga stila. - Izvolite, pušite - reče advokat sjedajući sučelice Nehljudovu i susprežući smiješak koji mu je izazivao uspjeh maloprijašnjega posla.

- Hvala, ja bih da govorim o stvari Maslove.
- Da, da, odmah. Uh, kakvi su obješnjaci ti bogatuni - reče. - Jeste li vidjeli tog junaka od oka, ima on dvanaestak milijuna kapitala. A veli: »pušćaju«. No, a ako mogne da vam istrgne novčanicu od dvaes i pet rubalja - zubima će vam je iščupati.

»On veli: 'pušćaju', a ti veliš: 'novčanica od dvaes i pet rubalja'« - mislio je dotle Nehljudov i neodoljivo se gnušao toga čovjeka široke volje, koji je svojim tonom želio pokazati da su on i Nehljudov ljudi jednoga soja, a klijenti što mu dolaze i drugi - drugoga soja.

- I jest me jako izmorio - strahovit nevaljalac. Želio sam da odahnem - reče advokat kao da se brani što ne govorи o stvari. - No, o vašoj stvari... Pročitao sam je pažljivo i »nisam odobrio sadržaj«, kako veli Turgenjev, to jest, advokatić je bio jadan i propustio je sve razloge za kasaciju.

- Šta ste, dakle, vi odlučili?
- Odmah. Kažite mu - obrati se solicitatoru koji je bio ušao - da će, kako rekoh, tako i biti, ako može - dobro, ako ne može - ne mora.

- Ali se on ne slaže.
- Pa ne mora - odgovori advokat, a lice mu se od radosnog i dobrodušnog preobrazi od jednom u mrko i pakosno.
- Eto, kažu, da advokati nizašto otimaju novce - reče vraćajući na lice prijašnju prijaznost.
- Oslobođio sam jednog insolventnog dužnika sasvim neosnovane optužbe, i sada svi srljaju k meni. A svaki takav posao stoji silne muke. Ta i mi, također, kako veli neki pišac, ostavljamo u tintarnici komadić mesa.
- No, dakle, vaša stvar, ili stvar koja vas interesira - nastavi on - vodila se jadno, dobrih razloga za kasaciju nema, ali se ipak može pokušati kasirati, i ja sam evo napisao ovo.

Uzme list ispisano papira te, brzo gutajući neke nezanimljive službene riječi i osobito uvjerljivo izgovarajući druge, započe da čita: »Kasacionom krivičnom odjelu itd, itd., taj i taj itd. priziv. Osudom itd. izrečenom itd. proglašena je krivom ta i ta Maslova da je otrovom lišila života trgovca Smeljkova te je na osnovu paragrafa 1554. kaznenog zakona osuđena itd. robije itd.«

Zastade - očito je uza svu svoju veliku navadu ipak sa zadovoljstvom slušao svoj sastavak. »Ta je osuda rezultat tako važnih parničnih povreda i omašaka« - nastavi uvjerljivo - »da se mora poništiti. Prvo: čitanje za vrijeme sudske rasprave zapisnika o razudbi Smeljkova prekinuo je u samom početku predsjednik« - jedan.

- Ta čitanje je tražio tužilac - u čudu napomenu Nehljudov.
- Svejedno, obrana je mogla imati razloga da traži isto.
- Ali to i nije bilo potrebno nizašto.
- To je ipak razlog. Dalje: »Drugo, branitelja Maslove« - nastavi on da čita - »zaustavio je u govoru predsjednik kad se on, želeći da karakterizira ličnost Maslove, dodirnuo duševnih razloga u njenu padu - na tom osnovu da se braniteljeve riječi tobože ne tiču stvari, međutim, u krivičnim stvarima, kako je to često upozorio senat, razjašnjavanje karaktera i uopće moralnog lika optuženikova ima značenje prvog reda, makar samo za pravedno rješenje pitanja o uračunavanju krivice. Dva« - reče i pogleda Nehljudova.
- Ta on je govorio vrlo loše, da se ništa nije moglo razumjeti - još u većem čudu napomenu Nehljudov.
- Sasvim je glup čovo i razumije se da nije mogao kazati ništa pametno - smijući se reče Fanarin - ali je ipak razlog. Dakle, dalje: »Treće, u završnom govoru svojem predsjednik, u protivnosti s kategoričnim zahtjevom 1. tačke 801. paragrafa krivičnog zakona, nije ras-tumačio porotnicima iz kakvih se pravnih elemenata sastojeći pojmom o krivici i nije im kazao da imaju pravo ako prihvate za dokazan fakt da je Maslova dala Smeljkovu otrov - da joj to djelo ne uračunaju u krivicu, jer u nje nije bilo namjere da izvrši ubistvo, i da je tako proglose krivom, ali ne za zločinstvo nego samo za prestupak, za neopreznost po kojoj je, na iznenađenje i same Maslove, nastupila trgovčeva smrt.« Eto, to je glavno.
- Pa i mi smo sami mogli razumjeti to. To je naša pogreška.
- »A, naposljetku, četvrto« - nastavi advokat - »porotnici su na sudski upit o krivici Maslove dali odgovor u takvu obliku koji sadržava u sebi očitu opreku. Maslova je bila optužena za namjerno trovanje Smeljkova s pukom sebičnom svrhom, koja je bila jedini razlog ubistvu, a porotnici su u svojem odgovoru odbacili svrhu grabeža i sudjelovanja Maslove u krađi dragocjenosti - i po tomu je bilo očito da su kanili odbaciti i optuženičinu namjeru da izvrši ubistvo te, jedino po nesporazumu koji je bio izazvan nepotpunim završnim govorom predsjednikovim, nisu to iskazali potrebnim načinom u svojem odgovoru, pa je zbog toga takav porotnički odgovor bezuvjetno zahtjevao primjenu 816. i

818. paragrafa krivičnog zakona, to jest, razjašnjenje porotnicima sa strane predsjednikove da su počinili pogrešku te povratak k novomu vijećanju i novom odgovoru na pitanje o optuženičinoj krivici» - pročita Fanarin.

- Zašto, dakle, predsjednik nije učinio to?
- I ja bih želio da znam zašto - smijući se odvrati Fanarin.
- Senat će, dakle, ispraviti pogrešku?
- Prema tomu tko tamo bude u onaj čas zasjedao. Tako, dakle. Dalje pišemo: »Takva odluka nije sudu davala prava« - nastavi on brzo - »da Maslovu osuđuje za zločinstvo, te primjenjivanje 3. tačke 771. paragrafa krivičnog sudskog postupka na nju sačinjava oštro i krupno kršenje osnovnih načela našeg kaznenog procesa. Na temelju iznesenih razloga čast mi je zamoliti za poništenje po 909, 910, i 2. t. 912. i 928. paragrafa kriv. zak. itd. itd. i za predaju te stvari u drugi odjel istoga suda na novi postupak.« Tako se, dakle, učinilo sve što se moglo učiniti. Ali, bit ću iskren, malo ima vjerojatnosti za uspjeh. Uostalom, sve zavisi od sastava senatskoga vijeća. Ako imate kod koga, postarajte se.
- Znam ponekoga.
- Ali što brže, jer će se svi razići da liječe hemoroide, i onda treba čekati tri mjeseca. No, a za slučaj neuspjeha preostaje molba na najviše mjesto za pomilovanje. To zavisi također od zakulisnog rada. I u tom sam slučaju pripravan da budem na usluzi, to jest, ne u zakulisnom radu, nego u sastavljanju molbe.
- Hvala vam, honorar, dakle...
- Solicitator će vam dati prepisani priziv i kazat će vam...
- Htio sam još da vas upitam. Tužilac mi je dao propusnicu da mogu toj osobi, a u tamnići mi rekoše da treba još i gubernatorovo dopuštenje za sastanke izvan određenih dana i mjesta. Treba li to?
- Jest, mislim da treba. Ali sad nema gubernatora, upravlja vicegubernator. A to je takav silan glupan da ćete s njim teško uraditi išta.

- To je Maslenikov.

- Jest.

- Ja ga znam - reče Nehljudov i ustane da ode.

U taj mah uleti u sobu brzim korakom mala, vrlo nezgrapna, prćava, koščata, žuta žena - advokatova žena - koja se očito nije nikako žalostila zbog svoje nezgrapnosti. Nije samo bila neobično originalno nagizdana - bilo je na njoj nešto namotano, i baršunsko, i svileno, i jarkožuto, i zeleno - nego joj je i rijetka kosa bila nakovrčana, pa je pobjednički uletjela u prizemnu sobu, a dopratio je dug, smješkav čovjek lica zemljane boje, u kaputu sa svilenim zavrjacima i s bijelom ogrilicom. To je bio pisac, Nehljudov ga je znao po viđenju.

- Anatole - izgovori ona otvarajući vrata - hajdemo do mene. Evo Semjon Ivanovič obećaje da će pročitati svoju pjesmu, a ti treba da čitaš o Garšinu, svakako.

Nehljudov htjede da ode, ali advokatova žena zašapće s mužem i odmah mu se obrati.

- Izvolite, kneže, ja vas znam i držim da je izlišno predstavljanje, posjetite našu literarnu matineju. Bit će vrlo zanimljivo. Anatol čita divno.

- Vidite koliko ja imam raznoličnih poslova - reče Anatol i razmahne rukama smješkajući se i pokazujući na ženu da tim iskaže kako ne može da se protivi toj čarobnoj osobi.

Tužna i kruta lica i s najvećom uljudnošću zahvali Nehljudov advokatovoј ženi za čest što ga je pozvala, ispriča se da ne može i iziđe u prijamnu sobu.

- Kako se prenemaže - reći će o njemu advokatova žena kad je izašao.
- U prijamnoj sobi pred sollicitator Nehljudovu gotovu molbu, a na pitanje o honoraru odgovori da je Anatolij Petrovič odredio tisuću rubalja i razjasni pri tom da Anatolij Petrovič zapravo i ne uzima takve stvari, ali to čini za njega.
- A kako, tko treba da potpiše molbu? - zapita Nehljudov.
- Može i sama optuženica, a ako je neprilično, to može i Anatolij Petrovič pošto bude uzeo od nje punomoć.
- Nije potrebno, otiči će k njoj, i ona će potpisati - odgovori Nehljudov radujući se prilici da vidi Katjušu prije određenog dana.

XLVI

U uobičajeno vrijeme zazviždali su po hodnicima u zatvoru nadglednički zviždući; uz zveku željeza pootvarala se vrata na hodnicima i ćelijama, zašljapale bose noge i pete na obući, po hodnicima prošli čabronoše i ispunili uzduh odurnim smradom; umili se, obukli se uznici i uznice i izišli na hodnike na prozivanje, a poslije prozivke otišli po ključalu vodu za čaj.

Uz čaj su toga dana po svim ćelijama u zatvoru tekli živahni razgovori o tom da će danas dva uznika biti šibana. Jedan od tih uznika bio je vrlo pismen mlad čovjek, trgovачki pomoćnik Vasiljev koji je u nastupu ljubomornosti ubio svoju ljubavnicu. Voljeli su ga drugovi u ćeliji zbog vesele čudi, darežljivosti i odlučna držanja prema starješinama. Znao je zakone i zahtijevao da se vrše. Zato ga starještine nisu voljeli. Prije tri sedmice nadglednik je bio udario čabronošu jer mu je kupusnom juhom polio novi mundir. Vasiljev se zauzeo za čabronošu i kazao da se po zakonu uznik ne smije tući. - Ja će tebi pokazati zakon - odgovorio nadglednik i izgrdio Vasiljeva. Vasiljev mu odvratio isto tako. Nadglednik htjede da ga udari, ali ga Vasiljev uhvati za ruke, zadrži ga koje tri minute, okrene i izgura na vrata. Naglednik se potužio i nadzornik odredio da se Vasiljev strpa u samicu.

Samice su bile niz mračnih pretinaca koji su se spolja zatvarali zasunima. U mračnoj, hladnoj samici nije bilo ni kreveta, ni stola, ni stolice tako da je zatvorenik sjedio ili ležao na prljavu podu gdje su preko njega i na njega trčali parcovi, kojih je u samici bilo vrlo mnogo i bili tako drski da se u mraku nije mogao očuvati kruh od njih. Izjedali su kruh zatvorenicima iz ruke i čak napadali na same uznike ako se prestanu micati. Vasiljev reče da neće u samicu jer nije kriv. Povedoše ga silom. On se stao otimati i dva mu uznika pomogla da se istrgnuo nadglednicima. Okupili se nadglednici, pa i čuveni sa svoje snage Petrov. Uznici budu izbubani i stjerani u samice. Gubernatoru se javilo odmah da se zabilo nešto nalik na bunu. Stigao dopis kojim se nalaže da se dvojici glavnih krivaca - Vasiljevu i skitnici Nepomnjaščemu (Neznanoviću) - odvali po trideset šiba.

Kazna se imala izvršiti u ženskoj prijamnoj sobi.

Od sinoć su sve to znali svi žitelji u zatvoru i po ćelijama su tekli živi razgovori o kazni što će se izvršiti.

Korabljova, Ljepojka, Fedosja i Maslova sjedile su u svojem kutu i - napivši se već votke koje sad nije nestajalo u Maslove a ona je darežljivo častila drugarice - pile čaj i živo govorile o tomu.

- Zar se on kavžio ili šta - govorila je Korabljova o Vasiljevu odgrizajući jakim zubima sićušne komadičke šećera. - Samo se zauzeo za druga. To je on zato što sad zabranjuju tučnjavu.

- Kažu da je dobar momak - priklopi gologlava Fedosja duge kose sjedeći na cjepanici pred ljesama na kojima je bio čajnik.

- Da je to reći njemu, Mihajlovna - obrati se stražarica Maslovoj razumijevajući pod »njim« Nehljudova.

- Kazat će mu. On će za mene učiniti sve - odgovori Maslova smješkajući se i tresajući glavu.

- A tko zna kada će on doći, a oni su, kažu, maločas otišli po njih - reći će Fedosja. - Stražota je to - priklopi uzdišući.

- Ja sam vidjela jednom kako su u općini šibali seljaka. Bio me otac svekar poslao seoskome starješini, došla ja, a on, eto - započe stražarica dugu pripovijest.

Pripovijest stražaričinu prekidoše glasovi i koraci u gornjem hodniku.

Žene se stišale prisluškujući.

- Odvukli su ga, vrazi - reče Ljepojka. - Umlatit će ga sada. Silno su ljuti na nj stražari jer im ne propušta ništa.

Gore se stišalo sve, i stražarica ispripovijeda svoju zgodu kako se uplašila u općini kad su tamo, u suši, šibali seljaka i kako joj se otkinula sva nutrina. A Ljepojka pripovjedi kako su bičevali Ščeglova, a on ni da bi pisnuo. Zatim Fedosja spremi čaj, a Korabljova se i stražarica prihvate šivanja, a Maslova sjedne na ljese i obuhvati koljena jadeći se od dozade. Bila je već najmjerila da legne spavati kad je stražarica zovne u kancelariju posjetiocu.

- Kaži svakako za nas - govorila je starica Menjšova dok je Maslova namještala maramu pred ogledalom s kojega se napolila sljuštala živa - nismo mi potpali nego on sâm, zlikovac, video je i sluga; neće on gubiti dušu. Kaži mu neka zovne Mitrija. Mitrij će mu sve razložiti kao na dlanu; a onamo, šta je to, zatvorili nas za bravu, a mi nismo ni sanjali, a on, zlotvor, caruje s tuđom ženom, sjedi u krčmi.

- To nije po zakonu potvrди Korabljova.

- Kazat će, kazat će svakako - odgovori Maslova. - No, da se još napijem za junaštvo - dometne i namigne okom. Korabljova joj nalije pola čaše. Maslova ispije, otare se i u najveselijem raspoloženju, ponavljujući riječi koje je izrekla: »za junaštvo«, klimajući glavom i smješkajući se pođe hodnikom za stražaricom.

XLVII

Nehljudov je već odavno čekao u trijemu.

Kad se dovezao u zatvor, pozvonio je na ulaznim vratima i dao dežurnome nadgledniku tužiočevu propusnicu.

- Koga biste vi?

- Da vidim uznicu Maslovu.

- Ne može sada: nadzornik je zaposlen.

- U kancelariji? - zapita Nehljudov.

- Nije, nego ovdje, u prijamnoj sobi - odgovori stražar zbumjen, kako se učinilo Nehljudovu.
- Zar sada primaju?
- Ne primaju, nego je zasebna stvar - reče on.
- Kako bih se, dakle, sastao s njim?
- Dok izide, onda će te mu kazati; počekajte.

U taj mah izide na pokraj na vrata narednik s blistavim gajtanima i sjajna, sijuckava lica, brkova prožetih duhanskim dimom, i strogo se okrene stražaru:

- Zašto ste ga pustili ovamo? U kancelariju...
- Rekli su mi da je nadzornik ovdje - reći će Nehljudov čudeći se uznemirenosti koja se opažala i na naredniku.

Uto se otvore unutarnja vrata te izide oznojeni, zažareni Petrov.

- Pamtit će - izgovori on obraćajući se naredniku. Narednik pokaže očima na Nehljudova, i Petrov ušuti, namršti se i ode na stražnja vrata.

»Tko će pamtit? Zašto su svi oni tako zbumjeni? Zašto mu je narednik dao neki znak?« mislio je Nehljudov.

- Ne smije se ovdje čekati, izvolite u kancelariju - opet se obrati narednik Nehljudovu, a Nehljudov htjede već da ode, ali uto uđe na stražnja vrata nadzornik, još zbumjeniji nego njegovi podređeni. Bez prestanka je uzdisao. Kad je smotrio Nehljudova, okrene se stražaru.

- Fedotov, Maslovu iz pete ženske ćelije u kancelariju - reče.
- Izvolite - obrati se Nehljudovu. Popnu se uza strme stepenice u malu sobicu s jednim prozorom, pisaćim stolom i s nekoliko stolica. Nadzornik sjedne. - Teške, teške dužnosti - reče obraćajući se Nehljudovu i opet vadeći debelu cigaretu.
- Vi ste očito šuštali - primijeti Nehljudov.
- Sustao sam od sve te službe - vrlo su teške dužnosti. Hoćeš da olakšaš sudbinu, a ispadaju gore; samo mislim kako bih otiašao; teške, teške dužnosti.

Nehljudov nije znao o čemu je baš tu nadzornikova teškoća, ali je sada video na njemu neko osobito, uzbudljivo milosrđe, sjetno i beznadno raspoloženje.

- Jest, ja mislim da jesu vrlo teške - reći će. - A zašto vršite tu službu?
- Nemam sredstava, obitelj.
- Ali ako vam je teško...
- Pa ipak, reći će vam, pomažem kolike su mi sile, ipak, ublažujem što mogu. Drugi bi na mojojem mjestu uzeo da vodi sasvim drugačije. Ta lako je kazati: dvije tisuće i više ljudi, ali kakvih! Treba znati kako ćeš izići na kraj. I oni su ljudi, žao ti je njih. A i ne smiješ dopustiti da se raspuste. - Nadzornik stade da pripovijeda nedavnu zgodu, tučnjavu među uznicima koja se završila ubojstvom.

Tu pripovijest prekide Maslova kad je ušla, a ispred nje nadglednik.

Nehljudov ju je ugledao na vratima dok još nije bila opazila nadzornika. Lice joj se crvenjelo. Išla je žustro za stražarom, neprestano se smješkala i klimala glavom. Kad je opazila nadzornika, uplašena lica upilji u njega pogled, ali se odmah snađe te se živo i veselo obrati Nehljudovu.

- Zdravo - reče mu pjevuckajući i smijući se; i snažno mu strese ruku, drugačije nego onda.

- Evo sam vam donio da potpišete molbu - reći će Nehljudov ponešto se čudeći toj živahnosti kojom ga je dočekala danas. - Advokat je sastavio molbu, treba potpisati, pa ćemo je poslati u Petrograd.

- Pa može se i potpisati. Sve se može - reče ona žmirkajući jednim okom i smiješći se.

Nehljudov izvuče iz džepa složen spis i priđe stolu.

- Može li se ovdje potpisati? - zapita Nehljudov nadzornika.

- Hodi ovamo, sjedni - reče nadzornik - evo ti i pero. Znaš li pisati?

- Znala sam nekad - odgovori ona te popravi suknju i rukav na bluzi, smješkajući se sjedne za stol, nespretno prihvati malom svojom energičnom rukom pero, nasmije se i osvrne se na Nehljudova.

On joj pokaže šta treba i gdje treba da napiše. Pomno umačući i otresajući pero napiše ona svoje ime.

- Ništa više ne treba? - zapita gledajući čas Nehljudova, čas nadzornika i polažući pero sad na tintarnicu, sad na papir.

- Moram da vam kažem štošta - izgovori Nehljudov uzevši joj iz ruke pero.

- Pa kažite - izusti ona i odjednom se uozbilji kao da se zamislila o nečem ili joj se prohtjelo da spava.

Nadzornik ustane i ode, i Nehljudov - ostane s njom nasamo.

XLVIII

Nadglednik koji je bio doveo Maslovu sjedne na prozor podalje od stola. Za Nehljudova nastade odlučni čas. Neprestano je prekoravao sebe što nije pri prvom sastanku kazao ono što je glavno, da je kani uzeti za ženu, i sada čvrsto odluči da joj kaže. Sjedila je on-kraj stola. Nehljudov joj sjedne sučelice, na drugu stranu. U sobi je bilo vidno, i Nehljudov joj prvi put jasno ugleda lice izbliza: borice oko očiju i usana i nabuhle oči. I još mu je bude žalije nego prije.

Nalakti se na stol tako da ga ne bi čuo stražar - čovjek židovskoga tipa, prosjedih zalisaka koji je sjedio na prozoru - nego jedino ona, te će reći:

- Ako ta molba ne bude koristila, podnijet ćemo molbu na najviše mjesto. Učinit ćemo sve što se može.

- Da se to učinilo prije, da je bio dobar advokat... - prekine ga ona. - A taj je moj branitelj bio pravi glupančić. Vazda mi je govorio komplimente - reče i nasmije se. - Da su onda znali da vi mene poznajete, bilo bi drugačije. A što Je ovako? Svi misle, kradljivice su.

»Kako je čudna danas« - pomisli Nehljudov i tek što je htio da kaže svoje, progovori ona opet.

- Evo što bih ja. Ima kod nas jedna starica da joj se svi, znate, i dive. Takva je divna starica, a sjedi nizaštō; i ona, i sin, i svi znaju da nisu krivi, nego ih okrivili da su potpalili, i sjede. Ona je, znate, čula da sam ja poznata s vama - reče Maslova vrteći glavom i zirkajući na njega - i veli: kaži njemu, neka veli, pozovu sina, on će im pripovijedati sve. Zovu se Menjšovi. Šta je, hoćete li učiniti? Takva je, znate, divna starica, vidi se odmah da nije kriva. Vi, prijatelju, uznastojte - reče zirkajući na njega, obarajući oči i smješkajući se.

- Dobro je, učinit ću, razvidit ću - odgovori Nehljudov, a sve se više i više čudi njenoj širokoj volji. - No ja bih htio da se razgovorim s vama o svojem poslu. Vi se sjećate šta sam vam govorio onaj put? - zapita.

- Mnogo ste govorili. Šta ste govorili onaj put? - odvrati ona neprestano se smješkajući i okrećući glavu čas na jednu, čas na drugu stranu.

- Govorio sam, došao sam da vas zamolim da mi oprostite - reče on.

- No, pa šta, vazda praštati, praštati, to nije nizašto. Bolje vi...

- Da, hoću da ispravim svoju krivicu - nastavi Nehljudov - i da je ne ispravim rijećima nego djelom: ja sam odlučio da vas uzmem za ženu...

Na licu joj se odjednom javi strava. Zrikave joj se oči ukočile i gledale, ali nisu gledale njega.

- Čemu još i to? - izgovori ona ljutito se mršteći.

- Ja osjećam kako sam pred bogom dužan da to učinim.

- Kakvog ste još boga našli? Vi vazda govorite što ne valja. Boga? Kakva boga? Trebali ste se onda sjećati boga... - reče te zine i ušuti.

Nehljudov osjeti tek sada iz njenih usta jak zadah pića i shvati zašto je uzbudjena.

- Umirite se! - reče joj.

- Ne treba meni da se mirim, zar ti misliš da sam pijana? I kad sam pijana, pamtim šta govorim! - odjednom progovori brzo i sva se zacrveni kao krv. - Ja sam robijašica, bludnica, a vi ste vlastelin, knez, i šta ti da se kaljaš sa mnom. Odlazi svojim kneginjama, a meni je cijena deset rubalja.

- Ma kako okrutno govorila, ne možeš ti iskazati ono što ja osjećam - sav dršćući, tihu reče Nehljudov - ne možeš da zamisliš koliko se ja silno osjećam tebi kriv!...

- Osjećam tebi kriv... - pakosno ga oponašaše ona. - Onda nisi osjećao nego si mi tutnuo sto rubalja. To je tvoja cijena.

- Znam, znam, ali šta da se radi sada? - reče Nehljudov. - Sad sam odlučio da te ne ostavljam - ponovi - što sam rekao, to ću i uraditi.

- A ja velim da nećeš uraditi - izgovori ona i naglas se nasmije.

- Kaťuša! - započe on dodirujući joj se ruke.

- Odlazi od mene! Ja sam robijašica, a ti si knez, a šta ćeš ti ovdje - uzvikne sva preobražena od gnjeva i istrgne svoju ruku.

- Ti hoćeš da se po meni spasiš - nastavi ona da žurno iskaže sve ono što joj se uzbunilo u duši - ti si se sa mnom sladio za ovog života, pa hoćeš da se po meni spasiš i na Onom svijetu! Mrzak si mi ti, i naočari tvoji, i debela, pogana djela njuška tvoja. Odlazi, odlazi ti! - zavikne i odlučnom kretnjom skoči na noge.

Nadglednik im pristupi.

- Šta dižeš uzbunu. Ne smije se tako.

- Molim, pustite - reći će Nehljudov.

- Da se ne zaboravlja ona! - odvrati nadglednik.

- Ta počekajte, molim - reče Nehljudov.

Nadglednik ode do prozora.

Maslova sjedne opet, obori oči i snažno stisne svoje šačice skršenih prsta.

Nehljudov je stajao uz nju i nije znao šta bi radio.

- Ti ne vjeruješ meni - reći će.
- Da me vi uzmete - to neće nikad biti. Volim se objesiti! Eto vam.
- Ja ću ipak biti tebi na usluzi.
- No, to je vaša stvar. Ali meni ne treba ništa od vas. To vam istinski govorim - odvrati ona.
- I zašto nisam umrla onda! - nadoveže i zaplače žalostivim plačem.

Nehljudov nije mogao da govori, njene su suze prihvatile i njega.

Ona uznesе očи, pogleda kao da se začudila i stane maramom brisati suze koje su joj tekle niz obraze.

Nadglednik pristupi sad opet i podsjeti da je vrijeme rastanku.

Maslova ustane.

- Vi ste sad uzbuđeni. Ako budem mogao, doći ću sutra. A vi razmislite - reče Nehljudov.

Ona ne odgovori i ne pogledavši ga iziđe za nadglednikom.

- No, djevojko, sada ćeš poživjeti - govorila je Korabljova Maslovoj kad se vratila u ćeliju.
- Vidi se, svojski se zatelebao u tebe; ne zjaj dok on dolazi. On će te izvući. Bogati ljudi mogu sve.

- Tako i jest pjevuckavim je glasom govorila stražarica. - Kad se siromah ženi, i noć je kratka, a bogataš tek što je smislio, naumio, sve će mu se zbiti kako je poželio. Kod nas, mila moja, ima takav ugledan čovjek, pa šta je učinio...

- A jesli li govorila o mojoj stvari? - zapita starica.

Ali Maslova ne odgovori drugaricama, nego legne na ljese, upilji zrikave oči u kut i tako je ležala sve do večeri. U njoj počne mučno previranje. Ono što joj je kazao Nehljudov zvalo ju je u onaj svijet u kojem je stradala i iz kojega je otišla ne razumjevši ga i zamrzivši ga. Sada je izgubila onaj zaborav u kojem je živjela, a da živi s jasnim spomenom o onom što je bilo - prevelika je muka.

Naveće je kupila opet pića i napila se sa svojim drugaricama.

XLIX

»Da, tako je dakle. Eto, na« - mislio je Nehljudov kad je izlazio iz zatvora i tek sad je potpuno shvatio svu svoju krivicu. Da nije pokušao da zbriše, iskupi svoj postupak, nikad ne bi bio osjetio svu prestupnost njegovu; štaviše - ni ona ne bi bila osjetila sve zlo što joj je učinio. Tek sad se sve to ispoljilo u svoj svojoj strahoti. Tek sad je video ono što je uradio s dušom te žene, i ona je vidjela i shvatila šta se učinilo s njom. Prije se Nehljudov igrao svojim osjećajem, uživao u samom sebi i u svojem kajanju; sada mu je prosto bilo strašno. Da je ostavi - osjećao je - to sad nije mogao, a onamo nije znao ni da zamisli šta će se izleći iz njegova odnosa prema njoj.

Baš na izlazu Nehljudovu pristupi nadglednik s križevima i kolajnama te mu neprijatna, laskava lica tajanstveno predla pisamce.

- Evo vam, svijetli gospodine, pisamce od jedne osobe... - reče dajući Nehljudovu omotnicu.

- Od koje osobe?

- Dok pročitate, vidjet ćete. Uznička, politička. Ja sam kod nje. Zamolila me, dakle. Nije, doduše, dopušteno, ali iz čovječnosti... - neprirodno je govorio nadglednik.

Nehljudov se začudi otkud nadglednik koji je u službi kod političkih prestupnika predaje pisamca, i to u samom zatvoru, gotovo svima pred očima; nije tada još znao da je to bio i nadglednik i uhoda - ali je primio pisamce i pročitao ga kad je izašao iz tamnice. U pismu je bilo napisano olovkom, spretnim rukopisom, bez jerova, ovo: »Kako sam saznašla da vi posjećujete zatvor, jer se interesirate za jednu kriminalku, poželjela sam da se sastanem s vama. Zamolite za sastanak sa umom. Dopustit će vam, a ja ću vam reći mnogo toga što je važno i za vašu štićenicu i za našu grupu. Zahvalna Vera Bogoduhovska.«

»Bogoduhovska?!« Tko je to: »Bogoduhovska?« - mislio je Nehljudov, sav zaokupljen dojmom o sastanku s Maslovom, i u prvi mah nije se mogao nikako sjetiti toga imena i povezati s pismom. »A!« - sjeti se odjednom: »Pojčeva kći iz lova na medvjede.«

Vera Bogoduhovska bila je učiteljica u zabitnoj nižnje-novgorodskoj guberniji kamo se Nehljudov bio svratio s drugovima u lov na medvjede. Ta se učiteljica obratila Nehljudovu s molbom za novčanu pomoć da može otići na sveučilište. Nehljudov joj je dao te novce i zaboravio je. Sada je doznao, da je ta gospođa politička prestupnica i sjedi u zatvoru gdje je, valjda, doznala za njegovu zgodu i eto mu nudi svoje usluge.

Kako je onda sve bilo lako i priprosto, kako je sada sve teško i zamršeno! Nehljudov se živo i radosno sjeti tadašnjih vremena i svoga poznanstva s Bogoduhovskom. Bilo je to pred pokladnu nedjelju, u zabitu, preko šezdeset vrsta od željeznice. Lov je bio sretan, ubili su dva medvjeda i objedovali spremajući se da oputuju, ali uto dođe domaćin seljačke kuće u kojoj su odsjedali i javi da je došla đakonova kći i želi da se sastane s knezom Nehljudovom. - Je li lijepa? - zapita netko. - Ta, okani se - reći će Nehljudov, ustane od stola te, čudeći se što ga treba đakonova kći, uozbilji se i ode u domaćinstvu kuću.

U sobi je bila djevojka s pustenim šeširom na glavi, u bundici, žilava, mršava nelijepa lica, na kojem su lijepe bile samo oči s čupavim obrvama iznad njih.

- Evo, Vera Jefremovna, razgovori se s njima - reći će starica domaćica - to je knez glamom. A ja ću otici.

- Čime mogu da služim? - upita Nehljudov.

- Ja... ja... Vidite, vi ste bogati, razbacujete novce na tričarije, za lov, znam ja - započe djevojka, vrlo zburjena - a ja bih tek jedno, ja bih da pomažem ljudima - i ne mogu ništa, jer ništa ne znam.

- A šta ja mogu da učinim?

- Ja sam učiteljica i htjela bih na sveučilište, a ne puštaju me. Nije da ne puštaju, puštaju oni, ali treba sredstava. Dajte mi ih, a ja ću svršiti sveučilište i platit ću vam.

Oči su joj bile iskrene, dobre, a tako je dirljiv bio sav izraz i odlučnosti i bojažljivosti, da se Nehljudov, kako mu se često događalo, prenio u jedan mah u njene prilike, razumio ih i požalio je.

- Ja mislim: bogati ljudi ubijaju medvjede, opijaju seljake - sve je to ružno. Zašto ne bi oni učinili dobro! Meni treba samo osamdeset rubalja. A ako nećete, meni je svejedno - izgovori srđito, shvativši kao odbijanje Nehljudov uporni i ozbiljni pogled koji nije od nje odvajao:

- Naprotiv, vrlo sam vam zahvalan što ste mi upriličili zgodu... - Kad je razumjela da on pristaje, pocrveni i ušuti. - Odmah ću donijeti - reče Nehljudov.

Iziđe u trijem i tamo zatekne druga koji je prisluškivao njihov razgovor. Nije odgovarao drugovima na šale, nego je izvadio iz kese novce i odnio joj.

- Izvolite, izvolite, ne zahvaljujte. Treba da ja zahvalim vama.

Nehljudovu je godilo sada da se sjeća svega toga; godilo mu sjećati se kako se gotovo posvadio s oficirom koji je htio da iz toga stvori ružnu šalu, kako mu je priskočio u pomoć drugi drugar i kako se zbog toga s njim prisnije združio, i kako je lov bio sretan i veselo, i kako mu je bilo lijepo kad su se po noći vraćali na željezničku stanicu. Povorka se dvoprežnih saonica u dugom se nizu, bez buke, odmicala lakim kasom uskim putem kroz šume, nekad visoke, nekad niske, s jelama koje su sasvim zasule same lepinje snijega. Kad u mraku zapali tkogod mirisavu cigaretu, sijala se crvena svjetlost. Osip, hajkač, trčao je do koljena u snijegu od saonica do saonica, pristupio im pripovijedajući o losovima koji sad hodaju po dubokim snjegovima i glođu jasikovu koru i o medvjedima koji sad u svojim gusto obraslim brlozima leže hučući na oduške toplim dahom.

Nehljudov se sjeti svega toga, a nadasve osjećaja sreće, svijesti o svojem zdravlju, snazi i bezbrižnosti. Pluća napinju bundicu, udišu studeni uzduh, na lice se osipa snijeg s grana zadjetih lučcem, tijelu je toplo, u lice bije svježa hladnoća, a u duši ti nema ni briga, ni prijekora, ni strahova ni želja. Kako je bilo lijepo! A sada? Bože moj, kako je sve to bolno i teško.

Očito je Vera Jefremovna revolucionarka i sada je zbog revolucionarnog rada u zatvoru. Mora se sastati s njom, pogotovu jer mu je obećala da će ga posavjetovati kako bi olakšao položaj Maslovoj.

L

Kad se probudio sutradan ujutro, Nehljudov se sjeti svega onoga što je bilo jučer, i bude mu strašno.

Ali uza sav taj strah odluči još čvršće nego ikada prije da nastavi što je započeo.

S tim saznanjem o svojoj dužnosti poveze se od kuće i odveze se Maslenikovu - da ga zamoli za dopuštenje da bi u zatvoru posjećivao osim Maslove još i onu staricu Menjšovu sa sinom, za koju ga je molila Maslova. Osim toga je htio da zamoli za sastanak s Bogoduhovskom koja bi mogla pomoći Maslovoj.

Nehljudov je znao Maslenikova još odavno iz puka. Maslenikov je bio tada pukovski blagajnik. Bio je najdobrodušniji, najrevniji oficir koji nije nizašto na svijetu znao niti htio da zna osim za puk i carsku porodicu. Sada ga je Nehljudov zatekao kao upravnog činovnika koji je puk zamijenio gubernijom i gubernijskom upravom. Bio se oženio bogatom, okretnom ženom koja ga je i primorala da prijeđe iz vojne službe u civilnu.

Smijala mu se i mazila ga kao svoju pripitomljenu životinju. Nehljudov je prošle zime bio jedan put kod njih, ali mu se taj par učinio tako nezanimljiv da kasnije nije odlazio ni jedan jedini put.

Maslenikov se sav zasjao kad je ugledao Nehljudova. Bilo mu je isto onako masno i crveno lice, ista gojaznost i ista krasna odjeća kao i u vojsci. Ondje je to bio uvijek čisti, po posljednjoj modi skrojeni mundir ili bluza koja mu je zaodijevala ramena i prsa. Sada je to bilo civilno odijelo sašiveno po posljednjoj modi, koje mu je isto tako zaodijevalo sito tijelo i isticalo široka prsa. Bio je u fraku činovničke uniforme. Uza svu razliku u godinama (Maslenikovu je bilo blizu četrdeset godina), oni su se tukli.

- No, dakle, hvala ti, što si došao. Hajdemo k ženi. A ja baš imam deset slobodnih minuta prije sjednice. Ta šef je otpovodio. Ja upravljam gubernijom - izgovori sa zadovoljstvom koje nije mogao da sakrije.
 - Došao sam k tebi po poslu.
 - A šta je? - iznenada, ponešto napregnute pažnje, uplašenim i ponešto oštrim tonom upita Maslenikov.
 - U zatvoru ima jedna osoba za koju se ja mnogo zanimam (na riječ »zatvor« Maslenikovu se još jače ukruti lice) te bih htio da se ne sastajem s njom u zajedničkoj prijamnoj sobi, nego u kancelariji, i ne samo u određeno vrijeme nego i češće. Rekoše mi da to zavisi od tebe.
 - Razumije se, mon cher,³⁸ ja sam pripravan da tebi učinim sve - reče Maslenikov dodirujući mu objema rukama koljena kao da želi ublažiti svoju veličanstvenost - to se može, ali vidiš, ja sam privremeni kalif.
 - Možeš li mi, dakle, dati propusnicu da se sastajem s njom?
 - To je žena?
 - Jest.
 - A zašto je zatvorena?
 - Za trovanje. Ali je ona nepravedno osuđena.
 - Evo ti, dakle, pravog suda, ils n'en font point d'autres³⁹ - reći će tko zna zašto francuski.
 - Znam, ti se ne slažeš sa mnom, ali šta ču, c'est mon opinion arrêtée⁴⁰ - priklopi iskazujući mišljenje koje je u toku godine u različitim oblicima čitao u natražnjačkom, konzervativnom listu. - Ja znam, ti ni liberal.
 - Ne znam jesam li liberal ili šta drugo - smješkajući se odgovori Nehljudov koji se čudio tomu što svi drže da on pripada nekoj partiji i da ga nazivaju i liberalom i zato što je, suđeći čovjeku, govorio da ga treba najprije saslušati, da su pred sudom svi jednaki, da ne treba uopće mučiti i tući ljude, a nipošto one koji nisu osuđeni. - Ne znam jesam li ili nisam liberal, samo znam da su današnji sudovi, kako god bili loši, ipak bolji od prijašnjih.
 - A koga si uzeo za advokata?
 - Obratio sam se Fanarinu.
 - Ah, Fanarin! - reče Maslenikov i namršti se sjećajući se kako je taj Fanarin lanske godine ispitivao njega pred sudom kao svjedoka i s najvećom ga uljudnošću pola sata izvrgavao smijehu. - Ne bih ti savjetovao da s njim imaš posla. Fanarin est un homme taré.⁴¹
 - I još bih te nešto zamolio - ne odgovarajući mu reče Nehljudov. - Vrlo davno sam poznavao jednu djevojku - učiteljicu - vrlo jadno stvorenje i sada je također u zatvoru i želi da se sastane sa mnom. Možeš li mi dati propusnicu da mogu ići k njoj.
- Maslenikov naheri malo glavu i zamisli se.
- To je politička prestupnica?
 - Jest, tako su mi kazali.

³⁸ *mon cher* (franc.) – dragi moj

³⁹ *ils n'en font point d'autres* (franc.) - oni rugo i ne rade

⁴⁰ *c'est mon opinion arrêtée* (franc.) - to je moje čvrsto uvjerenje

⁴¹ *Fanarin est un homme taré* (franc.) - Fanarin je ozloglašen čovjek

- No, vidiš, sastanci s političkim prestupnicima dopuštaju se samo rođacima, ali će tebi dati opću propusnicu. Je sais que vous n'abusez pas⁴²... - Kako se zove Ona? tvoja protegée⁴³... Bogoduhovska? Elle est jolie?⁴⁴

- Hideuse.⁴⁵

Maslenikov ne odobravajući zaklina glavom, priđe stolu i napiše žustro na papir s tiskanim natpisom: »Donosiocu, knezu Dmitriju Ivanoviču Nehljudovu, dopuštam da se u kaznioničkoj kancelariji sastaje s građankom Maslovom koja se nalazi u zatvoru, a isto tako i s vidaricom Bogoduhovskom« - dopiše on i našara širok potpis.

- Vidjet ćeš, dakle, kakav je ondje red. A vrlo je teško održavati tamo red jer je zatvor prenatrpan osobito onima koje otpravljaju u progonstvo, ali ja ipak pazim strogo i vodim sve to. Vidjet ćeš - ondje im je vrlo dobro i oni su zadovoljni. Samo treba znati postupati s njima. Evo ovih je dana bila neugodna zgoda - nepokornost. Drugi bi to držao za bunu i unesrećio bi mnoge. A kod nas je prošlo sve vrlo lijepo. Potrebno je s jedne strane brižljivost, a s druge čvrsta vlast - reče on stišćući bijelu, punu pesnicu s tirkizovim prstenom, koja se promaljala iz bijelog krutog rukava na košulji sa zlatnom zaponkom - brižljivost i čvrsta vlast.

- Ali ja to ne znam - odgovori Nehljudov. - Bio sam ondje dva puta i strašno mi je bilo teško.

- Znaš li šta? Treba da se sprijateljiš s groficom Pasek - nastavi Maslenikov koji je postao razgovorljiv. - Ona se sva odala tom poslu. Elle fait beaucoup de bien.⁴⁶ Njenom zaslugom, a možda i mojom, reći će bez lažne skromnosti, pošlo nam je za rukom da se sve promijeni, i da se promijeni tako da više nema onih strahota kojih je bilo prije, pa je nije ondje upravo dobro. Vidjet ćeš, dakle. Eto Fanarin, ja ga ne poznam lično, a i po mojem društvenom položaju ne sastaju se naši putovi, ali on je zaista loš čovjek, a usuđuje se da govori pred sudom takve stvari, takve stvari...

- Pa, hvala ti - reče Nehljudov kad je uzeo spis te i ne posluša do kraja nego se oprosti sa svojim bivšim drugom.

- A nećeš da odeš do moje žene?

- Neću, ispričaj me, sad nemam vremena.

- Ta kako, neće ti ona oprostiti - govorio je Maslenikov ispraćajući druga do prvog odmrališta na stubama, kako je isprao ljude koji nisu od prve važnosti, nego od druge važnosti, a u te ubrajaо Nehljudova. - Ta izvoli se navratiti barem na časak.

Ali Nehljudov ostade čvrst, pa dok su mu lakaj i vratar priskakivali, davali mu kaput i palicu i otvarali vrata pred kojima je stajao spolja redar, Nehljudov odgovori da sada ne može nikako.

- Pa, dakle, izvoli u četvrtak. To je njen prijamni dan. Kazat će joj - dovikne mu Maslenikov sa stepenica.

⁴² *Je sais que vous n'abusez pas* (franc.) – znam da nećete zloupotrebiti

⁴³ *protegée* (franc.) - štićenica

⁴⁴ *Elle est jolie?* (franc.) - Je li lijepa?

⁴⁵ *hideuse* (franc.) - nakaza

⁴⁶ *Elle fait beaucoup de bien* (franc.) – Ona čini mnogo dobra

LI

Toga istog dana, ravno od Maslenikova, odvezao se Nehljudov u kaznionicu i uputio se u nadzornikov stan koji je već znao. Opet su se čuli oni isti, kao i tada, zvuci s lošeg fortepiana, ali sada nije svirana rapsodija nego Clementijeve etide, također s neobičnom snagom, razgovjetnošću i brzinom. Otvori mu sobarica povezana oka i reče da je kapetan kod kuće te uvede Nehljudova u mali salon s divanom, stolom i s opaljenim ružičastim papirnim zasjenkom na velikoj svjetiljki, koja je stajala na vunenom izvezenom ubrusiću. Iziđe glavni nadzornik izmučena, tužna lica.

- Molim pokorno, šta je po volji? - zapita on zakopčavajući srednje dugme na svojem mundiru.
- Bio sam upravo kod vicegubernatora, i evo propusnice - reče Nehljudov dajući spis. - Želio bih da vidim Maslovu.
- Maslovu? - uzvrati pitanje nadzornik koji ga nije razumio od glazbe.
- Maslovu.
- No, da! No, da!

Nadzornik ustane i pristupi vratima kroz koja su dopirale Clementijeve rulade.

- Marusja, počekaj bar malko - reče joj glasom po kojem se je vidjelo da je ta muzika ljuta nevolja njegova života - ne čuje se ništa.

Fortepiano ušuti, začuju se nezadovoljni koraci i neko proviri na vrata.

Nadzornik kao da mu je odlanulo što se prekinula glazba, zapuši debelu cigaretu slaba duhana i ponudi Nehljudova. Nehljudov odbije.

- Ja bih, dakle, želio da vidim Maslovu.
- Nezgodno je da sada vidite Maslovu - odgovori nadzornik.
- Zašto?
- Pa tako, vi ste sami krivi - malo se nasmiješi i odvrati nadzornik. - Nemojte njoj samoj, kneže, davati novaca. Ako želite, dajte meni. Sve će biti njeno. A juče ste joj zacijelo dali novaca, pa ona dobavila pića - ne može se nikako iskorijeniti to zlo - i danas se opila sasvim da je čak i bjesnila.
- Zar zaista?

- Dabome - mora sam i da upotrijebim stroge mjere - premjestio sam je u drugu ćeliju. Inače je ona mirna žena, ali vas molim da joj ne dajete novaca. Takav je to svijet...

Nehljudov se živo sjeti jučerašnjeg i opet mu bude strašno.

- A Bogoduhovsku, političku, mogu da vidim? - zapita Nehljudov pošto je pošutio.
- Pa to se može - odgovori nadzornik.
- No, šta bi ti? - obrati se djevojčici od pet-šest godina, koja je došla u sobu i uputila se ocu, ali glavu okrenula tako da nije skidala očiju s Nehljudova. - Eto ćeš pasti - reče nadzornik smješkajući se kad je djevojčica, ne gledajući pred se, zapela za ćilimac i pritrčala ocu.
- Ako, dakle, mogu, ja bih da odem.
- Izvolite, možete - reče nadzornik te zagrlji djevojčicu koja je još vazda gledala u Nehljudova, ustane, nježno ukloni djevojčicu i iziđe u predsoblje.

Nije nadzornik bio dospio ni da obuče kaput koji mu je dala povezana djevojka ni da izide na vrata, a opet zažuborile razgovijetne rulade Clementijeve.

- Bila je na konzervatoriju, ali su tamo neredi. A velik je talenat - reći će nadzornik silazći niza stepenice. - Želi da istupa na koncertima.

Nadzornik i Nehljudov dođoše pred zatvor. Vratašca se otvore onog trena kad se približio nadzornik. Stražari su ga salutirajući pratili očima. U pred soblju se sretoše sa četiri čovjeka napola obrijanih glava, koji su nosili čabrice s nečim, i svi se skunjili kad su smotriili nadzornika. Jedan se osobito zgurio i mrko se namrštil, a crne mu se oči zablistale.

- Razumije se, talenat treba usavršavati, ali je to, znate, teško u malenu stanu - nastavi nadzornik razgovor, a nije ni pazio na te uznike, nego umornim koracima vukao noge i otišao s Nehljudovom u zbornu sobu.

- Koga želite da vidite - zapita nadzornik.

- Bogoduhovsku.

- To je iz kule? Morat ćete da počekate - obrati se on Nehljudovu.

- A ne bih li dotle mogao vidjeti uznike Menjšove - mater i sina, koji su okrivljeni za palež?

- To su oni iz 21. ćelije. Pa možete ih vidjeti.

- A ne bih li mogao da vidim Menjšova u njegovoj ćeliji.

- Ta mirnije vam je u zbornoj sobi.

- No meni je zanimljivo.

- Baš ste i našli što je zanimljivo.

U taj mah izide na pokrajna vrata gizdelin oficir, nadzorni kov zamjenik.

- Evo odvedite kneza u ćeliju Menjšovu. Ćelija 21. - reče nadzornik zamjeniku - a zatim u kancelariju. A ja ću nju zovnuti. Kako se zove?

- Vera Bogoduhovska - odgovori Nehljudov.

Nadzornikov zamjenik bio je bjelokos, mlad oficir nacrnjenih brkova od kojega se širio miris cvjetne kolonjske vodice.

- Izvolite - obrati se on Nehljudovu prijazno se smiješći. - Zanima li vas naš zavod?

- Jest, zanimam se za toga čovjeka koji je, kako su mi govorili, sasvim nevin dopao ovama.

Zamjenik slegne ramenima.

- Da, to se događa - reče spokojno, propuštajući uljudno gosta ispred sebe u široki smradni hodnik. - Događa se i da oni lažu. Izvolite.

Vrata su na ćelijama bila pootvarana i nekoliko je uznika bilo u hodniku. Tek primjetljivo klimajući glavom stražarima i ispod oka gledajući uznike, koji su se pripijali uza zidove i odlazili u svoje ćelije ili ispružajući ruke uz šavove zaustavljeni se na vratima i vojnički ispraćali očima starješinu, provede zamjenik Nehljudova kroz jedan hodnik i dovede pred drugi hodnik s lijeve strane, koji je bio zatvoren željeznim vratima.

Taj je hodnik bio još mračniji i još smradniji od prvoga. U hodnik su s objiju strana vodila vrata, zaključana katancima. Na vratima su bile rupe, takozvane »očice«, po pol vrška u promjeru. Na hodniku nije bilo nikoga, osim starčića stražara, tužna, namrštena lica.

- U kojoj je ćeliji Menjšov? - zapita nadzornikov zamjenik.

- Osma naljevo.

- I jesu li ove zapremljene? - zapita Nehljudov.

- Sve su zapremljene osim jedne.

LII

- Smijem li pogledati? - zapita Nehljudov.

- Izvolite - s prijaznim smiješkom odgovori zamjenik i uzme nešto pitati stražara. Nehljudov zaviri u jedan otvor - tamo je brzo koračao gore-dolje visok, mlad čovjek, u samoj rubenini, male crne bradice; kad je čuo šuškanje na vratima, uzgledao, namrgodio se i nastavio koračati.

Nehljudov zaviri na drugi otvor. Oko mu se susretne s drugim okom, uplašenim, krupnim, koje je gledalo na rupicu, i on se brže odmakne. Kad je zavirio na treći otvor, smotri čovuljka vrlo malena rasta, koji se zgradio i spava na krevetu, a glavu pokrio haljom. U četvrtoj je ćeliji sjedio blijed čovjek široka lica, nisko oborio glavu a nalaktio se na koljena. Kad je čuo korake, digao taj čovjek glavu i pogledao. Po svem mu je licu, osobito u krupnim očima, bio izraz beznadne tuge. Nije ga očito zanimalo da dozna tko mu gleda u ćeliju. Gledao tko mu drago, on se očito ni od koga ne nada nikakvu dobру. Nehljudovu bude strašno; prestade da zavirkuje i pristupi 21, Menjšovljevoj ćeliji. Stražar otključa katanac i otvori vrata. Mlad, dugovrat, žilav čovjek dobrih okruglih očiju i male bradice stajao je uz ležaj i uplašena lica brzo oblačio halju i gledao one što ulaze. Osobito su prenerazile Nehljudova dobre okrugle oči kako pitajući uplašeno lete s njega na stražara, na zamjenika i natrag.

- Evo, gospodin hoće da te ispita o tvojoj stvari.

- Zahvaljujem pokorno.

- Da, pripovijedali su mi o vašoj stvari - reći će Nehljudov kad je ušao duboko u ćeliju i stao pred prljavi prozor s rešetkom - i htio bih da čujem od vas samoga.

Menjšov priđe također prozoru i uzme odmah pripovijedati, isprva plaho zirkajući na nadzornikova zamjenika, zatim sve hrabrije i hrabrije. A kad je zamjenik otišao iz ćelije u hodnik da tamo izda neke naloge, ohrabrio se sasvim. To je pripovijedanje, po jeziku i manirima, bilo pripovijedanje najprijestijeg, dobrog seljačkog momka, i Nehljudovu je bilo osobito neobično slušati to pripovijedanje iz usta uznika u sramotnoj odjeći i u zatvoru. Nehljudov je slušao a ujedno promatrao i niski ležaj sa slamnjačom, i prozor s debelom željeznom rešetkom, i prljave, vlažne i zamazane zidove, i jadno lice i figuru nesretnog, iznakaženog seljaka u domaćoj obući i uzničkoj halji i sve ga je hvatala veća te veća tuga, nije htio vjerovati da je istina ono što pripovijeda taj dobrodušni čovjek - takva je bila strahota i misliti da bi ljudi mogli nizašto, jedino zato što su njemu samomu učinili nažao, zgrabiti čovjeka, obući mu uzničku odjeću i smjestiti ga na to strašno mjesto. Još bi veća strahota bila misliti da bi ta istinita pripovijest, uz takvo dobrodušno lice, bila prijevara i izmišljotina. Pripovijest se sastojala u tom da mu je krčmar državne gostionice brzo iza ženidbe preoteo ženu. On je svuda tražio pravdu. Svuda je krčmar potkupljivao starještine i njega su oslobođali, jedanput je silom odveo ženu, a ona mu sutradan utekla. Onda je došao i zahtijevao svoju ženu. Krčmar mu rekao da tu nema njegove žene (a on ju je vidio kad je ulazio) i naredi mu neka odlazi. On nije otišao. Krčmar ga sa slugom istukao do krvi, a sutradan je krčmaru planulo stanje. Okrivili su njega i mater, ali on nije potpalio, jer je bio kod kuma.

- I zaista nisi potpalio?

- Nije mi, gospodine, bilo ni nakraj pameti. Nego je on, zlotvor moj, potpalio valjda sâm. Kazivali su da je tek bio osigurao. A mene su i mater objedili jer smo bili kod njega, prijetili mu. Istina je, izgrdio sam ga tada, nije mi otrpjelo srce. Ali potpaljivo nisam. Nisam ni bio ondje kad je buknuo požar. A on je to namjerice učinio onaj dan kad smo kod njega bili ja i mati. Sam je potpalio radi osiguranja, a objedio nas.

- Zar zbilja?

- Istina je: govorim, gospodine, kao pred bogom. Smilujte mi se kao otac rođeni! - htjede da se pokloni do zemlje, i Nehljudov ga zadrži silom. - Izbavite me, ja ginem nizašto - nastavi. I odjednom mu se zatrzali obrazi, on zaplače, zasuče na halji rukav i počne rukavom prljave košulje brisati oči.

- Jeste li svršili? - zapita nadzornikov zamjenik.

- Jesam. Nemojte, dakle, klonuti, uradit čemo što se može - reče Nehljudov i izide. Menjšov je stajao na vratima tako da ga je stražar odgurnuo vratima kad ih je zatvarao. Dok je stražar zaključavao katanac na vratima, gledao je Menjšov kroz rupu na vratima.

LIII

Kad se vraćao širokim hodnikom (bilo je vrijeme objedu i ćelije su bile otvorene) između ljudi koji su ga požudno promatrali, Nehljudova je obuzimao neobičan osjećaj i smilovanje za te ljude u zatvoru, i strava i nedoumica zbog onih koji su ih zatvorili i drže tu, i nekud se stidio sam sebe što mirno promatra to.

U jednom hodniku utrči netko u ćeliju lupkajući obućom, a odande izidu ljudi i stanu Nehljudovu ukraj puta klanjajući mu se.

- Naložite, vaše blagorođe... ne znam kako bih vam govorio da kakogod oslobođe nas.

- Ja nisam starješina, ja ne znam ništa.

- Svejedno, kažite komu, starješinama - reče zlovoljan glas. - Nismo ništa skrivili, ginemo već drugi mjesec.

- Kako? Zašto? - zapita Nehljudov.

- Pa, eto, zatvorili su nas. Sjedimo već drugi mjesec, i sami ne znamo zašto.

- Istina je, to je slučajno - reći će nadzornikov zamjenik - uhvatili su te ljude jer nemaju putnica, i trebalo je da budu otpravljeni u guberniju, a tamo je izgorjela kaznionica i gubernijska nam uprava javila neka ih ne šaljemo. Razaslali smo, dakle, sve ljude iz drugih gubernija, a ove držimo.

- Šta, samo zato? - zapita Nehljudov i stane na vratima.

Gomila od četrdesetak ljudi, svi u uzničkim haljama, okruži Nehljudova i zamjenika. U jedan mah progovori nekoliko glasova. Zamjenik ih zadrži:

- Neka govoriti kojegod sâm.

Iz sviju se izdvaja visok, naočit seljak od pedeset godina. On razjasni Nehljudovu da su svi oni protjerani i zatvoreni u kaznionicu zato što nisu imali putnica. A putnice su imali, samo im je za koje dvije nedjelje bio protekao rok. Svake je godine bilo takvih putnika kojima je protekao rok, i nikoga se nije progonilo, a sad ih uhvatili, i eto ih već drugi mjesec drže tu kao prestupnike.

- Mi smo svi zidari, svi iz jednog artela.⁴⁷ Kažu da je u guberniji izgorjela kaznionica. Pa mi to nismo skrivili. Smilujte se, za ime božje!

Nehljudov je slušao i gotovo nije razumio to što govori stari naočiti čovjek, jer mu je svu pažnju bila zaokupila velika, tamnosiva, mnogonoga uš koja je puzala naočitom zidaru između dlaka po obrazu.

- Ta kako to? Zar jedino zato? - govorio je Nehljudov obraćajući se nadzorniku.

- Jest, trebalo bi da se otprave i nastane u svojim mjestima - odgovori zamjenik.

Tek što je završio nadzornik, progura se iz gomile malen čovječuljak, također u uzničkoj halji, i strašno kreveljeći ustima poče da govori o tom da ih ovdje strašno muče nizašto.

- Gore nego pse... - započe on.

- No, no, nemoj da govorиш što ne treba, nego šuti jer, inače, znaš...

- Šta treba da znam - očajno progovori mali čovječuljak. - Zar smo mi skrivili išta?

- Da si šutio! - zavikne starješina i mali čovječuljak ušuti.

»Ta šta je to?« - govorio je sebi Nehljudov kad je izlazio iz ćelija kao da ga kroz redove progoni stotina očiju tih uznika koji izviruju na vrata i koji ga presreću.

- Zar zaista drže baš tako nevine ljude? - izgovori Nehljudov kad iziđoše iz hodnika.

- A šta bi se radilo? Ali i oni lažu mnogo. Kad ih sluštate, svi su nevini - govorio je nadzornikov zamjenik.

- Ta ovi i nisu skrivili ništa.

- Ovi, recimo, nisu. No vrlo je iskvaren svijet. Bez strogosti se ne može. Ima takvih vraških tipova da im ne valja vjerovati ni kad spavaju. - Eto, juče smo morali da kaznimo dvojicu.

- Kako da kaznite? - zapita Nehljudov.

- Kaznili smo ih šibama, po propisu...

- Ta tjelesna je kazna dokinuta.

- Nije za one koji su lišeni svojih prava. Oni su podvrgnuti.

Nehljudov se sjeti svega što je bio juče dok je čekao u trijemu i shvati da se kazna izvršavala baš u ono vrijeme dok je čekao, i njega silom zaokupio onaj osjećaj radoznalosti, tuge, nedoumice i moralnoga gađenja, koje je prelazilo gotovo u fizičko gađenje, a zaokupljalo ga i prije, ali nikad s tolikom silinom.

Ne slušajući nadzornikova zamjenika i ne gledajući oko sebe, izide žurno iz hodnika i uputi se u kancelariju. Nadzornik je bio u hodniku, a kako je bio zabavljen drugim posлом, zaboravio je da pozove Bogoduhovsku. Tek kad je Nehljudov ušao u kancelariju, sjeti se da je obećao da će je pozvati.

- Odmah ću poslati po nju, a vi sjedite dotle - reče.

⁴⁷ Artel je bila zajednica obrtnika, neka vrst zadruge.

LIV

Kancelarija se sastojala od dviju soba. U prvoj sobi, s velikom ogoljelom peći i dva prljava prozora, stajala je u jednom kutu crna mjera za mjerjenje visine uznika; u drugom je kutu visio - obični pribor u mučilištima - velik lik Kristov. U toj je prvoj sobi stajalo nekoliko strażara. A u drugoj je sobi sjedilo uza zidove i u odjelitim grupama, ili po dvoje, dvadesetak muškaraca i žena i tiho se razgovarali. Kraj prozora je stajao pisaći stol.

Nadzornik sjedne za pisaći stol i ponudi Nehljudovu stolicu koja je stajala do stola. Nehljudov sjedne i počne promatrati ljude u sobi.

Prije sviju zaokupio mu je pažnju mlad čovjek u kratku žaketiću, ugodna lica, koji je stajao pred vremešnom već ženom crnih obrva te joj nešto govorio vatreno i razmahujući rukama. Do njega je sjedio čovjek, starac s modrim naočarima, i nepomično slušao držeći za ruku mladu ženu u uzničkoj odjeći, koja mu je nešto pripovijedala. Dječak, realac ukočena, uplašena izraza na licu netremice je gledao u starca. Nedaleko od njih, u kutu, sjedio je zaljubljen par: ona, kratke kose i energična lica, bjelokosa, milolika, sasvim mlađahna djevojka u modroj odjeći; on, finih crta u licu i kovrčave kose, lijep mladić u gumiранu kaputiću. Sjedili su u kutu i šaputali izvan sebe od ljubavi. A najbliže stolu sjedila je žena u crnoj haljini, očito mati, i gledala razrogačenim očima u mладa čovjeka, sušćava izgleda, u isto onakvoj jaki i htjela da kaže nešto, ali od suza nije mogla izgovoriti: i započinjala je i zastajala. Mladić je držao u rukama novčanicu i, očito ne znajući šta bi radio, srdita je lica savijao i gužvao. Do njih je sjedila puna, rumena, lijepa buljooka djevojka, u sivoj haljini i pelerini. Sjedila je uz rasplakanu majku i nježno je gladila po ramenu. Sve je bilo lijepo na toj djevojci: i velike bijele ruke, i kovrčava ošišana kosa, i jaki nos i usne, ali glavni čar njena lica bile su smeđe, ovnovske, dobre, iskrene oči. Lijepe joj se oči otrole s materina lica u onaj čas kad je ušao Nehljudov i sastale se s njegovim pogledom. Ali odmah se odvratila i počela govoriti nešto materi. Nedaleko od zaljubljenog para sjedio je crn, kosmat čovjek, mrka lica i srdito govorio nešto golobradu posjetiocu koji je bio nalik na škopca.

Nehljudov sjedne do nadzornika te je s napetom radoznalošću gledao oko sebe.

Zabavio ga je čuslav dječačić koji mu je pristupio i tananim ga glasićem zapitao:

- A koga čekate vi?

Nehljudov se začudi pitanju, ali kad je pogledao dječaka i smotrio ozbiljno, misaono lice i pažljive, žive oči, odgovori mu ozbiljno da čeka znanicu.

- A je li vam ona sestra? - zapita dječak.

- Ne, nije mi sestra - odgovori u čudu Nehljudov. - A s kim si ti ovdje? - zapita on dječaka.

- Ja sam s mamom. Ona je politička - odgovori dječak.

- Marja Pavlovna, uzmite Kolju - reći će nadzornik kojemu se valjda Nehljudovljev razgovor s dječakom učinio protuzakonitim.

Marja Pavlovna, ona ista lijepa djevojka ovnovskih očiju, koja je bila zaokupila Nehljudovljevu pažnju, ustane u sav svoj visoki rast i snažnim, širokim, gotovo muškarčkim korakom pristupi Nehljudovu i dječaku.

- Je li vas pitao tko ste vi? - zapita Nehljudova, blago se smješkajući i otvoreno mu gledajući u oči, tako bezazleno kao da i ne može biti sumnje o tom da je ona sa svima bila, jest i mora da bude u prijustom, prijaznom, bratskom odnosu.
- On bi sve da zna - reče ona i sva se nasmiješi dječaku u lice takvim dobrim, milim osmijehom da su se i dječak i Nehljudov - obojica i nehotice osmjehnuli njenu smiješku.
- Jest, pitao me komu sam došao?
- Marja Pavlovna, ne smijete razgovarati s nepoznatim osobama. Ta vi to znate - primijeti nadzornik.
- Dobro, dobro - odgovori ona, uhvati velikom svojom bijelom rukom ručicu Kolje i vrati se majci onog suščavoga.
- A čiji je taj dječak? - zapita sad Nehljudov nadzornika.
- Jedne političke prestupnice, on se rodio u kaznionici - odgovori nadzornik nekako zadovoljno kao da pokazuje rijetkost u svojem zavodu.
- Zar?
- Jest, sad eto odlazi s majkom u Sibiriju.
- A ta djevojka?
- Ne mogu da vam odgovorim - reče nadzornik slijezući ramenima.
- No evo i Bogoduhovske.

LV

Na stražnja vrata izide vrckavim hodom malena, ošišana, mršava, žuta Vera Jefremovna - u koje su bile prekrupne, dobre oči.

- Hvala što ste došli - reče stišćući Nehljudovu ruku. - Sjetili ste se mene? Sjednimo!
- Nisam mislio da će vas zateći ovdje.
- O, meni je krasno, tako dobro, tako dobro, da i ne želim bolje - govorila je Vera Jefremovna kao i uvijek uplašeno gledajući svojim prekrupnim, dobrim, okruglim očima u Nehljudova i vrteći žutim, tankim, pretankim, žilavim vratom koji se promaljao izjadne, zgužvane i prljave ogrlice na bluzi.

Nehljudov je stade ispitivati kako je zapala u taj položaj. Odgovarajući mu, uze ona vrlo živo da pripovijeda o svojoj stvari. Govor joj je bio pun stranih riječi o propagandi, o grupama, sekcijama i podsekcijama za koje su, kako je bila uvjerena, svi znali, a Nehljudov nije nikad ni čuo za njih.

Pripovijedala mu je očito potpuno uvjerena da mu je vrlo zanimljivo i ugodno znati sve tajne »Narodne volje«.⁴⁸ A Nehljudov joj gledao jadni vrat, rijetku, zamršenu kosu i čudio se zašto je ona sve to činila i pripovijedala. Sažalila mu se, ali nipošto onako kako mu se sažalio seljak Menjšov, u koga bijahu ruke i lice pobijeljeli kao u krumpirske klince, a koji je bez ikakve krivice sjedio u smradnom zatvoru. Najzalije mu je bilo nje zbog te očite zbrke što joj je u glavi. Očito je držala sebe za junakinju i razmetala se pred njim, te mu se zato i bila toliko sažalila. Tu crtlu razmetanja video je Nehljudov u nje i u još nekoliko

⁴⁸ Tajna politička organizacija »Narodna volja«

osoba u toj sobi. Dolazak je njegov privukao pažnju, i on je osjećao da su ponešto drugačije radili ono što su radili zato što je on bio tu. Ta se crta opažala i na mladom čovjeku s gumiranim kaputićem, i na ženi u uzničkoj haljini, i čak na zaljubljenom paru. Nije te crte bilo jedino na sušičavom mladiću, na krasotici ovnovskih očiju i na kosmatom čovjeku upalih očiju, koji je razgovarao s mršavim, golobradim čovjekom sličnim škopcu.

Stvar o kojoj je Vera Bogoduhovska htjela da govori s Nehljudovom sastojala se u tom da je njen drugarica, Šustova, koja i nije pripadala u njihovu podgrupu, kako se izražavala, bila prije pet mjeseci uhićena zajedno s njom i strpana u Petropavlovsku tvrđavu jedino zato što su kod nje našli knjige i papire koji su joj bili predani na čuvanje. Vera Jefremovna je držala sebe donekle krivom što je zatvorena Šustova te je molila Nehljudova, koji ima veze, neka učini sve što može da bi se ona oslobođila. Druga stvar za koju je molila Bogoduhovska sastojala se u tom da bi se Gureviču, koji je zatvoren u Petropavlovskoj tvrđavi, isposlovalo dopuštenje da se viđa s roditeljima i da dobiva znanstvene knjige koje su mu potrebne za njegov naučni rad.

Nehljudov odgovori da će tu teško moći išta uraditi ali obeća da će učiniti sve što može kad bude u Petrogradu.

O sebi je ispričala Vera Jefremovna kako se, svršivši primaljski tečaj, združila se strankom »narodovoljaca« i radila s njima. Isprva je sve teklo dobro, pisali su proklamacije, vršili propagandu po tvornicama, ali zatim uhitili jednu istaknutu ličnost, pronašli spise i počeli da ih hvataju sve.

- Uhvatili i mene, i evo me sad šalju u progonstvo... - završi ona svoju priču. - Ali to nije ništa. Osjećam se izvrsno, olimpijski samosvjesno - reče i nasmiješi se žalosno.

Nehljudov upita za djevojku ovnovskih očiju. Vera Jefremovna mu pripovjedi da je to generalska kći, odavno je već u revolucionarnoj stranci i dopala je ovamo zato što je primila na sebe da je pucala na žandara. Živjela je u konspirativnom stanu u kojem je bio tiskarski stalak. Kad je po noći došla premetačina, odlučiše stanari u tom stanu da se brane, pa ugasili svjetlost i stali da uništavaju sve što ih tereti. Redari provalili, i onda je jedan od zavjerenika opalio i smrtno ranio žandara. Kad su stali ispitivati tko je ispalio, ona će reći da je pucala ona, premda nije nikad u ruci držala revolver i ne bi ubila ni pauka. I tako je i ostalo. A sad odlazi na robiju.

- Altruistička, dobra ličnost... - odobravajući reče Vera Jefremovna.

Treća stvar o kojoj je htjela da govori Vera Jefremovna ticala se Maslove. Znala je, kao što su i svi znali u zatvoru, život Maslove i Nehljudovljev odnos prema njoj, te ga je savjetovala neka uznastoji da je premjeste među političke prestupnike ili bar za dvorkinju u bolnicu gdje sad ima osobito mnogo bolesnika i treba posluge.

Nehljudov joj zahvali za savjet i reče da će uznastojati okoristiti se time.

LVI

Njihov razgovor prekide nadzornik koji je ustao i izjavio da se završilo vrijeme sastančima i da se treba razići. Nehljudov ustane, oprosti se s Verom Jefremovnom i ode do vrata, na njima stane da vidi šta će biti.

- Gospodo, vrijeme je, vrijeme! - govorio je nadzornik čas ustajući, čas opet sjedajući.

Nadzornikov zahtjev izazvao je u onih što su se nalazili u sobi, i u uznika i u posjetilaca, samo osobitu živahnost, ali nitko nije ni mislio da ode. Neki poustajali i govore stojeći.

Neki sjede i dalje razgovaraju. Neki se počeli oprštati i plakati. Osobito je dirljiva bila mati sa suščavim sinom. Mladić je sve okretao novčanicu, a lice mu bivalo sve ljuće i ljuće toliko se silno upinjao da se ne zarazi materinim osjećajem. A mati, kad je čula da joj se valja oprostiti, pala mu na rame i ridala šmrcajući. Djevojka ovnovskih očiju - Nehljudov je nehotice pazio na nju - stajala je pred materom koja je ridala i govorila joj nešto da je umiri. Starac s modrim naočarima stajao je, držao kćer za ruku i klimao glavom na ono što ona govorila. Mladi zaljubljenici ustali i držali se za ruke te šuteći gledali jedno drugome u oči.

- Eto, ovi se jedini vesele - reče pokazujući na mladi pa i mladić u kratku žaketiću koji je stajao uz Nehljudova i isto kao i on gledao kako se oprštaju.

Kad su zaljubljenici, mladić u gumiranu kaputiću, i bjelokosa milolika djevojka, osjetili na sebi pogled Nehljudova i mladoga čovjeka, ispruže ukliještene ruke, trgnu se unazad i smijući se počnu se vrtjeti.

- Večeras će se vjenčati ovdje u kaznionici, i ona odlazi s njim u Sibiriju - reći će mladi čovjek.

- A šta je on?

- Robijaš. Oni se, doduše, vesele, ali je nekako prebolno slušati - priklopi mladić u žaketu slušajući kako rida mati suščavoga.

- Gospodo! Molim, molim! Nemojte me siliti da se latim strogih mjera - govorio je nadzornik i nekoliko puta ponavlja jedno te isto. - Molim, te molim - govorio je mlako i nedodlučno. - Ta šta je to? Vrijeme je već odavno. Ta ne može se tako. Ja govorim posljednji put - govorio je nujno, čas paleći, čas gaseći svoju marylandsku cigaretu. Bilo je očito, ma kako vješti, stari i navadni bili razlozi koji dopuštaju nekim ljudima da drugima čine zlo, a oni ne osjećaju da su odgovorni za zlo, da nadzornik ipak nije mogao da ne bude svjestan o tom da je on jedan od krivaca tomu jadu što izbjiga u ovoj sobi; i njemu je, vidi se, bilo strahovito teško.

Naposljetu se uznici i posjetioci stadoše razilaziti: jedni na nutarnja, drugi na vanjska vrata. Prođoše muškarci u gumenim kaputićima, i suščavi, i crni kosmati; otišla je i Marja Pavlovna s dječakom, koji se rodio u kaznionici.

Stadoše izlaziti i posjetioci. Otišao teškim hodom starac s modrim naočarima, za njim otišao i Nehljudov.

- Jest, čudan red - kao da nastavlja prekinuti razgovor, reći će razgovorljivi mladić kad je s Nehljudovom silazio niza stepenice. - Hvala još bogu, kapetan je dobar čovjek, ne drži se propisa. Svi mogu da se razgovore da im odlane u duši.

Kad je Nehljudov, u razgovoru s Medincevom - tako se predstavio razgovorljivi mladić - sišao u trijem, pristupi im nadzornik umorna lica.

- Ako, dakle, želite da se sastanete s Maslovom, izvolite sutra - reče očito želeći da bude ljubazan s Nehljudovom.

- Vrlo dobro - odgovori Nehljudov i požuri se da izide.

Strahovite su bile muke očito nevinog Menjšova - i nisu toliko tjelesne muke njegove koliko ona nedoumica, ona nevjera u dobro i u boga, koju je morao osjećati kad gleda okrugne ljude koji ga muče bez razloga; strahovito je bilo sramoćenje i muke, na koje su udarali stotine tih ljudi koji nisu ništa skrivili, jedino zato što u spisima piše što ne valja; strahoviti su ti zaluđeni nadglednici zaposleni mučenjem svoje braće i uvjereni da rade dobar i važan posao. Ali najstrahovitijim mu se činio taj već stari bolesni a dobri nadzor-

nik koji mora da rastavlja mater od sina, oca od kćeri, isto takve ljude kakav je on sam i njegova djeca.

»Čemu to?« - pitao je sebe Nehljudov i osjećao sada u najvećoj mjeri ono duševno gađenje koje prelazi u fizičko što ga je on svagda osjećao u kaznionici, i nije nalazio odgovora.

LVII

Sutradan se odveze Nehljudov advokatu i obavijesti ga o slučaju Menjšovih i zamoli ga da se primi njihove obrane. Advokat ga sasluša i odgovori da će pregledati stvar, pa ako je tako kako Nehljudov veli, što je vrlo vjerojatno, to će se on bez ikakve nagrade prihvati obrane. Nehljudov pripovjedi advokatu, između ostalog, kako u zatvoru drže zbog nesporazuma sto trideset ljudi i zapita od koga zavisi to, tko je kriv. Advokat posuti očito žečeći da da tačan odgovor.

- Tko je kriv? Nitko - odgovori on odlučno. - Kažite tužiocu - on će kazati da je kriv gubernator, kažite gubernatoru, on će kazati da je kriv tužilac. Nitko nije kriv.
- Idem odmah Maslenikovu i kazat ču mu.
- No, to ne koristi - odvrati advokat smješkajući se. - On je takav - nije vam rođak i nije prijatelj? - on je takav, dopustite da reknem, bukvan, a ujedno lukavo živinče.

Nehljudov se sjeti šta je Maslenikov govorio o advokatu, ne odgovori ništa, oprosti se i odveze se Maslenikovu.

Nehljudov je morao Maslenikova da zamoli za dvije stvari, za Maslovu, da bude premještena u bolnicu i za onih sto i trideset ljudi bez putnika, koje nevine drže u zatvoru. Kliko mu je god teško bilo moliti čovjeka kojega ne cijeni - to je bio jedini način da postigne svrhu, te je morao da to učini.

Kad se dovezao Maslenikovu pred kuću, spazi Nehljudov pred ulazom nekoliko ekipaža: droški, kočija i karuca i sjeti se da je baš danas onaj prijamni dan Maslenikovljeve žene na koji ga je on pozvao. U onaj mah, kad se Nehljudov dovezao pred kuću, stajala je pred ulazom jedna kočija i lakaj s kokardom na cilindru i s pelerinom, s ulaznog je, praga smještao u kočiju damu koja je bila prihvatile svoju povlaku i otkrila crne, tanke zaglavke u cipelicama. Među ekipažama koje su već stajale prepoznao je zatvoreni landau Korčaginih. Sijedi, rumeni kočijaš smjerno i prijazno skine šešir kao osobito poznatom gospodinu. Nije Nehljudov ni dospio da zapita vratara gdje je Mihail Ivanovič (Maslenikov), a on se već javio na stepenicama pokrivenim sagom ispraćajući vrlo uglednog gosta, takva kojeg ne prati samo do odmorišta na stubama nego do samog izlaza. Taj je vrlo ugledni gost, vojno lice, silazeći govorio francuski o lutriji u korist skloništima što se priređuje u gradu te je iznio mišljenje da je to lijep posao za dame: »I one se vesele, i novci se skupljaju!«

- Qu'elles s'amusent et que le bon Dieu les bénisse⁴⁹ - A, Nehljudove, zdravo! Nekako vas davno nisam vidio - pozdravi on Nehljudova. - Allez présenter vos devoirs à Madame.⁵⁰ I Korčagini su tu. Et Nadine Bukshevdén. Toutes les jolies femmes de la ville⁵¹ -

⁴⁹ *Qu'elles s'amusent ...* (franc.) - Neka se zabavljaju i neka ih dobri bog blagoslovi

⁵⁰ *Allez présenter vos devoirs à Madame* (franc.) - Idite iskazati svoje poštovanje gospođi

⁵¹ *Toutes les jolies femmes de la ville* (franc.) - sve lijepе žene grada

reče on podmećući i ponešto dižući svoja vojnička ramena pod kabanicu koju mu je davao njegov vlastiti veličanstveni lakaj sa zlatnim gajtanima. - Au revoir, mon cher.⁵² - On još stisne ruku Maslenikovu.

- No, hajdemo gore, kako se veselim! - uzbudeno progovori Maslenikov hvatajući Nehljudova ispod ruke i uza svu gojaznost brzo ga odvlačeći gore. Maslenikov je bio u osobito radosnoj uzbudjenosti a uzrok joj je bila pažnja koju mu je iskazala ugledna ličnost. Svaka takva pažnja dovodila je Maslenikova u onakav isti zanos u koji zapada razmaženo psetance kad ga gospodar pogladi, potapše, počeše iza ušiju. Psetance vrti repom, skuplja se, previja se, oklapa uši i mahnito se vrti u kovitlac. To je isto bio pripravan da čini Maslenikov. Nije opažao Nehljudovljeva ozbiljna izraza na licu, nije ga slušao i nedoljivo ga vukao u salon. Nehljudov nije mogao odbiti te je otiašao s njim.

- Posao kasnije; što god zapovjediš, sve će učiniti - govorio je Maslenikov kad je s Nehljudovom prolazio dvoranom. - Javite generalici, knez Nehljudov - reče usput lakaj u. Lakaj otkasa i prestigne ih. - Vous n'avez qu'à ordonner.⁵³ Ali s mojom se ženom moraš svakako vidjeti. Ionako sam izvukao što te onaj put nisam doveo.

Lakaj je već bio javio kad su ušli, i Ana se Ignatjevna, vicegubernatorica, generalica, kako je ona nazivala sebe, s blistavim smiješkom naklonila već Nehljudovu iza šešira onih koji su je okruživali kod divana. Na drugom kraju salona, za stolom s čajem, sjedile su gospođe i stajali muškarci, vojnici i civili, i čulo se neprestano praskanje muških i ženskih glasova.

- Enfin!⁵⁴ A šta vi to nećete da znate za nas? Ta čime smo vas uvrijedili?

Ovim ga je riječima, koje su ukazivale na intimnost između nje i Nehljudova, a koje nije nikad bilo, dočekala Ana Ignatjevna kad je ušao.

- Vi se poznajete? Poznajete se? - Madame Bjelavska, Mihail Ivanovič Černov. Sjednite malo bliže.

- Missi, venez donc à notre table. On vous apportera votre thé⁵⁵... I vi... - obrati se ona oficiru koji je razgovarao s Missom, a očito mu zaboravila ime - izvolite ovamo. Izvolijevate li, kneže, čaja?

- Nikako, nikako se ne slažem, ona ga prosto nije ljubila - govorio je ženski glas.

- Nego je voljela kolačice.

- Navijek glupe šale - smijući se umiješa se druga dama s visokim šeširom, blistava od svile, zlata i dragog kamenja.

- C'est excellent⁵⁶ - te oblatice, i lako. Dajte mi ih još.

- Zar vi skoro odlazite?

- Ta danas je posljednji dan. Zato smo i doputovali.

- Takvo je divno proljeće, tako je divno sada na selu.

⁵² *Au revoir, mon sher* (franc.) – doviđenja, dragi moj

⁵³ *Vous n'avez qu'à ordonner* (franc.) – Trebate samo narediti

⁵⁴ *enfin* (franc.) - napokon

⁵⁵ *Missi, venez donc à notre table ...* (franc.) - Missi, ta dođite za naš stol. Donijet će vam čaj.

⁵⁶ *C'est excellent* (franc.) – To je odlično

Missi je bila vrlo lijepa sa šeširom i u nekoj tamnoprugastoj haljini koja je bez borice obuhvatala njen vitki stas baš kao da se rodila u toj haljini. Zadržavala se kad je ugledala Nehljudova.

- A ja sam mislila da ste vi oputovali - reče mu.
- Gotovo sam i oputovao - odgovori Nehljudov. - Zadržavaju me poslovi. I ovamo sam došao po poslu.
- Navratite se mami. Ona jako želi da vas vidi - izgovori i još se jače zacrveni osjećajući da laže i da on to razumiće.
- Teško da će dospjeti - mrko odgovori Nehljudov nastojeći da se pričini kao da nije opazio kako je pocrvenjela.

Missi se srdito namrgodi, slegne ramenima i obrati se elegantnom oficiru koji joj prihvati iz ruku praznu čašu i zapinjući sabljom o naslonjač junački prenese čašu na drugi stol.

- I vi treba da date prilog za sklonište.
- Ja i ne odbijam, ali hoću svu svoju darežljivost da očuvam za lutriju. Ondje će se već iskazati u svoj svojoj sili.
- Ali pazite - začuo se glas koji se očito prijetvorno smijao.

Prijamni je dan bio sjajan, a Ana Ignjatjevna oduševljena.

- Kazivao mi je Mika da ste zabavljeni kaznionicama. Ja njega dobro razumijem - govori la je Nehljudovu. - Mika (to je bio njen debeli muž, Maslenikov) možda i ima drugih nedostataka, ali vi znate kako je on dobar. Svi ti nesretni uzničici njegova su djeca. On drugačije i ne misli o njima. Il' est d'une bonté...⁵⁷

Zastane jer nije nalazila riječi koje bi mogle iskazati bonté njena muža po čijoj su odredbi šibali ljude i odmah se, smješkajući se, obrati staroj, namreškanoj starici s ljubičastim vrpcama, koja je ulazila.

Pošto se porazgovorio koliko je trebalo i onako bez sadržaja, kao što je također trebalo da se ne povrijedi pristojnost, ustane Nehljudov i pride Maslenikovu.

- Molim te, dakle, možeš li da me saslušaš.
- Ah, da! Šta je, dakle? Hajdemo ovamo.

Uđu u mali japanski kabinet i sjednu uz prozor.

LVIII

- No, je suis à vous.⁵⁸ Hoćeš li da pušiš? Samo čekaj da tu ne iskvaramo što - reče i donese pepeljaru. - No, dakle.
- Imam ti dva posla.
- Eto, dakle.

Maslenikovu se smrači i rastuži lice. Nestade sasvim svih tragova onoj uzbuđenosti pse-tanceta koje je gospodar počeo iza ušiju. Iz salona su dopirali glasovi. Jedan je ženski

⁵⁷ *Il' est d'une bonté* (franc.) - On je tako dobar

⁵⁸ *No, je suis à vous* (franc.) - Ne, evo me k vama

glas govorio: »jamais, jamais je ne croirai«⁵⁹ a drugi, s drugoga kraja, muški, pripovijedao nešto i svejednako ponavlja: »I comtesse Voronzoff i Victor Apraksine«. S treće se strane čula samo huka glasova i smijeh. Maslenikov je osluškivao ono što se zbiva u salону, ali je slušao i Nehljudova.

- Ja ću opet onoj istoj ženi - reći će Nehljudov.
- Da, nevino osuđena. Znam, znam.
- Molio bih da bude premještena za sluškinju u bolnicu. Kazivali su mi da se to može uraditi.

Maslenikov stisne usne i zamisli se.

- Teško da se može - odgovori. - Uostalom, posavjetovat ću se i sutra ću ti brzovjavit.
- Kazivali su mi da ondje ima mnogo bolesnika i da treba pomoćnica.
- No da, no da. Svakako ću ti, dakle, javiti.
- Molim - reći će Nehljudov.

Iz salona se razlegao opći čak prirodan smijeh.

- To je sve Viktor - reći će Maslenikov smiješći se - divota kako je oštouman kad je dobre volje.
- I još - Nehljudov će - u kaznionici sjedi sada sto i trideset ljudi jedino zato što im je putnicama protekao rok. Drže ih već mjesec dana.

I on pripovjedi razloge zašto ih drže.

- A kako si ti to doznao? - zapita Maslenikov i na licu mu se u jedan mah pokazaše nemir i nezadovoljstvo.
- Odlazio sam optuženiku, a u hodniku me okružili ti ljudi i molili...
- Kakvom si optuženiku odlazio?
- Seljaku, kojega nekriva optužuju, i ja sam mu našao branitelja. Ali ne radi se o tom. Zar te ljude koji nisu ništa skrivili drže u zatvoru jedino za to što im je putnicama protekao rok...
- To je stvar državnog tužioca - zlovoljno prekine Maslenikov Nehljudova. - Eto ti veliš: sud je brz i pravedan. Tužiocu je dužnost da pohađa zatvor i da se obavještava jesu li zatvoreni na temelju zakona. Ništa oni ne rade: kartaju se vinta.
- Ti, dakle, ne možeš ništa uraditi? - mrko će reći Nehljudov te se sjeti advokatovih riječi da će gubernator stavljati krivicu na tužioca.
- Ne, uradit ću ja. Odmah ću se obavijestiti.
- Njoj je još i gore. C'est un souffre-douleur⁶⁰ - čuo se iz salona glas žene koja je očito po-sve ravnodušna bila prema onome šta govori.
- To bolje, ja ću uzeti i tu - čuo se s druge strane živahni glas muškarčev i živahni smijeh žene koja mu nešto nije davala.
- Ne, ne, nizašto - govorio je ženski glas.
- Ja ću, dakle, uraditi sve - ponovi Maslenikov gaseći cigaretu bijelom svojom rukom s tirkizovim prstenom - hajdemo sada damama.

⁵⁹ *jamais, jamais je ne croirai* (franc.) - nikada, nikada neću vjerovati

⁶⁰ *C'est un souffre-douleur* (franc.) - Ona je žrtveni jarac

- I evo još nešto - reći će Nehljudov ne ulazeći u salon i zaustavljući se na vratima. - Kavzivali su mi da su jučer u kaznionici kaznili ljudi tjelesnom kaznom. Je li to istina? Maslenikov pocrvene.

- Ah ti bi o tom? Ne, mon cher, tebe zaista ne bi trebalo puštati, ti o svemu vodiš brigu. Hajdemo, hajdemo, Annette nas zove - reče hvatajući ga ispod ruke i odajući opet onaku istu uzbudjenost kao i poslije pažnje ugledne ličnosti, ali sad uz nemirenu, a ne radosnu.

Nehljudov istrgne ruku iz njegove ruke i nikoga ne pozdravljući i ništa ne govoreći prođe dvoranu, salu i pored lakaja koji su poskakivali u pred soblje i na ulicu.

- Šta je s njim? Šta si mu učinio? - zapita muža Annette.

- To je à la française⁶¹ - reći će netko.

- Otkud à la française, to à la zoulou.⁶²

- Ta on je i uvijek bio takav.

Netko je bio ustao, netko se dovezao, i brbljuckanje poteče svojim tokom: društvo se okoristi epizodom s Nehljudovom kao zgodnim predmetom razgovora za današnji jour fixe.⁶³

Sutradan, iza posjeta Maslenikovu, Nehljudov je dobio od njega list na debelom sjajnom papiru s grbom i pečatima, napisan veličanstvenim, čvrstim rukopisom da je radi premeštaja Maslove u bolnicu pisao liječniku i da će mu se po svojoj prilici ispuniti želja. Bilo je potpisano: »Stari drug koji te ljubi«, a ispod potpisa »Maslenikov« bila je napravljena začudo vješta, velika čvrsta šara.

- Glupan! - nije se Nehljudov mogao suzdržati da ne rekne osobito što je osjećao da mu Maslenikov tom riječju »drug« iskazuje milost, to jest, uza sve to što vrši službu koja je u moralnom pogledu najprljavija i najsramnija, ipak drži sebe za vrlo važna čovjeka i misli, ako ne bude polaskao, a ono barem da pokaže kako se ipak ne ponosi odviše svojom veličinom pa ga zove svojim drugom.

LIX

Jedna od najobičnijih i najraširenijih praznovjerica je ta da svaki čovjek ima jedino svoja određena svojstva, da je čovjek dobar, zao, glup, energičan, apatičan itd. Ljudi nisu takvi. Možemo kazati o čovjeku da je češće dobar nego zao, češće pametan nego glup, češće energičan nego apatičan, i obratno; ali će biti neistina ako reknemo o kojem čovjeku da je dobar ili pametan, a o drugom da je zao ili glup. A mi uvijek tako dijelimo ljudi. I to nije istina. Ljudi su kao rijeke: voda je u svima jednaka i svuda ista, ali svaka je rijeka sad uska, sad brza, sad široka, sad tiha, sad čista, sad hladna, sad mutna, sad topla. Tako i ljudi. Svaki čovjek nosi u sebi začetke svih ljudskih svojstava te ponekad ispoljava jedne, ponekad druge, i često nije nikako nalik na sebe, a ipak ostaje vazda onaj koji jest. U nekih su ljudi te promjene osobito nagle. I takvima je ljudima pripadao Nehljudov. Te su

⁶¹ à la française (franc.) – po francuski

⁶² à la zoulou (franc.) – po Zulu (afričkom plemenu)

⁶³ jour fixe (franc.) – stalan dan u tjednu određen za primanje gostiju, dan primanja

promjene nastajale u njemu zbog fizičkih i zbog duševnih razloga. I takva je promjena nastala u njemu sada.

Ono svečano raspoloženje i radost zbog obnove koje je osjećao poslije suđenja i poslije prvog sastanka s Katjušom prošlo je sasvim i odmijenio ga poslije posljednjeg sastanka strah pa i gnušanje od nje. Odlučio je da je neće ostaviti i neće promijeniti svoju odluku da je uzme za ženu, ako samo ona bude htjela, ali mu je to bilo teško i mučno.

Sutradan iza svog posjeta Maslenikovu odveze se opet u kaznionicu da je vidi.

Nadzornik mu dopusti sastanak, ali ne u kancelariji ni u advokatskoj sobi, nego u ženskoj prijamnoj odaji. Uza svu svoju dobrodušnost bio je nadzornik uzdržljiviji s Nehljudovom nego prije; očito su razgovori s Maslenikovim urodili tom posljedicom da mu je bila naređena veća opreznost s tim posjetiocem.

- Sastati se možete - reče on - ali, molim, što se tiče premještenja njena u bolnicu, kako je pisala njegova preuzvišenost, to se može i liječnik pristaje. Ali ona neće, veli: baš i hoću da šugavcima iznosim vrćine... Ta to je, kneže, takav svijet - priklopi on.

Nehljudov ne odgovori ništa, nego zamoli da ga pusti na sastanak. Nadzornik pošalje nadglednika, i Nehljudov uđe za njim u praznu žensku prijamnu sobu.

Maslova je već bila ondje te izišla iza rešetke, tiha i bojažljiva. Priđe do Nehljudova i gledajući mimo njega reče tiho:

- Oprostite mi, Dmitrije Ivanoviču, nisam lijepo govorila prekjuče.

- Nemam ja da praštam vama... - započe Nehljudov.

- No ipak, okanite se vi mene - nadoveže ona, a u strašno uškiljenim očima kojima ga je pogledala pročita Nehljudov opet napet i pakostan izraz.

- A zašto da vas se okanim?

- Pa tako?

- Zašto tako?

Ona ga pogleda opet onim istim, kako mu se učinilo, pakosnim pogledom.

- No, pa eto, tako - odgovori ona. - Okanite se vi mene, ja vam to istinski govorim. Ne mogu ja. Okanite se vi toga sasvim - izgovori drhtavim usnama i ušuti. - To je istina. Volim da se objesim.

Nehljudov je osjećao da je u tom njenu odbijanju mržnja na njega, neoproštena uvreda, ali je bilo i nešto drugo - dobro i važno. To što ona sad u potpuno mirnom stanju potvrđuje svoje prijašnje odbijanje, u jedan mah je uništilo Nehljudovu u duši sve njegove sumnje i vratilo ga natrag prijašnjemu, ozbiljnom, svečanom i ganutljivom odnosu prema Katjuši.

- Katjuša, kako sam kazao tako i govorim - izgovori on osobito ozbiljno. - Molim te da se udaš za mene. A ako nećeš, i dok nećeš, ja će isto kao i prije biti ondje gdje budeš ti, i otici će onamo kamo budu odveli tebe.

- To je vaša stvar, ja neću govoriti više - odgovori ona, i opet joj zadrhtale usne.

Šutio je i on i osjećao da nema snage da govorи.

- Ja sad putujem na selo, a zatim će u Petrograd - reći će kad se najzad snašao. - Poradit će za našu stvar, i bog će dati da će se dokinuti osuda.

- Ako se i ne dokine, svejedno je. Nije meni do toga nego do drugoga... - reći će ona, a vidio je kako se silno upinje da suzdrži suze.

- No, šta je, jeste li vidjeli Menjšova - zapita ga odmah da prikrije svoje uzbuđenje. - Ta je li da oni nisu krivi?

- Da, ja mislim.
- Takva divna starica - napomenu ona.

On joj ispričuje sve što je saznao od Menjšova i zapita ne treba li još šta - ona odgovori da ne treba ništa.

Posut jeli opet.

- No, a što se tiče bolnice - odjednom će ona i pogleda ga svojim zrikavim pogledom - ako vi hoćete, otići ću, a votke neću piti...

Nehljudov je šuteći pogleda u oči. Oči joj se smješkale.

- To je vrlo dobro - jedino je mogao da izgovori te se oprosti s njom.
- »Jest, jest, ona je sasvim drugačije stvorenje!« mislio je Nehljudov a obuzimalo ga, poslije prijašnjih sumnja, sasvim novo nešto što nije osjećao još nikad - uvjerenje o nepobjeditosti ljubavi.

Kad se Maslova poslije tog sastanka vratila u svoju smradnu ćeliju, svuču uzničku haljinu i sjedne na svoje mjesto na ljesama a ruke spusti na koljena. U ćeliji su bili samo sušičava žena iz vladimirske gubernije s napršetom, starica Menjšova i stražarica s dvoje djece. Crkvenjakovu su kćer jučer proglašili ludom i otpravili u bolnicu. Sve su pak druge žene prale. Starica je ležala na ljesama i spavalu; djeca su bila u hodniku a vrata onamo otvorena. Vladimirčanka s djetetom na ruci i stražarica s čarapom, koju nije prestajala plesti brzim prstima, pristupiše Maslovoj.

- No, šta je, jeste li se sastali? - zapitale je.

Maslova nije odgovarala, nego je sjedila na visokim ljesama i mahala nogama koje joj nisu dopirale do poda.

- Šta cmiziš? - reći će stražarica. - Prije svega, nemoj da kloneš. Eh, Katjuša! No! - reći će joj brzo mičući prstima.

Maslova nije odgovarala.

- A naše su otišle da Peru. Kazivali su da će danas biti mnogo milostinje. Mnogo su toga donijeli, kažu - reče Vladimirčanka.

- Finaška! - zavikne stražarica na vrata - kamo si otrčao, obješenjače!

- I ona izvuče jednu iglu, zabode je u klupko i u čarapu i izide u hodnik.

U taj se mah začuli u hodniku koraci i ženski govor, a ćeljske stanarke s obućom na golim nogama ušle su u ćeliju i svaka nosi po kolač, a neke i po dva. Fedosja pristupi odmah Maslovoj.

- A šta je, zar nije nešto dobro? - zapita Fedosja ljupko gledajući Maslovu svojim jasnim, modrim očima. - A evo nama uz čaj - i ona stade redati kolače na poličicu.

- A šta je, zar se predomislio da se ženi? - zapita Korabljova.

- Nije, nije se predomislio, ali ja neću - odgovori Maslova.

- Gle ti lude! - izgovori svojim basom Korabljova.

- Pa šta, kad neće zajedno živjeti, za kojega bi se vraga i uzimali - reći će Fedosja.

- Ta eto, tvoj muž ide s tobom - uzvrati stražarica.

- No, pa ja sam vjenčana s njim - reče Fedosja. - A čemu bi se on vjenčao kad neće živjeti s njom.

- Gle lude! Čemu? Ta ako se oženi, pozlatit će on nju.

- Rekao je: kamo te god poslali, ja ću poći za tobom - reče Maslova. - Pošao ne pošao, ja ga neću moliti.

- Sad on putuje u Petrograd da moli. Njemu su ondje svi ministri rođaci - nastavi ona - ali meni on ipak ne treba.
- Zna se! - odjednom se složi s njom Korabljova otvarajući svoju kesu i očito misleći o drugom. - A bi li se napili rakijice?
- Ja neću - odgovori Maslova. - Pijte same.

KRAJ PRVE KNJIGE

DRUGI DIO

I

Za dvije nedjelje mogla bi se stvar raspravljati u senatu, a u to vrijeme kanio Nehljudov da ode u Petrograd i da, u slučaju neuspjeha u senatu, predla molbu na najviše mjesto kako je savjetovao advokat koji je sastavio priziv. Ako priziv bude odbijen, a na to treba, po advokatovu mišljenju, da bude spreman, jer su razlozi za kasaciju vrlo slabi, partija bi kažnjenika, među kojima je Maslova, mogla krenuti na put prvih dana lipnja, i zato je, da bi se pripravio na put za Maslovom u Sibiriju, što je čvrsto odlučio Nehljudov, morao odmah obići sela da posvršava svoje poslove.

Prije svega se odveze Nehljudov u Kuzminsko, najbliže, veliko imanje zemlje crnice od kojega je dobivao glavni dohodak. Živio je na tom imanju za djetinjstva i u mladosti, затim je kao odrastao čovjek bio na njemu dva puta i jedan je put na materinu molbu dovezao onamo upravitelja Nijemca i s njim pregledavao gospodarstvo, tako da je odavno znao stanje na imanju i seljačke odnose prema poslovnici, to jest prema vlasniku. Odnosi su seljački prema vlasniku bili takvi da su seljaci bili potpuno zavisni od poslovnice. Nehljudov je to znao iz studentskih vremena kad je ispovijedao i propovijedao nauku Henryja Georgea i na osnovu te nauke predao očinsku zemlju seljacima. Istina, poslije vojne službe kad je bio navikao da troši dvadesetak tisuća na godinu, sva mu ta nauka nije više bila obavezna za život, zaboravila se, i ne samo da nije sebi nikad zadavao pitanje o tom otkud se dobivaju ti novci što mu ih daje mati, nego je nastojao da i ne misli o tom. Ali materina smrt, naslijedstvo i dužnost da raspolaže sa svojom imovinom, to jest zemljom, uskrsla su mu opet pitanja o odnosu prema zemljишnoj svojini. Prije mjesec dana bio bi Nehljudov kazao sebi da nije moćan da promijeni poredak koji postoji, da ne upravlja imanjem on. Ali bio bi se više-manje umirio živeći daleko od imanja i dobivajući s njega novce. Sad je ipak odlučio, makar i bio pred njim put u Sibiriju i zamršeni i teški odnos sa svijetom robije, za koji su prijeko potrebni društveni položaj i nadasve novci, da ipak ne može ostaviti sve kako je i bilo, nego da to mora, i na svoju štetu, promijeniti. Zato odluči da neće sam obrađivati zemlju nego će je uz jeftinu cijenu predati seljacima i omogućiti im da budu nezavisni od vlasnika zemlje. Počesto je Nehljudov, uspoređujući položaj vlasnika zemlje s vlasnikom kmetova, uspoređivao i predaju zemlje seljacima, mjesto obrađivanja uz pomoć radnika s onim što su radili vlasnici robova kad su seljake prevodili s tlake na otkup. To nije bilo rješenje pitanja, ali je bio korak ka njegovu rješenju: bio je prijelaz od surovije k manje surovoj formi nasilja. Tako je i kanio da uradi.

Nehljudov je stigao u Kuzminsko oko podneva. Kako je u svem pojednostavio svoj život, nije brzjavio nego sa željezničke stanice najmi tarantas sa dva konja. Kočijaš je bio mlad momak u nankinškom zobunu potpasanom po naborima niže pasa, sjedio kočijaški po-

rebarke, te je volio da razgovara s gospodinom, pogotovu zato jer, dok su oni govorili, mogli su ukorak da idu i podbijeni, hromi bijelac rukuničar i mršavi sipljivi logov, što su oni vazda veoma željeli.

Kočijaš je pripovijedao o upravitelju u Kuzminskom ne znajući da vozi gospodara. Nehljudov mu to namjerice nije kazao.

- Zgodan je Nijemac - govorio je kočijaš koji je nekad živio u gradu i čitao romane. Sjedio je napola okrenut ka gostu u kolima, prihvaćao čas odozdo, čas odozgor dugu bičaljicu i očito se ponosio svojom obrazovanošću - nabavio trojku s kulašima, kad se izveze sa svojom domaćicom, tko mu je ravan! - nastavio on. - Zimus o Božiću bila je jelka u velikoj kući, i ja sam vozio goste; lijepo je bila iskićena, s električnom iskrom. Ne biste to vidjeli ni u guberniji! Nagrabio se novaca - strahota koliko! Šta mu još i treba - sva mu je vlast u rukama. Kažu da je kupio lijepo imanje.

Nehljudov je mislio da je sasvim ravnodušan kako Nijemac upravlja njegovim imanjem i kako se bogati. Ali mu je pripovijest kočijaša duga struka bila neugodna. Uživao je u krasnom danu, u gustim oblacima što se mrače, a ponekad zakrivaju sunce, i u poljima po kojima svuda idu seljaci za ralom i zaoravaju zob, i u zagasitoj zeleni nad koju se viju ševe, i u šumama koje je već gore i dolje pokrilo svježe zelenilo, i u livadama po kojima se šarene stada i konji, i u njivama na kojima se vide orači, i svaki mu čas padalo na pamet da se dogodilo nešto neugodno, a kad se pitao šta, sjećao se pripovijesti kočijaševe o onom kako Nijemac gospodari Kuzminskom.

Kad je Nehljudov doputovao u Kuzminsko i zabavio se poslovima, zaboravio je taj osjećaj.

Pregledavanje poslovnih knjiga i razgovor s upraviteljem koji je naivno isticao kako je na probitak što seljaci imaju malo zemlje i što su okruženi vlasteoskom zemljom, još je jače učvrstilo Nehljudova u nakani da napusti svoje gospodarstvo i svu zemlju preda seljacima. Iz poslovnih knjiga i razgovora s upraviteljem doznao je da se, isto kao i prije, dvije trećine najbolje oraće zemlje obrađuju s radnicima i usavršenim oruđem, a preostalu trećinu zemlje obrađuju seljaci u zakupu po pet rubalja za desetinu, to jest za pet se rubalja obvezuje seljak da će tri puta poorati, tri puta predrljati i zasijati desetinu, zatim pokositi, povezati, ili požeti, i odvesti na gumno, dakle, uraditi poslove koji u slobodnom, jeftinom najmu stoje najmanje deset rubalja po desetini. A seljaci su radom plaćali uz najviše cijene za sve što im je trebalo od poslovnice. Radili su za livade, za šumu, za krumpirovo lišće, i gotovo su svi bili dužni poslovnici. Tako se za udaljene njive, koje su se davale seljacima u zakup, dobivalo za desetinu četiri puta više nego što bi vrijednost njena mogla odbacivati ako se računa po pet postotaka.

Sve je to znao Nehljudov i prije, ali je sad doznao to kao neku novost i samo se čudio kako je mogao i kako mogu svi ljudi koji su u njegovim prilikama da ne vide nenormalnost takvih odnosa. Upraviteljevi dokazi kako će uzalud propasti sav inventar, koji se neće moći prodati za četvrtinu onoga što stoji, kako će seljaci iskvariti zemlju, uopće, koliko će mnogo izgubiti Nehljudov ako zemlju preda seljacima - samo su učvršćivali Nehljudova u tom da on čini dobro djelo kad seljacima daje zemlju i lišava sebe velika dijela prihoda. Odluči da tu stvar svrši odmah, za ovog svog boravka. Skupiti i prodati posijano žito, rasprodati inventar i nepotrebne zgrade - sve je to trebalo da učini upravitelj istom kasnije. A sad umoli upravitelja neka sutra sazove na zbor seljake iz triju sela, oko kojih se nalazi zemlja Kuzminskoga, da im objavi svoju nakanu i da se pogode o cijeni.

S ugodnom svješću o svojoj odlučnosti protiv upraviteljevih dokaza i o pripravnosti za žrtvu seljacima iziđe Nehljudov iz poslovnice i, promišljajući o poslu koji ga očekuje, prošeta oko kuće, po cvjetnjacima, zapuštenim ove godine (cvjetnjak je bio uređen prema

upraviteljevoj kući), pa lawn-tenisu koji je bio obrastao cikorijom i po lipovoj aleji kud je obično odlazio da popuši svoju cigaru i gdje je prije tri godine koketirala s njim gošća, lijepa Kirimova. Pošto je smislio ukratko govor što će sutra izgovoriti seljacima, ode Nehljudov do upravitelja, raspravi s njim uz čaj još jedanput pitanje o tom kako bi se likvidiralo cijelo gospodarstvo te posve spokojan i zadovoljan tim dobrim djelom, što ga je nakanio da učini seljacima, ode u sobu u velikoj kući, koja je bila spremljena za njega, a i inače bila određena za goste.

U toj nevelikoj čistoj sobi, sa slikama koje prikazuju Mletke i s ogledalom između dva prozora, bio je pripravljen čist krevet na perima i stolić s bocom vode, šibicama i usekačem. Na velikom je stolu pred ogledalom ležao otvoren njegov kovčeg u kome su se vidjeli toaletni pribor i knjige što ih je ponio: ruska knjiga, pokušaj da se ispituju zakoni pre-stupnosti, o tom istom jedna njemačka i jedna engleska knjiga. Htio je da ih čita za slobodnih časova za putovanja po selima, ali kad ih je pogledao sada, osjeti da je vrlo daleko od tih pitanja. Zanimalo ga je nešto sasvim drugo.

U sobi je u kutu stajao starinski naslonjač od mahagonija, s inkrustacijama, i pogled na taj naslonjač koji je stajao u majčinoj spavaćoj sobi uzbudi mu odjednom u duši sasvim nenadani osjećaj. Požali odjednom za domom koji će se razrušiti, i za vrtom koji će se zanemariti, i za šumama koje će se sasjeći, i za svim tim oborima, stajama, sušama, strojевима, konjima, kravama što su ih nabavljali i održavali - doduše ne on, ali je znao - s velikim trudom. Prije mu se činilo da će se lako odreći svega toga, ali je sada požalio ne samo za tim nego i za zemljom i za polovicom prihoda koji mu je sad mogao ustrebati. I odmah mu priteče u pomoć rasuđivanje po kojem je izlazilo da nije pametno i da ne treba da predaje seljacima zemlju i zatire svoje gospodarstvo.

»Ne treba da imam zemlje. A kad nemam zemlje, ne mogu održavati cijelo gospodarstvo. Osim toga, sad ћu u Sibiriju, i zato mi ne treba ni kuće ni imanja« - govorio je jedan glas. »Sve je to istina« - govorio je drugi glas - »ali, prvo, ti nećeš cio život provesti u Sibiriji. A ako se oženiš, mogao bi imati i djece. I kako si u redu dobio imanje, tako si isto dužan i da predaš. Postoje obaveze prema zemlji. Pokloniti, uništiti sve vrlo je lako, ali je vrlo teško steći sve. A, što je glavno, moraš da razmisliš o svojem životu i da odlučiš šta ćeš uraditi sa sobom i da prema tomu raspoložiš sa svojinom. Onda - radiš li ti istinski po svojoj savjesti kad radiš tako, ili to činiš zbog ljudi da bi se pohvalio pred njima?« - pitao je sebe Nehljudov i nije mogao da ne prizna da mu je na odluku imalo utjecaja ono što će o njemu govoriti ljudi. I što je više mislio, to su mu sve više iskrasavala pitanja i sve postajala nerješivija. Da se oslobodi tih misli, legne u svježu postelju i htjede da zaspí, pa da sutra kad bude vedre glave, riješi pitanja u koja se sad zapleo. Ali dugo nije mogao zaspasti. Na otvorene je prozore, zajedno sa svježim uzduhom i mjesecinom, prodiralo žablje kreketanje prekidano biglisanjem i zviždуком slavuja, onih dalekih u parku i jednog u blizini, pod prozorom, u grmu raspupalog jorgovana. Slušajući slavuje i žabe, sjeti se Nehljudov glazbe nadzornikove kćeri; kad se sjetio nadzornika, sjeti se Maslove kako su joj isto ovako, kao što u žaba kad krekeću, drhtale usne kad je govorila: »Okanite se toga sasvim!« Zatim Nijemac upravnik stade silaziti žabama. Trebalо ga je zadržati, ali on ne samo da je sišao nego se pretvorio u Maslovu i stao ga koriti: »Ja sam robijašica, a vi ste knez.« »Ne, neću popustiti« - pomisli Nehljudov i prene se i zapita sebe: »Šta je, dakle, činim li dobro ili zlo? Ne znam - sutra ћu doznati...« I on stade i sam silaziti onamo kud je otišao upravitelj i Maslova, i ondje se završi sve.

II

Sutradan se Nehljudov probudi u devet sati ujutro. Kad je mladi pisar koji je služio gospodara čuo da se on miče, doneše mu tako sjajne cipele, kakve nisu bile nikad, i hladne bistre izvorske vode, i javi mu da se seljaci okupljuju. Nehljudov skoči s postelje razbirući se. Nije bilo ni traga jučerašnjim osjećajima žaljenja što prodaje zemlju i zatire gospodarstvo. U čudu se sjećao njih i stao se brže oblačiti radujući se djelu koje ga očekuje i nehotice se ponoseći njime. Kroz prozor se iz njegove sobe vidjela čistinica lawn-tennisa obrasla cikorijom, gdje su se po upraviteljevu nalogu okupljali seljaci. Žabe nisu uludo kreke-tale sinoć. Vrijeme je bilo tmurno. Od jutra je padala tiha, topla kišica bez vjetra te u kapljicama visjela na lišću, na granama, na travi. Na prozoru se osjećao, osim zadaha zelenila, još i zadah zemlje koja moli kiše. Dok se oblačio, izgledao je Nehljudov nekoliko puta na prozor i promatrao kako se seljaci skupljaju na čistini. Prilaze jedni drugima, pozdravljaju se i staju u krug, podupiru se o palice i razgovaraju se. Upravitelj, zbojit, mišićav čovjek, u kratku kaputu, sa zelenom, uspravnom ogrlicom i golemim dugmetima, dođe i javi Nehljudovu da su se svi okupili, ali će pričekati - neka Nehljudov najprije pojde kavu ili čaj; i jedno i drugo je spremno.

- Neću, bolje da idem k njima - reći će Nehljudov osjećajući posve nenadano da se plasi i da se stidi pri pomisli što će se sad razgovarati sa seljacima.

Išao je da ispuni seljacima onu želju o kojoj nisu smjeli ni sanjati da će im se ispuniti - da im uz jeftinu cijenu preda zemlju - to jest, išao je da im učini dobro djelo, a nekako se žao. Kad je pristupio okupljenim seljacima, te se otkrile plave, kuštrave, čelave sijede glave, tako se zbungio da dugo nije ništa mogao da kaže. Kišica je svejednako padala u sitnim kapljicama i zadržavala se seljacima na vlasima, na bradama i na dlaci na kaftanima. Seljaci su gledali gospodara i čekali šta će im kazati, a on se tako zbungio da nije ništa mogao da kaže. Nelagodnu šutnju prekine spokojni samosvjesni Nijemac, upravitelj, koji je sebe držao za poznavaoča ruskog seljaka i krasno, pravilno govorio ruski. Njih dvojica, taj jaki uhranjeni čovjek, isto kao i sam Nehljudov, predstavlјali su zapanjujući kontrast mršavim, smežuranim licima seljačkim i mršavim lopaticama što su im istrešale ispod kaftana.

- Evo, knez hoće da vam učini dobro djelo, da vam preda zemlju, ali vi to niste zavrijedili - reče Nijemac.

- Kako nismo zavrijedili, Vasilije Karliču, zar mi tebi nismo radili? Mi smo vrlo zadovoljni s pokojnom gospodom, carstvo joj nebesko, i mladi knez, hvala mu, ne ostavlja nas - započe riđ ljeporječiv seljak.

- Mi ne zamjeravamo gospodarima, samo što se tiče tjesnoće - reći će drugi seljak široka lica i velike brade. - Tjesno nam je da živimo.

- Zato sam vas i sazvao jer hoću, ako vi to želite, da vam predam svu zemlju - progovori Nehljudov.

Seljaci su šutjeli kao da ne razumiju ili da ne vjeruju.

- U kakvom, dakle, značenju da nam predate zemlju? - zapita sredovječan seljak u zobunu.

- Da vam je dam u zakup i da je vi obrađujete uz malu zakupninu.

- Vrlo je zgodna stvar - primijeti neki starac.

- Samo ako se bude moglo plaćati - reče drugi.
- Zašto ne bismo uzeli zemlju?
- Stvar je nama navadna - od zemlje se i hranimo.
- A vama je ugodnije, samo primate novce, a inače kolika je grehota! - začuli se glasovi.
- Grehota je od vas - reče Nijemac - kad biste vi radili i pazili na red...
- Ne mogu, Vasilije Karloviču - progovori mršav starac šiljata nosa. - Ti veliš zašto sam konja pustio u žito, a tko ga je pustio: sav sam bogovetni dan, a dan je ko godina, nama-hao kosom ili što drugo i zaspao na noćnoj paši, a konj otišao u zob, i ti s mene dereš kožu.
- Trebalо bi da zavedete red.
- Lako tebi govoriti - red, ne možemo mi da snage smognemo - odvrati visok seljak srednjih godina, crnokos, sav obrastao vlasima.
- Ta govorio sam vam da ogradi.
- A ti daj drva - uplete se straga malen, neugledan seljačić. - Ja sam htio lanjskog ljeta da ogradim, sasjekao sam jeliku, a ti si me strpao na tri mjeseca onkraj brave da hramim uši. Tako sam i ogradio.
- Šta on to govorи? - zapita Nehljudov upravitelja.
- Der erste Dieb im Dorfe⁶⁴ - odgovori upravitelj njemački. - Svake su ga godine uhvatili u šumi. A ti nauči da poštuješ tuđu svojinu! - reče upravitelj.
- Pa zar mi ne poštujemo tebe - reći će starac. - Ne možemo da te ne poštujemo, jer smo ti u rukama, ti nas motaš oko prsta.
- No, brate, tko bi vama nažao činio - samo da vi ne učinite nažao!
- Kako ne činiš nažao! Razbio si mi ljetos njušku, izvukao sam. Ne tezmaj se s bogatim, zna se.
- A ti radi po zakonu!

Zapodjela se, očito, borba riječima, u kojoj učesnici nisu pravo razumjeli zašto i šta govorе. Vidjelo se samo s jedne strane ogorčenje, suzdržavano strahom, s druge svijest o nadmoćnosti i vlasti. Nehljudovu je bilo teško da sluša i on uznaстоji da se vrati na stvar: da ustanovi cijene i rokove platežu.

- Šta je, dakle, sa zemljom? Želite li je vi? I kakvu ćete odrediti cijenu ako vam predam svu zemlju?

- Roba je vaša, odredite cijenu vi!

Nehljudov odredi cijenu. Kao i uvijek, iako je cijena koju je odredio Nehljudov bila mnogo niža od cijene koju su plaćali u okolici, seljaci počeše da se cjenjkaju, jer im se cijena činila visoka. Nehljudov se nadao da će njegovu ponudu prihvati s radošću, ali se nije opažalo da se javlja ikakvo zadovoljstvo. Da im je ponuda probitačna, mogao je Nehljudov zaključiti jedino po tomu što su se onda kad se zapodjeo razgovor o tom tko uzima zemlju: cijela općina ili zadruga, zametnule se ljute prepirke između onih seljaka koji su htjeli da izluče slabe i loše place i onih koje su htjeli da izluče. Naposljetku se po upraviteljevu nastojanju ustanovila cijena i rokovi za plaćanje, i seljaci krenuše u bučnu razgovoru nizbrdo, prema selu, a Nehljudov ode u poslovnicu da s upraviteljem sastavi nacrt ugovora.

⁶⁴ *Der erste Dieb im Dorfe* (njem.) – Najveći kradljivac u selu

Sve se uredilo onako kako je htio i očekivao Nehljudov: seljaci su dobili zemlju za trideset posto jeftinije nego što se prodavala zemlja u okrugu, prihod mu se sa zemlje smanjio gotovo za polovicu, ali je napretek ostajalo Nehljudovu, pogotovu kad se priklopi svota koju je dobio za prodanu šumu i koju će se dobiti kad se rasproda inventar. Sve je, činilo se, bilo krasno, a Nehljudov se i žalostio, i jadio, a što je glavno, stidio. Vidio je da su seljaci, premda su mu neki od njih zahvaljivali, bili nezadovoljni i nadali se nečemu većemu. Izlazilo je tako da je on sebi otrgnuo mnogo, a seljacima nije učinio ono čemu su se nadali.

Sutradan je potpisana privatna ugovara i Nehljudov, ispraćen od staraca odbornika, i s neugodnim osjećajem o nečem što nije svršio do kraja, sjeo u upraviteljevu lijepu - kako je govorio kočijaš sa stanice - trojku i odvezao se na željezničku stanicu pošto se bio oprostio sa seljacima koji su u čudu i nezadovoljni klimali glavama. Seljaci su bili nezadovoljni. Nehljudov je bio nezadovoljan sam sobom. A čime je bio nezadovoljan nije znao, ali za sve se vrijeme žalostio zbog nečega i stidio ne nečega.

III

Iz Kuzminskoga Nehljudov se odvezao na imanje koje je naslijedio od tetaka, ono isto imanje na kojem je prvi put vidi Katjušu. Htio je da i na tom imanju uredi posao sa zemljom isto onako kako ga je uredio u Kuzminskom; osim toga da dozna sve što se još može doznati o Katjuši i njenu i njegovu djetetu; je li istina da je umrlo i kako je umrlo? Doputovao je u Panovo u rano jutro i prvo što ga je prenerazilo bila je zapuštenost i trošnost u koju su zapale sve zgrade, i osobito kuća. Željezni krov, nekad zelen, nije davno bio bojen i crvenio se od rđe, a nekoliko se limenih listova bilo povilo uvis, valjda od bure: daske kojima je bila obložena kuća bili su mjestimice potrgali ljudi koji su trgali gdje je lakše trgati i čupali zardjale čavle. Stepenice na ulazu, i prednje i stražnje koje je osobito zapamlio, izgnjile i skrhale se, preostalo samo motke; na nekim su prozorima mjesto stakala bile daske; i krilo u kojem je stanovao nastojnik, i kuhinja, i staje - sve je bilo trošno i šturo. Jedino vrt ne samo da nije bio propao nego se razrastao, zarastao i sada bio sav u cvijetu; za plotom su se vidjele, kao bijeli oblaci, rascvale trešnje, jabuke i šljive. A ograda od jorgovanog cvala je isto onako kao i one godine, prije dvanaest godina, kad se za tim jorgovanom Nehljudov igrao šapca sa šesnaestogodišnjom Katjušom te pao i opekoao se koprivom. Ariš što ga je uz kuću zasadila Sofja Ivanovna, i tada bio visok koliko i motka, sad je bio veliko drvo, koje bi valjalo za brvno, i sav se osuo žutozelenim, nježno-pahuljastim četinama. Rijeka je bila u svom koritu i šumjela u vodeničnim jazovima. Na livadi onkraj rijeke paslo je šareno, izmiješano seljačko stado. Nastojnik, bivši bogoslov koji nije svršio nauke, smješkajući se dočekao je u dvorištu Nehljudova, ne prestajući da se smješka pozvao ga u poslovnici i sve se smješkajući otisao za preogradak kao da tim smješkom obećava nešto osobito. Za pregratkom zašaptali i ušutjeli. Kočijaš dobio napojnicu i uz zveku praporaca odvezao se iz dvorišta, i nastala grobna tišina. Odmah zatim protrči ispred prozora bosa djevojka u izvezenoj košulji, pahuljastim naušnicama, za djevojkom protrči seljak lupkajući potkovanim debelim čizmama po ugaženoj stazici.

Nehljudov sjedne uz prozor gledajući u vrt i slušajući. Na mali dvokrilni prozor udario je svjež proljetni uzduh i zadah raskopane zemlje lako mičući vlas na njegovu znojnu čelu i spise što leže na prozorskoj dasci, izrezuckanoj nožem. Na rijeci su »ta-pa-tap, ta-pa-tap« - prekidajući jedna drugu, klopotale prakljačama žene, i ti se zvuči razlijegali po

blistavoj na suncu duži zagaćene rijeke, i sve se podjednako čulo kako u vodenici pada voda a uz uho proletjela muha zujeći poplašeno i zvonko.

I odjednom se sjeti Nehljudov da je ovako, nekad davno, dok je još bio mlad i nevin, slušao ovdje na rijeci te udarce prakljačama po mokrom rublju, s jednakim vodeničnim šumom, i isto je ovako proljetni vjetar micao vlasti na vlažnom čelu njegovu i listiće na dasci prozorskoj, izrezuckanoj nožem, i isto mu je ovako uplašena proletjela uz uho muha, i on ne samo da se sjetio sebe kao osamnaestogodišnjeg momčića kakav je bio tada, nego osjetio da je isto onakav, s onom istom svježinom, čistoćom i budnošću, punom najvećih mogućnosti, a u isti mah, kao što biva u snu, znao da toga nema više, i silno se ražalostio.

- Kad izvolijevate da jedete? - zapita ga nastojnik smješkajući se.
- Kad vas volja - ja nisam gladan. Otići će, proći će se po selu.
- A ne bi li bilo po volji da odete u kuću, kod mene je sve unutra u redu. Izvolite pogledati, ako po vanjštini...
- Neću, kasnije će, a sada mi, molim vas, recite ima li kod vas tu žena Matrjona Harina? (To je bila Katjušina tetka.)
- Pa da, u selu - ne mogu s njom nikako da izidem na kraj. Drži tajnu krčmu. Znam, i uglavljujem, i grdim je, a da napišem prijavu - žao mi je, starica je, ima unučadi - reći će nastojnik sve s onim istim smiješkom koji je izazivao želju da ugodi gospodaru i uvjerenje da Nehljudov isto kao i on razumije sve poslove.
- Gdje živi ona? Ja bih da odem do nje.
- Nakraj sela, s onoga kraja treća kućica. Slijeva je kuća od opeka, a odmah za njom rupčaga i njena kuća od naboja. Ali je bolje da vas ja odvedem - govorio je nastojnik radosno se smješkajući.
- Neću, hvala, naći će, a vi, molim, odredite da se izvijeste seljaci, neka se skupe, moram da se razgovorim s njima o zemlji - reče Nehljudov namjeravajući da ovdje svrši sa seljacima isto onako kao i u Kuzminskom, a ako je moguće još večeras.

IV

Kad je Nehljudov izišao na vrata, susretne na ugaženoj stazici seljanku djevojku sa šarenom pregačom, s pahuljavim naušnicama, kako se već vraća s pašnjaka obraslog bokvicom i sporišem, te hitro prebire debelim bosim nogama. Brzo je mahala samo lijevom rukom poprijeko po svom putu, a desnom krepko pritiskivala uz trbuš crvenog pijetla. Pijetao se sa svojom klimavom crvenom krestom činio da je sasvim miran i jedino je uzvraćao oči, čas pružao, čas dizao jednu crnu nogu, a noktima se hvatao djevojci za pregaču. Kad se djevojka stala približavati gospodaru, isprva umjerila hod i prešla iz trka u korak, a kad je stigla do njega, zastala, izmahnula glavom unatrag, poklonila mu se i, tek kad je prošao, potrcala s pijetlom dalje. Silazeći studencu sreо je Nehljudov još staricu u prljavoj, prostoj košulji kako na zgrbljenim leđima nosi teške, pune vedrice, i ona mu se pokloni isto onako, izmahnuvši glavom unatrag.

Iza studenca se započinjalo selo. Bio je vedar, vruć dan i u deset je sati bila već zapara, oblaci se skupljali i ponegdje zakrivali sunce. Po svoj se ulici razastirao oštri, jetki, a nije bio neugodan, zadah đubreta koji je izbijao i od kola što su se vukla gore po sjajnom utrtom putu, a najviše od raskopanog đubreta po dvorištima kuda je prolazio Nehljudov

pored otvorenih vrata. Seljaci koji su za kolima išli uzbrdo, bosi, u gaćama i košuljama isprljanim od osoke, ogledavali se na visokog, debelog gospodina sa sivim šeširom, na kojem se blista na suncu svilena vrpcu, kako se penje selom i uz svaki se drugi korak dodiruje zemlje sjajnom, člankovitom palicom na kojoj se blista glavica. Seljaci koji su se vraćali s polja u kasu se stresli na kraju praznih kola, skidali kape i u čudu gledali za neobičnim čovjekom koji ide po njihovoј ulici, žene izlazile na vrata i na ulazne stepenice, pratile ga očima i pokazivale ga jedna drugoj.

Pred četvrtim vratima, ispred kojih je prolazio Nehljudov, zaustavila ga kola koja su uz škripu izlazila iz dvorišta visoko natovarena nabijenim đubretom a na vrhu rogožina za sjedište. Šestogodišnji dječak išao je bos za vozom. Mlad seljak u likovim čizmama, široka koraka, tjerao je konja na vrata. Kratko, čilasto ždrijebe iskoči na vrata, ali se uplaši od Nehljudova, pritisne se uz kola, izudara noge u točkove te istrča pred svoju mater koja je vukla na vrata teški voz, uz nemirila se i malo zarzala. Drugoga je konja izvodio mršav, živ starac, bos i on, u prugastim gaćama i dugoj prljavoj košulji, mršavih bedrenjača koje su stršale straga.

Kad su se konji izvukli na utrenik posut sivim kao opaljenim čupercima đubreta, vратi se starac vratima i pokloni se Nehljudovu:

- Bit će da si nećak naših gospođica?
- Jesam, jesam.
- Jesi li doputovao da se raspitaš za nas? - razgovorljivo će starac.
- Jesam, jesam... A kako živite vi? uzvratiti pitanje Nehljudov ne znajući šta bi rekao.
- Kakav je naš život! Najlošiji je naš život - otegne razgovorljivi starac kao sa zadovoljstvom, pjevuckajući.
- Zašto je loš? - zapita Nehljudov ulazeći na vrata.
- Pa i kakav je život? Najlošiji život - reći će starac idući za Nehljudovom na prostor pod strehom očišćen da se vidjela zemlja.

Nehljudov uđe za njim pod strehu.

- Imam ih evo dvanaest duša - nastavi starac i pokaže dvije žene koje su s vilama u rukama stajale na padini hrpe neodvezene đubreta, s opuzlim rupicama na glavi, znojave, potpasane, golih listova, do polovice uprljanih osokom. - Svakoga mjeseca kupuj po šest pudova, a otkud da najamiš?

- A zar ne dotječe svoje?
- Svoje?! - prezirno se osmjejući uspita starac. - Imam zemlje za tri duše, a sad smo skupili svega osam plastova, nije dotecklo do Božića.
- Šta, dakle, radite?
- Evo šta radimo: jednoga sam dao u službu, a od vaše sam milosti uzajmio novaca. Uzajmili su svi još prije posta, u porezi nisu plaćeni.
- A koliko ima poreza?
- Pa od moje kuće ide sedamnaestak rubalja u trećinu. Uh, ne dao bog takva života, i sam ne znaš kako se promećeš.
- A mogu li u kuću? - zapita Nehljudov te pođe malim dvorištem i stane na još nedirnute i vilama nerazmetnute naslage đubreta, koje su se žutjеле kao šafran i jako zaudarale.
- Pa zašto ne bi mogao, uđi - odgovori starac te brzim koracima bosih nogu, koje su protiskivale između prstiju osoku, pretekne Nehljudova i otvorili mu kućna vrata.

Žene su bile namjestile rupce na glavama i spustile suknje te u radoznaloj prepasti gledale čistoga gospodina sa zlatnim zaponkama na rukavima kako im ulazi u kuću.

Iz kuće iskoče u jadnim košuljama dvije djevojčice. Nehljudov se sagne i skine šešir te uđe u trijem i u prljavu, tijesnu sobu koja je zaudarala na kiselo jelo i bila zakrčena s dva razboja. U sobi je stajala uz peć starica zasukanih rukava na mršavim, žilavim rukama opaljenim od sunca.

- Evo naš gospodar zašao nam u goste - reći će starac.
- Pa neka izvoli - prijazno će starica spuštajući zasukane rukave.
- Htio sam da pogledam kako vi živite - reče Nehljudov.
- Pa tako živimo, evo, kako vidiš. Kuća hoće da se sruši, samo što nije ubila koga. A starac govori da je dobra i ta. Eto kako živimo - carujemo - govorila je žustra baba i nervozno trzala glavom. - Evo ču ih odmah skupiti da ručaju. Nahranit ču radni svijet.
- A šta ćete ručati?
- Šta ćemo ručati? Dobra je naša hrana. Prvo je jelo kruh s kvasom, a drugo kvas s kruhom - reče starica cereći zube izjedene do polovine.
- Ta bez šale, pokažite mi šta ćete jesti danas?
- Jesti? - smijući se reče starac. - Naše jelo nije mudrolija. Pokaži mu!

Starica zaklima glavom.

- Prohtjelo ti se da pogledaš naše seljačko jelo. Vješt si ti gospodar, ded da te pogledam. Sve bi on da zna. Rekla sam kruh s kvasom i još kupusna juha, žene su jučer donijele kožjaka, pa eto kupusne juhe, a poslije toga krumpir.
- I ništa više?

- Šta bi još, obijelit ćemo mljekom - reče starica smješkajući se i gledajući na vrata.

Vrata su bila otvorena, a trijem pun svijeta, i djeca, djevojke, žene s naprščadi gurali se na vratima gledajući čudnoga gospodina koji razmatra seljačko jelo. Baba se očito ponosila kako zna da opći s gospodinom.

- Jest, loš je loš, gospodine, život naš, šta i da se govori - reći će starac. - Kuda srljate - razvikne na one što su stajali na vratima.
- Pa, zbogom - izgovori Nehljudov osjećajući nepriliku i stid kojima nije znao za uzrok.
- Zahvaljujemo pokorno što si nas pohodio - reče starac.

U trijemu se svijet zbio živ na živoga, propustio Nehljudova, i on iziđe na ulicu te pođe uzbrdice. Za njim iziđu iz trijema dva bosa dječaka; jedan, nešto stariji, u prljavoj košulji nekad bijeloj, a drugi u jednoj, izblijedjeloj, rumenoj. - Nehljudov se obazre na njih.

- A kuda ćeš sad? - zapita dječak u bijeloj košulji.
- K Matrjoni Harinoj - odgovorio on. - Znate li je?

Mali se dječak u rumenoj košulji nasmije nečemu, a stariji ozbiljno uzvrati pitanje:

- Kakva Matrjona? Je li ona stara?
- Jest, stara je.
- O-o - otegne on. - to je Semjonova, to je nakraj sela. Odvest ćemo te. Hajde, Fećka, da ga odvedemo!
- A šta će konji?
- Pa ništa!

Fećka pristane, i oni podoše utroje uzbrdice kroz selo.

V

Nehljudovu je bilo lakše s dječacima nego s velikima, i on se putem raspriča s njima. Mali, u rumenoj košulji, prestao se smijati i govorio je isto onako pametno i opširno kao i stariji.

- No, a tko je kod vas najsiromašniji? - zapita Nehljudov.
- Tko je siromah? Mihajlo je siromah, Semjon Makarov, i još je Marfa jako siromašna.
- A Anisja, ona je još siromašnija. Anisja nema ni krave - oni prosjače - reče mali Fećka.
- Ona nema krave, ali zato ih je samo troje, a Marfa ima još petero - odvrati stariji dječak.
- Pa ona je ipak udovica - branio je rumeni dječak Anisju.
- Ti veliš Anisja je udovica, a Marfa je isto što i udovica - nastavi stariji dječak. - Ionako nema muža.
- A gdje joj je muž? - zapita Nehljudov.
- Na robiji hrani uši - odgovori stariji dječak služeći se uobičajenom rečenicom.
- Posjekao lanjske godine dvije breznice u vlasteoskoj šumi, pa ga strpali - požuri se da rekne mali rumeni. - Sjedi sad šesti mjesec, a žena mu prosjači, troje djece i uboga starica - govorio je opširno.
- Gdje živi ona? - zapita Nehljudov.
- Evo, baš ovo dvorište - odgovori dječak pokazujući kuću pred kojom je na ulici, na onoj istoj stazi kojom je išao Nehljudov, stajao maljucan, bjeloglav dječak, jedva se držao na krivim nogama, zaobljastim, i njihao se.
- Vasjka, kuda si utekao, ti obješenjače? - istrčala iz kuće i zaviknula žena u prljavoj, sivoj košulji, kao da je posuta pepelom, te se uplašena lica nastisnula prema Nehljudovu, zgrabila dječaka i odnijela ga u kuću. Kao da se bojala da joj Nehljudov ne bi šta nažao učinio djetetu.

To je bila baš ona žena kojoj je muž sjedio u zatvoru zbog brezice iz Nehljudovljeve šume.

- No, a Matrjona, ta sirotica? - zapita Nehljudov kad su već prilazili Matrjoninoj kući.
- Kakva je ona sirotica: ona trguje pićem - odrešito odgovori rumeni, mršavi dječak.

Kad su došli do Matrjonine kuće, otpravi Nehljudov dječake i uđe u trijem, a zatim u izbu. Sobica starice Matrjone bila je od šest aršina tako da se na krevetu iza peći ne bi mogao protegnuti veći čovjek. »Na tom istom krevetu« - pomisli on - »rađala je i zatim bolovala Katjuša.« Gotovo sva je soba bila zapremljena razbojem koji je starica baš udešavala s najstarijom unukom kad je Nehljudov udario glavom o niska vrata i ušao. Još dvoje unučadi utrči za gospodinom navrat-nanos u sobu te stanu za njim na vratima i uhvate se rukama za vratnice.

- Koga bi? - srdito zapita baba, zlovoljna što ne može da udesi razboj, a osim toga se i kao potajna krčmarica bojala nepoznatih ljudi.

- Ja sam vlastelin. Htio bih da se razgovorim s vama.

Baba posuti uporno gledajući u njega; onda se odjednom sva preobliči:

- Ah, ti si, mili, a ja te luda nisam poznala, mislim neki prolaznik progovori ona prijetvorno prijaznim glasom - oprosti mi boga radi!

- Da nam se razgovarati nasamo - reći će Nehljudov gledajući na otvorena vrata na kojima su stajala djeca, a iza djece mršava žena s iznurenim, ipak smješkavim, od bolesti bli jedim djetešcetom, s kapicom od krpica.

- Šta gledate, dat ču ja vama, ded mi amo štaku - dovikne baba njima na vratima. - Da si zatvorila.

Djeca odu, žena s djetetom zatvori vrata.

- Mislim ti ja tko je došao? - A to glavom gospodar, zlatni moj, krasnice nenagledani - govorila je baba. - Kamo si se svratio, nisi zazirao. Ah ti, aleme! Sjedni amo, vaša svjetlosti, evo ovamo na banak - govorila je i pregačom otirala banak. - A ja mislim, kakav vrag srlja, a to je glavom vaša svjetlost, dobri gospodar, dobrotvor, hranitelj naš. Oprosti meni, staroj ludi - oslijepljela sam.

Nehljudov sjedne, baba stane pred njega, podnimi desnom rukom obraz, poduhvati lijevom rukom oštri lakat na desnici i progovori pjevuckavim glasom:

- I jesi ostario, vaša svjetlosti; bio si lijep kao cvijet, a kakav si sada! Briga, također, vidi se.

- Evo šta sam došao da zapitam, sjećaš li se ti Katjuše Maslove?

- Katarine zar? Kako se i ne bih sjećala, ona mi je nećakinja. Kako se ne bih sjećala; naplakala sam se, naplakala za njom. Ta ja znam sve. Tko i nije, gospodaru, zgriješio bogu, skrivio caru? A i bila su mladenačka posla, pili čaj, kavu, pa ih smutio nečastivi, ta i on je jak, i tako se dogodio grijeh. Šta da se radi! Da si je ti ostavio, ali si je ti nagradio, tresnuo si sto rubalja. A šta je uradila ona? Nije znala da se opameti. Da je slušala mene, mogla je da živi. Pa makar mi i bila nećaka, iskreno velim - djevojka je nevaljalica. Ta ja sam je kasnije namjestila na dobro mjesto, nije htjela da se pokori, izgrdila gospodara. Zar smijemo da grdim gospodare, pa su je i otpustili, a zatim je opet mogla živjeti kod šumara, ali eto nije htjela.

- Htio sam da zapitam za dijete. Ta ona je rodila kod vas? Gdje je dijete?

- Za djetešce sam se ja, baćuška moj, dobro postarala tada. Veoma je bolovala ona, nisam se nadala da će se dići. Ja sam i krstila mališana kako valja i otpravila ga u nahodište. No, čemu bi se i mučila anđeoska duša kad mati umire. Drugi rade tako, ostavljaju dijete, ne hrane ga, pa i izdahne, ali ja mislim čemu tako - bolje da se potrudim, poslat ču ga u nahodište. Bilo je novaca, pa smo ga i odvezli.

- A je li imao broj?

- Imao je broj, ali je onda umro odmah. Kazivala je ona: čim ga je dovela, odmah je umro.

- Tko ona?

- Pa ona ista žena, živjela je u Skorodnom. Bavila se time. Zvala se Malanja, umrla je sad. Pametna je bila žena - ta evo kako je radila. Donesu joj, na primjer, dijete, ona ga uzme i drži kod sebe u kući, hrani ga. I hrani, gospodaru moj, sve dok ne skupi pun broj. A kad skupi troje ili četvoro, odmah ih vozi. Tako je kod nje bilo pametno uređeno, takva velika kolijevka kao za dvoje, može da položi i ovamo i onamo. I ručka je načinjena na njoj. Položi ona, dakle, četvoro, sumitice, da se ne tuku, pa ih tako odveze u jedan mah četvoro. Dade im siskove, i oni šute, slatki.

- Šta je, dakle?

- Odvezla je, dakle, Katarina mališana i svoje dvije nedjelje držala kod sebe. Zahirio je još kod nje u kući.

- A je li bilo lijepo dijete? - zapita Nehljudov.

- Takvo djetešće da i ne bi moglo biti ljepše. Baš na tebe - priklopi baba namigujući stariom okom.
- A zašto je oslabio, zacijelo su ga loše hranili?
- Kakova bi i bila hrana? Tek onako. Zna se, nije njen dijete. Da se odvede živo. Kazivala je, dovela ga samo do Moskve, a onda je i izdahnulo. Donijela je i svjedočanstvo, sve kako treba. Bila je pametna žena.

To je jedino mogao da dozna Nehljudov o svojem djetetu.

VI

Nehljudov iziđe na ulicu pošto je još jednom udario glavom o oboja vrata, u sobi i u trijemu. Čekali su ga dječaci: bijeli, zadimljeni i rumeni. Njima se pridružilo još nekoliko novih. Čekalo je još nekolike žena s napršćadi a među njima je bila i ona mršava žena što je lako držala na ruci beskrvno djetešće s kapicom od krpica. To se dijete bez prestanka čudno smješkalo svojim staračkim lišćem i svejednako micalo napeto iskrivljenim palcima.

Nehljudov je znao da je to patnički osmijeh. Zapita tko je ta žena.

- To je baš ona Anisija o kojoj sam ti govorio - odgovori stariji dječak.

Nehljudov se obrati Anisiji.

- Kako živiš ti? - zapita. - Čime se hraniš?

- Kako živim? Prosjačim - odgovori Anisija i zaplače.

A staračko se dijete sasvim rasplinulo u smiješak i izvijalo svoje kao crvići tanke nožice.

Nehljudov izvadi novčarku i dade ženi deset rubalja. Nije stigao da ode dva koraka, kad ga stiže druga žena s djetetom, zatim baba, zatim još jedna žena. Sve su govorile o svojem siromaštvu i molile ga da im pomogne. Nehljudov poraspoklanja onih šezdeset rubalja u sitnim novčanicama što su bile u novčarci i strašno ojađen u srcu vrati se kući, to jest, u kućno krilo nastojnikovo.

Nastojnik smiješeći se dočeka Nehljudova s viješću da će se seljaci okupiti navečer. Nehljudov mu zahvali i, ne ulazeći u sobe prošeta vrtom, po zaraslim stazama posutima bijelim laticama jabukovih vjetova razmišljajući o svemu što je bio.

Isprva je oko krila bila tišina, ali onda začuje Nehljudov kod nastojnika u krilu dva razjađena ženska glasa kako jedan prekida drugi, zbog kojih se tek porijetko mogao čuti spokojni glas smješkava nastojnika. Nehljudov prisluhne.

- Izdaje me snaga, što me moriš? - govorio je razjedeni ženski glas.

- Ta, samo sam skoknula - govorio je drugi glas. - Vrati, velim ti. A šta ovako mučiš i stoku, i djecu da nemaju mlijeka.

- Plati ili odradi - odgovori mirni glas nastojnikov. Nehljudov iziđe iz vrta i pristupi ulaznim stepenicama pred kojima su stajale dvije raščupane žene od kojih je jedna bila trudna i pred porođajem. Na stepenicama je stajao nastojnik a ruke turio u džepove kaputa od debela platna. Kad smotriše gospodara, ušute žene i stanu namještati rupce koji su im se bili omakli na glavi, a nastojnik izvadi ruke iz džepova i stade se smješkati.

Radilo se o tome da su seljaci, kako je to govorio nastojnik, namjerice puštali na vlasteosku livadu svoje teliće pa čak i krave. I tako su dvije krave iz kuća tih žena bile uhvaćene na livadi i dotjerane. Nastojnik je iziskivao od žena po trideset kopjejaka za kravu ili da

odrade dva dana. A žene su tvrdile, prvo, da su im krave samo zabasale, drugo, da nemaju novaca i, treće, iako su obećale da će odraditi, zahtijevale su da im se odmah vrate krave koje od jutra stoje na žegi bez hrane i žalostivo muču.

- Koliko sam vas molio u poštenju - govorio je smješkavi nastojnik i ogledao se na Nehljudova kao da ga poziva za svjedoka - ako dotjerujete u podne, pazite na svoju stoku.
- Samo sam skoknula k mališanu, a krave otišle.
- Pa ne odlazi kad si se prihvatile da čuvaš.
- A tko će nadojiti mališana? Ti mu nećeš dati sise.
- Da se ona barem napasla zaista na livadi, ne bi je bolio trbuš, ali je samo zabasala - govorila je druga.
- Sve su livade popasli - obrati se nastojnik Nehljudovu. - Ako se ne bude utjerivalo, neće biti ništa sijena.
- Uh, ne grijesi - zavič trudna žena. - Moje se krave nisu nikad zatekle.

- A eto se zatekle - plati ili odradi.

- Pa i odradit ću, ali pusti kravu, ne mori je gladom - razjađeno se izdere ona. - I tako ne mogu da odahnem ni po danu ni po noći. Svekrva mi je bolesna. Muž se propao. Sama moram da dospijevam na sve strane, a nemam snage. Ubilo te to tvoje odraćivanje!

Nehljudov zamoli nastojnika neka pusti krave, pa ode opet u vrt da dalje razmišlja, ali sad više nije bilo o čemu da misli.

Sve mu je sad bilo tako jasno da se nije mogao načuditi kako ljudi ne vide, a i on sam toliko dugo nije bio ono što je tako očito jasno. »Svijet izumire, privikao se da izumire, u njemu se stvorio način života koji je svojstven izumiranju - umiranje djece, rad žena iznad mogućnosti, oskudica hrane za sve, osobito za starce. I tako je malo-pomalo zapadao narod u to stanje da mu i sam ne vidi svu strahotu i ne tuži se na nj. A zato mislimo i mi da je to stanje prirodno i da tako treba i da bude.« Sada mu je bilo jasno kao dan da se glavni uzrok narodnoj oskudici, koju je znao i uvijek isticao sam narod, sastoji u tom što su vlastelini oduzeli narodu onu zemlju od koje bi se jedino i mogao prehraniti. A, međutim, potpuno je jasno da djeca i stari svijet umiru zato što nemaju mlijeka, a mlijeka nema zato što nema zemlje da stoka pase i da se zbira žito i sijeno. Potpuno je jasno da se sva nevolja naroda, ili barem glavni, najbliži razlog narodnoj nevolji sastoji u tom što nije u njegovim rukama zemlja koja ga hrani, nego u rukama onih koji se koriste tim pravom na zemlju i žive od rada toga naroda. A zemlju - koja je tako prijeko potrebna da ljudi umiru ako je nemaju - obrađuju ti isti ljudi nagnani u krajnju bijedu zato da bi se žito s nje prodalo u tuđini i da bi vlasnici zemlje mogli kupovati šešire, palice, kočije, bronce itd. To mu je sad bilo jasno isto onako kao što mu je bilo jasno da će konji zatvoreni u oboru, gdje su popasli svu travu pod nogama, biti mršavi i skapavati od gladi ako im se ne omogući da se koriste onom zemljom na kojoj bi se mogli prehraniti... A to je strahota, to nikako ne može i ne smije biti. I treba naći način da toga ne bude ili bar da on sam ne sudjeluje u tom. »I ja ću, svakako, naći taj način«, mislio je hodajući amo-tamo po obližnjoj brezovoj aleji. »U učenim društvima, državnim institucijama i novinama raspravljamo o uzrocima narodnog siromaštva i o sredstvima kako da se pomogne narodu, samo ne raspravljamo o onom jedinom nesumljivom sredstvu koje će zacijelo pomoći narodu, i sastoji se u tom da mu se vrati zemlja koja mu je oduzeta a koja mu je prijeko potrebna.« I on se živo sjeti osnovnih načela Henryja Georgea i svoga zanosa njime te se čudio kako je mogao da zaboravi sve to. »Zemlja ne može biti predmet vlasništva, ne može biti predmet kupnje i prodaje, kao ni voda, kao ni uzduh, kao ni zrake sunčane. Svi imaju jednakopravo na zemlju i na sve prednosti što ih ona daje ljudima.« I razumio je sada zašto

se stidi da se i sjeća kako je uredio poslove u Kuzminskom. Varao je sam sebe. Znao je da čovjek ne može imati pravo na zemlju, a prisvajao je to pravo sebi i poklonio seljacima jedan dio onoga o čemu je u dubini duše znao da nema pravo na to. Sada neće uraditi to, nego će promijeniti ono što je uradio u Kuzminskom. I on sastavi u glavi projekt koji se sastojao u tom da zemlju preda seljacima u zakup za rentu, a renta da postane svojina tih seljaka, tako da oni plaćaju te novce i upotrebljavaju ih za porez i u zajedničke svrhe. To nije bio single-tax,⁶⁵ ali ono što je bilo najbliže tomu u današnjem poretku. A glavno, odričao se da se koristi svojim pravom vlasništva na zemlju.

Kad je ušao u kuću, pozove ga nastojnik k objedu naročito se radosno smješkajući i iskažujući strah da se ne bi prekuhalo i prepekla jela za gozbu, koje je prigotovila njegova žena uz pomoć djevojke s pahuljastim naušnicama.

Stol je bio prekriven hrapavim stolnjakom, mjesto ubrusa bio je izvezen ručnik, a na stolu je u zdjeli od starog saskog porculana, s odbijenom ručkom, bila krumpirova juha i onaj pijetao što je pružao čas jednu, čas drugu crnu nogu, a sad bio razrezan pa i rasjecan na komadiće koji su na mnogim mjestima bili pokriveni dlačicama. Poslije juhe bio je taj pijetao s prženim dlačicama i pita od sira s mnogo maslaca i šećera. Koliko god sve to nije bilo nimalo tečno, Nehljudov je jeo i ne pazeci šta jede, toliko je bio zabavljen svojom mišlju koja mu u jedan mah razbila onaj jad s kojim je došao iz sela.

Žena je nastojnikova provirivala na vrata dok je uplašena djevojka s pahuljastim naušnicama donosila jelo, a nastojnik se ponosio vještinom svoje žene te se sve radosnije smješkao.

Poslije objeda Nehljudov silom natjera nastojnika da sjedne, pa da bi provjerio sebe i ujedno iskazao bilo komu što ga zaokuplja toliko, dade mu svoj projekt o predaji zemlje seljacima i zapita ga za mišljenje o tome. Nastojnik se smješkao i pričinjao kao da je on odavno mislio to isto i neobično volio da to čuje, ali, zapravo, nije razumio ništa, očito ne zato što se Nehljudov nejasno izražavao, nego zato što je po tom projektu izlazilo da se Nehljudov odriče svoga probitka zbog probitka drugih; a međutim se istina o tom da svaki čovjek nastoji jedino o svojem probitku na štetu probitka drugih ljudi tako bila ukorijenila nastojniku u svijesti da je mislio kao da ne razumije nešto, kad mu je Nehljudov govorio da sav prihod od zemlje treba da teče u zajedničku glavnici seljačku.

- Razumio sam. Vi ćete, dakle, dobivati procente od te glavnice? - reče on i sve mu lice sinulo.

- Ta nije. Razumijete, ja sasvim predajem zemlju.

- Nećete, dakle, imati nikakvih prihoda? - zapita nastojnik i prestade da se smiješi.

- Pa ja ga se i odričem.

Nastojnik uzdahne teško i onda se počne opet smješkati. Sada je razumio. Razumio je da Nehljudov nije sasvim pri zdravoj pameti i odmah počeo u projektu Nehljudova koji se odriče zemlje tražiti priliku za ličnu korist te je svakako htio da taj projekt shvati tako da bi se mogao okoristiti zemljom koja se predaje.

A kad je razabrao da ne može ni to, rasrdi se i prestade se zanimati za projekt i nastavi da se smiješi jedino zato da bi ugodio gospodaru. Videći da ga nastojnik ne razumije,

⁶⁵ *single-tax* (engl.) -»jedini porez«, tj. porez na zemlju, koja bi trebala biti zajedničko a ne privatno vlasništvo (po shvaćanju georgista, sljedbenika spomenutog američkog filozofa i političkog ekonomista Henryja Georgea i njegovih sljedbenika; ljudi bi trebali biti vlasnici samo plodova koje uzgoje, ali ne i zemlje koja je zajednički prirodni resurs)

ostavi ga Nehljudov te sjedne za stol izrezan i poliven tintom i lati se da pismeno razloži svoj projekt.

Sunce se spustilo već za lipe koje su se tek rascvale a komarci su ulijetali u sobu i boli Nehljudova. Baš kad je dovršio svoj napis i začuo iz sela blejanje stada, škripu kapije koja se otvarala i razgovor seljaka koji su se okupili na zbor, Nehljudov reče nastojniku da ne treba seljake zvati u poslovnicu, nego će on sam otići u selo, u ono dvorište u kojem se budu okupili. Pošto je nabrzo ispio času čaja kojom ga je ponudio nastojnik, Nehljudov ode u selo.

VII

Od svijeta u starješinu dvorištu razlijegao se razgovor, ali čim je prišao Nehljudov, stišao se razgovor i seljaci, isto onako kao i u Kuzminskom, jedan za drugim poskidali kape. Seljaci su u tom mjestu bili mnogo zalupaniji nego seljaci u Kuzminskom; kao što su djevojke i žene nosile pahuljičaste naušnice, tako su gotovo svi seljaci bili u likovim opancima, u košuljama i kaftanima vlastite izrade. Neki su bili bosi, samo u košuljama, kako su došli s posla.

Nehljudov se svlada i započe govor time što je iznio seljacima svoju namjeru da im sasvim preda zemlju. Seljaci su šutjeli i ništa se nije promijenilo u izrazima njihovih lica.

- Zato što je sudim - govorio je Nehljudov i crvenio se - da svatko treba da se koristi zemljom.

- To se zna. Tako baš i jest - čuli se glasovi seljaka.

Nehljudov nastavi da govori da se dohodak sa zemlje mora razdijeliti svima, i zato im on predlaže da uzmu zemlju i da za nju plate cijenu kakvu oni odrede u zajedničku glavnici, kojom će se koristiti oni sami. I dalje su se čule riječi da odobravaju i da se slažu, ali su se ozbiljna seljačka lica sve više ozbiljila, a oči koje su prije gledale u gospodara obarale se kao da ga ne žele posramiti što su svi razumjeli njegovu lukavštinu te on ne može nikoga prevariti.

Nehljudov je govorio jasno, i seljaci su bili pronicavi ljudi, ali ga nisu razumijevali i nisu ga mogli razumjeti zbog razloga zbog kojeg ga dugo nije razumio nastojnik. Bili su nesumnjivo uvjereni da je svakom čovjeku prirođeno da pazi na svoj probitak. A o vlasteliniima su znali već odavno, po iskustvu nekoliko naraštaja, da vlastelin uvijek pazi svoj probitak na štetu seljacima. I zato, kad ih zove vlastelin i predlaže im nešto novo, to je, očito, zbog toga da bi ih kakogod prevario još lukavije.

- Šta je, dakle, koliki obrok mislite da odredite za zemlju? - zapita Nehljudov.

- A šta bismo mi određivali? Mi to ne možemo. Zemlja je vaša, i vlast je vaša - odgovarali su iz svjetine.

- Ma nije, ta vi ćete se sami koristiti tim novcima za zajedničke potrebe.

- Mi to ne možemo. Naša je zajednica za sebe, a ovo je opet za sebe.

- Razumijete - želeći da razjasni stvar i smješkajući se reče nastojnik koji je došao za Nehljudovom - knez vam daje zemlju za novce, a ti se novci opet daju u vašu vlastitu glavnici, u zajednicu.

- Mi to razumijemo vrlo dobro - reći će bezubi, srditi starac ne uznoseći očiju. - Slično kao u banci, samo mi moramo da plaćamo o roku. Mi to ne želimo, jer nam je teško i ovako, a onda bismo se i sasvim upropastili.

- Nije to nizašto. Mi ćemo bolje kao i prije - progovore nezadovoljni i čak surovi glasovi. Osobito žestoko stadoše odbijati kad je Nehljudov spomenuo da će sastaviti ugovor koji će potpisati on, a i oni će morati da potpišu.

- A čemu bismo potpisivali? Mi ćemo raditi kako smo i radili. A čemu to? Mi smo neuki ljudi.

- Ne pristajemo jer nismo tome vikli. - Kako je bilo neka tako i bude. Samo da je ukinuti sjeme - čuli se glasovi.

Ukinuti sjeme značilo je to da su po današnjem redu sjeme za napoličarsku sjetu davali seljaci, a sad mole neka sjeme bude vlasteosko.

- Vi, dakle, odbijate, nećete da uzmete zemlju? - zapita Nehljudov obraćajući se seljaku srednjih godina, sjajna lica, bosom, u izderanom kaftanu, koji je osobito ravno držao na savijenoj ruci razderanu kapu, kao što vojnici drže svoje kape kad ih skidaju po komandi.

- Tako i jest - izgovori taj seljak koji se, očito, nije još bio oslobođio od hipnoze vojništva.

- Vi, dakle, imate dosta zemlje? - reći će Nehljudov.

- Nemamo nipošto - odgovori gradeći se veselim bivši vojnik brižno držeći pred sobom svoju razderanu kapu, kao da je nudi svakomu tko želi da se posluži njome.

- Ali razmislite ipak o tome što sam vam rekao - govorio je u čudu Nehljudov te ponovi svoju ponudu.

- Nemamo ni o čemu da mislimo, kako smo kazali tako će i biti - srdito progovori bezubi, mrki starac.

- Ja ću sutrašnji dan provesti ovdje - ako se predomislite, poručite mi.

Seljaci ne odgovoriše ništa.

Tako Nehljudov nije ništa postigao te se vrati u poslovnicu.

- A ja vam javljam, kneže - reče nastojnik kad su se vratili kući - da se vi nećete pogoditi s njima - tvrdoglav je svijet. Čim se okupe na zbor, upiru se i nećeš ih maknuti. Jer se boje svega. Ta ti su seljaci, na primjer, onaj sijedi ili onaj crnkasti što nije pristajao, pametni ljudi. Kad dođe u poslovnicu, posadiš ga da piye čaj - smješkajući se govorio je nastojnik - razgovoriš se, pametna glava, ministar, sve će rasuditi kako valja. A na zboru je sasvim drugačiji čovjek, zaintaći vazda jedno isto...

- Ne bi li se, dakle, mogli pozvati ovamo baš takvi pronicavi seljaci, nekoliko njih - reče Nehljudov - ja bih im rastumačio potanko.

- To se može - odgovori smješljivi nastojnik.

- Izvolite ih, dakle, pozvati sutra.

- Sve se to može, skupit ću ih sutra - reče nastojnik i nasmiješi se još radosnije kad je ugledao dvije žene koje su stajale pred ulaznim stepenicama. Da ženama neki znak i zajedno s njima ode prema stražnjim stepenicama. A Nehljudov nije ulazio u poslovnicu nego je sjeo na stepenicu razmišljajući o svom projektu i objema rukama ubijajući na sebi komarce koji su u rojevima prianjali.

- Uh, kakav je lukavac! - govorio je njišući se na debeloj kobili cmomanjasti seljak čupave, nikad nečešljane brade drugome seljaku, starom mršavom, u poderanom kaftanu, koji je jahao uz njega i zveckao željeznim putima. Seljaci su jahali na noćnu pašu da nah-

rane konje na cesti i tajom u vlasteoskoj šumi. - Poklonit ću zemlju - samo se potpiši, malo li su oni nasamarili našeg čovjeka! Kani se, brate, ludorije! Danas smo i mi počeli da razumijevamo - priklopi on i stade dozivati šiška ždrepčića koji je bio zaostao.

- Ždrepko, ždrepko, - vikao je zaustavivši konja i obazirući se, ali šiško nije išao za njim, nego je skrenuo na livade.

- Gle, navadio se gad na vlasteoske livade - progovori crni seljak čupave brade kad je s rosnih livada, koje su lijepo mirisale, po blatu začuo krhanje divljega kiseljaka po kojem je ržući skakao zaostali šiško.

- Čuješ, zarastaju livade, trebat će da o blagdanu pošaljemo žene neka poplijeve napoličnu zemlju - reče mršavi seljak u proderanu kaftanu. - Inače će se krhati kose.

- Potpiši se, veli - nastavi čupavi seljak svoj sud o vlastelinovu govoru - potpiši se - pa će te živa прогутати.

- Tako i jest - odgovori starac. I nisu govorili ništa više. Čuo se samo topot konjskih nogu po tvrdoj cesti.

VIII

Kad se Nehljudov vratio kući, našao je u poslovnici, koja mu je bila uređena za noćiste, visoku postelju u perinama, s dva jastuka i sa svilenim pokrivačem crvene bordo boje za dvoje, koji bijahu kruti i sitno prošiveni šarama - očito miraz nastojnikove žene. Nastojnik ponudi Nehljudova ostacima objeda, pa kad je bio odbijen i ispričao sa za loše gošćenje i uređenje, ode i Nehljudova ostavi sama.

Nehljudov se nije nikako zbumio što su ga odbili seljaci. Naprotiv, uza sve to što su tamo, u Kuzminskom, prihvatali njegovu ponudu i za sve mu vrijeme zahvaljivali, a ovdje mu iskazali nepovjerenje i čak neprijateljstvo, osjećao se mirnim i radosnim. U poslovnici je bio zagušljiv zrak i nečistoća. Nehljudov izide napolje i htjede da ode u vrt, ali se sjeti one noći, prozora na služinskoj sobi, stražnjih stepenica - te mu je bilo neprijatno hodati mjestima koja su oskvrnuta grešnim uspomenama. Sjeo je opet na ulazne stepenice i, udišući jaki zadah mladog brezovog lišća koji je ispunio topli uzduh, gledao dugo u vrt koji se mrači i slušao vodenicu, i slavuje i još neku pticu koja je jednolično zviždala u grmu do samih stepenica. U nastojnikovu se prozoru ugasilo svjetlo, iza suše se upalila rumena svjetlost, penjaо se mjesec; sijavice stadoše sve svjetlige i svjetlige obasjavati zarasli vrt i kuću koja se raspada; začula se daleka grmljavina i trećinu neba zakrila crna oblačina. Slavuj i ptice ušutjele. Kroz šum vode u vodenici čulo se gušće gakanje, a zatim se u selu i u nastojnikovu dvorištu stali dozivati rani pijetli kao što obično prije vremena kukuriječu za zaparnih, olujnih noći... Ima uzrečica da pijetli kukuriječu rano pred veselu noć. Nehljudovu je ta noć bila i više nego vesela. Bila mu je to radosna, sretna noć. Mašta mu obnovila dojmove onog sretnog ljeta što ga je proveo ovdje kao nevin mladić, te je sad osjetio da je onakav kakav je bio ne samo tada nego i za svih najboljih časova u svom životu. Nije se samo sjetio, nego je i osjetio da je onakav kakav je bio tada kad je kao četrnaestogodišnji dječak molio boga da mu bog otkrije istinu, kad je kao dijete plakao materi na koljenima rastajući se s njom i obećavajući joj da će uvijek biti dobar i da je neće nikad jaditi, osjetio je da je onakav kakav je bio kad je s Nikolenjkom Irtenjevim odlučio da će oni uvijek podržavati jedan drugoga u valjanu životu i nastojati da usreće sve ljudе.

Sjeti se sad kako ga je u Kuzminskom snašla napast te je stao žaliti i za kućom, i za šumom, i za gospodarstvom, i za zemljom, i zapita sebe sad: žali li? I bilo mu je čak i čudno što je mogao da žali. Sjeti se svega što je video danas: i žene s djecom bez muža koji je strpan u zatvor zbog sječe u njegovoj, Nehljudovljevoj šumi, i strahovite Matrjone koja je mislila ili samo govorila da se žene iz njihova staleža moraju podavati gospodi za ljubavnice; sjeti se njena odnosa prema djeci, načina kako su djecu vodili u nahodište i onog nesretnog, starolikog, smješkavog djeteta koje umire od neishranjenosti; sjeti se one trudne, slabe žene koju su silili da radi njemu zato što izmučena od rada nije dobro pripazila na svoju gladnu kravu; i pri tom se sjeti i kaznionice, obrijanih glava, čelija, odurnog smrada, okova, i - pored toga - bezumne raskoši svoje i svega gradskog, prijestolničkog, gospodskog života. Sve je bilo posve jasno i nesumnjivo.

Svijetli mjesec, gotovo pun, izišao iza staje, i po dvorištu pale crne sjene, i zablistao se lim na krovu na kući koja se ruši.

I kao da ne želi promašiti tu svjetlost, zazviždi i zaprašti iz vrta slavuj koji je bio umuknuo.

Nehljudov se sjeti kako je u Kuzminskom počeo da premišlja o svom životu, da rješava pitanja šta će i kako će uraditi, i sjeti se kako se bio zapleo u tim pitanjima - i nije ih mogao riješiti, toliko je bilo sudova o svakom pitanju. Zadade sad sebi ta pitanja i začudi se kako je sve jednostavno. Bilo je jednostavno zato što sad nije mislio šta će se zbiti s njim, nije ga to čak ni zanimalo, nego je samo mislio o onomu šta mora da čini. I začudo, nekako nije mogao da odluci šta mora da radi za sebe, ali je nesumnjivo znao šta treba da radi za druge. Znao je sad nesumljivo da mora seljacima predati zemlju jer je nevaljalština zadržavati je. Znao je nesumnjivo da ne smije ostavljati Katjuše, valjalo je pomagati je, biti pripravan na sve da bi iskupio krivicu koju joj je nanio. Znao je nesumnjivo da mora proučiti, razabrati, razjasniti sebi, razumjeti sve te sudske i kaznene poslove u kojima je osjećao da vidi nešto što ne vide drugi. Šta će se izleći iz svega toga nije znao, ali je znao nesumnjivo da mora svakako, raditi i jedno, i drugo, i treće. I to čvrsto uvjerenje bilo mu je na radost.

Crna se oblačina nadvila sasvim, i nisu se više vidjale sijavice nego munje koje su obasjavale cijelo dvorište i kuću koja se ruši, i grmljavina se začula već nad glavom. Sve se ptice stišale, ali zašuti lišće i vjetar doleti do stepenica na kojima je sjedio Nehljudov i užvije mu kosu. Doleti jedna kap, druga, zabubnja po čičkovima i po limenu krovu, i jarko plane sav uzduh; sve se stiša, i nije Nehljudov dospio da nabroji do tri, a nešto tresne strašno baš njemu nad glavom i razlegne se po nebū.

Nehljudov uđe u kuću.

»Jest, jest« - mislio je. - »Sve ono što nam postaje život, sve ono, sav smisao toga svega nerazumljiv je i ne može da bude razumljiv meni: zašto su bile tetke, zašto je umro Nikolenka Irtenjev - a ja živim? Zašto je bila Katjuša? I moje ludilo? Zašto je bio taj rat? I sav moj razuzdani život iza njega? Nije u mojoj vlasti da razumijem sve to, da razumijem cijelo djelo Gospodovo. Ali da vršim njegovu volju koja je napisana u mojoj savjesti - to je u mojoj vlasti, i to ja znam nesumnjivo. I kad to radim, nesumnjivo sam miran.

Kiša je već bila zapluštala i žuboreći tekla s krovova u kačicu, munja je rjeđe osvjetljavala dvorište i kuću. Nehljudov se vrati u sobu, svuče se i legne u krevet, ali u strahu od stjenica, jer su ga navodili na slutnju da ih ima prljavi papirići tapeta odlijepljeni sa zidova.

»Jest, treba da se ne osjećaš gospodarom, nego slugom« - mislio je i radovao se toj misli. Strah mu se obistinio. Tek što je ugasio svijeću, oblijepili ga zareznici i počeli ga gristi.

»Predati zemlju, otpovijati u Sibiriju - bure, stjenice, nečistoća. - No, pa šta ako treba to da trpim - trpjet ću.« - Ali uza sve to nije mogao da otrpi, nego je sjeo uz otvoreni prozor da se nagleda oblačine koja je odlijetala i mjeseca koji se nanovo javio.

IX

Tek je pred jutro zaspao Nehljudov i zato se kasno probudio.

Sedmorica odabranih seljaka koje je pozvao nastojnik dođe u podne u jabučik pod jabuke, gdje je nastojnik imao stolić i klupice na stupićima pozabijanima u zemlju. Podugo su seljake nagovarali da nataknu kape na glave i sjednu na klupe.

Osobito je tvrdokorno držao pred sobom po propisu, kao što drže »na sahranu«, svoju razderanu kapu bivši vojnik koji je danas bio obuo čiste obojke i likovu obuću.

Ali kad je jedan od njih, naočit krupan starac s vticama prosjede brade kao u Michelangelova Mojsija, i sijedih, gustih, kudravih vlasa oko opaljena i čelava, smeđa čela natukao svoju veliku šubaru te se, ogrčući oko sebe novi kaftan domaće izrade, provukao u klupu i sjeo, povedoše se drugi za njegovim primjerom. Kad su se svi razmjestili, sjedne Nehljudov sučelice njima, nalakti se na stol nad papir, na kojem mu je bio napisan nacrt projekta, i stane ga izlagati.

Ili zato što je bilo manje seljaka, ili što nije bio zabavljen samim sobom nego poslom, Nehljudov nije ovaj put bio nimalo zbumen. Nehotice se obraćao najviše krupnom starcu i bradom u bijelim vticama, očekujući da mu on odobri ili se usprotivi. Ali je pogrešna bila misao koju je Nehljudov bio stvorio o njemu. Naočiti starac, ako je i odobravao te klimao krasnom patrijarškom glavom ili se mrštil i stresao glavu kad su drugi prigovarali, očito je teškom mukom razumijevao ono što je govorio Nehljudov, a i to samo onda kad su to isto prepričavali svojim jezikom drugi seljaci. Kudikamo je bolje razumijevao Nehljudove riječi mali, jednooki, gotovo golobradi starčić koji je sjedio uz patrijarškoga starca, u iskrpljenom nankinškom zobunu i starim iskrivljenim čizmama - pećar, kako je kasnije saznao Nehljudov. Taj je čovjek brzo micao obrvama upinjući se da pazi i odmah prepričavao na svoj način ono što je govorio Nehljudov. Isto je tako brzo razumijevao i nevisok, temeljan starac bijele brade i sjajnih pametnih očiju, koji je ulučivao svaku priliku da priklapa šaljive, zajedljive nakane Nehljudovljevim riječima i očito se dičio time. Činilo se da bi i bivši vojnik mogao razumjeti stvar da ga nije zaludilo vojništvo te se pleo u navikama besmislenog vojničkog govora. Ozbiljnije od sviju držao se visok čovjek duga nosa i male bradice, koji je govorio krupnim basom a bio u čistoj domaćoj odjeći i u novoj likovoj obući. Taj je čovjek razumijevao sve i govorio samo onda kad je bilo potrebno. Druga dva starca - onaj bezubi što je juče na zboru odrešito vikao da odbija sve Nehljudovljeve ponude i drugi, visoki bijeli hromi starac dobrodušna lica, u niskim čizmama i bijelim obojcima čvrsto omotanima oko mršavih nogu - obojica su neprestano šutjeli premda su pažljivo slušali.

Nehljudov je najprije iznio svoje mišljenje o svojini zemlji.

- Zemlja se, po mojem sudu - reći će - ne smije ni prodavati, ni kupovati, jer ako se ona može prodavati, to će je oni koji imaju novaca pokupovati svu i onda će od onih koji nemaju zemlje naplaćivati što ih je volja: za pravo da se koriste zemljom; naplaćivat će novce zato da bi bili na zemlji - nadoveže služeći se Spencerovim argumentima.

- Jedino je sredstvo da se podrežu krila! - reći će starac smješkavih očiju i bijele brade.

- To je istina - krupnim če basom dugonosi.
- Tako je - reče bivši vojnik.
- Zenica natrga krvaci trave - uhvate je - u zatvor - napomenu hromi, dobrodušni starac.
- Imaju zemlje pet vrsta hoda a da je uzmeš u zakup, ne možeš da smogneš, digli su toliku cijenu da ti ne valja - priklopi bezubi, srditi starac.
- Motaju nas oko prsta kako ih volja, gore nego za tlake - potvrди srditi.
- Ja mislim isto kao i vi - reče Nehljudov - i držim za grijeh imati zemlju u svojini. Hoću, dakle, da vam predam zemlju.
- No pa to je dobra stvar - reći će starac s mojsijevskim viticama, očito sudeći tako da Nehljudov hoće zemlju da dade u zakup.
- Zato sam i došao, neću više da imam zemlje, ali treba, evo, razmisliti kako bih je se oslobođio.
- Pa predaj je seljacima, to ti je sve - reče bezubi, srditi starac.

Nehljudov se zbuni u prvi mah jer je u tim riječima osjetio sumnju u iskrenost njegove namjere. Ali se odmah snađe i iskoristi tu napomenu da iskaže ono što je želio reći.

- I volio bih da je predam - reče - ali komu i kako? Kakvim seljacima? Zašto vašoj zajednici a ne deminskoj?

To je bilo susjedno selo sa sitnim zemljšnjim posjedima. Svi su šutjeli. Jedino će bivši vojnik reći:

- Tako je.
- Pa, dakle - reče Nehljudov - kažite mi, kad biste vi razdavali zemlju seljacima... kako biste uradili vi?
- Kako bismo uradili? Razdijelili bismo je svu po glavama - svima najednako - odgovori pećar brzo dižući i spuštajući obrve.
- Da kako bi? Treba razdijeliti po glavama - potvrdi dobrodušni hromi starac s bijelim obojcima.

Svi odobre tu odluku držeći da ih zadovoljava.

- A kako po glavama? - zapita Nehljudov. - Treba li razdijeliti i dvorskoj služinčadi?
- Nipošto - reći će bivši vojnik nastojeći da na licu iskaže veselu živahnost. Ali se visoki seljak nije složio s njim.
- Ako se dijeli, mora se svima najednako - odgovori on svojim krupnim basom pošto razmisli.
- Ne može se - reče Nehljudov koji je već unaprijed bio pripravio šta će odvratiti. - Ako se svima razdijeli najednako, onda će svi oni koji ne rade sami, ne oru, uzeti svoje dijelove i prodati ih bogatima. I opet će bogataš okupiti zemlju. A oni koji budu na svojem dijelu, narodit će porodice, u zemlja je već razgrabljena. Opet će bogataši zgrabiti u šake one kojima je zemlja potrebna.
- Tako je - brže potvrdi vojnik.
- Treba zabraniti da se zemlja prodaje, već samo onomu tko sam ore - reći će pećar srdito prekidajući vojnika.

Na to odvrati Nehljudov da se ne može paziti tko će prati sebi a tko drugomu.

Onda visoki razboriti seljak predloži neka se učini tako da svi oru u družbi. - I tko ore, neka mu bude dio. A tko ne ore, tome ništa - izgovori on svojim odrešitim basom.

Za taj komunistički projekt bio je Nehljudov također pripravio argumente te odvrati kako bi za to trebalo da svi imaju plugove, i da bi konji morali biti jednaki, i da ne bi jedni zaostajali za drugima, ili da bi sve - i konji, i plugovi, i vršalice, i cijelo gospodarstvo - bilo zajedničko, a da bi se to uvelo, treba da se svi ljudi slože.

- Naš svijet nećeš složiti dok si živ - reče srditi starac.
- Zametnut će se samo tučnjava - napomenu starac bijele brade i nasmijanih očiju - žene će između sebe izgrepsti oči.
- Zatim: kako bi se zemlja razdijelila po kakvoći? - reče Nehljudov. - Zašto da jedne zapadne crnica, a druge ilovača i pjesak?
- Pa neka se razdijeli na čestice da svima bude najednako - reći će pećar.

Na to odvrati Nehljudov da se ne radi o razdiobi u jednoj zajednici, nego o diobi zemlje uopće u različitim gubernijama. Ako se zemlja poklanja seljacima, zašto bi jedni dobivali dobru zemlju a drugi lošu? Svi će htjeti dobru zemlju.

- Tako je - vojnik će.
 - Nije to, dakle, onako jednostavno kako se čini - reče Nehljudov. - A o tom ne mislimo jedino mi nego mnogi ljudi. I eto ima neki Amerikanac, George, pa evo šta je smislio. I ja se slažem s njim.
 - Ta ti si gospodar, pa i daj - šta mariš. Do tvoje je volje - reći će srditi starac.
- Taj prekid zbuni Nehljudova, ali na svoje zadovoljstvo spazi da on nije jedini koji je nezadovoljan zbog tog prekida.
- Počekaj, striče Semjone, neka on pri povjedi - izgovori uvjerljivim basom razboriti se-ljak.

To ohrabri Nehljudova i on stade da im tumači projekt o jedinstvenoj dažbini po Henryju Georgeu.

- Zemlja nije ničija nego božja - započe.
- Tako je. Baš tako - ozvalo se nekoliko glasova.
- Sva je zemlja zajednička. Svi imaju na nju jednakopravo. Ali, ima bolje i gore zemlje. I svaki bi da uzme dobru. Kako bi se uradilo da se izjednače? - Pa tako da onaj koji bude imao dobru zemlju plaća onima koji nemaju zemlje onoliko koliko vrijedi njegova zemlja - odgovorio je Nehljudov sam sebi. - A jer je teško odrediti tko komu treba da plaća i jer treba skupljati novce za zajedničke potrebe, to se mora uraditi tako da bi onaj koji ima zemlje plaćao zajednici za svakojake potrebe onoliko koliko njegova zemlja vrijedi. Tako će za sve biti jednakopravo. Ako hoćeš da imaš zemlje, plaćaj za dobru zemlju više, za lošu manje. A ako nećeš da je imaš, nećeš plaćati ništa; a dažbinu će za zajedničke potrebe plaćati za tebe oni koji imaju zemlje.
- To je pravo - reći će pećar mičući obrvama - tko ima bolju zemlju neka plaća više.
- I jest bio glava taj Žorža - primijeti naočiti starac s viticama.
- Samo da bi plaćanje bilo prema silama - reći će basom visoki koji je očito već slutio na što se nišani.
- A plaćanje mora da bude takvo da ne bi bilo ni skupo ni jeftino. Ako bude skupo, neće seljaci isplatiti, i bit će gubitaka, a ako bude jeftino, svi će stati da kupuju jedan od drugoga, trgovat će zemljom. Eto tako sam isto htio da učinim kod vas.
- To je pravo, to je istina. Pa šta, to valja - govorili su seljaci potpuno razumijevajući o čemu se radi i odobravajući Nehljudovu.
- I jest glava - ponavlja je krupni starac s viticama - Žorža, šta je smislio!

- No, a šta je ako ja zaželim da uzmem zemlje? - zapita nastojnik smješkajući se.
- Ako bude slobodna čestica, uzmite i radite - odgovori Nehljudov.
- Šta će biti? Ti si i tako sit - reći će starac smješkavih očiju.

Time se završio dogovor.

Nehljudov ponovi opet svoju ponudu, ali nije zahtijevao odgovora odmah, nego im posavjetovao neka se dogovore u zajednici, a onda dođu i odgovore mu. Seljaci rekoše da će se dogovoriti u zajednici i odgovoriti, pa se oprostili i otišli uzbuđeni. Putem se dugo čuo njihov glasni govor koji se udaljavao. I do kasne su večeri brujali njihovi glasovi i razlijegali se rijekom od sela.

Sutradan nisu seljaci radili nego raspravljadi o vlastelinovoј ponudi. Zajednica se podijelila na dvije stranke: jedna je priznavala da je vlastelinova ponuda probitačna i nije opasna, druga je u tom vidjela podvalu kojoj nije mogla da dokuči suštinu i zato se osobito bojala. Ali su se preksutradan složili svi, da prihvate pogodbe koje im se nude, i došli k Nehljudovu da mu jave odluku cijele zajednice. Na taj je pristanak imalo utjecaja razjašnjenje vlastelinova postupka što ga je izrekla neka starica, starci ga prihvatali i njime se zatro svaki strah od prijevare, a razjašnjenje se sastojalo u tome da je vlastelin stao misliti o svojoj duši i radi tako da nju spasi. To su razjašnjenje potvrđivale one velike novčane milostinje što ih je podijelio Nehljudov za svoga boravka u Panovu. A novčane su milostinje koje je tu podijelio Nehljudov bile izazvane time što je tu prvi put upoznao onaj stupanj siromaštva i krutog života do kojega su dotjerali seljaci, i preneražen od te siromaštine, ako je i znao da je to nerazumno, nije mogao da ne daje taj novac što ga se bilo sad skupilo osobito mnogo jer ga je bio dobio i za prodanu šumu u Kuzminskom još lani i za kapare pri prodaji inventara.

Čim se doznao da gospodar daje novac onima koji mole, stadoše mu dolaziti iz cijelog kotara gomile svijeta, najviše žena, da ga mole za pomoć. On nije nikako znao što bi s njima, čega bi se držao da riješi pitanje, koliko bi i komu bi dao. Osjećao je da ne može ne davati novaca, kojeg ima mnogo, ljudima koji mole a očito su siromašni. A davati slučajno onima koji mole, nema smisla. Mogao se isčupati iz tog položaja jedino tako da otpuštuje. Požurio se da to i učini.

Posljednji dan svoga boravka u Panovu ode Nehljudov u kuću i dade se na prebiranje stvari koje su ondje još preostale. Prebirajući ih, nađe u donjoj ladici starog tetkinog ormaru od mahagonije, trbušastog i s brončanim karikama u lavljim glavama, mnogo pisama i među njima fotografiju grupe: Sofju Ivanovnu, Marju Ivanovnu, njega kao studenta i Katjušu, čistu svježu, krasnu i živahnu. Od svih stvari što su bile u kući ponio je Nehljudov samo pisma i tu sliku. Sve je drugo ostavio mlinaru koji je, po preporuci smješkavoga nastojnika, kupio za desetinu vrijednosti kuću da bi je srušio i sav namještaj u Panovu.

Sjećajući se sad onog žaljenja za izgubljenom svojinom što ga je bilo obuzelo u Kuzminskom, čudio se Nehljudov kako ga je mogao obuzeti takav osjećaj; sada ga je obuzimala neprestana radost oslobođenja i osjećaj novine, nalik na onaj osjećaj što mora da obuzima putnika kad otkriva nove zemlje.

X

Grad je osobito čudno i na nov način prenerazio Nehljudova kad je ponovo doputovao. Dovezao se sa željezničke stanice u svoj stan naveče kad su gorjele svjetiljke. Po svim je sobama zaudarao još naftalin, a Agrafena Petrovna i Kornej osjećali su se umorni i nezadovoljni i čak se svađali zbog spremanja stvari, kojima se, činilo se, upotreba sastojala jedino u tom da budu vješane, sušene i sakrivane. Nehljudovljeva soba nije bila zapremljena, ali ni spremljena, i od kovčega se jedva moglo doći do nje, tako da je dolazak Nehljudovljev očito smetao onim poslovima što su se po nekoj čudnoj inerciji vršili u tom stanu. Sve se to, poslije dojmova seoske oskudice, učinilo Nehljudovu tako neprijatnim po svojoj očitoj bezumnosti, u kojoj je on nekad sudjelovao, da je odlučio preseliti odmah sutra u gostionicu, a Agrafeni Petrovnoj prepustiti neka spremi stvari kako ona drži da je zgodno dok mu ne stigne sestra koja će konačno raspolagati svime što je u kući.

Nehljudov ode ujutro od kuće, odabere nedaleko od kaznionice stan od dvije namještene sobe u svratištu, vrlo skromnom i prilično prljavom, odredi da mu se onamo prevezu stvari odabrane iz kuće i ode advokatu.

Napolju je bilo hladno. Poslije oluja i kiša nastala studen kakva obično biva s proljeća. Bilo je tako hladno i duvao takav vjetar što probija, da je Nehljudov ozebao u lakom ogrtaču i sve brže koračao nastojeći da se ugrije.

Sjećao se seoskih ljudi, žena, djece, siromaštva i iznurenosti kao da ih je sada video prvi put, a osobito smješkavog mališana kako maše nožicama bez listova i nehotice uporedjivao s njim ono što je u gradu. Prolazeći pored mesnica, ribljih prodavaonica i trgovina gotove odjeće, zapanjio se, kao da to vidi prvi put, kako su debeli toliki mnogi, čisti i ugojeni trgovci kakvih i nema na selu. Ljudi su ti očito bili čvrsto uvjereni da nije izlišan nego vrlo koristan posao kad oni nastoje da prevare ljude koji se ne razumiju u njihovu robu. Tako su isto gojni bili kočijaši s golemim turovima i dugmetima na leđima, takvi isti vratari s kapama opšivenim gajtanima, takve iste sobarice s pregačama i kovrčama, a osobito kočijaši vilovitih zaprega, izbrijanih zatiljaka, koji sjede izvaljeni u svojim kočijama te prezirno i razuzdano promatraju prolaznike. U svim je tim ljudima nehotice video sad one iste seoske ljude koji nemaju zemlje i koje je ta neimaština stjerala u grad. Neki su od tih ljudi znali da se okoriste gradskim prilikama, postali isto što i gospoda te se raduju svome položaju; drugi su zapali u gradu još u gore prilike nego na selu i još su jadniji. Takvim su se jadnicima učinili Nehljudovu oni cipelari koje je video kako rade uz prozor u podrumu; isto su takve bile mršave, blijede, raščupane pralje koje su mršavim, ogoljelim rukama glaćale uz otvorene prozore, odakle izbjija sapunska para. Isto su takva bila dva bojadisara koje je sreo Nehljudov, s pregačama i rasparanom obućom na golim nogama, obojica od glave do pete zamazana bojom. U opaljenim, žilavim, slabim rukama, na kojima su zasukani rukavi preko laktova, nose oni vedricu s bojom i bez prestanka se svađaju. Lica su im izmučena i srdita. Takva su bila lica i u zaprašenih teretnih vozača s crnim obrazima koji se tresu na svojim vozilima. Takva su bila lica i u odrpanih, nabuhlih muškaraca i žena s djecom, koji stoje po ulicama na uglovima i prosjače. Takva su se lica vidjela na otvorenim prozorima u gostionici kraj koje je prolazio Nehljudov. Za prljavim stolovima koji su pretrpani bocama i čajnim suđem, a između njih se gegaju i vrzu bijeli konobari, sjede, viču, pjevaju znojni, zacrvjenjeni ljudi otupjelih lica. Jedan sjedi uz prozor, uzvio obrve, isprčio usne i gleda preda se kao da nastoji da se sjeti nečega.

»I zašto su se svi oni okupili tu?« - mislio je Nehljudov i nehotice udisao, s prašinom koju je hladni vjetar vitlao na njega, zadah svježe boje, užeženog ulja, koji se širio unaokolo.

U jednoj se ulici našao uz povorku kola koja su prevozila nekakvo željezo i tako strašno treskala željezom po neravnoj cesti da su ga zaboljele uši i glava. Ubrza korak da pretekne kola, a u to začuje odjednom u gromotu željeza svoje ime. Stane i smotri tik pred sobom čovjeka u vojničkoj odjeći, šiljastih, slijepjenih brkova i sjajna blistava lica, koji je sjedio u kočiji, prijazno mu domahivao rukom i smiješći se pokazivao neobično bijele zube.

- Nehljudove! Jesi li ti?

Nehljudov najprije osjeti zadovoljstvo.

- A! Šenbok - progovori on radosno, ali je odmah razumio kako nema baš čemu da se raduje.

Bio je to onaj isti Šenbok što se onda svratio tatkama. Nehljudov ga odavno nije vidio, ali je čuo o njem da se uza sve svoje dugove ipak kad je istupio iz puka i ostao u konjici, držao nekako nekim sredstvima u svijetu bogatih ljudi. Zadovoljni, veseli lik potvrđivao je to.

- Baš je dobro što sam te uhvatio. Jer ionako nema nikog u gradu. No, brate, ostario si - govorio je silazeći s kočije i ispravlјajući se u ramenima. - Po hodu sam te jedino i prepoznao. No, dakle, hoćemo li zajedno objedovati? Gdje se kod vas jede pristojno?

- Ne znam hoću li dospjeti - odgovori Nehljudov misleći kako bi se otresao druga a da ga ne uvrijedi.

- Otkud ti ovdje? - zapita.

- Ta, po poslu, braco. Skrbnički poslovi. Ta ja sam skrbnik. Upravljam Samanovljevim poslovima. Znaš bogataša? Slabouman je, a ima pedeset i četiri tisuće desetina zemlje - izgovori nekako osobito ponosno kao da je on sam stvorio sve te desetine. - Strašno su zapušteni bili poslovi. Sva je zemlja bila porazdavana seljacima. Oni nisu ništa plaćali, bilo je više od osamdeset tisuća zaostataka. Ja sam za godinu dana promijenio sve i dao sam skrbništву za 70 posto više. Ah? - zapita ponosito.

Nehljudov se sjeti da je čuo kako je taj Šenbok, baš zato što je spiskao sav svoj imutak i nagomilao dugova koje nije mogao platiti, po nekoj osobitoj protekciji, bio imenovan za skrbnika nad imutkom starca bogataša koji je rasipavao svoj imetak te sad, živi od toga skrbništva.

»Kako bih ga se otresao, a da ga ne uvrijedim?« - mislio je Nehljudov gledajući to blistavo, jedro lice s napomađenim brcima i slušajući njegovu dobrodušnu drugarsku brbljariju o tom gdje se dobro jede i hvalisanje kako je uredio skrbničke poslove.

- Gdje ćemo, dakle, objedovati?

- Pa ja nemam kada - odgovori Nehljudov gledajući na sat.

- Znaš šta. Večeras su trke. Hoćeš li doći?

- Ne, neću.

- Dođi. Svojih konja ja više nemam. Ali se kladim na Grišine konje. Sjećaš se? On ima dobru konjušnicu. Dođi, dakle, pa ćemo večerati.

- Ni večerati ne mogu - odgovori Nehljudov smješkajući se.

- Ta šta je to? Kamo ćeš sada? Ako hoćeš, ja ću te odvesti.

- Ja ću advokatu. On je tu iza ugla - reći će Nehljudov.

- A, ta ti nešto radiš u kaznionici? Postao si kaznionički zagovornik? Kazivali su mi Korčagini - reći će Šenbok smiješeći se. - Oni su već otputovali. Šta je? Pripovijedaj!
 - Jest, jest, sve je to istina - odgovori Nehljudov - ne mogu pripovijedati na ulici.
 - No da, no da, ta ti si uvijek bio čudak. Doći ćeš, dakle, na trke?
 - Ta neću, i ne mogu, i neću. Nemoj se, molim te, srditi.
 - Još i da se srdim? Gdje stanuješ ti? - zapita i odjednom mu se uozbilji lice, oči ukoče, obrve uzviju. Očito je htio da se sjeti nečega, i Nehljudov spazi na njemu onaj isti istovetni tupi izraz kao i na onom čovjeku s uzvijenim obrvama i otoboljenim usnama, koji ga je prenerazio na gostoničkom prozoru.
 - Kakva je ljuta studen! A?
 - Jest, jest!
 - Je li u tebe sve što sam pokupovao? - obrati se Šenbok kočijašu.
 - Zbogom, dakle, vrlo se, vrlo radujem što smo se sreli - reče, krepko stisne Nehljudovu ruku i skoči u kočiju mašući ispred blistava lica širokom rukom u novoj bijeloj kožnoj rukavici i po navadi se smješkajući svojim neobično bijelim zubima.
- »Zar sam ja bio takav?« - mislio je Nehljudov nastavljajući svoj put advokatu. - »Da, ako i nisam bio takav, ali sam htio da budem takav i mislio sam da ću tako proživjeti život.«

XI

Advokat primi Nehljudova preko reda i odmah se raspriča o parnici Menjšovih koju je bio pročitao te se zgrozio od neosnovane optužbe.

- To je grozovita stvar - govorio je - sva je prilika da je vatrū podmetnuo sam vlasnik da bi dobio osigurninu, ali se radi o tom da Menjšovima nije nikako dokazana krivica. Ne-ma nikakvih dokaza. To je osobita revnost istražnoga suca i nemarnost zamjenika državnog tužioca. Samo da se rasprava ne provede pred kotarskim sudom, nego ovdje, pa ja jamčim za uspjeh i ne uzimam nikakav honorar. A druga je stvar molba Feodosije Birjukove na najviše mjesto; ako odete u Petrograd, ponesite je, predajte sami i zamolite. Inače će poslati upit u ministarstvo pravde, odande će odgovoriti samo da se toga što prije oslobođe, to jest da odbiju, a neće biti ništa. A vi uznastojte da se progurate do najviših činova.

- Do cara? - upita Nehljudov.
- To je već vrhovna - najviša instanca, a više znači tajnik pri komisiji za žalbe ili upravitelj. No, je li to sve?
- Nije, evo mi još pišu...
- Vi ste, vidim, postali lijevak, grlić na koji se izlijevaju sve kaznioničke tužbe - reći će advokat smješkajući se - ima premnogo, nećete svladati.
- Ali je to grozomorna stvar - reče Nehljudov i pripovjedi ukratko suštinu stvari: ljudi se u selu sakupili da čitaju Evanđelje. Dođe vlast pa ih rastjera. Iduće nedjelje su se opet sakupili, onda pozvaše narednika, sastaviše akt i predadoše ih sudu.⁶⁶ Sudac istražitelj ga ispitao, zamjenik državnog tužioca sastavio optužnicu, apelacija potvrdila optužim, i

⁶⁶ U ovom je poglavljtu ruska cenzura bila izbacila nekoliko rečenica.

njih su predali sudu. Zamjenik državnog tužioca je optuživao, na stolu je ležalo kao korpus delicti - Evandelje, i osudili su ih na progonstvo. - To je nešto strašno govorio je Nehljudov. - Zar je to istina.

- A čemu se vi tu čudite?
- Ta svemu, no, razumijem narednika kojemu se zapovjedilo, ali zamjenik državnog tužioca koji je sastavlja akt, ta on je obrazovan čovjek...
- U tom i jest pogreška što smo navikli misliti da su državno tužioštvo i uopće suci neki novi, liberalni ljudi. Nekad su bili takvi, ali je to sada sasvim drugačije. To su činovnici koji vode brigu jedino o dvadesetom u mjesecu. Dobiva on plaću, treba mu više, i tu prestaju sva njegova načela. On će optuživati, suditi, osuđivati koga god hoćete.
- Ta zar ima takvih zakona po kojima može čovjek da bude zatočen zato što s drugima čita Evandelje?
- Ne samo da mogu biti zatočeni u mjestu koja nisu tako daleka, nego da odu na robiju, ako se samo dokaže da su se čitajući Evandelje usudili da ga tumače drugima drugačije nego što je zapovjeđeno i tako osuđivali crkveno tumačenje. Huljenje na pravoslavnu vjeru pred narodom i po paragrafu 196. - doživotno progonstvo.
- Ta ne može biti.
- Ja vam velim. Ja uvijek govorim gospodi sucima - nastavi advokat - kako ih ne mogu gledati bez zahvalnosti, jer što nisam u zatvoru, i vi također, i mi svi, to je jedino po njihovoj dobroti. A da svaki od nas bude osuđen na gubitak naročitih prava i zatočenje na mjestima koja nisu tako daleka - to je najlakši posao.
- No, ako sve tako zavisi od volje državnog tužioca i od osoba koje mogu da primjenjuju ili ne primjenjuju zakon, čemu onda i sud?

Advokat udari veselo u smijeh.

- Kakva vi to zadajete pitanja! No, gospodine, to je filozofija. No, pa možemo se i o tom razgovarati. Dodite, evo, u subotu. Sastat ćete se kod mene s učenjacima, literatima, umjetnicima. Onda ćemo se razgovoriti o općim pitanjima - reče advokat s ironičnim patosom kad je izgovorio riječi »opća pitanja«. - S mojom ste se ženom upoznali? Dodite!
- Hoću, uznaštojat ću - odgovori Nehljudov, ali je osjećao da govoriti neistinu; ako u bilo ičemu bude nastojao, bit će jedino da ne dođe advokatu među učenjake, literate i umjetnike koji se okupljaju kod njega. Smijeh kojim je advokat odgovorio na Nehljudovljevu napomenu da sud ne znači ništa ako suci mogu po miloj volji da primjenjuju ili ne primjenjuju zakon i intonacija kojom je izgovorio riječi »filozofija« i »opća pitanja« dokazali su Nehljudovu kako posve različito, on i advokat, a valjda i prijatelji advokatovi, promatraju stvari, i kako on, ma koliko bio sad daleko od svojih nekadašnjih prijatelja, kao što je Šenbok, osjeća da je još mnogo dalji advokatu i ljudima njegova kruga.

XII

Bilo je daleko do kaznionice, a već kasno, i zato uzme Nehljudov izvoščika i odveze se onamo. U jednoj se ulici izvoščik, sredovječan čovjek, pametna i dobrodušna lica, okrene Nehljudovu i pokaže na golemu kuću koja se gradi.

- Eto, koliku su kućerinu digli - reče kao da je on donekle začetnik toj gradnji te se ponosi time.

Gradila se zaista golema kuća i to u nekom zamršenom, neobičnom stilu. Jake skele od velikih borovih stupova, pričvršćene željeznim skobama, okružile gradnju i odvajaju je od ulice dašcanom ogradom. Po gredama na skelama vrzu se kao mravi radnici poprskani vapnom: jedni slažu, drugi tešu kamen, treći nose gore teške nosiljke i vedrice, a dolje prazne. Debeo i krasno odjeven gospodin, valjda graditelj, stoji pred skelama, nešto pokazuje uvis i govori radničkom poduzetniku iz Vladimira. Na vrata izlaze pokraj graditelja i poduzetnika prazna kola i ulaze natovarena.

»I kad su svi oni uvjereni, i oni koji rade, a i oni koji ih primoravaju da rade, da tako i mora biti, dok kod kuće trudne žene njihove rade posao preko svojih sila a djeca se njihova, s kapicom na glavi, pred skoru smrt od gladi starački smješkaju i mašu nožicama - da oni moraju da grade tu glupu nepotrebnu palaču nekomu glupom i nepotrebnom čovjeku, jednom od onih koji upropasćuju i pljačkaju njih« - mislio je Nehljudov gledajući tu kuću.

- Jest, luđačka kuća - izgovori on naglas svoju misao.
- Zašto luđačka? - uvrijedjen se usprotivi izvoščik - hvala mu što svjetu daje zarade, a nije luđačka kuća.
- Ta posao je nepotreban.
- Kad grade, onda je i potreban - odvrati izvoščik - svijet se prehranjuje.

Nehljudov ušuti jer je ionako teško bilo govoriti od gromota točkova. Nedaleko od kaznionice siđe izvoščik s kaldrme na cestu, tako da je lako bilo govoriti, i okrene se opet Nehljudovu:

- I koliki je svijet sad povrvio u grad, sva sila - reče okrećući se na boku i pokazujući Nehljudovu družbu seoskih radnika s pilama i sjekirama, u kratkim bundama i s torbama na leđima, koji su im dolazili u susret.
- Zar više nego prijašnjih godina? - zapita Nehljudov.
- Još te koliko! Sada se tako zgrću na sva mjesta da je nevolja. Gospodari se razbacuju ljudima kao iverjem. Svud je puno.
- A zašto je tako?
- Razmnožili se. Nemaju kud da se djenu.
- Pa što je ako su se razmnožili? Zašto ne ostaju na selu.
- Nema na selu posla. Nema zemlje.

Nehljudovu je bilo onako kao čovjeku koji se ugruhao. Čini ti se kao da se navlas udaraš vazda po bolnom mjestu. - A čini ti se samo zato što se samo udarci po bolnom mjestu osjećaju.

»Zar je svagdje onako isto« - pomisli on i počne ispitivati izvoščika koliko u njegovu selu ima zemlje, i koliko sam izvoščik ima zemlje i zašto živi u gradu.

- Zemlje ima kod nas, gospodine, po desetina na glavu Mi imamo na tri glave - voljno se razgovori izvoščik. - Meni su kod kuće otac, brat, drugi je u vojsci. Oni gospodare, A i nemaju čim da gospodare. I brat je htio da ode u Moskvu.
- A ne možete zakupiti zemlje?
- Gdje bi je danas zakupili? Vlastelini, kakvi su bili, spiskali su svoju zemlju. Sve su zahvatili trgovci. Od njih ne možeš zakupiti, rade sami. Kod nas drži zemlju Francuz, kupio je od prijašnjeg vlastelina, ne daje u zakup, pa je kraj.
- Kakav Francuz?

- Dufard, Francuz, možda ste čuli. On u velikom kazalištu pravi glumcima vlasulje, dobar je posao, pa je stekao. Od naše je vlastelke kupio cijelo imanje. Sad on gospoduje nama. Kako ga je volja, tako i jaše na nama. Hvala bogu, dobar je čovjek. Samo žena njegova, a Ruskinja je, takvo je pseto, da te bog sačuva. Guli svijet. Nevolja. No, evo i kaznionice. Kuda biste vi, pred glavni ulaz? Ne puštaju valjda.

XIII

Srce je zamiralo Nehljudovu i strava ga morila od misli u kakvu će stanju zateći sad Maslovu i od one tajne koja je za nj bila i u njoj, i u tom skupu ljudi u kaznionici - kad je pozvonio na glavnem ulazu i stražara, koji je izišao, zapitao za Maslovu. Stražar se raspita i odgovori da je u bolnici. Nehljudov ode u bolnicu. Dobrodušni starčić, bolnički vratar, pusti ga odmah, a kad je saznao koga želi vidjeti, uputi ga u dječji odjel.

Mlad doktor, sav prožet karbolnom kiselinom, izdiže pred Nehljudova u hodnik i oštro ga zapita šta bi. Taj je doktor svakojako popuštao uznicima i zato neprestano dolazio u sukobe s kaznioničkom upravom, pa i sa starijim doktorom. Bojeći se da Nehljudov ne bi zaiskao od njega štogod nezakonito, a i od želje da pokaže kako on nikavim ličnostima ne čini izuzetaka, gradio se da je srdit.

- Ovdje nema ženâ, ovdje su dječje bolničke sobe - reći će.
- Znam, ali ovdje ima dvorkinja, sluškinja, koja je premještena iz kaznionice.
- Jest, tu su dvije. Šta želite dakle?
- Ja sam blizak jednoj od njih, Maslovoj - reče Nehljudov - želio bih, dakle, da je vidim - putujem u Petrograd da predam kasacioni priziv u njenoj stvari. I htio sam da joj dam evo ovo. To je samo fotografija - reče Nehljudov vadeći iz džepa omotnicu.
- Pa to se može - odgovori doktor udobrovoljen, te se obrati starici s bijelom pregačom i reče joj neka zovne dvorkinju, uznicu Maslovu.
- Ne biste li sjeli ili možda otišli u prijamnu sobu?
- Hvala - odvrati Nehljudov te, iskoristivši povoljan dojam koji je učinio na doktora, zapita kako su u bolnici zadovoljni s Maslovom.
- Pa dobro, ne radi loše kad se uoče prilike u kojima je bila - odgovori doktor. - Ali evo i nje.

Na jedna vrata uđe starica dvorkinja i za njom Maslova. Imala je bijelu pregaču na prugastoj haljinji a rubac joj je na glavi zakrivao kosu. Kad je ugledala Nehljudova, porumeni, zastane kao da je neodlučna, zatim se namršti, obori oči i brzim se koracima uputi po sagu u hodniku njemu u susret. Kad je prišla k njemu, htjede da mu ne pruži ruku, onda je pruži i još se jače zacrveni. Nehljudov je nije vidoš poslije onog razgovora u kojem mu se ispričala zbog svoje žestine te je očekivao da će je sad naći onaku kao i tada. Ali je danas bila sasvim drugačija, u izrazu njena lica bilo je nešto novo, suzdržljivo, bojažljivo, a kako se učinilo Nehljudovu, nesklono njemu. Reče joj ono isto što je rekao i doktoru, da putuje u Petrograd i dade joj omotnicu s fotografijom koju je donio iz Panova.

- Našao sam to u Panovu, stara fotografija, možda će vas obveseliti. Uzmite!
- Ona uzvije crne obrve, u čudu ga pogleda svojim zrikavim očima kao da pita čemu to? - i šuteći uzme omotnicu te je turi za pregaču.
- Vidio sam ondje vašu tetku - reče Nehljudov.

- Vidjeli ste? - reče ona ravnodušno.
- Je li vam dobro ovdje? - zapita Nehljudov.
- Pa dobro je - odgovori ona.
- Nije preteško?
- Nije, ništa. Nisam se još naučila.
- Vrlo mi je milo radi vas. Ipak je bolje nego ondje.
- Gdje *ondje*? - ona će i lice joj zapali rumen.
- Ondje, u tamnici - brže će reći Nehljudov.
- A po čemu je bolje? - zapita ona.
- Ja mislim, ovdje su ljudi bolji. Nema onakvih kakvi su ondje.
- Ondje ima mnogo dobrih - ona će.
- Za Menjšove sam se zauzeo i nadam se da će ih oslobođiti - reče Nehljudov.
- Dao bog, tako je divna starica - reče ona ponavljajući svoje mišljenje o starici i lako se nasmiješi.
- Ja putujem danas u Petrograd. Vaša će se stvar raspraviti brzo, i ja se nadam da će po ništiti osudu.
- Poništili, ne poništili, sad je svejedno - reče ona.
- Zašto: sad?
- Tako - odgovori ona letimice mu pogledavši u lice kao da pita.

Nehljudov je tu riječ i taj pogled shvatio tako kao da želi da zna drži li se on svoje odluke ili je prihvatio njeno odbijanje i promijenio odluku.

- Ne znam zašto vam je svejedno - reče on. - No meni je zaista svejedno: oslobođili vas ili ne oslobođili. Ja sam u svakom slučaju pripravan da učinim što sam rekao - izgovori odlučno.

Ona digne glavu i crne joj se, zrikave oči ustave i na njegovu licu, kraj njega, i sve joj se lice zasiđa od radosti. Ali ona odgovori sasvim drugačije nego što su govorile njene oči.

- To vi uludo govorite - reče.
- Ja govorim da biste vi znali.
- O tom je kazano već sve i nema više šta da se govori - ona će, teškom mukom suzdržavajući smiješak.

U bolničkoj sobi zabučalo nešto. Začuo se dječji plač.

- Zovu me, čini se - reče ona nemirno se obazirući.
- Zbogom, dakle - reći će on.

Ona se pričini da nije opazila pruženu ruku i ne stisnuvši je, okrene se te, nastojeći da prikrije svoje slavlje, ode brzim koracima po sagovima u hodniku.

»Šta se zbiva u njoj? Šta misli ona? Šta osjeća? Hoće li da iskuša mene ili zaista ne može da oprosti? Ne može da kaže sve šta misli i osjeća ili neće? Je li se udobrovoljila ili se ozlojedila?« - pitao se Nehljudov i nikako nije mogao da odgovori sebi. Znao je jedino da se promijenila i da se u njoj zbiva važna promjena za dušu njenu, i da ta promjena ne sjedinjuje njega samo s njom nego i s onim u čije se ime vrši ta promjena. I to ga je sjedinjenje dovodilo u radosno uzbuđenje i ganutljivo raspoloženje.

Kad se vratila u bolesničku sobu, gdje je stajalo osam dječjih krevetaca, počela je Maslova po sestrinu nalogu pretresati posteljinu, ali se predaleko nagla s ponjavom, oskliznula se

i zamalo da nije pala. Dječak sa zavezanim vratom, koji je ozdravljao i gledao je, nasmije se, a Maslova nije više mogla da se suzdrži, nego sjedne na krevet i udari u takav glasan i zavodljiv smijeh da se nekoliko djece grohotom nasmijalo, a sestra se srdito izderala na nju.

- Šta kikoćeš? Misliš da si tamo gdje si bila! Idi po obroke!

Maslova ušuti, uzme suđe i podje kamo je bila poslana, ali kad se zgledala s povezanim dječakom, kojemu je bilo zabranjeno smijanje, prasne opet.

Nekoliko je puta toga dana Maslova, čim ostane sama, vadila fotografiju iz omotnice i uživala u njoj, ali tek navečer, poslije dežurne službe, kad je ostala sama u sobi gdje je spavala s dvorkinjom, izvadi fotografiju sasvim iz omotnice te je dugo netremice, milujući očima svaku sitnicu i na licima, i na odjeći, i na balkonskim stepenicama, i na grmlju na kojem su kao na pozadini bila naslikana lica - njegovo i njeno i tetaka - gledala izbljedjelu, požutjelu fotografiju i nije mogla da se nagleda, pogotovu sebe, svog mladog, krasnog lica s kosom koja joj se vila oko čela. Tako se zagledala da nije opazila kako je ušla u sobu njena drugarica, dvorkinja.

- Šta je to? On ti je dao? - zapita debela, dobrodušna dvorkinja nadvijajući se nad fotografiju. - Zar si ti to?

- Da, tko bi bio? - progovori Maslova gledajući drugarici u lice i smiješći se.

- A tko je ovo, zar on? A ovo mu je mati?

- Tetka. A zar me nisi prepoznala? - pitala je Maslova.

- Otkud bih prepoznala! Dok sam živa, ne bih prepoznala. Sasvim si drugačija u licu. Ta prošlo je valjda deset godina odonda.

- Nisu godine, nego život - odgovori Maslova i odjednom je prođe sva živahnost. U licu se snuždi, a među obrve joj se ureže bora.

- Pa šta, lak je »ondje« život, valjda.

- Jest, lak! - ponovi Maslova sklopivši oči i mašući glavom. - Gori od robije!

- A zbog čega?

- A zbog čega! Od osam sati navečer do četiri ujutro, i to je svaki dan.

- Zašto ga, dakle, ne napuste.

- I htjeli su ga napustiti, ali se ne može. A šta da se i govori - uzvikne Maslova, skoči, baci fotografiju u ladicu u stolu i, teškom mukom susprežući suze od bijesa, istrči u hodnik a vrata zalupi. Dok je gledala fotografiju, osjećala se onakvom kakva je bila prikazana na njoj, sanjarila je kako je bila sretna tada i mogla bi još da bude sretna s njim. Drugaričine su joj riječi napomenule ono što je sada i ono što je bila ondje. Napomenule joj svu strahotu onog života koju je tada mutno osjećala, ali se nije usuđivala da to prizna.

Sad se tek sjetila živo svih tih strašnih noći i osobito jedne noći o pokladama kad je čekala studenta koji je bio obećao da će je iskupiti. Sjeti se kako je u izrezanoj haljini od crvene svile, polivenoj vinom, s crvenom vrpcom u zamršenoj kosi, izmučena i malaksala i opijena ispratila goste u dva sata u noći te u razmaku između igara sjela uz mršavu, koščatu, pristavu pratilicu guslačevu i počela joj se tužiti na svoj teški život, i kako je ta pratilica također govorila u kakvu je tešku stanju i hoće da ga promijeni, i kako je njima prisutila Klara, i kako su one odjednom odlučile sve tri da napuste taj život. Mislike su da je tadašnjoj noći kraj, i htjeli se razići, ali odjednom zabučali u predsoblju pijani gosti. Guslaš zasvira ritornel, pratilica zagruha po pianinu pratnju, veselu preveselu rusku pjesmu iz prve figure u kadrili; mali, pijani čovuljak koji je zaudarao na vino i štucao, s bijelom kravatom i u fraku koji je skinuo u drugoj figuri, prihvati nju, a drugi, debeljko, bradat,

također u fraku (bili su došli s nekog plesa) - prihvati Klaru, i dugo su se vrtjeli, igrali, kričali, pili...

I tako je teklo godinu, dvije, tri godine. Kako se i ne bi promijenila! I svemu je tomu uzrok bi on. I u njoj se u jedan mah uzbuni opet prijašnje ogorčenje na njega, prohtjelo joj se da ga grdi, prekorava. Žalila je što je danas propustila priliku da mu iskaže još jednom - da ga ona zna i ne pokorava se njemu, neće mu dopustiti da se okoristi njenom dušom kako se okoristio njenim tijelom, neće mu dopustiti da je načini predmetom svoje velikodušnosti. I da bi kakogod ugušila taj mučni osjećaj žaljenja same sebe i beskorisnog prijekora njemu, zaželi se pića. I ne bi bila održala riječ, nego bi se napila da je u kaznionici. Ali se ovdje piće nije moglo dobiti drugačije nego od vidara, a vidara se bojala jer ju je oblijetao. A odnosi s muškarcima bili su joj odurni. Pošto je malo posjedila na klupi u hodniku, vrati se u sobicu i, ne odgovarajući drugarici, dugo je plakala za svojim izgubljenim životom.

XIV

U Petrogradu je Nehljudov imao da obavi tri posla: kasacioni priziv Maslove u senatu, stvar Fedosje Birjukove u komisiji za molbe i po poruci Vere Bogoduhovske, posao u žandarmerskoj upravi ili u trećem odjelu zbog oslobođenja Šustove i materina sastanka sa sinom koji je zatvoren u tvrđavi, a o kojem mu je pisala Vera Bogoduhovska. Ta dva posla držao je kao jedan, treći. Četvrti se posao ticao onih sektaša koje opravljaju od njihovih porodica u zatočenje na Kavkaz, jer su čitali i tumačili Evanđelje. Obećao je, više sebi nego njima, da će uraditi sve šta se bude moglo da se razjasni taj slučaj.

Od svog posljednjeg posjeta Maslenikovu, a pogotovo poslije puta u selo, Nehljudov je ne samo odlučio, nego je svim svojim bićem osjećao gađenje prema onom svom društvu u kojem je živio dotle - onom društvu gdje su tako brižno bile sakrivene muke što ih trpe milijuni ljudi da bi se malom broju ljudi osigurale udobnosti i slasti, tako da ljudi iz toga društva ne vide i ne mogu da vide tih muka, pa zato ne vide ni okrutnost ni prestupnost svoga života. Nehljudov nije više mogao bez neprilike i da ne prekorava sama sebe družiti se s ljudima iz toga društva. A u to su ga društvo, međutim, privlačile navade njegova prijašnjega života; privlačili su ga i srodnički i prijateljski odnosi, a glavno, da uradi ono što ga sad jedino zanima - da pomogne Maslovoj i svim onim stradaocima kojima hoće da pomogne, pa zato mora da moli za pomoć i za usluge ljude iz toga društva, koje ne samo što ne cijeni, nego oni često izazivaju u njemu negodovanje i prezir.

Kad je doputovao u Petrograd i odsjeo kod svoje tetke po materi, grofice Čarske, žene bivšeg ministra, dospio je Nehljudov odmah u samu srž aristokratskog društva od kojega se tako otuđio. Bilo mu je to neprijatno, a nije mogao da uradi drugačije. Da nije odsjeo kod tetke nego u hotelu, uvrijedio bi je, a tetka je imala velikih veza i mogla mu je vrlo mnogo koristiti u svim poslovima koje je kanio da poduzme.

- No, šta ja to čujem o tebi? Nekakva čudesa - govorila mu je grofica Jekaterina Ivanovna nudeći ga kavom odmah čim je došao. Vous posez pour un Howard.⁶⁷ Pomažeš prestupnicima. Obilaziš tamnice. Popravljaš.

⁶⁷ *Vous posez pour un Howard* (franc.) - Izigravate Howarda!; John Howard (1726-1790) je proveo reformu sistema engleskih zatvora.

- Ta nije, i ne mislim.
- Pa to je lijepo. Ali tu ima neka romantična historija. Ded pripovijedaj. Nehljudov ispripovijeda svoje odnose s Maslovom - sve kako je bilo.
- Sjećam se, sjećam se, sirotica Helena pripovijedala mi je nešto onda kad si živio kod onih starica, one su htjele, čini mi se, da te ožene svojom gojenicom (grofica je Jekaterina Ivanovna uvijek prezirala Nehljudovljeve tetke po ocu)... To je, dakle, ona? Elle est encore jolie?⁶⁸

Tetka Jekaterina Ivanovna bila je šezdesetogodišnja zdrava, vesela, energična žena. Bila je visoka rasta i vrlo puna, na usni joj se primjećivali crni brci. Nehljudov ju je volio i od djetinjstva je već bio navikao da se zaražava njenom energijom i veseljem.

- Nije, ma tante, sve se to svršilo. Želio sam samo da joj pomognem, jer je ona, prvo, nevino osuđena, a skrivio sam ja to, skrivio i njenu sudbinu. Osjećam da sam dužan uraditi za nju sve što mogu.

- Ali su meni govorili da bi je ti htio uzeti.

- I htio sam, ali ona neće.

Jekaterina Ivanovna ispruži glavu i obori pogled te u čudu i šuteći pogleda nećaka. Od jednom joj se promijeni lice i na njemu se odrazi zadovoljstvo.

- Pa ona je pametnija od tebe. Ah, kakav si ti glupan. I ti bi je uzeo za ženu?

- Svakako.

- Poslije onog šta je ona bila?

- To prije. Ta ja sam skrivio sve.

- Ta ti si prosto zvekan - reče tetka susprežući smijeh. - Strahovit zvekan, ali ja tebe baš zato volim što si takav strahovit zvekan - ponavljala je očito osobito zavoljevši tu riječ koja je u njenim očima istinski prikazivala umno i moralno stanje njena nećaka. - Ti znaš kako je to došlo u pravi čas. Aline ima divno sklonište za Magdalene. Bila sam jedanput ondje. Odurne su nadasve: poslije toga sam se uvijek umivala. Ali je Aline zabavljena tim, corps et âme.⁶⁹ Mi ćemo dakle, tvoju predati njoj. Ako je itko popravi, to će Aline.

- Ta ona je osuđena na robiju. Ja sam došao zato da izradim preinaku te osude. To mi je prva stvar zbog koje se utječem vama.

- No, dakle, a gdje je ta njena stvar?

- U senatu.

- U senatu? Da, moj je mili cousin Ljovuška u senatu. Nego, uostalom, on je u odjelu za rodoslovje. No, a od pravih ne znam nikoga. Sve su bog bi ih znao tko, ili Nijemci Geh, Feh, Deh - tout l'alphabet,⁷⁰ ili kojekakvi Ivanovi, Semjonovi, Nikitini, ili Ivanjenko, Simoljenko, Nikitenko pour varier.⁷¹ Des gens de l'autre monde.⁷² Ali ti mu rastumači, jer on mene nikad ne razumije ništa. C'est un parti pris.⁷³ Svi razumiju, samo on ne razumi-je.

⁶⁸ *Elle est encore jolie?* (franc.) - Je li ona još lijepa?

⁶⁹ *corps et âme* (franc.) - dušom i tijelom

⁷⁰ *tout l'alphabet* (franc.) - cijela abeceda

⁷¹ *pour varier* (franc.) - za promjenu

⁷² *des gens de l'autre monde* (franc.) - ljudi iz drugog svijeta

⁷³ *C'est un parti pris* (franc.) - tako ti je to

U taj mah lakaj u čarapama doneše na srebrnu poslužavniku pismo.

- Baš od Aline! Čut ćeš eto i Kiesewettera.

- Tko je to Kiesewetter?

- Kiesewetter? Dođi, dakle, danas. Saznat ćeš onda tko je on. Govori on tako da i najgori rezlji zlikovci padaju na koljena, plaču i kaju se.

Grofica Jekaterina Ivanovna, koliko god je to bilo čudno i ma koliko se malo slagalo s njenim karakterom, bila je vatrema pristalica onog učenja po kojem se držalo da se suština kršćanstva sastoji u vjeri u iskupljenje. Odlazila je na zborove gdje se prijavljala ta nauka, moderna u ono vrijeme, i okupljala kod sebe vjernike. Uza sve to što su se po toj naući odbacivali ne samo svi obredi, ikone nego i sva svetootajstva, kod grofice su Jekaterine Ivanovne bile ikone po svim sobama, čak i nad njenom posteljom, i ona je izvršivala sve što iziskuje crkva, ne videći u tom nikakva protivurječja.

- Da samo tvoja Magdalena čuje njega, obratila bi se - reći će grofica. - A ti budi naveče svakako kod kuće. Čut ćeš ga. To je divan čovjek.

- Meni to nije zanimljivo, ma tante.⁷⁴

- A ja ti velim da je zanimljivo. I dođi svakako. No, kazuj, šta ti još treba od mene. Videz votre sac.⁷⁵

- Pa još stvar u tvrđavi.

- U tvrđavi? No, onamo ti mogu dati pismo za baruna Krigsmuta. C'est un très brave homme.⁷⁶ Pa ti ga i sam znaš. Drug je tvomu ocu. Il donne dans le spiritisme.⁷⁷ No, ništa za to. On je dobar. A šta ti treba?

- Treba zamoliti da dopusti sastanak materi sa sinom koji ondje sjedi. Ali su mi govorili da to ne zavisi od Krigsmuta nego od Červjanskoga.

- Červjanskog ja ne volim, ali ti je to muž Mariette. Mogu zamoliti nju. Ona će mi učiniti. Elle est très gentille.⁷⁸

- Treba zamoliti još za jednu ženu. Zatvorena je nekoliko mjeseci, a nitko ne zna zašto.

- Ta nije, ona sama zacijelo zna zašto. Znaju one vrlo dobro. I pravo je tako tim ošišanima.

- Ja ne znam, je li pravo ili nije. Ali se one kinje. Vi ste kršćanka i vjerujete u Evanđelje, a tako ste nemilosrdni.

- To ne smeta ništa. Evanđelje je Evanđelje, a što je odvratno, odvratno je. Bilo bi gore kad bih se pretvarala da volim nihiliste, a pogotovo ošišane nihilistkinje, kad ih ne trpim.

- A zašto ih ne trpite?

- Poslije 1. ožujka pitaš zašto?⁷⁹

- Pa nisu sve one učesnice 1. ožujka.

- Svejedno. Zašto se pletu u ono što nije njihov posao. Nije to ženski posao!

⁷⁴ *ma tante* (franc.) - moja teto

⁷⁵ *videz votre sac* (franc.) - ispraznite svoju torbu, tj. recite sve

⁷⁶ *C'est un très brave homme* (franc.) - to je jedan vrlo hrabar čovjek

⁷⁷ *Il donne dans le spiritisme* (franc.) - To daje u spiritizam

⁷⁸ *Elle est très gentille* (franc.) - Ona je jako ugodna

⁷⁹ Ubojstvo cara Aleksandra II godine 1881.

- No, dakle, vi mislite, da bi se Mariette mogla zauzeti za te stvari - reći će Nehljudov.
- Mariette, Mariette je Mariette. A to je bog bi je znao tko, kakva Haltjupkina, hoće sve da uči.
- Neće da uči, nego one hoće prosto da pomognu narodu.
- Zna se i bez njih komu treba i komu ne treba pomoći.
- Ta narod sirotuje. Baš sam, evo, doputovao sa sela. Zar je potrebno da seljaci rade iz petnih žila i ne najedu se do sita, a mi da živimo u strašnoj raskoši - govorio je Nehljudov kojega je tetkina dobrodušnost navodila na želju da joj kaže sve što misli.
- A zar bi ti htio da ja radim i da ništa ne jedem?
- Nije, neću ja da vi ne jedete - nehotice se smiješeći odgovori Nehljudov - ja hoću samo da bi svi radili i svi jeli.

Tetka obori opet glavu i pogled pa radoznalo uperi pogled u njega.

- Mon cher, vous finirez mal⁸⁰ - reče ona.

- A zašto?

U taj mah uđe u sobu visok, plećat general. Bio je to grofičin muž, Čarski, bivši ministar.

- A, Dmitrije, zdravo, - reći će on podmećući mu tek obrijani obraz. - Kad si doputovao? On šuteći poljubi ženu u čelo.

- Non, il est impayable⁸¹ - obrati se Jekaterina Ivanovna mužu - on mi nalaže da idem na rijeku i isplahujem rubeninu i da jedem samo krumpir. Strahovit je luđak, ali mu učini ipak šta te moli. Strahoviti zvekan - popravi se ona. - A jesli li čuo, Kamenska je, kažu, u takvu očaju da se boje za njen život - obrati se mužu - da ti odeš k njoj.

- Jest, to je strahota - reče muž.

- No, vi razgovarajte, a ja moram da pišem pisma.

Tek što je Nehljudov otišao u sobu do gostinske sobe, kad mu ona dovikne odande:

- Da pišem, dakle, Marietti?

- Molim, ma tante.

- Ostavit ću, dakle, en blanc,⁸² koliko tebi treba o šišavici, a ona će već naložiti svomu mužu. I on će uraditi. Nemoj ti misliti da sam zlobna. Sve su one nadasve mrske, tvoje protégées, no - je ne leur vaux pas de mal.⁸³ Bog bio s njima, no, idi. A naveče budi sva-kako kod kuće - čut ćeš Kiesewettera. I pomolit ćemo se. A ako se samo ne budeš proti-vio, ça vous fera beaucoup de bien.⁸⁴ Ta ja znam, i Helena, i svi vi mnogo ste zaostali u tom. Dakle, do viđenja.

⁸⁰ *Mon cher, vous finirez mal* (franc.) - Dragi moj, vi ćete loše završiti

⁸¹ *Non, il est impayable* (franc.) - Ne, on je neprocjenjiv

⁸² *en blanc* (franc.) - bijelo, prazno, čisto

⁸³ *protégées, no - je ne leur vaux pas de mal* (franc.) - štićenice, ne, ne želim im nikakva zla

⁸⁴ *ça vous fera beaucoup de bien* (franc.) - to će vam biti od velike koristi

XV

Grof Ivan Mihajlovič bio je bivši ministar i čovjek vrlo čvrstih načela. Načela grofa Ivana Mihajlovića od mlađih su se godina sastojala u tom da isto onako kako je ptici prirođeno da se hrani crvima, da je odjevena u perje i pahuljice i da leti uzduhom, tako je i njemu prirođeno da se hrani skupim jelima što ih priređuju skupi kuhari, da se odijeva u najudobniju i najskuplju odjeću, da se vozi u najudobnijoj kočiji s najbržim konjima i da zato sve to mora da bude spremno za nj. Osim toga, držao je grof Ivan Mihajlovič, što više bude dobivao od države svakovrsnih novaca, što više bude imao odličja sve do alemovih znakova nečega i što se češće bude sastajao i govorio s visokim ličnostima obiju spolova, to će biti bolje. A sve drugo, kad se usporedi s tim osnovnim dogmama, držao je grof Ivan Mihajlovič za ništavo i nezanimljivo. Sve je drugo moglo biti ovako ili sasvim obratno. Prema toj je vjeri Ivan Mihajlovič živio i radio u Petrogradu u toku četrdeset godina i nakon četrdeset godina postigao ministarsko mjesto.

Glavna svojstva grofa Ivana Mihajlovića, po kojima je to postigao, sastojala su se, prvo, u tom što je znao da shvaća smisao spisa i zakona i što je, neskladno doduše, ali ipak znao da sastavlja razumljive spise i da ih piše bez pravopisnih pogrešaka; drugo, u tom što je bio izvanredno reprezentativan i gdje je trebalo znao se javljati u liku ne samo ponositom nego i nepristupnom i veličanstvenom, a gdje je opet trebalo, znao da bude strastveno i podlo puzav; treće, u tom što nije imao nikakvih općih načela ili zakona, ni moralnih, ni državnih, i što je zato mogao da se slaže sa svima kad je to trebalo, a kad je trebalo, mogao da se ne slaže ni s kim. Postupajući tako, nastojao je jedino da se održi ton i da očito ne protivurječi samom sebi, a da li su njegovi postupci sami po sebi moralni ili nemoralni i hoće li od njih nastati najveće dobro ili najveća šteta ruskoj carevini ili cijelom svijetu - bio je sasvim ravnodušan.

Kad je postao ministar, nisu samo svi koji su zavisili od njega (a zavisilo je od njega vrlo mnogo ljudi i svojte) - nego su i svi nezainteresirani ljudi i on sam bili uvjereni da je on vrlo uman državnik. Ali kad je proteklo neko vrijeme, a on nije ništa stvorio, ništa nije pokazao, i kad su, po zakonu o borbi za opstanak, isto takvi kao i on, koji su naučili da pišu i razumiju spise, reprezentativni i beznačelni činovnici istisnuli njega, i on je morao da ode iz službe, to su svi razabrah da on ne samo što nije osobito uman čovjek nego je i vrlo ograničen, i malo obrazovan, i vrlo samosvjestan čovjek koji se u svojim nazorima jedva jedvice dizao do razine uvodnih članaka u konzervativnim listovima. Pokazalo se da u njemu nije bilo ničega što bi ga razlikovalo od drugih malo obrazovanih i samosvjestnih činovnika koji su ga istisnuli, i on je to shvatio i sam, ali mu to nije uzdrmalo uvjerenje da svake godine mora dobivati veliku svotu državnih novaca i nove ukrase za svoju paradnu odoru. To je uvjerenje bilo toliko jako da nitko nije htio da mu to krati, i on je dobivao svake godine, djelomice kao penziju, a djelomice na ime nagrade kao član najviše državne ustanove i kao predsjednik u različitim komisijama i odborima, nekoliko desetaka tisuća rubalja, a osim toga svake godine i nova prava, koja je visoko cijenio, da na ramena ili na hlače prišiva nove gajtane i da na frak naniže nove vrpce i emajlne zvjezdice. Zbog toga je grof Ivan Mihajlovič imao velikih veza.

Grof Ivan Mihajlovič saslušao je Nehljudova onako kako je znao da sluša upraviteljeve izvještaje, a kad je saslušao, reći će da će mu dati dva pisma - jedno za senatora Volfa u kasacionom odjelu.

- Govore o njemu svašta, ali dans tous les cas c'est un homme très comme il faut⁸⁵ - reče.
- I on je obavezан meni i učiniti će što može.

Drugo je pismo dao grof Ivan Mihajlović za utjecajnu ličnost u komisiji za molbe. Stvar Fedosje Birujkove, kako mu je prijavio Nehljudov, zainteresirala ga je veoma. Kad mu je Nehljudov rekao da je htio pisati pismo carici, odgovori on da je to zaista vrlo dirljiva stvar i mogla bi se prigodice ondje ispričati. Ali nije mogao da obeća. Neka molba podje svojim tokom. A ako se nađe prilika, pomisli on, ako ga u četvrtak pozovu u peti comité,⁸⁶ možda će prijaviti.

Kad je dobio oba grofova pisma i tetkino pismo Marietti, Nehljudov se otpusti odmah na sva ta mesta.

Najprije se otpusti Marietti. Znao ju je još kao šiparicu iz neimućne aristokratske porodice, znao je da se udala za čovjeka s karijerom o kojem je čuo loše glasove, što je glavno, čuo je o njegovoj bezdušnosti prema onim stotinama i tisućama političkih zatvorenika, mučenje kojih je bila njegova posebna dužnost, i Nehljudovu je, kao i uvijek, bilo teško da se s molbom obraća čovjeku kojega ne cijeni. U takvima je zgodama osjećao uvijek u sebi razdor i nezadovoljstvo sa sobom i kolebanje: bi li ili ne bi molio, ali se uvijek odlučivao da treba moliti. Osim toga što je osjećao lažnost u tom položaju molioca među ljudima koje on nije više držao za svoje, ali koji su njega držali za svoga - osjećao je da zalaže u prijašnju navadu i kolotečinu i preko volje se odaje onom lakounom i nemoralnom tonu što caruje u tom krugu. Osjetio je to već kod tetke Jekaterine Ivanovne. Već je jutros, kad je s njom govorio o najozbiljnijim stvarima, zapadao u šaljivi ton.

Uopće je Petrograd, u kome nije bio odavno, proizveo na nj svoj obični dojam koji fizički bodri, a moralno zatupljuje.

Sve je tako čisto, udobno, zgodno uređeno, a glavno, ljudi u moralnom pogledu ne iziskuju ništa, tako da se život čini osobito lakim.

Krasan, čist, uljudan izvoščik odvezao ga pored krasnih, uljudnih, čistih redara, po krasnoj, sjajno polivenoj cesti, pored krasnih, čistih kuća prema onoj kući u kojoj je življela Marietta.

Pred ulazom su stajala dva engleska konja upregnuta u kočiju, a na boku sjedio kočijaš u livreji, s bićem i ponosita lica, nalik na Engleza, sa zaliscima do pola obraza.

Vratar u neobičnoj čistoj livreji otvorio vrata u predvorje gdje je, u još čistoj livreji s gajtanima, stajao lakaj s kočije, s veličanstveno raščesljanim zaliscima, i dežurni ordonans u novom, čistom mundiru.

- General ne prima. Generalica isto tako. Odmah će izvoljeti da se odvezu.

Nehljudov preda pismo grofice Jekaterine Ivanovne, izvadi posjetnicu, pristupi stoliću na kojem je ležala knjiga za zapisivanje posjetilaca i već je bio počeo pisati da vrlo žali što je nije zatekao, kad lakaj pristupi stepenicama, vratar izide na ulaz i zavikne »ovamo«, a ordonans se ukuci, složi ruke niza se i zamre dočekujući i prateći očima nevisoku, tanahu gospodu koja je niza stepenice silazila brzim korakom koji se nije slagao s njenom dostanstvenošću.

Mariette je imala na sebi velik šešir s perom, crnu haljinu, crn ogrtač i nove crne rukavice; lice joj pokrivala koprena.

⁸⁵ *dans tous les cas c'est un homme très comme il faut* (franc.) - U svakom slučaju je on čovjek na svome mjestu

⁸⁶ *comité* (franc.) - odbor

Kad je smotrla Nehljudova, digne koprenu, otkrije vrlo ljupko lice sjajnih očiju i upitno pogleda njega.

- A, knez Dmitrij Ivanović - izgovori ona veselim, ugodnim glasom. - Poznala bih...
- Vi se čak i sjećate kako mi je ime?
- Dakako, ja i sestra smo bile u vas zaljubljene - počne da govori francuski... - Ali, kako ste se vi promijenili! Ah, kako mi je žao što odlazim. Nego, hajde da se vratimo - reći će i stane neodlučno.

Pogleda na sat na zidu.

- Ne, ne mogu. Idem na panihidu Kamenskoj. Strahovito je utučena.
- A tko je Kamenska?
- Zar niste čuli? Sin joj je poginuo u dvoboju. Pobio se s Pozenom. Jedinac sin. Strahota. Mati je sva utučena.
- Da, čuo sam.
- No, bolje da odem, a vi dođite sutra ili večeras - izgovori ona i brzim, lakim koracima podje na izlazna vrata.
- Večeras ne mogu - odgovori on izlazeći s njom na vanjske stepenice. - Treba da obavim jedan posao s vama - reče gledajući par riđuša što su dolazile pred ulaz.
- Kakav?
- Pa, evo tetkin list o tom - reče Nehljudov dajući joj usku omotnicu s velikim monogramom. - Iz njega ćete vidjeti sve.
- Ja znam, grofica Jekaterina Ivanovna misli da ja imam na muža utjecaja u poslovima. Ona se vara. Ne mogu ja ništa i neću da se zauzimam. No, razumije se, za groficu i za vas pripravna sam da odustanem od svoga pravila. Šta je u stvari? - govorila je i sitnom rukom u crnoj rukavici uzalud tražila džep.
- Zatvorena je u tvrđavu jedna djevojka, a bolesna je i nije upletena u stvar.
- A kako se zove?
- Šustova. Lidija Šustova. U pismu je.
- No, dobro, nastojat ću da uradim - reče ona i laka koraka uđe u kočiju meko tapeciranu, na kojoj su se lakirani blatobrani blistali na suncu, i otvori suncobran. Lakaj sjedne na bok i dade kočijašu znak da potjera. Kočija krene, ali u taj se isti čas dodirne ona suncobranom kočijaševih leđa i tankokože se krasotice, anglizirane kobile, ustave savijajući krasne glave pritegnute uzdama i prebirajući tankim nogama.
- A vi dođite, ali ne poslom, molim - izgovori ona i nasmiješi se smiješkom kojemu je znala snagu i kao da je završila predstavu i spustila zastor - spusti koprenu. No, hajdemo - dirne opet suncobranom kočijaša.

Nehljudov digne šešir. A čistokrvne riđuše frkćući zatopotaju potkovama po cesti, i kočija brzo krene tek ponegdje lagano poskakujući na novim obručima po neravninama na cesti.

XVI

Sjećajući se smiješka koji je izmijenio s Mariettom, Nehljudov zamaše glavom sam sebi.
»Nisi dospio ni da se obazreš i već te upio taj život!« - pomisli osjećajući kakva se podvodenost i sumnje rađaju u njemu kad mora da se ulaguje ljudima koje ne poštije. Pošto je smislio kamo bi otišao prije a kamo kasnije, da se ne bi vraćao, uputi se Nehljudov najprije u senat; odvedoše ga u kancelariju, gdje je u najveličanstvenijim odajama vidio silno mnoštvo izvanredno uljudnih i urednih činovnika.

Molba Maslove bila je primljena i predana na proučavanje i referat onom istomu senatoru Volfu za kojega je imao tetkino pismo, rekoše Nehljudovu činovnici.

- A senatska će sjednica biti ove sedmice - stvar Maslove teško da će doći na tu sjednicu. No ako se zamoli, može se nadati da će je razmotriti i ove sedmice, u srijedu - reći će jedan.

Dok je Nehljudov u senatskoj kancelariji očekivao obavijest, čuo je opet razgovor o dvoboju i potanku pripovijest kako je poginuo mladi Kamenski. Tu je prvi put saznao potankosti o toj zгодi koja je zanimala cito Petrograd. Radilo se o tome da su oficiri jeli u bifeu ostrige i, kao uvijek, mnogo pili. Jedan je rekao nešto nepovoljno o puku u kojem je služio Kamenski; Kamenski ga okrstio lažljivcem. On udario Kamenskoga. Sutradan se pobili na dvoboju. Kamenskoga pogodilo zrno u trbu, i on je umro za dva sata. Ubojica i djeveri su uhićeni, ali, iako su ih zatvorili u glavnu stražaru, pustit će ih, kako se govori, za dvije sedmice.

Iz senatske se kancelarije odvezе Nehljudov u komisiju za molbe, činovniku utjecajnom u njoj, barunu Vorobjovu koji je stanovao u sjajnu stanu u državnoj zgradici. Vratar i lakaj rekoše oštrot Nehljudovu da barunu ne može drugačije nego na dane primanja, da je danas kod cara, a sutra je opet referat. Nehljudov preda pismo i odvezе se senatoru Volfu.

Volf je baš bio doručkovao i primio Nehljudova po običaju pušeći cigaru i šetajući po sobi da bi mogao bolje probaviti. Vladimir Vasiljevič Volf bio je zaista un homme très comme il faut,⁸⁷ i to je svoje svojstvo cijenio više od svega, s njegove je visine gledao sve druge ljude, a i nije mogao da visoko ne cijeni to svojstvo, jer je po njemu jedinome stekao sjajnu karijeru, baš onaku kakvu je želio, to jest, ženidbom je stekao imutak koji mu je davao osamnaest tisuća dohotka, a svojim radom senatorsko mjesto. Držao je sebe ne samo za un homme très comme il faut nego i za čovjeka viteške čestitosti. A pod čestitošću je razumijevao to da ne treba od privatnih lica uzimati tajom mito. Ali nije držao da je nepošteno moljakati za svakakve putne i selidbene troškove, erarske zakupe i za to ropski vršiti sve što od njega traži vlada. A upropastiti, ništiti, otjerati u progonstvo i za točenje stotine nevinih ljudi zbog njihove privrženosti svom narodu i djedovskoj vjeri, kao što je on učinio za ono vrijeme kad je bio gubernator u jednoj guberniji Kraljevstva Poljskoga, ne samo da nije držao za nepošteno nego je držao za plemenito, junačko, patriotsko djelo; nije držao da je nepošteno ni što je opljačkao svoju ženu, zaljubljenu u njega, i svast svoju. Naprotiv, držao je da je njegov život razumno uređen. Obitelj se Vladimira Vasiljeviča sastojala od njegove bezvoljne žene, svasti od koje je također prigrabio imutak, prodao njeno imanje i novce uložio na svoje ime, i krotke nelijepe kćeri koja je

⁸⁷ *un homme très comme il faut* (franc.) – čovjek na svom mjestu

provodila samotan, težak život, te u kome joj je u posljednje vrijeme jedina razonoda bio evangelizam, sastanci kod Aline i kod grofice Katarine Ivanovne. A sin Vladimira Vasiljevića, koji je bio dobrodušan, obradatio već s petnaest godina i odonda počeo piti i razuzdano živjeti, što je i nastavio sve do dvadesete godine, bio je istjeran iz kuće jer nije nigdje svršio nauke, nego se kretao u lošem društvu, zaduživao se i kompromitirao oca. Otac je jedanput platio za sina dvije stotine trideset rubalja duga, platio i drugi put šest stotina rubalja, ali mu rekao da je to posljednji put, da će ga, ako se ne popravi, otjerati od kuće i prekinuti svaki odnos s njim; sin ne samo što se nije popravio nego se zadužio još za tisuću rubalja i usudio se da kaže ocu da mu je ionako muka živjeti kod kuće. Onda Vladimir Vasiljević reče sinu da može ići kamo ga je volja i da mu nije sin. Odonda se Vladimir Vasiljević gradio kao da nema sina i nitko mu u kući nije smio govoriti o sinu, i Vladimir je Vasiljević bio potpuno uvjeren da je na najljepši način sredio svoj obiteljski život.

Volf se prijaznim i ponešto podrugljivim osmjehom - to mu je bila navada, nehotični izraz njegove svijesti o svojoj komilfovskoj prednosti pred većinom ljudi - ustavi u svojoj šetnji po kabinetu, pozdravi se s Nehljudovom i pročita pismo.

- Molim, izvolite sjesti, a meni oprostite. Ako dopustite, ja će hodati - reče turivši ruke u džepove na kaputiću i koračajući lakim, mekanim koracima po dijagonali velikog kabineta staroga stila. - Vrlo mi je milo upoznati se s vama, a samo se po sebi razumije, i ugoditi grofu Ivanu Mihajloviću - govorio je ispuštajući mirisavi, plavičasti dim i oprezno vadeci cigaru iz usta da ne bi spao pepeo.

- Ja bih molio samo to da bi se stvar raspravila što prije, jer ako optuženica bude morala u Sibiriju, bila bi joj želja da putuje što prije - reći će Nehljudov.

- Jest, jest, s prvim parobrodom iz Nižnjega, znam - odvrati Volf svojim milostivim smiješkom uvijek sve znajući unaprijed o čemu se god započne razgovor. - Kako se zove optuženica?

- Maslova...

Volf pristupi stolu i pogleda spis koji je ležao na mapi s parničkim spisima.

- Jest, jest, Maslova. Dobro, zamolit će drugove. Pretrest ćemo stvar u srijedu.

- Mogu tako da brzjavim advokatu?

- A vi imate advokata? Čemu to? No, ako hoćete, možete.

- Razlozi za kasaciju mogu da budu nedovoljni - reče Nehljudov - ali se iz predmeta, mislim, vidi da je do optužbe došlo zbog nesporazuma.

- Da, da, to može biti, ali senat ne može raspravljati o suštini stvari - reče Vladimir Vasiljević oštro gledajući u pepeo. - Senat pazi samo na zakonitu primjenu zakona i njegova tumačenja.

- Ovo je, čini mi se, izuzetan slučaj.

- Znam, znam. Svi su slučajevi izuzetni. Mi ćemo učiniti šta se mora. To vam je sve. - Pepeo se još držao, ali već prepuknuo i tek što nije pao. - A vi rijetko dolazite u Petrograd? - reče Volf držeći cigaru tako da ne bi spao pepeo. Pepeo se ipak zakolebao, i Volf ga oprezno prinese pepeljari kamo je i pao.

- A kako je strahovita ta zgoda s Kamenskim - reče on. - Krasan mladić. Jedinac sin. Osobito materino stanje - govorio je ponavljajući gotovo riječ po riječ sve ono što su svi u Petrogradu govorili u to vrijeme o Kamenskom. Pošto se još malo porazgovorio o grofici Jekaterini Ivanovnoj i o njenu zanosu za novi vjerski pravac, što Vladimir Vasiljević nije

ni osuđivao ni odobravao, ali koje je uz njegovu komilfornost bilo za nj očito izlišno, on pozvoni.

Nehljudov se preporuči.

- Ako vam je zgodno, dođite na objed - reče Wolf pružajući ruku - makar u srijedu. I odgovorit ću vam pozitivno.

Bilo je već kasno, i Nehljudov se odveze kući, to jest k tetki.

XVII

Objedovali su kod grofice Jekaterine Ivanovne u sedam i po sati, a objed se služio na nov način koji još Nehljudov nije bio vidio. Jela su se postavljala na stol, a sluge su odmah odlazili, tako da su oni koji objeduju sami uzimali jela. Muškarci nisu dopuštali damama da se muče izlišnim kretnjama, nego su kao jaki spol junački podnosili svu težinu posla, metali damama i sebi jelo u tanjire i ulijevali piće. A kad se pojede koje jelo, pritisnula bi grofica na stolu na električno zvonce, te su lakaji nečujno ulazili, brzo uklanjali, mijenjali pribore i donosili jelo koje je na redu. Objed je bio fin, tako isto i vina. U velikoj, svijetloj kuhinji radili su francuski glavni kuhar i dva bijela pomoćnika. Objedovalo ih je šestero: grof i grofica, njihov sin, mrk gardijski oficir koji je laktove polagao na stol, Nehljudov, Francuskinja, čitačica, i glavni grofov upravitelj koji je doputovao sa sela.

Razgovor se i tu zapodjeo o dvoboju. Raspravljaljalo se o tom kako se prema toj stvari ponio car. Znalo se da se car jako jadi zbog matere, i svi su se jako jadili zbog matere. Ali kako se znalo da car, ako i žali, neće ipak da bude strog prema ubojici koji je branio čast uniforme, to su i svi bili milostivi prema ubojici koji je branio čast uniforme. Jedino je grofica Jekaterina Ivanovna u svojoj slobodnoj lakoumnosti rekla da osuđuje ubojicu.

- Oni će da pijance i da ubijaju čestite mladiće - ne bih to nipošto oprštala - reče ona.

- Ali ja to ne razumijem - napomenu grof.

- Ja znam da ti nikad ne razumiješ šta ja govorim - poče da govoriti grofica obraćajući se Nehljudovu. - Svi razumiju, samo muž ne razumije. Ja velim da žalim mater, i neću da on ubija i uživa.

Onda se sin koji je dotle šutio zauzme za ubojicu i napadne mater prilično joj prosto dokazujući da oficir nije mogao postupiti drugačije, da bi ga inače oficirski sud istjerao iz puka. Nehljudov je slušao, nije se miješao u razgovor, a kao bivši oficir razumijevao je, ako i nije odobravao, razloge mладога Čarskog, ali je u isti mah i nehotice s oficirom, koji je ubio drugog oficira, usporedjivao onog uznika, krasnika mladića, kojega je vidoj u tamnici, a koji je bio osuđen na robiju za ubistvo u tučnjavi. Obojica su postali ubojice u pijanstvu. Onaj, seljak, ubio je u času žestine te je rastavljen od žene, porodice, rodbine, okovan u okove i obrijane glave odlazi na robiju, a ovaj sjedi u krasnoj sobi u glavnoj stražari, dobro objeduje, pije dobro vino, čita knjige i bit će danas-sutra pušten te će živjeti kao i prije, samo je postao osobito zanimljiv.

Rekao je to što je mislio. Isprva se grofica Jekaterina Ivanovna složila s nećakom, a zatim ušutjela - kao i svi, i Nehljudov je osjećao da je tom pripoviještu učinio nešto kao nepristojno.

Naveče, naskoro iza objeda, budu u velikoj dvorani, naročito za predavanje, postavljene u redove stolice s izrezbarenim naslonima, a pred stolom naslonjač i stolić s bocom vode

za propovjednika, te se stadoše okupljati na sastanak na kome će propovijedati Kiesewetter koji je doputovao.

Pred ulazom u kuću stajale su skupocjene kočije. U dvorani sa skupocjenim namještajem sjedile su dame u svili, baršunu, čipkama, lažne kose i napetih i nagizdanih strukova. Među damama su sjedili muškarci, vojnici i civili i nekih pet prijestolnih ljudi: dva pazička, sitničar, lakaj i kočijaš.

Kiesewetter, snažan, prosjed čovjek, govorio je engleski, a mlada, mršava djevojka s pince-nezom dobro je i brzo prevodila.

Gоворио је о том како су гријеси наши тако велики, казна за њих тако велика и неизбježна да не можеш живjeti очekujući ту казну.

- Razmislimo samo, ljubazne sestre i braćo, o sebi, o svojem životu, o onom što činimo, kako živimo, kako gnjevimo Boga koji je sama ljubav, kako jadimo Krista, i mi ćemo shvatiti da nam nema oproštenja, nema izlaska, nema spasenja, da smo svi osuđeni na propast. Opasnost strahovita, vječne muke čekaju nas - govorio je drhtavim, plačnim glasom. - Kako da se spasimo, braćo, kako da se spasimo iz tog strašnog požara? Obuhvativo je već dom, i nema izlaska!

On posuti, i istinske mu suze potekoše niz obaze. Već svojih osam godina, svaki put bez omaške, čim stigne do toga mjesta u svojem govoru koji mu se jako dopada, osjeća kako mu se steže grlo, kako ga štipa u nosu i iz očiju mu poteku suze.

I te su ga suze dirale još jače. U sobi se čulo ridanje. Grofica je Jekaterina Ivanovna sjedila za mozaikovim stolom, nalaktila glavu na obje ruke i debela joj pleća podrhtavala. Kočijaš je u čudu i uplašen gledao u Nijemca kao da se vozi rudom na njega, a onaj se ne uklanja. Većina je sjedila u isto takvim pozama kao i grofica Jekaterina Ivanovna. Volfova kći, slična njemu, u modnoj haljini, klečala je prekrivši lice rukama.

Govornik otkrije odjednom lice i izazva na njemu smiješak, vrlo nalik na pravi kakvim glumci iskazuju radost, i progovori slatkim, nježnim glasom:

- A spasenja ima. Evo ga, lakog, radosnog. To spasenje je prolivena za nas krv jedinoga Sina Božjega koji se za nas predra na muke. Njegove muke, njegova krv spasavaju nas. Braćo i sestre - progovori on opet sa suzama u glasu - zahvalimo Bogu koji je jedinog sina dao za iskupljenje roda čovječanskoga. Sveta je krv njegova...

Nehljudova je to tako umorilo i tako mu se zgodilo da je polagano ustao i mršteći se i susprežući se da ne zastenje od stida otisao u svoju sobu.

XVIII

Sutradan, tek što se Nehljudov obukao i namjeravao da side, donese mu lakaj posjetnicu moskovskog advokata. Advokat je bio doputovao po svojim poslovima, a ujedno i zato da bude pri raspravi o Maslovoj pred senatom, ako se taj slučaj bude pretresao. Telegram što mu je poslao Nehljudov bio se mimošao s njim. Čuvši od Nehljudova kad će se pretresati parnica Maslove i tko su senatori, nasmiješi se.

- Baš sva tri tipa senatorska - reče - Volf je petrogradski činovnik, Skovorodnikov je učen pravnik - a Be je praktičar pravnik i zato najživljiji od svih - reče advokat. - U njega se najviše uzdam. No, a što je u komisiji za molbe?

- Pa danas ću otic̄i barunu Vorobjovu, jučer nisam mogao da dobijem audijenciju.

- Znate li zašto je Vorobjov barun? - reči će advokat odgovarajući na ponešto komičnu intonaciju kojom je Nehljudov izgovorio tu stranu titulu u spoju s takvim ruskim prezimenom. - To je car Pavao za nešto nagradio takvom titulom njegova djeda, čini mi se, slugu, sobara. Nečim mu je ugodio jako. Načinio ga barunom, takva mu sinula voljica. Stvorio se, dakle, barun Vorobjov. I mnogo se ponosi time. A velik je obješenjak.
- Idem, dakle, k njemu - reče Nehljudov.
- No, divota, hajdemo zajedno. Ja će vas odvesti donde. Prije nego što će se odvesti, već u predoblju presretne Nehljudova lakaj s Mariettinim pismom:

»Pour vous faire plaisir, j'ai agi tout à fait contre mes principes, et j'ai intercédé auprès de mon mari pour votre protégée. Il se trouve que cette personne peut être relâchée immédiatement. Mon mari a écrit à commandant. Venez donc, ali ne poslom. Je vous attends.⁸⁸

M.«

- Šta velite? - reči će Nehljudov advokatu. - Ta to je strahota. Kako se razabire, ženska koju drže sedam mjeseci u samici nije skrivila ništa, i da bi je pustili trebalo je kazati samo jednu riječ.
- Uvijek je tako. Ali smo barem postigli što smo željeli.
- Jest, ali me taj uspjeh ogorčava. Šta se, dakle, radi ondje? Zašto su je i držali?
- No, bolje je ne zalaziti dublje u to. Ja će vas, dakle, odvesti - reče advokat kad su izišli na vanjske stepenice, te se pred stepenice dovezla krasna kočija koju je najmio advokat.
- Vi biste barunu Vorobjovu?

Advokat javi kočijašu kamo treba da vozi, i dobri konji dovezoše Nehljudova brzo kući u kojoj je stanovao barun.

Barun je bio kod kuće. U prvoj je sobi bio mlad činovnik u činovničkom fraku, izvanredno duga vrata, ispupčene jabučice i izvanredno laka hoda, i dvije dame.

- Vaše prezime? - zapita mladi činovnik s jabučicom neobično lako i graciozno prilazeći od dama Nehljudovu.

Nehljudov se predstavi.

Barun je govorio o vama. Odmah!

Ađutant ode na vrata koja su bila zatvorena i izvede odande zaplakanu damu u crnini. Dama je koščatim prstima spuštala koprenu, koja se bila zaplela, da sakrije suze.

- Izvolite - obrati se mladi činovnik Nehljudovu, priđe laka koraka vratima u kabinet, otvori ih i stane na njima.

Kad je Nehljudov ušao u kabinet, nađe se pred temeljnim čovjekom srednjeg rasta, kratko ošišanim, u dugu kaputu; sjedio je u naslonjaču za velikim pisaćim stolom i vedro gledao preda se. Dobrodušno lice koje se osobito isticalo svojim rumenilom uz bijele brkove i bradu, razvuče se u prijazan smiješak kad je spazio Nehljudova.

- Vrlo se veselim što vas vidim, ja i vaša majčica bili smo stari znanci i prijatelji. Viđao sam vas dok ste bili dječak i zatim oficir. No, sjednite, pripovjedite čime bih vam mogao

⁸⁸ Kako bih vam ugodila, radila sam potpuno protiv svojih principa i zauzela se kod muža za vašu štićenicu. Pokazalo se da ta osoba može biti smjesta puštena. Moj muž je pisao zapovjedniku. Dakle, dođite, ali ne poslom. Čekam vas.

poslužiti. Da, da - govorio je i mahao ošišanom sijedom glavom dok je Nehljudov pripovijedao o Fedosjinu životu. - Kazujte, kazujte, ja sam sve razumio, da da, to je zaista dirljivo. A jeste li predali molbu?

- Pripravio sam molbu - odgovori Nehljudov i izvadi je iz džepa - ali sam htio da zamočim vas, nadao sam se da će se na tu stvar obratiti posebna pažnja.

- I dobro ste učinili. Ja ču svakako sam referirati - reče barun izražavajući na svom vedorom licu nešto što je trebalo da nalikuje na sažaljenje. - Vrlo je dirljivo. Bila je očito dijete, muž je surovo postupao s njom, to ju je odbilo, a zatim nastalo vrijeme, oni se zavoljeli... Jest, ja ču referirati.

- Govorio je grof Ivan Mihajlovič da je htio zamoliti...

Nije Nehljudov stigao ni da izgovori te riječi, a barunu se promijeni izraz na licu.

- Uostalom, predajte molbu u kancelariju, a ja ču uraditi šta mogu - reče on Nehljudovu. Uto uđe u sobu mladi činovnik koji se očito kočoperio svojim hodom.

- Ta dama moli da bi kazala još dvije-tri riječi.

- No, pozovite je! Ah, mon cher⁸⁹ kolikih se suza nagleda čovjek tu, samo da ih može da otare sve. Radiš šta možeš.

Dama uđe.

- Zaboravila sam zamoliti, nemojte mu dopustiti da dade kćer, jer on je na sve...

- Ta kazao sam da ču učiniti.

- Barune, za boga miloga, vi ćete spasiti majku.

Uhvati mu ruku i stane je ljubiti.

- Sve će biti učinjeno.

Kad je izišla dama, počne se oprashtati i Nehljudov.

- Učinit ćemo šta možemo. Stupit ćemo u vezu s ministarstvom pravde. Oni će vam odgovoriti, i onda ćemo učiniti što se može.

Nehljudov iziđe i ode u kancelariju. Opet je, kao i u senatu našao u veličanstvenim oda-jama činovnike, uredne, pristojne, otmjene od odjeće sve do razgovora, tačne i stroge.

»Koliko ih je mnogo, koliko ih je strašno mnogo, i kako su siti, kako su im čiste košulje, ruke, kako su im svima očišćene cipele, i tko radi sve to? I kako im je svima dobro kad se usporede ne samo s onima u zatvorima, nego i s onima na selu« - opet je nehotice mislio Nehljudov.

XIX

Čovjek od koga je zavisilo da se ublaži udes zatvorenicima u Petrogradu bio je pun odličja koja nije nosio, osim bijelog križa u zapučku - stari general iz njemačke barunske obitelji, zaslужan, ali ishlapiro, kako su govorili o njemu. Služio je na Kavkazu gdje je stekao taj križ kojim se osobito ponosio zbog toga što su tada pod njegovim vodstvom ruski seljaci, ošišani i odjeveni u uniforme i naoružani puškama s bajonetima, poubijali više od tisuće ljudi koji su branili svoju slobodu i svoje domove i porodice. Zatim je služio u

⁸⁹ *Ah, mon cher* (franc.) - Ah moj dragi

Poljskoj gdje je također primoravao ruske seljake da izvršuju mnogo različitih zlodjela, a za to je također dobio odličja i nove nakite za mundir; zatim je bio još negdje, a sada, već kao iznemogao starac, dobio je to mjesto na kojem se nalazi i u ovaj čas i koje mu je donijelo lijep stan, plaću i ugled. Strogo je izvršavao propise više vlasti i nadasve se dičio tim izvršavanjem; tim je propisima više vlasti pripisivao osobito značenje i držao da se sve na svijetu može promijeniti, samo ne ti propisi više vlasti. Dužnost mu se sastojala u tom da u kazamatama, u samicama drži političke prestupnike i prestupnice, a držao ih je tako da ih je za deset godina umrla polovica, neki poludjeli, neki pomrli od sušice a neki se poubijali: netko glađu, netko stakлом rezao žile, netko se vješao, netko se spaljivao.

Stari je general znao sve to, sve se to zbivalo njemu pred očima, ali svi ovi slučajevi nisu dirali njegovu savjest isto onako kako mu nisu dirale savjest ni nesreće koje su nastale od oluje, poplava itd.

Ti su se slučajevi zbivali poradi izvršavanja propisa više vlasti, u ime gospodara cara. A ti su se propisi morali neizbjegno izvršavati, i zato je bilo sasvim izlišno misliti o posljedicama takvih propisa. Stari se general i nije usuđivao da misli o takvim stvarima, jer je držao za svoju patriotsku vojničku dužnost da ne misli kako ne bi popustio u izvršavanju tih, po njegovu mišljenju, vrlo važnih dužnosti. Jedanput u sedmici starac je general po službenoj dužnosti obilazio sve kazamate i pitao uznike nemaju li kakvih molbi. Uznići su mu se obraćali s različitim molbama. On ih je saslušavao mirno, tvrdokorno šuteći, i nije nikad ništa ispunjavao, jer se nijedna molba nije slagala sa zakonskim propisima.

U trenutku kad se Nehljudov dovezao pred boravište starcu generalu, na tornju satni kuranti zvončićima sitno odsviraše »Kolj slaven Bogu«,⁹⁰ a zatim izbila dva sata. Slušajući taj sat što kuca, Nehljudov se sjeti nehotice onoga što je čitao u bilješkama dekabrista kako ta slatka muzika što se ponavlja svakog sata odjekuje u dušama doživotnih zatvorenika.

Starac je general u trenutku kad se Nehljudov dovezao pred ulazne stepenice u njegov stan sjedio u mračnoj gostinskoj sobi za inkrustiranim stolićem te s mladićem, umjetnikom, bratom jednog od svojih podređenih, vrtio šalicu po listu papira. Tanki, vlažni, slabici umjetnikovi prsti bili su se spleli s krutim, namreškanim, okoštalim zglobovima prstiju starca generala, i te su se spletene ruke trzale zajedno s izvrnutom šalicom za čaj po listu papira na kojem su bila nacrtana sva slova abecede. Šalica je odgovarala na pitanja, koje je zadao general, kako će poslije smrti duše prepoznati jedna drugu.

U trenutku kad je jedan od oficirskih momaka koji je vršio sobarsku službu ušao s Nehljudovljevom posjetnicom, govorila je uz pomoć šalice duša Jeanne d'Arc. Duša Jeanne d'Arc bila je već slovima sročila riječi »poznavat će jedna drugu«, i to je bilo zapisano. Kad je došao oficirski momak, šalica se ustavila prvo na »p«, onda na »o« i zatim došla do »s«, zastala na tom slovu i zatrzala se amo-tamo. Trzala se zato što je po generalovu mišljenju naredno slovo moralo biti »l«, to jest, po njegovu je mišljenju Jeanne d'Arc moralaz kazati da će se duše poznavati tek poslije svog očišćenja od svega zemaljskoga, ili nešto nalik, pa je naredno slovo moralo biti »l«, umjetnik je pak mislio da će naredno slovo biti »v«, i duša će kazati da će se zatim duše poznavati po svjetlosti koja će izbijati iz eterskog tijela duša. General mrko namrštilo guste sijede obrve, uperio pogled u ruke te, uobražavajući da se šalica miče sama, vukao je prema slovu »l«. A mladi, beskrvni umjetnik rijetke kose, zaturene za uši, gledao je u mračni ugao u gostinskoj sobi svojim modrim očima bez života, nervozno micao usnama i vukao prema slovu »v«. General se

⁹⁰ »Kako je slavan Bog«. Početak stare crkvene pjesme.

namršti kad je bio prekinut u svojem poslu, posuti časak, uzme posjetnicu, natakne pince-nez, zahukne od boli u širokim krstima i uspravi se u sav rast tarući ukočene prste.

- Pozovi u kabinet.
 - Dopustite vaša preuzvišenosti, ja će dovršiti sam - reče umjetnik ustajući - ja osjećam prisutnost.
 - Dobro, dovršite - odgovori general odlučno i oštro i velikim se koracima svojih neiskriviljenih nogu uputi odlučnim, odmjerenum hodom u kabinet.
 - Milo mi je što vas vidim - reći će general Nehljudovu surovim glasom prijazne riječi te mu pokaže na naslonjač kraj pisaćeg stola. - Jeste li odavno doputovali u Petrograd?
- Nehljudov odgovori da je došao onomad.
- Je li zdrava kneginja, majka vaša?
 - Majka mi je umrla.
 - Oprostite, vrlo mi je žao. Govorio mi je sin da vas je sreo.

Generalov je sin napredovao u karijeri kao i otac, poslije vojne akademije služio je u obavještajnom uredu i vrlo se ponosio poslovima koji su mu ondje bili povjeravani. Ti su se poslovi sastojali u upravljanju uhodama.

- Ta ja sam služio s vašim ocem. Bili smo prijatelji, drugovi. A šta, služite li?
- Ne, ne služim.

General nagne glavu ne odobravajući.

- Imao bih na vas molbu, generale - reče Nehljudov.
- O - o - vrlo se veselim. Čime mogu da služim?
- Ako je moja molba nezgodna, molim, oprostite mi. Ali je moram saopćiti.
- Šta je?
- Kod vas se nalazi neki Gurkevič, pa njegova mati moli za sastanak s njim, ili barem da bi mu se mogle dati knjige.

General na Nehljudovljevo pitanje ne pokaza nikakvo ni zadovoljstvo ni nezadovoljstvo, nego naheri glavu i zažmiri kao da premišlja. Nije zapravo ništa premišljao i nije se čak ni zanimalo za Nehljudovljevo pitanje, jer je vrlo dobro znao da će mu odgovoriti prema zakonu. Prosto je odmarao um ne misleći ni o čemu.

- To, vidite, ne zavisi od mene - reče kad se malo odmorio. - Za sastanke ima ustanovljen propis, i što je ondje dopušteno, to se i dopušta. Šta se pak tiče knjiga, to kod nas ima biblioteka i njima se daju one knjige koje su dopuštene.
- Jest, ali njemu trebaju naučne knjige, on bi da radi.
- Ne vjerujte tomu! - General posuti. - Nije to zbog rada. Nego tako, puko uznenirivanje.
- Neće biti, ta moraju se nečim baviti da im prođe vrijeme u njihovu teškom stanju - reče Nehljudov.

- Oni se uvijek tuže - odvrati general. - Ta znamo mi njih.

Govorio je o njima kao o nekoj zasebnoj, nevaljaloj pasmini ljudskoj.

- A tu im se daju sve udobnosti kakve se rijetko nalaze u zatvorima - nastavi general.

I kao da se opravdava, stade potanko da opisuje sve udobnosti što ih imaju uznici, kao da je toj ustanovi glavna svrha da uznicima priređuje ugodan boravak.

- Prije je to bilo, doduše, prilično surovo, ali ih danas drže ovdje krasno. Jedu tri jela, i uviјek jedno od mesa: isjeckano meso ili kotlete. Nedjeljom imaju još i četvrtu jelo - tjesteninu. Dakle, dao bog da bi tako jeo svaki Rus.

General je, očito, kao i svi stari ljudi kad nađe na ono što je naučio napamet, govorio neprestano ono što je ponavljaо već mnogo puta, za dokaz koliko uzniци iziskuju i kako su nezahvalni.

- Daju im se knjige i s religioznim sadržajem i stari časopisi. Mi imamo biblioteku pogodnih knjiga. Ali oni čitaju rijetko. Isprva kao da se zanimaju, a zatim ostaju nove knjige napola nerazrezane, a stare i neprolistane, pa i pokušali smo- reći će general smiješći se tako da je samo donekle nalikovalo na smiješak - da navlaš umetnemo papir. A papir i ne izvade. Ne brani im se ni da pišu - nastavi general. - Daje im se tablica od škriljevca, daje se i pisaljka, pa mogu da pišu za zabavu. Mogu da brišu i opet pišu. Pa ipak ne pišu. Jeste, brzo se oni smiruju sasvim. Jedino se ispočetka bune, a zatim čak i debljaju i veoma se stišavaju - govorio je general i ne sluteći kakvo strašno značenje imaju njegove riječi.

Nehljudov mu je slušao promukli starački glas, gledao mu okoštale zglavke, ugasle oči pod sjedim obrvama, te staračke, obrijane, ovještene obraze, poduprte ogrlicom, taj bijeli križ kojim se ponosi taj čovjek osobito zato što ga je dobio za izuzetno okrutno ubijanje mnogih ljudi - i shvaćao da bi uzalud odvraćao, tumačio mu šta znače njegove riječi. Ali se ipak upeo i zapitao još i za drugu stvar, za uznicu Šustovu, o kojoj je danas dobio vijest da je određeno da je puste.

- Šustova? Šustova... Ne pamtim ih sve po imenima. Ta ima ih toliko mnogo - reče prekoravajući ih, očito, zbog te množine. Pozvoni i naloži da se pozove perovođa. Dok su išli po perovođu, svjetovao je general Nehljudova neka služi i govorio da su čestiti, plemeniti ljudi, a u njih je ubrajao i sebe, osobito potrebni caru... i domovini - nadovezao očito zbog krasote stilja.

- Ja sam evo star, a ipak služim koliko mi dopuštaju sile.

Perovođa - suh, tanak čovjek nemirnih, pametnih očiju - dođe i izvijesti da je Šustova zatvorena na nekom neobičnom mjestu u utvrdi i da nisu primili nikakvih spisa o njoj.

- Čim dobijemo, istoga ćemo je dana otpraviti. Ne zadržavamo mi njih, nije nam mnogo stalo do njihove prisutnosti - izgovori general opet i pokuša nestošno da se nasmiješi, ali mu se pri tome samo nacerilo lice.

Nehljudov ustane nastojeći da se suzdrži i ne pokaže i odurnost i žaljenje što je osjećao prema tome strašnom starcu. A starac je mislio da i on ne smije biti prestrog prema lakoumnom sinu svoga druga i da ga ne smije pustiti bez pouke.

- Zbogom, mili moj, nemojte mi zamjeriti, ali vam ja govorim jer vas volim. Nemojte se družiti s ljudima koji su kod nas zatvoreni. Nevinih nema. A to su sve najnemoralniji ljudi. Mi ih i znamo - reći će tonom koji nije dopuštao sumnje. I on baš kao da nije ni sumnja u to ne zato što je to bilo tako, nego zato što kad to ne bi bilo tako, on bi mogao priznati da nije častan heroj koji dostojno provodi posljedne dane valjanog života, već nitkov koji je prodao svoju savjest i u starim je godinama još vazda prodaje.

- A najbolje vam je da služite - nastavljaо je. - Caru treba čestitih ljudi... i domovini - nadoveže. - A da i ja, i svi, ovako kao vi, ne služimo? Tko bi i ostao? Mi evo osuđujemo po redak, a sami nećemo da pomažemo vladu.

Nehljudov uzdahne duboko, pokloni se risko, stisne milostivo mu pruženu koščatu, veliku ruku i iziđe iz sobe.

General prijekorno zamaše glavom i tarući križa ode opet u gostinsku sobu gdje ga je čekao umjetnik koji je već bio zapisao odgovor dobiven od duše Jeanne d'Arc. General

natakne pince-nez i pročita: Poznavat će jedna drugu po svjetlosti koja izbija iz eterskih tjelesa.«

- A - odobravajući reče general i zaklopi oči - a kako ćeš poznati, ako je u svih ista svjetlost? - zapita i, ukrstivši prste s umjetnikovim, sjedne za stolić.

Nehljudovljev izvoščik prođe kroz kapiju.

- A dosadno je tu, gospodine - reći će on obraćajući se Nehljudovu - mislio sam da i ne čekam nego da odem.

- Jest, dosadno - složi se s njim Nehljudov dišući punim prsima i umiren zaustavljući pogled na dimastim oblacima koji plove po nebū i na blistavoj Nevi koja se mreška od čamaca i parobroda što se kreću po njoj.

XX

Sutradan će se raspraviti o prizivu Maslove, i Nehljudov se odveze u senat. Advokat se sastade s njim kad su se dovezli pred veličanstveni ulaz u senatsku zgradu pred kojom je već stajalo nekoliko kočija. Kad su se uz sjajne, veličanstvene stepenice popeli na prvi kat, advokat se, koji je poznavao svaki kut, uputi lijevo prema vratima na kojima je bila nacrtana godina kad su uvedene sudske ustanove. Pošto je u prvoj dugoj sobi skinuo gornji kaput i saznao od vratara da su se okupili svi senatori, a posljednji je baš bio prošao, Fanarin, onako u fraku i s bijelom kravatom na bijelim prsima uđe u drugu sobu s vedrom sigurnošću. U toj drugoj sobi bio je desno velik ormar, zatim stol, a lijevo vijugave stepenice, niz koje je u taj čas silazio elegantan činovnik u činovničkom fraku s mapom pod pazuhom. U sobi je privlačio pažnju starčić patrijarhalna lika, duge bijele kose, u jaki i sivim hlačama, uz kojega su osobito smjerno stajala dva sluge.

Bjelokosi starčić uđe u ormar i nestade ondje. U taj mah spazi Fanarin isto takva druga kakav je i on, advokata s bijelom kravatom i u fraku, i odmah zapodjene s njim živ razgovor. A Nehljudov je promatrao ljude u sobi. Bilo je petnaestak lica, među njima dvije dame. Jedna mlada s pincenesom i druga sijeda. Danas će se pretresati slučaj zbog kleverte u štampi i zato se skupilo više publike nego obično - najviše bijaše ljudi iz novinarskog svijeta.

Sudski pristav, rumen, lijep čovjek u sjajnom mundiru, sa spiskom u ruci, pristupi Fanarinu s pitanjem - u kakvu je poslu došao, a kad je doznao da je zbog Maslove, zapiše nešto i ode. U to se vrijeme otvorila vrata na ormaru i odande izišao starčić patrijarhalna lika, ali nije više bio u jaki, nego u odjeći s prišivenim gajtanima i sa sjajnim limenim pločicama na prsima vrlo nalik na pticu.

Taj smiješni kostimčić očito je zbumnjivao i sama starčića, i on, brže-bolje, žurnije nego što je hodao obično, uđe na vrata sučelice ulaznim vratima.

- To je Be, nadasve čestit čovjek - reče Fanarin Nehljudovu i, pošto ga je upoznao sa svojim kolegom, ispričavajući vrlo zanimljivu, po njegovu mišljenju, stvar koja će se danas raspraviti.

Rasprava se započe brzo, i Nehljudov uđe s publikom lijevo u sudnicu. Svi oni i Fanarin otiđoše za rešetku na mjesta za publiku. Jedino petrogradski advokat istupi naprijed, za pult ispred rešetke.

Senatska je sudnica bila manja nego sudnica okružnog suda, bila je prostije uređena i razlikovala se samo po tome što stol za kojim sjede senatori nije bio pokriven zelenim

suknom, nego baršunom malinove boje, koji je bio optočen zlatnom vrpcom, ali su bili isti vazdašnji atributi kao na mjestima gdje se vrši pravda: zercalo,⁹¹ amblem licemjerja - ikona i amblem puzavosti - careva slika. Isto je onako svečano najavljivao sudski pristav: »Dolazi sud.« Isto su onako ustajali svi, isto onako ulazili senatori u svojim mundirima, isto onako sjedali u naslonjače s visokim naslonima, isto se onako nalakćivali na stol nastojeći da im lice bude prirodno. Senatora su bila četvorica. Predsjednik Nikitin, čovjek izbrijan, uska lica i očiju kao od čelika; Wolf, prilično stisnutih usana i bijelim ručicama kojima je listao parničke spise; zatim Skovorodnikov, debeo, težak, ospičav čovjek, učeni pravnik; i četvrti, Be, onaj isti starčić patrijarhalna lika koji je došao posljednji. Zajedno sa senatorima izišao je vrhovni sekretar i zamjenik vrhovnog tužioca, suh, obrijan, mlad čovjek srednjeg rasta, vrlo tamne boje u licu i crnih, tužnih očiju. Nehljudov prepozna u njemu prijatelja iz studentskih vremena usprkos njegovu neobičnom mundiru i tome što ga nije video šest godina.

- Zamjenik vrhovnog tužioca Selenin? - zapita on advokata.
- Jest, a šta je?
- Ja ga dobro znam, to je krasan čovjek...
- I dobar zamjenik vrhovnog tužioca, valjan. Njega je, eto, trebalo zamoliti - reče Fanarin.
- On će, svakako, raditi po savjeti - odgovori Nehljudov sjećajući se svojih bliskih odnosa i prijateljstva sa Seleninom i njegovih dragih svojstava, čistoće, poštenja, čestitosti u najlepšem značenju te riječi.
- No sad i nemate kada - šapne Fanarin i nape uši da sluša referat koji se je bio započeo.

Započela je rasprava o prizivu protiv osude kotarskog suda koju je potvrđio okružni sud.

Nehljudov počne da sluša i nastojao je da razumije značenje onom što se zbiva pred njim, ali isto onako kao i u okružnom судu glavna se teškoća za razumijevanje sastojala u tom što se nije govorilo o onom što se zaista činilo glavnim, nego o nečem sasvim sporednom. Radilo se o članku u novinama u kojem su se otkrivale sljeparije nekog predsjednika dioničkog društva. Činilo se da bi važno moglo biti jedino to je li istina da predsjednik dioničkog društva okrada ljude koji mu iskazuju povjerenje, i šta bi se trebalo činiti da ih više ne krade. Ali o tom i nije bilo govora. Govorilo se samo o tom da li je izdavač po zakonu imao ili nije imao pravo da štampa feljtonistov članak, i kakav je prestupak počinio kad ga je štampao: difamaciju ili klevetu, i kako difamacija sadrži u sebi klevetu, a kleveta difamaciju, i još o nečem što slabo razumiju priprosti ljudi, o različitim paragrafima i odlukama nekog općeg odjela.

Jedino je razumio Nehljudov da Wolf koji izvješćuje o stvari, a koji mu je juče oštro tuvio u pamet da senat ne može ulaziti u razmatranje te stvari u suštini - izvješćuje o stvari očito pristrano da bi se poništila osuda okružnog suda, a Selenin, u potpunom neskladu sa svojom karakternom suzdržljivosti, iznenada vatreno iskazuje svoje oprečno mišljenje. Žestina vazda suzdržljivog Selenina, kojoj se čudio Nehljudov, bila je prouzrokovana tim što je on znao da je predsjednik dioničkog društva čovjek prljav u novčanim poslovima, a međutim je slučajno doznao da je Wolf gotovo uoči rasprave o njegovoj stvari bio kod toga poslovnog čovjeka na raskošnom objedu. A sada, kad je Wolf, doduše vrlo oprezno ali očito jednostrano, izvijestio o stvari, ražestio se Selenin i odviše nervozno zbog obične

⁹¹ Zercalo je trostrana prizma s dvoglavim orлом na vrhu i trima naredbama Petra I o poštivanju zakona.

stvari iznio svoje mišljenje. Taj je govor očito uvrijedio Volfa: crvenio se, trzao se, šuteći pravio geste čuđenja, te jako dostojanstvena i uvrijeđena lika otišao zajedno s drugim senatorima u vijećnicu.

- U kakvoj ste vi zapravo stvari došli? - zapita opet sudski pristav Fanarina čim su bili otišli senatori.

- Govorio sam vam već da sam došao u stvari Maslove - odgovori Fanarin.

- Jest. Stvar će se raspraviti danas. No...

- A što? - zapita advokat.

- Izvolite znati, mislilo se da će se stvar raspraviti bez stranaka, i teško da će gospoda senatori izići kad se bude izricala osuda. Ali ču ja javiti...

- A kako to?...

- Ja ču javiti, ja ču javiti - i pristav zabilježi nešto na svojem spisu.

Senatori su zaista kanili, kad bude objavljena presuda u stvari o klevetu, da druge stvari, među njima i o Maslovoj, završe uz čaj i cigarete ne izlazeći iz vijećnice.

XXI

Čim su senatori bili posjedali za stol u vijećnici, uze Volf vrlo živo da ističe razloge zbog kojih treba da se poništi osuda. Predsjednik, ionako uvijek neraspoložen čovjek, danas je bio osobito zlovoljan. Slušajući stvar na sjednici, bio je već stvorio sud i sad je sjedio i nije slušao Volfa, nego zaronio u svoje misli. A misli su mu se sastojale u tom da se sjećao onoga što je juče zapisao u svojim memoarima zbog toga što nije on, nego Viljanov, imenovan na ono važno mjesto koje je već odavno želio da dobije. Predsjednik Nikitin bio je sasvim iskreno uvjeren da mišljenja o različitim činovnicima prvih dviju klasa, s kojima je za vrijeme svoje službe dolazio u doticaj, sačinjavaju vrlo važan historijski materijal. Pošto je napisao jučer poglavljje u kojem su loše prošli neki činovnici prvih dviju klasa zato što su ga spriječili, kako je on to formulirao, da spasi Rusiju od propasti u koju je vuku današnji vlastodršci - a zapravo jedino zato što su mu spriječili da ne dobiva veću plaću nego sada - mislio je sad o tome kako će sva ta zgoda biti sasvim drugačije osvijetljena.

- Jest, razumije se - odgovorio je i ne slušajući riječi kojima mu se obratio Volf. A Be je slušao Volfa tužna lica i crtao girlande po papiru što je ležao pred njim. Be je bio liberal najčistijeg kova. Sveti je čuvao tradicije šezdesetih godina, pa ako je i odstupao od stroge nepristranosti, bilo je to jedino u korist liberalizma. Tako u ovom slučaju, ne samo da je beskrupolozni dioničar koji je tužio za klevetu bio prljav čovjek, nego je Be još i zato htio da se odbije tužba, jer je i to ograničenje slobode štampe kad se novinar optužuje za klevetu. Kad je Volf završio svoje dokaze, Be ne nacrtava do kraja girlandu nego sjetno - a bio je sjetan zato što su se morali dokazivati takvi truizmi - mekim, ugodnim glasom, kratko, jednostavno i uvjerljivo dokaza kako je neosnovana tužba te spusti glavu s bijelom kosom i nastavi da dovršava girlandu.

Skovorodnikov, koji je sjedio sučelice Volfu i za sve vrijeme debelim prstima skupljao bradu i brkove u usta, prestade da žvače svoju bradu čim je Be prestao da govori i gromkim, škriputavim glasom reče da bi, uza sve to što je predsjednik dioničkog društva velik nevaljalac, pristao da se poništi presuda kad bi bilo zakonskih osnova, ali jer ih nema,

pridružuje se mišljenju Ivana Semjonoviča (Be), radujući se kako će time bocnuti Volf. Predsjednik se pridruži Skovprodnikovljevu mišljenju, i stvar se riješi negativno.

Volf je bio nezadovoljan, osobito zbog toga što se činilo kao da je uglavljen u nepoštenoj pristranosti, ali se gradio da je ravnodušan, rasklopio narednu stvar, o Maslovoj, i zaronio u nju. Senatori, međutim, pozvonili, naručili čaj i porazgovarali se o zgodi koja je u to vrijeme pored Kamenskog, zanimala sve Petrograđane. Bila je to zgoda direktora odjela koji je bio uhvaćen i uglavljen u prestupku predviđenom u paragrafu 995.

- Takva nevaljalština - gadljivo će reći Be.
- A šta je tu ružno? Ja ću vam u našoj literaturi pokazati projekt nekog njemačkog pisca koji upravo predlaže da se to ne bi držalo za prestupak i da bi bio moguć brak među muškarcima - reče Skovorodnikov požudno i uz jeckanje potežući zgnječenu cigaretu koju je držao među korijenima prstiju do dlana i zagrohoće na sav glas.
- Ta ne može biti - primijeti Be.
- Dokazat ću vam - odgovori Skovorodnikov citirajući potpun naslov djela pa i godinu i mjesto gdje je izdano.
- Kažu da će on biti imenovan za gubernatora u nekom sibirskom gradu - reći će Nikitin.
- Pa divota. Vladika će ga dočekati s križem. Treba i takav vladika. Ja bih im preporučio takva - reče Skovorodnikov, baci opušak na zdjelicu, skupi koliko je god mogao brade i brkova u usta i počne da ih žvače.

Uto uđe pristav i javi da advokat i Nehljudov žele prisustvovati raspravi o Maslovoj.

- Eto te stvari - reče Wolf - to je cijela romantična historija - i ispripovijeda što je znao o odnosima Nehljudovljevim s Maslovom. Pošto su se razgovarali o tom, popušili cigarete i ispili čaj, iziđu senatori u sudnicu, objave odluku o prošloj stvari i pristupe slučaju Maslove.

Volf svojim tankim glasom razloži potanko priziv Maslove i pet nije razložio sasvim nepristrano, nego s očitom željom da se poništi sudska presuda.

- Imate li da dodate što? - obrati se predsjednik Fanarinu, Fanarin ustane, isprsi se svojim bijelim, širokim prsima i tačku po tačku, s divnom uvjerljivošću i tačnošću izraza dokaza da se sud u šest tačaka udaljio od tačnog smisla zakona, a osim toga se usudi, makar i ukratko, da se dodirne i same stvari u suštini i grozovite nepravednosti njena rješenja. Ton kratkog, ali snažnog govora Fanarinova bio je takav da se on ispričavao što je prionošao na ono što gospoda senatori po svoj pronicavosti i pravničkoj mudrosti vide i razumiju bolje od njega, ali čini to samo zato što tako traži dužnost koju je preuzeo. Iza Fanarinova govora, činilo se, nije moglo biti ni najmanje sumnje da će senat morati da poništi sudska presudu. Kad je dovršio svoj govor, Fanarin se pobjednički osmijehne. Gledajući svoga advokata i spazivši taj osmijeh, Nehljudov je bio uvjeren da je stvar uspjela. No kad je pogledao senatore, video je da se smješkao i slavio slavlje jedino Fanarin. Senatori i zamjenik vrhovnog tužioca nisu se smješkali i slavili slavlje, nego su nalikovali na ljude koji se dosađuju i govore: »Mnogo smo mi slušali takve kao što si ti, a sve to nije nizaštoto.« Svi su se oni, očito zadovoljili tek onda kad je advokat završio i prestao da ih uludo zadržava. A čim je završio advokat govor, predsjednik se obrati zamjeniku vrhovnog tužioca. Selenin kratko, ali jasno i tačno izjavlji da se presuda ne mijenja jer su neosnovani svi razlozi za kasaciju. Odmah zatim ustalu senatori i odu da vijećaju. U vijećnici se podijelili glasovi. Volf je bio za poništenje; Be razabrao šta je u stvari te je također vrlo vatreno zastupao poništenje, a drugovima živo prikazao sliku suda i porotničkog nesporazuma što je potpuno tačno shvatio; Nikitin je kao i uvijek bio protivan, zastupao strogost uopće i strogu formalnost. O svemu je odlučivao Skovorodnikovljev glas. A taj se glas

pridruži odbijanju priziva najviše zato što mu je do krajnosti bila mrska Nehljudovljeva odluka da zbog moralnih razloga uzme tu djevojku za ženu.

Skvorodnikov je bio materialist i darvinist i sve je pojava apstraktnog morala, ili - još gore - religioznosti, držao ne samo za prezrenu bezumnost nego i za ličnu uvredu. Sve to natezanje s tom prostitutkom i prisutnost ovdje u senatu čuvenog advokata koji je brani, i sama Nehljudova, bilo mu je do krajnosti mrsko. On se, turajući u usta bradu i kreveljeći se, pretvarao vrlo dobro da ništa ne zna o toj stvari, nego jedino da nisu dovoljni razlozi za poništenje i zato se slaže s predsjednikom da se odbije priziv.

Priziv je bio odbijen.

XXII

- Strahota! - govorio je Nehljudov izlazeći u prijamnu odaju s advokatom koji je sređivao stvari u svojoj aktovci - u najočevidnijoj se stvari hvataju za formu i odbijaju. Strahota!

- Stvar je pokvarena u sudu - reći će advokat.

- I Selenin je za to da se odbije. Strahota, strahota! - ponavlja je i dalje Nehljudov. - Šta da se radi sada?

- Pa podastrijet ćemo molbu na najviše mjesto. Podastrite je sami dok ste ovdje. Ja ću vam je napisati.

Uto uđe u prijamnu sobu mali Volf sa svojim zvijezdama i u mundiru te pristupi Nehljudovu.

- Šta ćemo, dragi kneže. Nije bilo dovoljnih razloga - reče slijеžući uskim ramenima i zaklapajući oči i ode svojim putem.

Za Volkom uđe i Selenin pošto je bio doznao od senatora da je tu Nehljudov, njegov nekadašnji prijatelj.

- Nisam se, eto, nadao da ću se sastati s tobom - reče pristupajući Nehljudovu i usne mu se smješkale, ali mu oči ostale sjetne. - Nisam ni znao da si ovdje.

- A ja nisam znao da si ti vrhovni tužilac.

- Zamjenik - popravi Selenin.

- Otkud ti u senatu? - zapita on sjetno i turobno gledajući prijatelja. - Znao sam da si u Petrogradu. No otkud ti ovdje?

- Ovdje? Pa zato što sam se nadao da ću naći pravednost i spasiti ženu koja je osuđena nizašto.

- Kakvu ženu?

- Kojoj ste sad odlučili o žalbi.

- A, o žalbi Maslove - sjeti se i reče Selenin. - Sasvim neosnovana žalba.

- Ne radi se o žalbi nego o ženi koja nije kriva i trpi kaznu.

Selenin uzdahne:

- Lako može biti, no...

- Ne može biti, nego je zacijelo...

- A otkud znaš?

- Pa zato što sam bio porotnik. Ja znam u čemu smo pogriješili.

Selenin se zamisli.

- Trebalo je izjaviti odmah, onda - reče.

- Ja sam izjavio.

- Trebalo je unijeti u zapisnik. Da je to bilo uz žalbu...

Selenin koji je uvijek bio zaposlen i malo odlazio u društvo očito nije ništa čuo o Nehljudovljevu romanu; kad je Nehljudov opazio to, odluči da mu i ne treba govoriti o svojim prisnim odnosima s Maslovom.

- Jest, ali i sad je bilo očito da je odluka nezgrapna - reći će on.

- Senat nema prava da to kaže. Kad bi se senat odvažio da dokida sudske odluke na osnovu svog mišljenja o pravednosti tih odluka, ne samo što bi senat samo izgubio svako uporište i izvrnguo se opasnosti da povrijedi pravednost više nego što bi je uspostavlja

- govorio je Selenin sjećajući se prijašnje parnice - ne samo to, nego bi i porotničke odluke izgubile sasvim svoje značenje.

- Ja znam samo jedno da je ta žena sasvim nevina i da je izgubljena i posljednja nada da se spasi od nezaslužene kazne. Viša je ustanova potvrdila bezakonje koje je počinjeno.

- Nije potvrdila jer nije ulazila i ne može da ulazi u raspravljanje o samoj stvari - reče Selenin žmirkajući. - Ti si zacijelo odsjeo kod tetke - priklopi očito želeteći da promijeni razgovor. - Jučer sam doznao od nje da si ti ovdje. Grofica Jekaterina Ivanovna pozivala me da s tobom dođem na zbor propovjedniku koji je doputovao - reče Selenin smješkajući se samo usnama.

- Da, ja sam bio, ali sam otišao s gađenjem - srđito odvrati Nehljudov, zlovoljan što ga Selenin navraća na drugi razgovor.

- A zašto s gađenjem? Ipak je to očitovanje religioznog osjećaja, makar i jednostrano, sektaško - reče Selenin.

- To je neka grozomorna besmislica - reći će Nehljudov.

- Pa nije. Tu je neobično jedino to što mi tako malo znamo nauku naše crkve da svoje vlastite osnovne dogme primamo kao neku novu objavu - izgovori Selenin kao da se žuri da kaže bivšemu prijatelju svoje poglede, nove njemu.

Nehljudov u čudu pogleda pozorno Selenina. A Selenin obori oči u kojima se pojavila ne samo sjeta nego i nesklonost.

- A zar ti vjeruješ u crkvene dogme? - zapita Nehljudov.

- Razumije se, vjerujem - odgovori Selenin ravno i tupo gledajući Nehljudovu u oči.

Nehljudov uzdahne.

- Začudo - reče.

- Uostalom, razgovarat ćemo se kasnije - reći će Selenin. - Idem - obrati se sudskom pristavu koji mu je smjerno prišao. - Treba svakako da se vidimo - nadoveže uzdišući. - Samo, hoću li zateći tebe? A mene ćeš zateći svagda u sedam sati za objedom. Nadeždinska ulica - reče on broj. - Mnogo je vode proteklo odonda - priklopi kad je odlazio i opet se smješkao samo usnama.

- Doći ću, ako dospijem - odgovori Nehljudov, a osjećao je da mu je Selenin, nekad blizak čovjek kojega je volio, od tog kratkog razgovora postao tuđ, dalek i nerazumljiv, gotovo neprijatelj.

XXIII

Kad je Nehljudov poznavao Selenina kao studenta, bio je to krasan sin, vjeran drug i prema svojim godinama dobro obrazovan svjetski čovjek, velika takta, uvijek elegantan i krasan, a u isti mah neobično pravičan i čestit. Učio je odlično, bez osobitog truda i bez ikakva pedantizma i dobivao za svoje sastavke zlatne medalje. Nije samo riječima nego i u zbilji postavljao za cilj svome mladomu životu da služi ljudima. A to služenje nije zamisljeno drugačije nego u obliku državne službe i zato je, čim je završio nauke, sistematski razmotrio sve radove kojima bi mogao posvetiti svoje sile te odlučio da će biti najkorisniji u drugom odjelu najviše kancelarije koja upravlja sastavljanjem zakona i studio onamo. Ali i uz najtačnije i najsavjesnije izvršavanje svega što se zahtijevalo od njega nije u toj službi našao zadovoljenja svojoj želji da bude na korist i nije sebe mogao uvjeriti da radi ono što treba da radi. Od sukoba s vrlo sitničavim i taštim neposrednim starješinom toliko mu je poraslo to nezadovoljstvo da je istupio iz drugog odjela i prešao u senat. U senatu mu je bilo bolje, ali ga je progonila ona ista svijest o nezadovoljstvu. Bez prestanka je osjećao da ovo nije nipošto ono što je očekivao i što bi trebalo da bude. Sada su mu, za vrijeme službe u senatu, rođaci isposlovali da je imenovan za kamerjunkera te je morao da se vozi u kočiji, u izvezenom mundiru s bijelom platnenom pregačom i da zahvaljuje različitim ljudima što su ga imenovali za lakaja. Koliko se god trudio, nije nikako mogao da nađe razumno razjašnjenje toj službi. Sada je, još jače nego u službi, osjećao da to »nije ono pravo«, a ipak, u jednu ruku, nije mogao da se odrekne tog imenovanja da ne bi razjadio one koji su bili uvjereni da mu time jako ugađaju, a u drugu ruku je to imenovanje laskalo najnižim svojstvima njegove prirode i godilo mu kad gleda sebe u ogledalu u izvezenom mundiru i uživa poštovanje koje je to imenovanje izazivalo u nekim ljudima.

To mu se dogodilo i sa ženidbom. Udesili su mu, s društvenoga gledišta, vrlo sjajnu ženidbu. A i oženio se najviše zato, što bi, da se kratio, uvrijedio, učinio nažao i nevjesti koja je željela taj brak i onima koji su udešavali taj brak, i zato što je ženidba s mladom, milolikom, otmjenom djevojkom laskala njegovu samoljubljiju i godila mu. Ali se pokazalo da ta ženidba, još više nego služba i dvorska čast, »nije ono pravo«. Poslije prvoga djeteta nije žena htjela više da ima djece i stala da provodi raskošan društveni život u kojem je i on, htio - ne htio, morao sudjelovati.

Ona nije bila osobito lijepa, bila mu je nježna, i, činilo se da je, uza sve to što je time trovala mužu život - a i sama nije ništa imala od toga života osim strašnog napora i zamora - ipak i dalje živjela istim životom. Sve nastojanje njegovo da promijeni taj život razbijalo se, kao o kamenu stijenu, o njeno uvjerenje koje su podržavali svi rođaci i znanci, jer da tako mora biti.

Dijete, djevojčica zlatnih dugih vitica i golih nogu, bila je stvorenje sasvim tuđe ocu, pogotovu zbog toga što je bila odgajana onako kako on nije htio. Između muža i žene stvorno se obično nerazumijevanje, i nije čak ni bilo želje da bi se razumjeli, nego nastala tiha borba koja se krila od stranih i umjeravala se pristojnošću, a Seleninu stvarala kod kuće vrlo težak život. Tako mu se obiteljski život pokazao, još više nego služba i dvorska čast, da »nije ono pravo«.

Ali nadasve »nije ono pravo« bio njegov odnos prema religiji. Kao i svi ljudi iz njegova društva i vremena, bez ikakva je napora rastrgnuo svojim umnim rastom one okove reli-

gijskih praznovjerica u kojima je bio odgojen, a i sam nije znao kada se zapravo oslobođio. Kao ozbiljan i pošten čovjek, nije tu svoju slobodu od praznovjerja službene religije krio za vrijeme prve mladosti, kad je bio student i prijateljevao se s Nehljudovom.

Ali s godinama i s napredovanjem u službi, a osobito s reakcijom konzervativizma koja je u to vrijeme nastala u društvu, stala mu smetati ta duševna sloboda. Da se i ne spomini domaće prilike, osobito prigodom očeve smrti, panihide za njega, i materina želja da bi on postio, što je, u neku ruku, iziskivalo i društveno mišljenje - radi službe je morao neprestano da prisustvuje crkvenim molitvama, posvetama, zahvalnicama i sličnim službama, rijetko je prolazio dan da ne bi bilo kakve prigode s vanjskim formama religije, kojima se nije mogao ukloniti. Prisustvujući tim službama, morao je jedno od dvoga: ili da se pretvara, što on sa svojim pravičnim karakterom nije nikad mogao, da vjeruje u ono u što ne vjeruje, ili da očituje kako su sve te vanjske forme laž, pa da uredi svoj život tako da ne bi morao sudjelovati u onom što drži za laž. Ali da uradi tu stvar, koja mu se nije činila nikako važnom, trebalo je vrlo mnogo: ne samo da se morao upustiti u trajnu borbu sa svim bliskim ljudima, nego još i promijeniti svoj položaj iz temelja, ostaviti službu i okaniti se da koristi ljudima kako je mislio da im koristi već sada, a nadao se da će im koristiti još više u budućnosti. A da bi to učinio, trebalo je da bude čvrsto uvjeren o svojem pravu. I bio je čvrsto uvjeren o svojem pravu kao što i ne može da ne bude uvjeren o pravu zdrave pameti čovjek našega vremena koji zna ponešto historiju, zna porijeklo religije uopće i zna porijeklo i raspadanje crkvenokršćanske religije. Nije mogao da ne zna da ima pravo što ne priznaje istinitost crkvenog naučavanja. Ali pod pritiskom prilika u životu on, istinoljubivi čovjek, priupustio je malu laž koja se stojala u tom što je rekao sebi kako bi, zbog toga da utvrđiš da je nerazumno ono što je nerazumno, trebalo najprije da proučiš to što je nerazumno. Bila je to mala laž, ali ona ga je zavela na onu veliku laž u koju je zagrezao sada.

Kad je zadao sebi pitanje je li istinito ono pravoslavlje u kojem se rodio i odgojio, a koje iziskuju od njega svi što ga okružuju, te ako ga ne prizna, ne može da nastavi svoj rad, koristan ljudima - odlučio je o njemu već unaprijed. I zato, da razjasni to pitanje, nije uzeo Voltairea, Schopenhauera, Spencera, Comtea, nego filozofske knjige Hegelove i religiozna djela Vinetova,⁹² Homjakovljeva i, dakako, našao u njima ono što mu je trebalo: sliku umirenja i pravdanja onog vjerskog naučavanja u kojem je on bio odgojen, a koje već odavno nije priznavao njegov razum, ali bez kojega bi mu sav život bio krcat neugodnostima, a sve su te neugodnosti nestajale kad ga je priznavao. I on prihvati sve one obične sofizme kako pojedini razum čovječji ne može da upozna istinu, kako se istina otkriva samo cjelini ljudskoj, kako je objava jedini put da je upoznaješ, da objavu čuva crkva, i tako dalje; a od toga je vremena mogao već mirno, a da nije bio svjestan laži, prisustvovati crkvenim molitvama, panihidama, bogosluženjima, mogao da posti i da se krsti pred svetačkim slikama, i mogao dalje da vrši svoju službu koja ga je dovodila do spoznaje da je koristan i razveseljavala mu neveseli obiteljski život. Mislio je da vjeruje, ali je jače nego i o čem drugom bio cijelim bićem svojim svjestan o tom da vjera njegova nikako »nije ono pravo«. I zato su mu uvijek bile sjetne oči. I zato kad je ugledao Nehljudova, kojega je znao onda dok se još nisu bile u njem uvriježile sve te laži, sjeti se sebe onakva kakav je bio tada, a pogotovo poslije toga kad mu je u brzini napomenuo svoj vjerski nazor, osjeti jače nego ikad da sve to »nije ono pravo« i rastuži se bolno. To je isto, poslije prvog dojma radosti što je ugledao starog prijatelja, osjetio i Nehljudov.

⁹² Alexandre Vinet (1797-1847) - švicarski protestantski teolog

I zato obojica, pošto su bili obećali da će se sastati, nisu nastojali da se sastanu i nisu se vidjeli za tog Nehljudovljeva boravka u Petrogradu.

XXIV

Kad je izišao iz senata, Nehljudov pođe s advokatom po pločniku. Advokat je svojem kočijašu naložio neka se vozi za njim i počeo Nehljudovu pripovijedati zgodu onog direktora odjela, o kojem su govorili senatori da su mu uglavili krivicu, a on, mjesto na robiju koja ga je po zakonu očekivala, odlazi u Sibiriju za gubernatora. Kad je ispripovjedio svu zgodu i svu gadariju njenu, i onda s osobitom slašću onu zgodu kako su različite visoke ličnosti pokrale novce skupljene za onaj spomenik, koji se sve još ne svršava, a provezli su se jutros pored njega, i onda kako je ljubavnica toga i toga zaradila na burzi miliune, a taj je i taj prodao, a onaj i onaj kupio ženu - započe advokat i novu pripovijest o sljeparijama i svakakvim zlodjelima najviših činovnika u državi koji ne sjede u kaznionicama, nego na predsjedničkim stolicama po različitim ustanovama. Ove priče, kojima je zaliha bila očito neiscrpljiva, bile su advokatu na veliku slast, jer su potpuno jasno dokazivale da su posve prava i nevina sredstva što ih on, advokat, upotrebljava za stjecanje novaca kad se uporede s onim sredstvima koja za tu istu svrhu upotrebljavaju najviši činovnici u Petrogradu. I zato se advokat jako začudio kad Nehljudov nije do kraja saslušao njegovu priču o zlodjelima najviših činovnika, nego se oprostio s njim, najmio izvoščika i odvezao se kući na obalu.

Nehljudov je bio vrlo tužan. Tužan je bio najviše zato što je senatsko odbijanje priziva utvrđivalo nevinoj Maslovoj onu besmislenu muku, i zato što je to odbijanje još težom činilo njegovu nepromjenljivu odluku da s njom združi svoju sudbinu. Još su ga više rastuživale one strahovite pripovijesti o zлу koje caruje, koje mu je tako radosno pričao advokat, a osim toga mu je neprestano bio na pameti zao, hladni, odbojni pogled nekadašnjeg dragog, iskrenog, plemenitog Selenina.

Kad se Nehljudov vratio kući, vratar mu s nekim prezicom dade list koji je u vratarskoj sobi napisala nekakva žena, kako se izrazio vratar. Bio je to list što mu piše mati Šustove. Bila je došla, piše, da zahvali kćerini dobrotvoru i spasitelju, a osim toga da ga umoli da bi došao k njima na Vasiljevski ostrov, u Petu liniju, u taj i taj stan. To je, piše mu, neophodno potrebno Veri Jefremovnoj. Neka se ne boji da će mu dodijavati iskazivanjem zahvalnosti, o zahvalnosti neće ni govoriti, nego će se prosto radovati da ga vide. Ako može, ne bi li došao sutra ujutro.

Drugi je list bio od bivšega Nehljudovljeva druga, krilnog ađutanta Bogatirjova kojega je Nehljudov bio zamolio da lično preda caru molbu sektaša koju je on u njihovo ime pripravio. Bogatirjov je svojim krupnim, odličnim rukopisom pisao da će on, kako je obećao, molbu predati caru ravno u ruke, ali mu je palo na pamet: ne bi li bilo bolje da Nehljudov ode najprije k onoj ličnosti od koje zavisi ta stvar i zamoli nju.

Nehljudov je poslije dojmova posljednjih dana svoga boravka u Petrogradu bio izgubio svaku nadu da će išta postići. Njegovi planovi napravljeni u Moskvi činili su mu se zbog nečeg nalik na one sanjarije iz mladosti u kojima se neizbjegno razočaravaju ljudi koji stupaju u život. Ali sada, kad je u Petrogradu, držao je ipak za svoju dužnost da izvrši sve ono što je kanio da uradi te odluči da odmah sutra, pošto posjeti Bogatirjova, učini po njegovu savjetu i ode k onoj ličnosti od koje zavisi stvar sektaša.

Izvadi sad iz mape molbu sektaša pa ju je prečitavao, kad netko kucne na vrata i uđe lajkaš grofice Jekaterine Ivanovne s pozivom da izvoli doći gore na čaj.

Nehljudov odgovori da će odmah doći, složi spise u mapu i podje tetki. Putem u gornji kat pogleda kroz prozor na ulicu i smotri par Mariettinih riđuša te se u jedan mah iznenada razveseli i snađe ga volja da se smješka.

Mariette je sa šeširom na glavi, ali ne više u crnini, nego u nekoj svjetloj haljini različitih boja sjedila uz grofičin naslonjač sa šalicom u ruci i nešto cvrkutala, a blistale joj se krasne, smješkave oči. U onaj mah kad je Nehljudov ulazio u sobu, bila je Mariette baš izvalila nešto tako smiješno i nepristojno smiješno - to je Nehljudov zaključio po načinu smijeha - da se dobrodušna brkata grofica Jekaterina Ivanovna sva tresla debelim svojim tijelom i pucala od smijeha, a Mariette s osobitim »mischievous«⁹³ izrazom malo nakrivila nasmijana usta, naherila odlučno i veselo lice te šuteći gledala u svoju subesjednicu.

Nehljudov je po nekolikim riječima razumio da su razgovarale o drugoj tadašnjoj petrogradskoj novosti, o zgodbi novog sibirskog gubernatora i da je Mariette baš u toj stvari rekla nešto tako smiješno da se grofica dugo nije mogla suzdržati.

- Umorit ćeš me - govorila je i zakašljala se.

Nehljudov se pozdravi i sjedne uz njih. I tek što je htio da osudi Marietu zbog njene lakoumnosti, ona je već bila opazila ozbiljni i malečak nezadovoljni izraz njegova lica te, da mu se svidi - a to je jedino i poželjela čim ga je ugledala - promijenila ne samo izraz na svom licu nego i cijelo svoje duševno raspoloženje. Odjednom se uozbiljila, bila nezadovoljna sa svojim životom i nešto tražila, za nečim težila, ne baš da se pretvarala, nego zaista zapala u takvo duševno raspoloženje - premda ne bi znala iskazati riječima u čemu se ono sastojalo - u kakvu je u taj čas bio Nehljudov.

Ona ga zapita kako je posvršavao svoje poslove. On joj prijavlja o svom neuspjehu u senatu i o sastanku sa Seleninom.

- Ah! To je čista duša! Baš pravi chevalier sans peur et sans reproche.⁹⁴ Čista duša - priklopio je obje dame onaj stalni epitet pod kojim je Selenin bio poznat u društvu.

- Kakva mu je žena? - zapita Nehljudov.

- Ona? No, ta ja je neću osuđivati. Ali ga ona ne razumije.

- Pa zar je i on bio za to da se odbije - zapita Mariette iskreno saučestvujući. - To je strahota, vrlo mi je nje žao! - nadoveže uzdišući.

On se namršti te, želeći da promijeni razgovor, zapodjene razgovor o Šustovoj koja je bila zatvorena u tvrđavi a pustili je na njenog zauzimanje. Zahvali joj za zauzimanje kod muža i htjede joj reći kakva je strahota kad se pomisli da su se ta žena i sva obitelj njena mučili jedino zato što ih se nitko nije sjetio, ali mu ona nije pustila da izgovori, nego i sama izrekla svoje negodovanje.

- Nemojte mi govoriti! - reče. - Čim mi je rekao muž da se ona može pustiti, prenerazila me baš ta misao. Pa zašto su je držali ako nije kriva? - izreći će ono što je htio da kaže Nehljudov. - To je grozomorno, grozomorno!

Grofica je Jekaterina Ivanovna vidjela da Mariette koketira s njenim nećakom i to ju je zabavljalo. - Znaš li šta? - reče kad su oni bili ušutjeli - dođi sutra naveče Alini, kod nje će biti Kieseweter. Dođi i ti - obrati se Marietti.

⁹³ *mischievous* (engl.) - zloban

⁹⁴ *chevalier sans peur et sans reproche* (franc.) - vitež bez straha i mane

- Il vous a remarqué⁹⁵ - reče nećaku. - Rekao mi je da je sve što si govorio - ja sam mu pripovijedala - da je sve to dobar znak i da ćeš se ti svakako vratiti Kristu. Dođi svakako! Kaži mu, Mariette, neka dođe, a dođi i ti.
- Ja, grofice, prvo nemam nikakva prava da išta savjetujem knezu - odgovori Mariette gledajući Nehljudova i tim pogledom uspostavljući između njega i sebe potpuno jedinstvo u odnosu prema grofičinim riječima i uopće prema evangelizmu, - a, drugo, ja ne volim jako, vi znate...
- Ta ti uvijek radiš sve naopako i na svoj način.
- Kako na svoj način? Ja vjerujem kao najprostija žena - reče ona smješkajući se. - A treće - nastavi - ja sutra idem u francusko kazalište.
- Ah! A jesli li ti video onu... no, kako se zove? - reći će grofica Jekaterina Ivanovna. Mariette joj prišapne ime slavne francuske glumice.
- Otiđi svakako - to je divota.
- A koga da pogledam najprije, ma tante, glumicu ili propovjednika? - zapita Nehljudov smiješeći se.
- Molim, ne hvataj me za riječi.
- Ja mislim najprije propovjednika a zatim francusku glumicu da ne bih sasvim izgubio volju za propovijedi - reći će Nehljudov.
- Nije, bolje je započeti s francuskim kazalištem, zatim se pokajati - pripomenu Mariette.
- No, da me niste izvrgavali smijehu. Propovjednik je propovjednik, a kazalište kazalište. Da se spasimo, ne treba da otežemo lice za čitav aršin i da neprestano plačemo. Treba vjerovati, i onda će biti veselije.
- Vi, ma tante, propovijedate bolje nego ikakav propovjednik.
- A znate li šta - reče Mariette zamislivši se - dođite sutra k meni u ložu.
- Bojim se da neću moći...

Razgovor prekine lakaj koji je prijavio posjetioca. Bio je to tajnik dobrotvornog društva kojemu je grofica bila predsjednica.

- No, to je nadasve dosadan gospodin. Bolje će biti da ga primim ondje. A onda ću doći k vama. Počastite ga čajem, Mariette - reče grofica odlazeći svojim brzim, vrckavim korakom u salon.

Mariette svuče rukavicu i ogoli čvrstu, prilično plosnatu ruku s prstenjakom, osutim prstenjem.

- Hoćete li? - zapita hvatajući srebrni spiritni čajnik i neobično izvivši mezimac. Lice joj se uozbiljilo i rastužilo.
- Mene uvijek strašno, strašno boli kad mislim da ljudi do čijega mi je suda stalo, brkaju mene i onaj položaj u kojem se nalazim.

Činilo se kao da će zaplakati dok je govorila posljednje riječi. I premda te riječi, ako se razglobe, ili nisu imale nikakva smisla, ili su imale vrlo određeni smisao. Nehljudovu su se učinile da su neobično duboke, iskrene i dobre - tako ga je privlačio taj pogled sjajnih očiju, koji je pratilo te riječi mlade, krasne i lijepo odjevene žene.

Nehljudov ju je šuteći gledao i nije mogao odvojiti očiju od njena lica.

⁹⁵ *il vous a remarqué* (franc.) - zapazio te je

- Vi mislite da ja ne razumijem vas i sve što se događa u vama. Ta svi znaju šta ste vi učinili. C'est le secret de polichinelle.⁹⁶ I ja se oduševljavam za to i odobravam vam.
- Nemate zaista ni za što da se oduševljavate, ja sam tek tako malo učinio.
- Svejedno je. Ja razumijem vaš osjećaj i razumijem nju - no, dobro, neću govoriti o tom - umuknu ona kad mu je na licu opazila nezadovoljstvo. - Ali ja razumijem još i to što vi, kad ste vidjeli sve muke, svu strahotu onoga što se radi u zatvorima - govorila je Mariette želeći jedino da ga primami, pogađajući svojim ženskim osjećajem sve ono što je nje му bilo važno i drago - hoćete da pomognete onima koji stradavaju, a stradavaju tako strašno, tako strašno od ljudi, od ravnodušnosti, okrutnosti... Ja razumijem kako se za to može žrtvovati život, i sama bih ga žrtvovala. Ali svatko ima svoju sudbinu...
- Zar ste vi nezadovoljni svojom sudbinom?
- Ja? - zapita ona kao da se zapanjila od čuda što se to može pitati. - Ja *moram* da budem zadovoljna, i zadovoljna sam. Ali je to crv koji se budi...
- I njemu ne treba dopustiti da zaspi, treba vjerovati tome glasu - reče Nehljudov prepustajući se sasvim njenoj varci.

Kasnije se Nehljudov mnogo puta sjećao sa stidom razgovora s njom; sjećao se njenih riječi koje nisu bile toliko lažne koliko su se povodile za njegovim riječima i onog lica kako ga je slušala tobože pažljivo i ganuto kad joj je pri povijedao o strahotama u kaznionici i o svojim dojmovima sa sela.

Kad se vratila grofica, razgovarali su ne samo kao stari nego kao jedini prijatelji koji se jedini razumiju u svjetini što ih ne razumijeva.

Gоворили су о неправедности власти, о мукама нesretničkim, о siromaštvu narodnom, ali njihove oči, koje su se gledale u šumoru razgovora, nisu prestajale da pitaju: »Možeš li me voljeti?« i odgovarale: »Mogu«, i spolni im je nagon poprimao najnenadanije i najšaravonitije oblike te ih privlačio jedno drugom.

Kad je odlazila, reče mu da mu je uvijek pripravna poslužiti čime može i pozove ga da sutra naveče svakako dođe k njoj, makar na časak, u kazalište i da se mora još porazgovoriti s njim o jednoj važnoj stvari.

- A i kad ću vas vidjeti opet? - nadoveže i uzdahne te oprezno počne da navlači rukavicu na ruku punu prstenja. - Kažite, dakle, da ćete doći.

Nehljudov obeća.

Te noći, kad je Nehljudov ostao sam u svojoj sobi, legao u krevet i ugasio svijeću, nije dugo mogao da zaspi. Kad se sjećao Maslove, senatske odluke i toga kako je odlučio da ipak ode za njom i kako se odrekao prava na zemlju, javilo mu se odjednom, kao odgovor na ta pitanja, Mariettino lice, njen uzdah i pogled kad je rekla: »Kad ću vas vidjeti opet?« i njen smiješak - tako jasno da se i sam osmijehnuo kao da vidi nju. »Hoću li ja dobro uraditi ako odem u Sibiriju? I hoću li dobro uraditi ako sebe lišim bogatstva?« - zapisata sebe.

A odgovori na ta pitanja bili su neodređeni u toj svjetloj petrogradskoj noći koja se vidjela kroz zastor koji nije bio sasvim spušten. Sve mu se splelo u glavi. Zazivao je u sebi prijašnje raspoloženje i sjećao se prijašnjeg načina misli; ali te misli nisu više imale prijašnju snagu uvjerljivosti.

⁹⁶ C'est le secret de polichinelle (franc.) - To je javna tajna

»A ako sam sve to izmislio ja i ne budem imao snage da živim s tim: ako se pokajem što sam uradio dobro« - reče sebi, a kako nije imao snage da odgovori na ta pitanja, osjećao je tolik jad i očaj kakav nije osjećao odavno te zaspi onakvim teškim snom kakvim je spavao poslije velikog gubitka na kartama.

XXV

Kad se Nehljudov probudio sutradan ujutro, prvo što je osjetio bilo je da je jučer počinio nekakvu gadariju. Stade se sjećati: gadarije nije bilo, nije bilo ružnog čina, ali je bilo misli, ružnih misli o tom da su sve njegove sadašnje nakane - da uzme Katjušu i zemlju pred seljacima, da su sve to neostvarive sanjarije, da on sve to neće izdržati, da je sve to umjetno, neprirodno, da treba da živi kako je živio. Nije bilo ružnog čina, ali je bilo ono što je mnogo gore nego ružan čin: bilo je onih misli od kojih nastaju svi ružni čini.

Ružan čin možeš da ne ponoviš i možeš da se pokaješ zbog njega, ali ružne misli rađaju isključivo ružne čine.

Ružan čin samo utire put ružnim činima, a ružne misli nezadrživo vuku tim putem.

Kad je u uobrazilji ponovio ujutro jučerašnje misli, začudi se Nehljudov kako je makar i na časak mogao da im povjeruje. Koliko god bilo novo i teško ono što je kanio da učini, znao je da je to jedini život što može da provodi, i ma kako mu navodno i lako bilo vratiti se prijašnjemu, znao je da je to smrt. Jučerašnja mu se napast prikazala sad kao ono što se zbiva čovjeku kad se uspava, pa želi, makar i ne spavao, da još poleškari, da se mazi u postelji premda zna da je vrijeme ustati radi važna i radosna posla koji ga očekuje.

Toga dana, posljednjega dana svoga boravka u Petrogradu, odveze se ujutro na Vasiljevski ostrov k Šustovoj.

Šustova je imala stan na prvom katu. Nehljudov po uputi pazikućinoj dopade na stražnji ulaz te uz ravne i strme stepenice uđe pravo u toplu kuhinju koja je silno zaudarala jelom.

Vremešna žena zasukanih rukava, s pregačom i s naočarima, stajala je uz ognjište i nešto mješala u tavi koja se dimila.

- Koga tražite? - zapita ona oštro gledajući preko naočari togu što je ušao.

Nije Nehljudov dospio ni da se predstavi, a ženi se javi na licu uplašen i radostan izraz.

- Ah, kneže! - otirući ruke o pregaču uzvikne žena. - Ta zašto ulazite na stražnji ulaz! Vi, dobrotvore naš! Ja sam njena mati. Ta bili su sasvim upropastili djevojčicu. Vi, spasitelju naš - govorila je, hvatala Nehljudova za ruku i nastojala da je poljubi.

- Bila sam jučer kod vas. Jako me je molila sestra. Ona je tu. Ovamo, ovamo izvolite za mnom - govorila je majka Šustove vodeći Nehljudova na uska vrata i kroz mračni hodničić i putem namještajući čas potpregnutu haljinu, čas kosu. - Sestra moja Kornilova, zaci-jelo ste čuli - nadoveže šaptom i stane pred vratima. - Bila je upletena u politiku. Vrlo umna žena.

Mati Šustove otvorila vrata iz hodnika i uvede Nehljudova u malu sobu gdje je za stolom sjedila na divančiću nevisoka puna djevojka u prugastoj katunskoj bluzi, valovite svijetle kose koja joj okružuje okruglo i vrlo blijedo lice, nalik na materino. Sučelice joj je sjedio na naslonjaču, sagnut kao da se prepopolvio, mlad čovjek crnih brčića i bradice, u ruskoj košulji s izvezenim ovratnikom. Oboje su se očito toliko bili zanijeli razgovorom da su se ogledali tek onda kad je Nehljudov već bio ušao na vrata.

- Lida, knez Nehljudov, on sam...

Blijeda djevojka skoči nervozno i, namještajući pramen kose što joj je ispao iza uha uplašeno uperi krupne sive oči u onoga koji je ušao.

- Vi ste, dakle, ona opasna žena za koju je molila Vera Jefremovna - reći će Nehljudov smješkajući se i pružajući ruku.

- Jest, ja glavom - odgovori Lidija te širom otvori usta s nizom krasnih zubi i nasmiješi se dobrim, djetinjim smiješkom. - To je teta jako željela da vas vidi. Teta! - obrati se ugodnim nježnim glasom vratima.

- Vera Jefremovna vrlo se jadila što su vas zatvorili - reče Nehljudov.

- Ovamo ili, bolje, ovamo sjednite - govorila je Lidija i pokazivala na meki slomljeni naslonjač s kojega je baš bio ustao mladić.

- Moj bratić, Zaharov - reče ona kad je opazila pogled kojim je Nehljudov ogledavao mladića.

Mladić se isto onako dobrodušno smiješio kao i sama Lidija te se pozdravi s gostom, a kad je Nehljudov sjeo na njegovo mjesto, uzme on od prozora stolicu i sjedne uz njega. Iz druge sobe iziđe još plavokos gimnazijalac od šesnaestak godina i šuteći sjedne na prozor.

- Vera je Jefremovna prisna priateljica tetina, a ja je gotovo i ne znam - reći će Lidija.

U taj mah iziđe iz druge sobe žena vrlo prijatna, umna lica, u bijeloj bluzi, potpasanoj kožnim pašom.

- Dobar dan, i hvala vam što ste došli - započe ona čim je sjela na divan uz Lidiju.

- A kako Veročka? Vi ste je vidjeli? A kako ona podnosi svoje stanje?

- Ne tuži se - odgovori Nehljudov - kaže da je u nje olimpijska samosvijest.

- Ah, Veročka, poznajem je - reći će tetka smješkajući se i klimajući glavom. Treba nju znati. To je divna ličnost. Sve za druge, ništa za sebe.

- Jest, nije ništa htjela za sebe nego se samo brinula za vašu nećaku. Morilo ju je najviše to što su nju, kako je govorila, zatvorili ni zbog čega.

- Tako je - reče tetka - to je strašno! Nastradala je, zapravo, zbog mene.

- Ma nikako, teta - odvrati Lidija. - Ja bih i bez vas bila uzela papire.

- Pa dopusti meni da ja to bolje znam - nastavi tetka. - Vidite - nastavi ona obraćajući se Nehljudovu - sve se izleglo iz toga što je jedna ličnost zamolila mene da na neko vrijeme pričuvam njegove papire, a ja sam ih, kako nemam stana, odnijela njoj. A kod nje su te noći izvršili premetačinu te uzeli i papire, i sve, i nju su eto držali sve dosad, zahtijevali da kaže od koga je dobila.

- A ja nisam kazala - brzo progovori Lidija nervozno cupkajući pramen kose koji joj i nije smetao.

- Ta ja i ne velim da si kazala - odvrati tetka.

- Što su uhitali Mitina, nije nikako bilo zbog mene - reći će Lidija crveneći se i nespokojno se ogledavajući oko sebe.

- Ta nemoj govoriti o tom, Lidočka, - napomene mati.

- A zašto ne bih, hoću da pripovijedam - odgovori Lidija, ali se nije više smiješila nego se crvenjela i nije više namještala nego oko prsta motala svoj čuperak i sve se obazirala.

- Ta, šta je bilo juče kad si počela da govorиш o tomu?

- Nipošto... Okanite se, mama. Ja nisam kazala, nego sam samo šutjela. Kad me dva puta ispitivao o teti i o Mitinu, nisam ništa kazala i izjavila sam da neću ništa odgovarati. Onda je taj... Petrov...
 - Petrov, detektiv, žandar i veliki nitkov - uklopi tetka da Nehljudovu razjasni nećakinji-ne riječi.
 - Onda on - nastavi Lidija uzrujavajući se i žureći se - stade da me nagovara. Sve, veli, šta vi budete kazali meni ne može nikom naškoditi nego, naprotiv. Ako budete kazivali, oslobodit ćete nevine koje mi možda uludo mučimo. Ali ja ipak rekoh da neću kazivati. Onda će on: »No, dobro, ne govorite ništa, samo ne poričite ono što ja budem kazao.« I stao redati te spomene Mitina.
 - Ta, nemoj govoriti - reći će tetka.
 - Ah, teta, ne bunite me... - nastavi Lidija i bez prestanka se trgala za čuperak kose i sve se obazirala - i odjednom, zamislite, doznajem sutradan - javljaju mi kuckanjem po zidu da su uhitili Mitina. No, mislim, ja sam ga izdala. I tako me to stalo mučiti, tako me stalo mučiti da sam gotovo pomjerila pameću.
 - A razabralo se da nije nipošto uhićen zbog tebe - reći će tetka.
 - Ali ja nisam znala. Mislim, ja sam ga izdala. Hodam, hodam od zida do zida, ne mogu da mislim. Mislim: izdala sam. Legnem, pokrijem se i čujem - netko mi šapće u uho: izdala si, izdala Mitina, Mitina si izdala. Znam da je to halucinacija, a ne mogu da ne slušam. Hoću da zaspim - ne mogu, hoću da ne mislim - ne mogu također. Eto, to je bila strahota! - govorila je Lidija uzrujavajući se sve jače, motajući čuperak kose oko prsta i opet ga odmotavajući i svejednako se obazirući.
 - Umiri se ti, Lidočka - opet će mati te joj se dodirne ramena.
- Ali Lidočka nije više mogla da se zaustavi:
- Strahota je zato - zausti još nešto, ali ne izgovori, nego zajeca, skoči s divana, zapne za naslonjač i istrči iz sobe. Mati ode za njom.
 - Treba povješati nitkove - progovori gimnazijalac koji je sjedio na prozoru.
 - Šta bi ti? - zapita tetka.
 - Ja ništa... Ja tako - odgovori gimnazijalac, uzme cigaretu koja je ležala na stolu i stane pušiti.

XXVI

- Jest, mladima je strašno to ležanje u samici - reče tetka mašući glavom, pa i ona zapali cigaretu.
- Ja mislim, svima - pripomenu Nehljudov.
- Ne, nije svima - odgovori tetka. - Kazivali su mi da je to pravim revolucionarcima odmor, umirenje. Ilegalac živi navijek u strepnji i oskudici i strahu i za sebe, i za druge, i za stvar, a naposljetku ga uhvate, i svemu je kraj, i skinuta je sva odgovornost: sjedi i odmaraj se. Zaista, kazivali su mi, osjećaju oni radost kad ih uhvate. No, a mladima, nevinima - uvijek hvataju najprije nevine kao što je Lidočka - njima je prvi udar strašan. Nije zato što su vam oteli slobodu, što surovo postupaju, loše hrane, što je loš zrak - uopće različite patnje - sve to nije ništa. Da je i tri puta više lišavanja, sve bi se lako pretrpjelo kad ne bi bilo onoga duševnog udara koji te stiže kad te uhvate prvi put.

- Zar ste vi to iskusili?

- Ja? Sjedila sam dva puta - odgovori tetka smiješći se tužnim, prijatnim smiješkom. - Kad su me uhitili prvi put - a uhitili su me nizašto - nastavi ona - bile su mi dvadeset i dvije godine, imala sam dijete i bila sam trudna. Kako mi god teško bilo tada što mi otimaju slobodu, rastavljuju s djetetom, s mužem, sve to nije bilo ništa kad se usporedi s onim što sam osjetila kada sam razabrala da nisam čovjek, nego da sam postala stvar. Hoću da se oprostim s kćerkom - kažu mi da idem i sjednem na kola. Ja pitam kamo me voze - odgovaraju mi da će saznati kad me dovezu. Ja pitam za što me krive - ne odgovaraju mi. Kad su me poslije preslušavanja svukli, obukli mi kaznioničku odjeću pod brojem, uveli me pod svodove, otvorili vrata, gurnuli me onamo te zaključali i otišli, i ostao samo stražar s puškom, koji je hodao šuteći i tek ponekad zavirivao kroz okance na mojim vratima - bilo mi je strašno teško. Najače me, sjećam se, prenerazilo onda to što mi je žandarmerijski oficir, kad me preslušavao, ponudio da pušim. Znao on, dakle, kako ljudi vole da puše, zna, dakle, i kako ljudi ljube slobodu, svjetlost, zna kako matere ljube djecu i djeca mater; zašto su me, dakle, bez milosrđa otrgli od svega što mi je milo i zatvorili me kao divlju zvijer? To ne smije proći nekažnjeno. Ako tko vjeruje u boga i ljude, u to da se ljudi vole, taj će iza toga prestati da vjeruje u to. Ja sam odonda prestala da vjerujem u ljude i ozlojedila sam se - završi i nasmiješi se.

Na vrata kud je otišla Lidija uđe njena mati i javi da se Lidočka veoma rastrojila i neće doći.

- I čemu je upropošten mladi život? Boli me nadasve - reče tetka - jer sam ja to nehotice skrivila.

- Dat će bog, oporavit će se na seoskom zraku - reći će mati. - Poslat ćemo je ocu.

- Jest, da nije vas, bila bi propala sasvim - reče tetka. - Hvala vam. A željela sam da se sastanem s vama zato da vas umolim da predate pismo Veri Jefremovnoj - reći će vadeći iz džepa pismo. - Pismo nije zatvoreno, možete ga pročitati i razderati ili predati - što se više bude slagalo s vašim uvjerenjem - reče. - U pismu nema ničega što kompromitira.

Nehljudov uzme pismo, obeća da će ga predati, ustane, oprosti se i izide na ulicu.

Ne pročitavši, zatvori pismo i odluči da ga preda onome kome je namijenjeno.

XXVII

Posljednji posao koji je Nehljudova zadržavao u Petrogradu bila je stvar sektaša za koje je molbu na cara kanio predati po bivšem drugu iz puka, krilnom adutantu Bogatirjovu. Došao je Bogatirjovu ujutro i zatekao ga kod kuće, ali već pred odlaskom, za doručkom. Bogatirjov je bio nevisok, temeljan čovjek, obdaren neobičnom fizičkom snagom - savijao je potkove - dobar, pošten, iskren, i čak liberalan. Uza sva ta svojstva bio je čovjek blizak dvoru i volio cara i njegovu porodicu i znao na neki čudan način, premda je živio u toj visokoj sredini, gledati u njoj samo dobro, a nije sudjelovao ni u čemu ružnom i nepoštenom. Nije nikad osuđivao ni ljude ni postupke, nego ili šutio, ili, kao da više, govorio smiono, glasno što je morao da kaže i često se pri tom smijao isto tako glasnim smijehom. I nije to činio smišljeno nego što mu je bio takav karakter.

- No divota je, što si svratio. Ne bi li doručkovao? Onda sjedni. Biftek je divan. Ja uvijek otpočinjem i svršavam s onim što je bitno. Ha, ha, ha. I vina se napij - vikao je pokazujući

bocu crvena vina. - A ja sam mislio o tebi. Molbu ću predati. Predat ću u ruke - to je si-gurno; samo mi je palo na pamet, ne bi li bilo bolje da najprije svrneš Toporovu.

Nehljudov se namršti kad spomenu Toporova.

- Sve zavisi od njega. Ta ionako će zapitati njega. A možda će ti udovoljiti i on sam.

- Ako ti savjetuješ, otići ću.

- Pa divota. No, šta Piter, kako te se doima? - zavikne Bogatirjov - kazuj, a?

- Osjećam da se hypnotiziram - odgovori Nehljudov.

- Hipnotiziraš se? - ponovi Bogatirjov i udari u grohot. - Ako nećeš, no, kako te volja. - Otare ubrusom brkove. - Otići ćeš, dakle? Ako on ne učini, onda daj meni, ja ću predati odmah sutra - zavikne, ustane od stola, prekrsti se zamašnim križem, očito isto onako nesvesno kako je i otro brkove, i počne opasavati sablju. - A sada zbogom, moram da se odvezem.

- Otići ćemo zajedno - reče Nehljudov, zadovoljno stišćući Bogatirjovu jaku, široku ruku i, kao uvijek, pod ugodnim dojmom nečeg zdravog, nesvesnog, svježeg, rastane se s njim na ulaznim stepenicama njegove kuće.

Ako se i nije nadao ničemu dobrom od svoga puta, Nehljudov se ipak, po Bogatirjovlje-vu savjetu, odveze Toporovu, onoj ličnosti od koje je zavisila stvar sektaša.

Služba koju je vršio Toporov po namjeni je svojoj sačinjavala unutarnju opreku, i samo tup čovjek i bez morala nije mogao to da ne vidi. U Toporova su bila oba ta negativna svojstva. Opreka sadržana u službi koju je on vršio sastojala se u tom što je njegova služba bila namijenjena da vanjskim sredstvima, ne isključujući ni nasilje, podržava i štiti onu crkvu koja je po vlastitom kazivanju njenu osnovana od samoga boga i koju ne mogu pokolebiti ni vrata paklena, ni bilo kakvo upinjanje ljudsko. A tu božanstvenu i ničim nepokolebljivu božansku ustanovu trebalo je da podržava i štiti ona ljudska ustanova kojoj je na čelu stajao Toporov sa svojim činovnicima. Toporov nije video te opreke ili nije htio da je vidi, i zato je vodio vrlo ozbiljnu brigu o tom da ne bi kakav katolički pop, pastor ili sektaš razrušio tu crkvu koju ne mogu da svladaju vrata paklena. Toporov je, kao i svi ljudi koji su bez osnovnog religioznog osjećaja, bez svijesti o jednakosti i bratstvu ljudskom, bio potpuno uvjeren da se narod sastoji od sasvim drugaćijih bića nego što je on sam i da je tom narodu prijeko potrebno ono bez čega se on može vrlo lako snaći. Samo on nije u dnu duše vjerovao ni u što i takvo mu se stanje činilo vrlo udobnim i ugodnim, ali se bojao da ne bi narod dopao u takvo isto stanje, i, kako je govorio, držao za svetu dužnost da od toga spašava narod.

Isto onako kako u jednoj kuhanici piše da rakovi vole da ih žive kuhaju, on je bio potpuno uvjeren, i ne u prenesenom smislu, kako se taj izraz razumijeva u kuhanici, nego u doslovnom značenju - mislio i govorio da narod voli da bude praznovjeran.

Držao se prema religiji koju je podržavao onako kako se peradar drži prema crkotini kojom on hrani svoju perad: crkotina je vrlo neugodna, ali je kokoši vole i jedu i zato ih treba hraniti crkotinom.

Razumije se, sve te Iverske, Kazanske i Smolenske bogorodice⁹⁷ vrlo su grubo idolopoklonstvo, ali narod to voli i vjeruje u to, i zato treba podržavati te praznovjerice. Tako je mislio Toporov, bez obzira na to što mu se činilo da narod voli praznovjerje samo zato što su se uvijek nalazili, a i sada se nalaze, takvi okrutni ljudi kakav je i on, Toporov, koji

⁹⁷ Čudotvorne ikone

su se prosvijetlili, ali svoju svjetlost ne upotrebljavaju za ono što bi je morali upotrebljati - za pomoć narodu koji se otima iz neznanja, nego jedino zato da ga održe u njemu.

U trenutku kad je Nehljudov ušao u prijamnu sobu, Toporov je u svojem kabinetu razgovarao s monahinjom igumanijom, živahnom aristokratkinjom koja je širila i podržavala pravoslavlje u Zapadnom kraju među unijatima koji su bili natjerani u pravoslavlje.

Činovnik za osobite zadatke koji se nalazio u prijamnoj sobi ispita Nehljudova o njegovoj stvari i kad je saznao da je Nehljudov naumio da caru preda molbu sektaša, zapita ga ne bi li mu mogao dati da se razmotri molba. Nehljudov dade molbu, i činovnik ode s molbom u kabinet. Monahinja s kamilavkom, s koprenom koja je lepršala i s crnom povlačkom koja se vukla za njom, skrstila bijele ruke očišćenih nokata, u kojima je držala topazove brojanice, izišla iz kabineta i uputila se izlazu. Nehljudova svejednako nisu pozivali da uđe. Toporov je čitao molbu i klimao glavom. Bio se nemilo začudio čitajući jasno i snažno napisanu molbu.

»Ako ona samo dopadne u ruke caru, može da uzbudi neugodna pitanja i nesporazume« - pomisli kad je pročitao molbu. I položivši je na stol, pozvoni i naloži da se pozove Nehljudov.

Sjećao se zgode s tim sektašima, imao je već njihovu molbu. Stvar se sastojala u tom da su kršćane koji su otpali od pravoslavlja uvjerali, a zatim potegnuli pred sud, ali ih je sud oslobođio. Onda vladika i gubernator odlučiše, na tom osnovu što su brakovi nezakoniti, da muževe, žene i djecu porazašilju na različita mjesta u zatočenje. Ti su, dakle, očevi, i žene molili neka ih ne rastavlaju. Toporov se sjeti te stvari kad mu je dopala prvi put. I tada se kolebao - ne bi li je prekinuo? Ali nije moglo biti nikakve štete ako se osnaži naredba da se na različita mjesta razašalju članovi tih seljačkih porodica; ostave li ih, pak, na svojim mjestima, moglo bi to imati loših posljedica po druge žitelje koji bi mogli otpasti od pravoslavlja, a uz to je to svjedočilo o vladičinoj revnosti, i zato je dopustio neka stvar teče onamo kuda je bila upućena.

Ali sada, uz takva zaštitnika kao što je Nehljudov koji ima veza u Petrogradu, mogla je stvar da bude predočena caru zasebno kao nešto okrutno, ili da dospije u inozemne novine, i zato on odmah stvorí nenadanu odluku.

- Dobar dan - reče kao da je jako zaposlen dočekujući stojeći Nehljudova i odmah prijeđe na stvar. - Ja tu stvar znam. Čim sam pogledao imena, sjetio sam se te nesretne zgodbe - reče uzevši u ruke molbu i pokazujući je Nehljudovu. - I vrlo sam vam zahvalan što ste me podsjetili. To su gubernijske vlasti pretjerale u revnosti...

Nehljudov je šutio i pakosno gledao u nepomičnu masku blijedog lica.

- I ja ću izdati nalog da se ta odluka promijeni i ti ljudi vrate u svoja boravišta.

- Tako mi i ne treba predavati te molbe? - zapita Nehljudov.

- Naravno. Ja vam obećajem to - izgovori s osobitim naglaskom na riječi »ja«, uvjeren potpuno da je *njegovo* poštjenje, *njegova* riječ najbolje jamstvo. - A najbolje je da odmah napišem. Izvolite malo sjesti.

Ode stolu i počne pisati. Nehljudov nije sjedao nego odozgo gledao tu usku, čelavu lubanju, tu ruku s debelim modrim žilama kako brzo miče perom i čudio se zašto ovo radi, i to tako pomno, taj čovjek, očito ravnodušan za sve. Zašto?...

- Evo dakle - reče Toporov zatvarajući omotnicu - javite to vašim *klijentima* - dometne skupljajući usne kao na smiješak.

- A zašto su se ti ljudi mučili? - reći će Nehljudov primajući omotnicu.

Toporov digne glavu i nasmiješi se kao da mu je Nehljudovljevo pitanje pričinilo zadovoljstvo.

- To vam ne mogu kazati. Mogu kazati samo to da su toliko važni narodni interesi, koje mi čuvamo, da izlišna revnost u pitanjima vjere nije tako strašna i štetna kao što je izlišna ravnodušnost prema njima, koja se sada širi.
- A kako se u ime religije mogu narušavati osnovni uvjeti za dobro - rastavljaju se porodice...

Toporov se svejednako milostivo smješkao, očito mu se činilo prijatnim to što govori Nehljudov. Što mu god kazao Nehljudov, Toporovu bi se sve činilo prijatnim i jednostavnim s visine onog, kako je on mislio, širokog državnog položaja na kojem je stajao on.

- S gledišta privatnog čovjeka može to da se čini tako - reče on - ali s državnog se gledišta prikazuje ponešto drugačije. Uostalom, moje poštovanje - izgovori Toporov, nagne glavu i pruži ruku.

Nehljudov je stisne i izide šuteći, žurno, kajući se što je stisnuo tu ruku.

»Naročiti interesi« - ponavlja je Toporovljeve riječi. »Tvoji interesi, jedino tvoji« - mislio je kad je odlazio od Toporova.

I u mislima pretrese on sve one ličnosti u kojima se ispoljavala djelatnost tih ustanova što uspostavljuju pravednost, podržavaju vjeru i odgajaju narod - od žene, kažnjene jer bez dopuštenja trguje pićem, i momčića kažnjenog za krađu, i skitalice za skitnju, i palikuće za palež, i bankara za pronevjeru, sve do te nesretne Lidije, kažnjene jedino zato što su se od nje mogli dobiti potrebne obavijesti, i sektaša za povredu pravoslavlja, i Gurkeviča zbog želje za ustavom - i Nehljudovu sine neobično jasna misao da sve te ljude nisu hvatali, zatvarali i slali u zatočenje nipošto zato što su ti ljudi kršili pravednost ili činili bezakonja, nego samo zato što su smetali činovnicima i bogatašima da gospoduju onim bogatstvom koje ubiru od naroda.

A smetala je i žena koja trguje bez dopuštenja, i kradljivac koji luta po gradu, i Lidija s proglasima, i sektaši koji ruše praznovjerice, i Gurkevič s ustavom. I zato se Nehljudovu činilo potpuno jasno da svim tim činovnicima - počinjući od muža njegove tetke, senatora i Toporova sve do one male, čiste i korektne gospode što sjede za stolovima u ministarstvima - nije ni na kakvu nepriliku što uz takav poredak stradavaju nevini, nego im je jedina briga da uklone sve opasne.

Prema tome, ne samo da se nisu držali pravila o opruštanju desetorici krivih da se ne bi okrivio jedan nevini nego, naprotiv, isto kao što se mora zahvatiti i zdravo da se izreže gnjilo - kažnjavali su desetoricu neopasnih, da bi se uklonio jedan zaista opasni.

Takvo razjašnjenje svega onoga što se zbivalo činilo se Nehljudovu vrlo prostim i jasnim, ali baš ta prostota i jasnoća primoravale su Nehljudova da se kolebao bi li prihvatio to razjašnjenje. Ta ne može biti da bi takva zamršena pojava imala takvo prosto i strašno razjašnjenje, ta nije moguće da bi sve one riječi o pravednosti, dobru, zakonu, vjeri, bogu i tako dalje bile puke riječi koje pokrivaju najgrublju sebičnost i okrutnost.

XXVIII

Nehljudov bi bio oputovao još toga dana naveče, ali je obećao Marietti da će je posjetiti u kazalištu, i premda je znao da to ne bi trebalo raditi, ipak je, lažući sam sebi, otišao držeći da je vezan riječu koju je zadao. Osim želje da još jednom vidi Mariettu htio je, kako

je mislio, posljednji put da se prilagodi tome svijetu koji mu je prije bio tako blizak, svoj, a sada mu je tako tuđ.

»Mogu li se oduprijeti takvoj napasti?« - mislio je, ali ne sasvim iskreno - »pogledat ču posljednji put.«

Preodjenuo se u frak i stigao na drugi čin vječne »Dame aux camelias«⁹⁸ u kojoj je pridošlica glumica na još jedan nov način pokazivala kako umiru suščave žene.

Kazalište je bilo puno, i Nehljudovu pokazaše odmah parternu ložu Mariettinu s puno poštovanja prema osobi koja pita za tu ložu.

U koridoru je stajao livrirani sluga te se kao znancu poklonio i otvorio mu vrata.

Svi redovi suprotnih loža, s likovima koji sjede i koji stoje za njima, i bliska leđa, i sijede polusijede, proćelave, plješive i napomadene, kovrčaste glave onih što sjede u parteru - svi su gledaoci usredotočili pažnju i promatrali mršavu, koščatu glumicu, u gizdi od svi-le i čipaka, kako se prenemaže i neprirodnim glasom govori monolog. Netko psiknuo kad su se otvorila vrata, i dvije struje hladnog i toplog zraka zapahnuše Nehljudova po licu.

U loži je bila Mariette i nepoznata dama s crvenim ogrtačem i velikom, teškom frizurom i dva muškarca: general, muž Mariettin, lijep, visok čovjek stroga, neproniciva lica kukasta nosa, prsiju jakih kao u vojnika, napravljenim od vate i plavog sukna, i bjelotrepast, čelav čovjek izbrijane brade na kojoj je jamica između veličajnih zalizaka. Mariette, ljupka, vitka, elegantna, dekoljirana, snažnih mišićavih pleća što su se strmo spuštala od vrata, a na sastavku se s plećima crnio madež, ogleda se odmah i pokazujući Nehljudovu lepezom stolicu iza sebe, pozdravi ga zahvalnim i, kako se njemu činilo, značajnim osmijehom. Muž njen pogleda Nehljudova mirno, kako je sve radio, i nakloni glavu. I vidjelo mu se po pogledu kojim se zgledao sa ženom - da je gospodar, vlasnik krasotice žene.

Kad se svršio monolog, zagrmi kazalište od pljeskanja.

Mariette ustane i, pridržavajući šuštavu svilenu suknu, ode u stražnji dio lože i upozna muža s Nehljudovom.

General nije prestajao da se smješka očima, a pošto je rekao da se vrlo veseli, ušuti mirno i nepronicivo.

- Moram danas da oputujem, ali sam vam obećao - reče Nehljudov obraćajući se Marietti.

- Ako ne želite da vidite mene, to ćete vidjeti divnu glumicu - reći će Mariette odgovara-jući na smisao njegovih riječi. - Zar nije krasna u posljednjem prizoru? - obrati se mužu.

Muž nakloni glavu.

- To mene ne dira - reče Nehljudov. - Toliko sam mnogo video danas pravih nesreća da...

- No, sjednite, pripovijedajte.

Muž je prisluškivao i ironično se sve jače smješkao očima.

- Bio sam kod one žene što su je pustili, a držali su je tako dugo; sasvim skršeno stvore-nje.

- To je ona žena o kojoj sam ti govorila - reći će Mariette mažu.

⁹⁸ *Dame aux camelias* (franc.) – *Dama s kamelijama*, drama franc. pisca Alexandrea Dumasa (1824-1895)

- Da, vrlo sam se veselio što su je mogli oslobođiti - reče on spokojno, klimajući glavom i već ironično se smješkajući ispod brkova, kako se učinilo Nehljudovu. - Idem da pušim.

Nehljudov je sjedio i čekao da mu Mariette kaže *ono nešto* što je imala da mu kaže, ali mu nije ništa kazala, čak i nije nastojala da kaže, nego se šalila i govorila o komadu koji mora, mislila je, osobito dirnuti Nehljudova.

Nehljudov je bio u svojoj čarobnosti svoje večernje toalete, sa svojim plećima i madežem, a njemu je bilo u isti mah i ugodno i gadno.

Iako ona koprena ljepote, koja je prije prekrivala sve sad i nije bila skinuta pred Nehljudovom, ipak je on bio ustaša je pod koprenom. Gledajući Mariettu, divio joj se, ali je znao da je lažljivica i da živi s mužem koji stvara svoju karijeru na suzama i životima stotina i stotina ljudi, a njoj je to potpuno svejedno, i sve što je govorila jučer bila je neistina, a ono što je htjela - nije on znao zašto, a nije znala ni ona sama - bilo da ga natjera da je zavoli. A njemu je to bilo i zamamno i mrsko. Nekoliko se puta spremao da ode, hvatao šešir i opet ostajao.

A, napisljeku, kad se muž vratio u ložu sa zadahom duhana na gustim brcima i pokroviteljski prezirno pogledao Nehljudova kao da ga ne poznaje, Nehljudov nije dao da se zatvore vrata, nego je izšao u hodnik, našao svoj kaput i otisao iz kazališta.

Kad se Nevskim prospektom vraćao kući, nehotice smotri pred sobom visoku ženu vrlo lijepa uzrasta, izazovno gizdavo odjevenu, kako spokojno ide po asfaltu širokog trotoara i na licu joj se u svoj pojavi ogledala svijest o svojoj prljavoj vlasti. Svi koji su sretali i pretjecali tu ženu promatrali su je. Nehljudov je bio brže od nje i nehotice joj također zaviri u lice. Lice, namazano valjda, bilo je lijepo, i žena se nasmiješi Nehljudovu, bljesne očima na njega. I začudo, Nehljudov se sjeti odmah Mariette, jer je osjetio isto zamamu i odvratnost koje su ga obuzele u kazalištu.

Nehljudov je žurno preteče, rasrdivši se na sebe, zakrene u Morsku ulicu, izide na obalu i ushoda se gore-dolje na čudo redaru.

»Isto se tako i ona u kazalištu osmjehnula meni kad sam ušao« - mislio je - »i isto je značenje bilo u onom i u ovom osmijehu. Razlika je jedina što ova govoriti prosto i iskreno: »Ako sam ti potrebna - uzmi me. Ako nisam - prolazi.« A ona se pretvara da ne misli o tom, nego da živi nekim višim, profinjenim osjećanjima, a u suštini je isto. Ova je barem iskrena, a ona laže. I još nešto, ovu je nužda natjerala u te prilike, a ona se igra, zabavlja tom krasnom, odurnom, strašnom strašcu. Ova ulična žena je smradna, prljava voda što se nudi onima u kojih je žed jača od gadljivosti; ona u kazalištu je otrov koji neopazice truje sve na što nailazi.« Nehljudov se sjeti svog odnosa s predstavnikovom ženom i u njega navrješe sramotne uspomene. - »Odurna je životinska priroda zvijeri u čovjeku« - mislio je - »ali kad je ona u čistom obliku, onda je ti s visine svog duševnog života vidiš i prezireš, pa ili pao ili se održao - ti ostaješ ono što si bio; ali kad se ta ista životinja krije pod tobože estetskim, poetskim ovojem i iziskuje da joj se pokloniš, onda sav nestaješ u njoj i, obožavajući životinju, ne razlikuješ više dobro od zla. Onda je to užasno.«

Nehljudov je to sada bio isto onako jasno kao što je jasno bio, palače, straže, tvrđavu, rijeku, čamce, burzu. I kao što nije te noći bilo na zemlji pomrčine koja donosi odmor, nego je bila mutna, turobna, neprirodna svjetlost bez svoga vrutka, tako i u duši Nehljudovljevoj nije više bilo pomrčine neznanja koje donosi odmor.

Sve je bilo jasno. Jasno je bilo da je sve ništavo ili gadno što se drži da je važno i lijepo, i da sav taj sjaj, sav taj raskoš prikriva stara zlodjela, na koja su se svi obikli, koja ne samo

da se ne kažnjavaju nego slave slavlje i ukrašena su svom onom miloćom što samo mogu da smisle ljudi.

Nehljudov je želio da to zaboravi, da to ne vidi, ali nije više mogao da ne vidi. Ako i nije video vrutak te svjetlosti uz koju se sve to otkrivalo njemu, kao što nije video vrutak svjetlosti koja pada po Petrogradu, i premda mu se ta svjetlost činila nejasna, nevesela i neprirodna - nije mogao da ne vidi ono što mu se otkrivalo u toj svjetlosti i u isti je mah osjećao i radost i nemir.

XXIX

Kad je Nehljudov doputovao u Moskvu, prvo se odvezao u kaznioničku bolnicu i javio Maslovoj žalosnu vijest da je senat potvrdio sudsku odluku i da se treba spremati za put u Sibiriju. Malo se uzdao u molbu na najviše mjesto, koju mu je napisao advokat i sad je nosio u kaznionicu Maslovoj da potpiše. Ali sad, čudno je reći, nije ni želio uspjeh. Pomicao se s mišlju o putu u Sibiriju, o životu među zatočenima i robijašima i teško mu je bilo zamisliti kako bi udesio život svoj i život Maslove kad bi nju oslobodili. Sjećao se riječi američkog pisca Thoreaua⁹⁹ koji je u ono vrijeme, dok je u Americi bilo ropstvo, govorio da je kaznionica jedino mjesto kakvo dolikuje poštenu građaninu u državi gdje se ozakanjuje i štiti ropstvo. Isto tako je mislio Nehljudov, pogotovu poslije puta u Petrograd i svega što je doznao ondje.

»Jest, kaznionica je jedino mjesto koje u današnje vrijeme dolikuje u Rusiji poštenu čovjeku!« - mislio je. I čak je to neposredno osjetio kad je prilazio tamnici i ulazio među njenе zidove.

Vratar u bolnici prepozna Nehljudova i odmah mu saopći da Maslova nije više kod njih.

- A gdje je?
- Pa opet je u zatvoru.
- A zašto su je premjestili?
- Pa to je takav svijet, vaša svjetlosti, - reče vratar prezirno se smješkajući. - Uzela da ljubaka s vidarom, pa ju je otpravio starješina doktor.

Nehljudov nije nikako mislio da bi mu toliko bilo stalo do Maslove i do njena duševnog stanja. Ta ga je vijest prenerazila. Obuzeo ga osjećaj nalik na onaj što obuzme ljude na glas o neočekivanoj velikoj nesreći. Zaboljelo ga jako. Prvi osjećaj koji ga je obuzeo na taj glas bio je stid. Prije svega se učini smiješan sebi sa svojom radosnom zamisli o njenu duševnom stanju koje se, tobože, promijenilo. Sve te njene riječi da ne želi prihvatići nje-govu žrtvu, i prijekori, i suze - sve su to bile, pomislio je, samo lukavštine pokvarene žene koja je željela da ga što bolje iskoristi. Sad mu se činilo da je za posljednjeg posjeta video u nje znakova te nepopravljenosti što se sad pokazala. Sve mu je to prošlo glavom dok je instinkтивno naticao šešir na glavu i izlazio iz bolnice. »No, šta sad da radim?« - zapita sebe. - »Jesam li ja vezan uz nju? Nije li me sad oslobodio baš taj njen postupak?« Ali čim je sebi zadao to pitanje, odmah je shvatilo, ako sebe bude držao oslobođenim te se okani nje, da neće kazniti nju, kako je želio, nego sebe, i bilo mu je neobično.

⁹⁹ Thoreau, Henry David (1817-1872) - američki pisac, pristaša vraćanja prirodi

»Ne, to što se dogodilo ne može promijeniti, može samo da utvrdi moju odluku. Neka ona čini što proizlazi iz njena duševnog stanja - ako ljubaka s vidarom, neka ljubaka - to je njen posao... A moj je posao da radim ono što od mene zahtijeva moja savjest« - reče sebi - »a moja savjest zahtijeva da žrtvujem svoju slobodu, da iskupim svoj grijeh, pa makar i fiktivnim brakom, i da odem za njom ma kamo je poslali« - s pakosnom tvrdokornošću reče on sebi, izide iz bolnice i odlučnim se korakom uputi velikoj kaznioničkoj kapiji.

Kad je došao pred kapiju, zamoli dežurnog neka javi nadzorniku da bi želio vidjeti Maslovu. Dežurni je znao Nehljudova i kao znancu mu saopćio važnu kaznioničku novost. Kapetan je napustio službu, a na njegovo mjesto došao drugi, strogi starješina.

- Sad je strogo, nevolja - reče stražar. - On je sad ovdje, odmah ću mu javiti.

I zaista, nadzornik je bio u kaznionici i naskoro je izišao u susret Nehljudovu. Novi nadzornik bio je visok, koščat čovjek istršalih jabučica iznad obraza, vrlo spor u kretnjama i mrk.

- Sastanci su dopušteni u određene dane u sobi za posjete - reče on ne gledajući Nehljudova.

- Ali meni treba da potpiše molbu na najviše mjesto.

- Možete predati meni.

- Treba da i sam vidim uznicu. Uvijek su mi dopuštali prije.

- To je bilo prije - odgovori nadzornik letimično pogledavši Nehljudova.

- Ja imam dopuštenje od gubernatora - prionuo Nehljudov vadeći lisnicu.

- Molim - isto onako ne gledajući u oči reče nadzornik te dugim, suhim, bijelim prstima, među kojima mu je na kažiprstu bio zlatan prsten, prihvati spis što mu je dao Nehljudov i pročita ga polagano.

- Izvolite u kancelariju - reče.

U kancelariji nije sad bilo nikoga. Nadzornik sjedne za stol i počne listati papire što leže na stolu očito namjeravajući da i sam prisustvuje sastanku.

Kad ga je zapitao Nehljudov ne bi li mogao vidjeti političku prestupnicu Bogoduhovsku, nadzornik mu odgovori da se to ne smije.

- Sastanci s političkim prestupnicima nisu dopušteni - reče i opet zaroni u čitanje spisa. Kako je Nehljudov imao u džepu pismo Bogoduhovskoj, osjećao se kao čovjek koji je nešto skrивio i komu su otkrili i osujetili zamisli.

Kad je Maslova ušla u kancelariju, nadzornik digne glavu i izgovori, ne gledajući Maslovu i Nehljudova:

- Možete! - i nastavi da se bavi svojim spisima.

Maslova je bila opet odjevena kao prije, u bijeloj bluzi, suknji i rupcu. Kad je prišla Nehljudovu i ugledala mu hladno, ljutito lice, sva se zacrveni i prebirajući rukom kraj na bluzi obori oči.

Njena zbumjenost bila je Nehljudovu potvrda riječima bolničkog vratara.

Nehljudov je htio da se vlada prema njoj kao i prošli put, ali nije mogao da joj da ruku kako je htio, tako mu je sad bila mrska.

- Donio sam loš glas - reče joj mirnim glasom ne gledajući i ne pružajući joj ruku - odbili su u senatu.

- Ja sam to i znala - odgovori ona neobičnim glasom kao da joj je zastao dah.

Prije bi Nehljudov bio zapitao zašto veli da je to znala, sad ju je samo pogledao. Oči su joj bile pune suza.

Ali to ne samo da ga nije smekšalo nego ga, naprotiv, još jače razdražilo protiv nje.

Nadzornik ustade i ushoda se gore-dolje po sobi.

Uza svu odvratnost koju je Nehljudov osjećao sad prema Maslovoj, mislio je ipak da joj mora reći da žali što je senat odbio.

- Ne očajavajte vi - reče joj - može uspjeti molba na najviše mjesto, i ja se nadam da...

- Ta nisam ja zbog toga... - reče ona gledajući ga žalosno vlažnim, zrikavim očima.

- Da šta je?

- Vi ste bili u bolnici, i zacijelo su vam kazivali o meni...

- Pa neka, to je vaš posao - namršten, hladno odgovori Nehljudov. Ljut osjećaj povrijeđenog ponosa, koji se bio stišao, iskrsluo u njemu novom snagom čim je spomenula bolnicu. »On, čovjek iz otmjenog svijeta za koga bi se udala svaka djevojka iz najviših krugova smatrajući to za sreću, ponudio se za muža toj ženi, a ona nije mogla počekati, nego počela da ljubaka s vidarom« - mislio je gledajući je s mržnjom.

- Evo, potpišite molbu - reče on, izvadi iz džepa veliku omotnicu i položi je na stol. Ona otare okrajkom rupca suze i sjedne za stol te zapita gdje bi i šta bi napisala.

On joj pokaže gdje će i šta će potpisati, i ona sjedne za stol namještajući lijevom rukom rukav na desnoj; a on je stajao do nje i šuteći joj gledao u leđa koja su bila sagnuta nad stolom kako ponekad podrhtavaju od susprezanih jecaja, i u duši mu se borili osjećaji zla i dobra: uvrijeđenog ponosa i sažaljenja prema njoj koja se muči, i taj posljednji osjećaj pobijedi.

Šta je bilo prije: je li prije požalio u srcu nju, ili se prije sjetio sebe, svojih grijeha, svoje gadarije baš u onom za što prekorava nju - nije se sjećao. Ali je odjednom u isti mah osjetio da je kriv, i požalio nju.

Pošto je potpisala molbu i uprljani prst obrisala o suknju, ustane i pogleda ga.

- Ma šta se dogodilo i ma šta bilo, ništa neće promijeniti moje odluke - reče Nehljudov. Misao da joj oprašta pojačala mu je osjećaj žaljenja i nježnosti prema njoj te je želio da je utješi. - Što sam kazao, to će i učiniti. Ma kuda poslali vas, ja će biti s vama.

- Uzalud - prekine ga ona brže i sva se ozari.

- Smislite šta vam treba za put.

- Čini mi se da ne treba ništa osobito. Hvala vam.

Nadzornik im pristupi, i Nehljudov se, ne čekajući njegove opomene, oprosti s njom i iziđe osjećajući tihu radost, mir i ljubav za sve ljude, što nije nikad osjećao dosad. Veseliла je i uzrosila Nehljudova na visinu, koju nije doživio, svijest o tom da njegovu ljubav prema Maslovoj ne može promijeniti ništa, ma šta ona radila. Neka ona ljubaka s vidarom, to se nje tiče, on nju ne ljubi radi sebe, nego radi nje i radi boga.

A, međutim, ljubakanje s vidarom zbog kojega je Maslova istjerana iz bolnice, a u koje je Nehljudov povjerovao, sastojalo se jedino u tom da je Maslova po vidaričinu nalogu došla po čaj za kašalj u apoteku, koja se nalazila na kraju hodnika, ondje zatekla vidara, visokog Ustinova bubuljičava lica, koji joj je već odavno dodijavao svojim oblijetanjem, i kako mu se optimala, odgurnula ga tako kako da je udario o policu, pa s police spale i razbile se dvije staklenice.

U taj je mah prolazio hodnikom lječnik starješina, čuo zveku razbitog suđa, smotrio Maslovu kako je istrčala sva rumena i srdito se izderao na nju.

- No, majčice, ako ti budeš tu ljubakala, otpravit će ja tebe. Šta je to? - obrati se vidaru strogo gledajući preko naočara.

Vidar se smješkajući branio. Liječnik ga ne sasluša do kraja, digne glavu tako da je stao gledati kroz naočari, ode u bolničke odaje i još je toga dana rekao nadzorniku neka mu mjesto Maslove pošalju drugu pomoćnicu, nešto ozbiljniju.

U tom se jedino i sastojalo ljubakanje Maslove s vidarom. Što je istjerana iz bolnice pod izlikom da je ljubakala s vidarom boljelo je Maslovu nadasve, jer odnosi s muškarcima odavno su joj već bili omrznuli, zgodili su joj se osobito poslije sastanka s Nehljudovom. Što je svatko, pa i bubuljičavi vidar, sudio po njenoj prošlosti i po sadašnjem stanju njenu da je smije vrijedati i čudio se njenu odbijanju, strašno ju je vrijedalo i izazivalo u nje žaljenje same sebe i suze. Sada kad je izišla Nehljudovu, htjela je da se pred njim obrani od one nepravedne objede za koju će on jamačno čuti. Ali kad se počela braniti, osjeti kako on ne vjeruje, kako njena obrana samo potvrđuje njegove sumnje, i suze joj stegoše grlo i ona ušuti. Maslova je sve još mislila i dalje uvjeravala sebe da mu nije oprostila i da ga mrzi kako mu je to i rekla na drugom sastanku, ali ga je već odavno voljela opet, i voljela ga tako da je slijepo radila sve što je želio od nje: prestala da pije, da puši, okanila se kometiranja i otišla u bolnicu za sluškinju. Sve je to radila zato što je znala da on to želi. Što je svaki put, kad bi joj spominjao, tako odlučno odbijala da primi njegovu žrtvu i da se uda za nj, bilo je i zato što je htjela da ponavlja one ponosite riječi što mu ih je rekla jednom, a najviše zato što je znala da će brak s njim biti njemu na nesreću. Odlučila je čvrsto da neće primiti njegovu žrtvu, a ipak ju je boljela misao da on nju prezire, jer misli da je još vazda onakva kakva je bila i ne vidi onu promjenu što je nastala u njoj. Što on sad misli, možda, da je učinila u bolnici neku nevaljalštinu, mučilo ju je jače nego ona vijest da je konačno osuđena na robiju.

XXX

Maslovu su mogli otpraviti s prvom partijom koja odlazi, i zato se Nehljudov spremao za polazak. Ali je imao toliko poslova da je osjećao kako ih neće nikad posvršavati ma koliko imao slobodnog vremena. - Bila je potpuno opreka onomu što je bilo prije. Prije je trebalo smisljati šta bi radio, i svrha u poslu bila je uvijek ista - Dmitrij Ivanovič Nehljudov; a ipak, uza sve to što se cijela svrha života tada usredotočivala na Dmitriju Ivanoviču, svi su ti poslovi bili dosadni. Sada su se svi poslovi ticali drugih ljudi, a ne Dmitrija Ivanoviča, i svi su bili svrhoviti i zamamni, a tih je poslova bila sva sila. Štaviše, prije su zaposlenost i poslovi uvijek izazivali u Dmitriju Ivanoviču zlovolju, uzrujanost, a ovi su, pak, tuđi poslovi većim dijelom stvarali radosno raspoloženje.

Poslovi koji su u to vrijeme zaokupljali Nehljudova dijelili su se na tri dijela; on ih je sam po svojem navadnom pedantizmu podijelio tako i prema tomu ih rastavio na tri mape.

Prvi se posao ticao Maslove i brige oko nje. Taj se posao sastojao sad u nastojanju da se preporuči molba koju su predali na najviše mjesto i da se spremi za put u Sibiriju.

Drugi je posao bilo uređivanje imanja. U Panovu je zemlja bila predana seljacima uz pogodbu da plaćaju doprinos za svoje zajedničke seljačke potrebe. Ali da se uglavi ta pogodba, treba sastaviti i potpisati ugovor i oporuku. A u Kuzminskom je ostala stvar onakva kako je uredio on sam, to jest, novce će za zemlju dobivati on, ali je trebalo ustanoviti rokove i odrediti koliko će od tih novaca uzimati on za život, a koliko će ostati seljacima.

Kako nije znao koliki će mu biti troškovi za put u Sibiriju, nije se usudio da se odrekne toga dohotka premda ga je snizio na polovicu.

Treći mu je posao bio da pomogne uznicima koji su mu se sve češće i češće obraćali.

Isprva se, u saobraćaju s uznicima koji su mu se obraćali za pomoć, prihvaćao odmah da se zauzima za njih, nastojao da im olakša sudbinu, ali se kasnije javilo toliko mnogo molitelja da je osjetio kako ne može pomoći svakom od njih, i to ga je, i nehotice, dovelo četvrtom poslu koji ga je više od drugih poslova zaokupljaо u posljednje vrijeme.

Taj se četvrti posao sastojao u rješavanju pitanja šta je, zašto je i kako je nastala ta čudna ustanova što se naziva kazneni sud, a rezultat joj je ona kaznionica u kojoj se donekle upoznao sa žiteljima, i svi ti zatvori od Petropavlovskog tvrđave do Sahalina gdje ginu stotine, tisuće žrtava tog, po njegovu mišljenju, čudnog kaznenog zakona.

Po ličnim odnosima s uznicima, po onomu što je saznao od advokata, kaznioničkog svećenika, nadzornika i po propisima zatvorenih stvorio je Nehljudov zaključak da se svi uznici, takozvani prestupnici, dijele na pet razreda.

Prvi su razred ljudi sasvim nevini, žrtve sudske pogrešaka, kao što je tobožni palikuća Menjšov, kao što je Maslova i drugi. Ljudi toga razreda nije bilo vrlo mnogo, po svećenikovu opažanju, oko sedam postotaka, ali je osobit interes izazivalo stanje tih ljudi.

Drugi su razred sačinjavali ljudi osuđeni za djela koja su počinili u izuzetnim prilikama kao što je srdžba, ljubomornost, pijanstvo i za druga djela kakva bi gotovo zacijelo počinili u takvim prilikama svi oni koji su im sudili i kažnjavali ih. Taj je razred, po Nehljudovlju opažanju, činilo gotovo više od polovice prestupnika.

Treći su razred sačinjavali ljudi kažnjeni zato što su izvršavali, po svojim pojmovima najoričnija i čak dobra djela, ali takva kakva se po pojmovima njima tuđih ljudi, koji su pisali zakone, smatraju prestupnicima. U taj su razred spadali ljudi koji kradom trguju pićem, prevoze krijumčarenu robu, čupaju travu, skupljaju drva u velikim vlasteoskim i državnim šumama. Među te su ljude spadali kradljivci brđani i ljudi koji još nisu bili vjernici te su okradali crkve.

Četvrti su razred sačinjavali ljudi koji su samo zato ubrojeni u prestupnike što su u moralnom pogledu stajali visoko iznad srednje društvene razine. Takvi su bili sektaši, takvi su bili Poljaci, Čerkezi koji su se bunili tražeći nezavisnost, takvi su bili politički prestupnici - socijalisti i štrajkaši, koji su osuđeni jer su se protivili vlastima. Postotak takvih ljudi, koji su branili svoju nezavisnost ili bili osuđeni jer su se protivili vlastima, bio je po Nehljudovljevu opažanju vrlo velik.

Peti razred sačinjavali su, najzad, ljudi kojima je društvo kudikamo više skrivilo nego oni društvu. To su bili zapušteni ljudi, zaglupljeni neprestanim ugnjetavanjem i napastima, kao onaj momčić s rogožinama i stotine drugih ljudi što ih je Nehljudov video u kaznionici i izvan kaznionice, a životne prilike njihove kao da ih sistematski dovode do prijeke potrebe da izvrše ono djelo koje se naziva prestupkom. Među tim je ljudima bilo, po Nehljudovljevu opažanju, vrlo mnogo kradljivaca i ubojica a s nekim je od njih dolazio za to vrijeme u dodir. Ovim je ljudima pribrojio, kad ih je upoznao bliže, i one razvraćene, pokvarene ljude koje nova škola naziva prestupničkim tipom a njihovo se postojanje u društvu drži za glavni dokaz da su prijeko potrebni kazneni zakon i kazne. Ti takozvani pokvareni, prestupni, nemoralni tipovi nisu, po Nehljudovljevu mišljenju, bili ništa drugo nego isto takvi ljudi kao i oni kojima je društvo skrivilo više nego oni društvu, ali društvo nije krivo neposredno njima samima danas, nego je još u prijašnje vrijeme skrivilo njihovim roditeljima i djedovima.

Od tih je ljudi, osobito u ovom pogledu, prenerazio recidivist, kradljivac Ohotin, nezakonit sin prostitutkin, gojenac prenoćišta koji, očito, do tridesete godine u životu nije nikad sretao ljude s višom moralnošću nego što su redari, i za maloće je dopao u bandu kradljivaca, a onamo je bio obdaren neobičnim darom komizma kojim je privlačio ljude. Molio je Nehljudova za zaštitu, a uza sve to se podrugivao u sebi, i sucima, i zatvoru, i svim zakonima, ne samo kaznenim, nego i božanskim. Drugi je bio krasnik Fjodorov koji je na čelu svoje bande ubio i opljačkao starca činovnika. Bio je to seljak, ocu su mu na svim nezakonit način oduzeli kuću, zatim je bio u vojski i tamo nastradao zato što se zaljubio u oficirovnu ljubavnicu. To je bila privlačiva, strasna priroda, čovjek koji je želio da pošto-poto uživa, nikad nije vidio ljude koji bi se bilo čega suzdržavali od svog uživanja i nikad nije čuo ni riječi o tom da bi u životu bilo ikakve druge svrhe osim uživanja. Nehljudovu je bilo jasno da su obojica bogate prirode i samo zapušteni i iznakaženi, kao što se zapuštaju i unakazuju biljke. Vidio je i jednog skitnicu, i jednu ženu, koji su bili odurni zbog svoje tuposti i kao neke krutosti, ali nije nikako mogao da vidi u njima onaj prestupni tip o kojem govori talijanska škola, nego je samo video ljude koji su mu lično mrski, a sasvim su isti kao i oni koje je video na slobodi, u frakovima, s epoletama i čipkama.

Dakle, u istraživanju toga pitanja zašto su strpani u zatvore svi ti toliko raznolični ljudi, a drugi isto takvi ljudi hodaju na slobodi, i čak sude ljudima - sastojao se četvrti posao koji je u to vrijeme zaokupljaо Nehljudova.

Isprva se Nehljudov nudio da će odgovor na to pitanje naći u knjigama, te je pokupovao sve što se tiče toga predmeta. Kupio je Lombrosa, i Garafala,¹⁰⁰ i Ferrija,¹⁰¹ i Liszta,¹⁰² i Maudsleva,¹⁰³ i Tardea i pažljivo čitao te knjige.

Ali što ih je više čitao, sve se više razočaravao. Dogodilo se s njim ono što se uvijek događa s ljudima koji se ne obraćaju znanosti zato da bi igrali ulogu u znanosti, da bi pisali, raspravljaljali, učili, nego se obraćaju znanosti s izravnim, prostim, životnim pitanjima; znanost mu je odgovarala na tisuće različitih, vrlo lukavih i zakučastih pitanja koja su u vezi s kaznenim zakonom, samo nije na ono pitanje na koje je tražio odgovor.

Pitao je vrlo jednostavnu stvar: zašto i po kakvu pravu jedni ljudi zatvaraju, muče i šalju u zatočenje, šibaju i ubijaju druge ljude kad su oni isto onakvi kao i oni koje oni muče, šibaju, ubijaju? A njemu su odgovarali raspravama o tom ima li u čovjeka slobodna volja ili nema? Može li se po izmjeri lubanje, i tako dalje, dokazati da je čovjek prestupnik ili nije? Ima li prirođene normalnosti i nenormalnosti? Šta je moral? Šta je ludilo? Šta je izrođavanje? Šta je temperament? Kako utječu na prestupak klima, hrana, neukost, oponašanje, hipnotizam, strasti? Šta je društvo? Kakve su društvene obaveze i tako dalje, i tako dalje.

Ta su razglabanja podsjećala Nehljudova na odgovor što ga je jednom dobio od malog dječaka koji je dolazio iz škole. Nehljudov upitao dječaka da li je naučio sricati. - Jesam - odgovori dječak. - Sriči, dakle, šapa. - Kakva šapa, pasja? - lukava mu lica odgovori dječak. Isto takve odgovore u obliku pitanja nalazio je Nehljudov u naučnim knjigama na svoje jedino osnovno pitanje. Bilo je ondje vrlo mnogo umnog, učenog, zanimljivog, ali nije bilo odgovora na glavno: po kakvu pravu jedni kažnjavaju druge? Ne samo da nije bilo toga odgovora, nego su sve rasprave išle za tim da se razjasni i opravda kazna, a dr-

¹⁰⁰ *Barun Raffaele Garafalo* (1851-1934) - talijanski pravnik, državnik i kriminolog

¹⁰¹ *Enrico Ferri* (1856-1929) - talijanski kriminolog i političar

¹⁰² *Franz von Liszt* (1851-1919) - njemački pravnik, reformator kriminalističke teorije i prakse

¹⁰³ *Henry Maudsley* (1835-1918) - engleski alienist i pisac studija

žalo se za aksiom da je ona prijeko potrebna. Nehljudov je čitao mnogo, ali je na mahove i takvomu površnom proučavanju pripisivao što nema odgovora, pa se nadao da će kasnije naći taj odgovor, i zato se nije još usuđivao da vjeruje u istinitost onog odgovora koji mu je u posljednje vrijeme iskrсavao sve češće i češće.

XXXI

Bilo je određeno da 5. srpnja krene partija u kojoj ide Maslova. Nehljudov se spremio da tog istog dana pođe za njom. Uoči njegova polaska stigla je u grad da se sastane s bratom Nehljudovljeva sestra s mužem.

Nehljudovljeva sestra Natalija Ivanovna Ragožinska bila je deset godina starija od brata. On je odrastao donekle pod njenim utjecajem. Veoma ga je voljela dok je bio dječak, a kasnije, baš pred svojom udajom, zbližili su se gotovo kao da su vršnjaci: ona, djevojka od 25 godina, on, dječak od 15 godina. Bila je tada zaljubljena u pokojnog prijatelja njegova Nikolenku Irtenjeva. Oboje su voljeli Nikoleniku, voljeli u njemu i u sebi ono što je u njima bilo dobro, što je ujedinjavalo sve ljude.

Otad su se oboje pokvarili: on vojnom službom, ružnim životom, ona udajom za čovjeka kojega je zavoljela čulno, ali koji ne samo da nije volio sve ono što je njoj i Dmitriju bilo nekad najsvetiјe i najdraže nego čak nije ni razumijevao što je to i sve je one težnje za moralnim usavršavanjem i službom ljudima, u kojima je ona živjela tada, pripisivao jedino onom što je razumijevao, zanosu samoljublja, želji da se istakne pred ljudima.

Ragožinski je bio čovjek bez imena i imutka, ali vrlo spretan službenik koji je vješto laverao između liberalizma i konzervativizma te se koristio onim od tih dvaju pravaca koji je u nekom času i u nekom slučaju davao bolje rezultate po nj a, što je glavno, nečim se osobito svidao ženama, i napravio, prema prilikama, sjajnu sudsku karijeru. Nije više bio u prvoj mladosti kad se u inozemstvu upoznao s Nehljudovima i osvojio Natašu koja također nije više bila mlada djevojka i uzeo je gotovo protiv želje materine koja je u tom braku vidjela mésalliance.

Nehljudov je, doduše, krio to sebi i borio se s tim osjećanjem, ali je mrzio zeta. Antipatičan mu je bio zbog vulgarnih osjećaja, samosvjesne ograničenosti, a najviše radi sestre, kako je mogla tako strasno, sebično, čulno da ljubi tu bijednu prirodu i za volju mužu da zagluši sve ono što je dobro bilo u njoj.

Nehljudova je uvijek mučilo i boljelo kad pomisli da je Nataša žena tog dlakavog, samosvjesnog čovjeka blistave čele. Nije mogao ni da suspregne osjećaja gađenja prema njegovoј djeci. I svaki put kad bi doznao da će ona biti mati, osjećao je nešto nalik na žaljenje što ju je opet nečim ružnim zarazio taj čovjek koji je bio tuđ svima njima.

Ragožinski su doputovali sami, bez djece - djece su imali dvoje: dječaka i djevojčicu - odsjeli u najboljim sobama u najboljem hotelu. Natalija se Ivanovna odmah odvezla u stari stan materin, a kad nije tamo našla brata, nego doznala od Agrafene Petrovne da se već preselio u namještene sobe, odvezla se onamo. Prljavi sluga koji ju je sreo u mračnom hodniku punom teška zadaha, što se i po danu morao osvjetljivati svjetiljkom, javi joj da knez nije kod kuće.

Natalija Ivanovna zaželje da ode u bratovu sobu da bi mu ostavila list. Sluga je uvede.

Kad je Natalija Ivanovna ušla u njegove dvije male sobice, razgleda ih pažljivo. Na sve mu je vidjela čistoću i urednost koju je znala i njoj sasvim novu skromnost namještaja

koja ju je iznenadila. Na pisaćem stolu smotri poznati joj pritiskivač za papir s brončanim psetancem; također na poznati način uredno poređane mape i papire, i pisaći pribor, i sveske kaznenog zakonika, i englesku knjigu Henry Georgea i francusku Tardeovu, u koju je bio utaknut poznati joj krivi nož od slonove kosti.

Ona sjedne za stol i napiše mu list u kojem ga moli neka svakako dođe k njoj još danas i, u čudu mašući glavom zbog toga što je vidjela, vratи se u svoj hotel.

Nataliju su Ivanovnu zanimala sad, što se tiče brata, dva pitanja: njegova ženidba s Katjušom za koju je čula u svojem gradu, jer su svi govorili o tom, i njegovo prepuštanje zemlje seljacima za koje su također svi znali, a mnogima se činilo nešto političko i opasno. Ženidba s Katjušom u jednu se ruku sviđala Nataliji Ivanovnoj. Uživala je u toj odlučnosti, prepoznavala u tom njega i sebe kakvi su bili oboje za onih lijepih vremena prije njene udaje, ali ju je u isti mah hvatala strava pri pomisli da joj brat uzima takvu strašnu ženu. Posljednji je osjećaj bio jači, i ona odluči da će koliko god bude mogla utjecati na njega i zadržati ga, premda je znala kako je to teško.

Druga pak stvar, predaja zemlje seljacima, nije tako bila bliska njenu srcu, ali joj se muž veoma zgražao zbog toga i zahtijevao da djeluje na brata. Ignatij Nikiforovič je govorio da je takav postupak vrhunac nerazboritosti, lakomislenosti i gordosti, da se takav postupak može objasniti - ako se ikako može objasniti - jedino željom da se istakne, hvališe, da izazove razgovore o sebi. Kakvog smisla ima predati zemlju seljacima, pa da oni plaćaju sami sebi? - govorio je. - Ako je već htio to učiniti, mogao je prodati preko Seljačke banke. To bi imalo smisla. To je uopće postupak koji graniči s nenormalnošću - govorio je Ignatij Nikiforovič i mislio već pomalo o skrbništvu te zahtijevao od žene neka se ozbiljno razgovori s bratom o toj njegovoj čudnoj namjeri.

XXXII

Kad se Nehljudov vratio kući i na stolu našao sestrin list, odveze se odmah k njoj. Bilo je to navečer. Ignatij Nikiforovič odmarao se u drugoj sobi, i Natalja Ivanovna dočeka brata sama. Bila je u crnoj svilenoj haljini na struk, s crvenom vrpcem na prsima, a crna joj koša bila po modi zadignuta i počešljana. Bilo je očito da se mladi za vršnjaka muža. Kad je ugledala brata, skoči s divana i brzim mu korakom podje u susret šušteći svilenom sukњom. Poljubili se i pogledali se smješkajući se. Izvršila se ona tajanstvena značajna izmjena pogledâ koja se ne može iskazati riječima, i u kojoj je bila istina, te se započela izmjena riječi u kojoj nije više bilo one istine. Nisu se vidjeli od materine smrti.

- Odebljala si i pomladila se - reče on. Njoj se nabraše usne od zadovoljstva.
- A ti si omršavio.
- No, kako Ignatij Nikiforovič? - Zapita Nehljudov. -
- Odmara se. Nije spavao noćas.

Mnogo je trebalo tu kazati, ali riječi nisu ništa kazivale, a pogledi su kazivali da se nije kazalo što bi trebalo kazati.

- Ja sam bila kod tebe.

Jest, znam. Iselio sam se iz kuće. Za mene je to prostrano, samotno, dosadno. A ne treba mi ništa od toga, pa uzmi ti sve to, to jest pokućstvo, sve stvari.

- Da, kazala mi je Agrafena Petrovna. Bila sam ondje, vrlo sam ti zahvalna. No...

U taj mah donese konobar srebrni čajni pribor. Oni posute dok je konobar postavljao čajni pribor. Natalija Ivanovna prijeđe na naslonjač pred stolićem i šuteći počne ulijevati čaj. Nehljudov je šutio.

- No, dakle, Dmitrije, ja sve znam - odlučno će reći Nataša pogledavši ga.
- Pa vrlo se veselim što ti znaš.
- Ta zar se možeš nadati da ćeš je popraviti poslije takva života? - zapita Natalija Ivanovna.

On je sjedio ravno na maloj stolici, nije se nalaktio i pažljivo ju je slušao nastojeći da dobro razumije i dobro odgovori. Raspoloženje koje je u njemu izazvao posljednji sastanak s Maslovom još mu je vazda ispunjavalo dušu mirnom radošću i naklonošću prema svim ljudima.

- Neću ja da popravim nju, nego da popravim sebe - odgovori on.
- Natalija Ivanovna uzdahne.
- Ima i drugih sredstava osim ženidbe.
- A ja mislim da je to najbolje; osim toga me to uvodi u onaj svijet u kojem mogu da budem od koristi.
- Ja ne mislim - reći će Natalija Ivanovna - da bi ti mogao biti sretan.
- Ne radi se o mojoj sreći.
- Razumije se, ali ako ona ima srca, ne može biti sretna, ne može ni da to želi.
- Ona i ne želi...
- Ja razumijem, ali život...
- Šta život?...
- Iziskuje drugo.
- Ne iziskuje ništa nego da radimo što treba - odvrati Nehljudov gledajući joj krasno lice iako su ga već bile prekrile oko očiju i usta sitne borice.
- Ne razumijem - reče ona uzdahnuvši.

»Jadna, mila! Kako se mogla promijeniti tako?« - mislio je Nehljudov sjećajući se Nataše onakve kakva je bila dok se još nije udala i osjećajući prema njoj nježnost koja je spletena od nebrojenih djetinjih uspomena.

Uto uđe u sobu kao i uvijek visoko uznesene glave i ispruženih širokih prsa Ignatij Nikiforovič, meko i lako stupajući i smješkajući se, a sjale mu se naočari, čela i crna brada.

- Zdravo da ste, zdravo da ste - izgovori on svjesno udarajući pogrešne naglaske. (Premda su u prvo vrijeme poslije ženidbe nastojali da prijeđu na »ti«, ostali su pri »vi«.)

Rukovali se, a Ignatij se Nikiforovič spusti lako u naslonjač.

- Neću smetati vašemu razgovoru?
 - Nećete, ja ni od koga ne krijem ono što govorim i ono što radim.
- Čim je Nehljudov ugledao to lice, ugledao te dlakave ruke, čuo taj pokroviteljski, samosvesni ton, za tren mu se rasplinulo krotko raspoloženje.
- Da razgovarali smo o njegovoj nakani - reći će Natalija Ivanovna. - Mogu li natočiti? - dometne i prihvati čajnik.
 - Da, molim. O kakvoj, zapravo, nakani?
 - Da odem u Sibiriju s onom partijom kažnjjenika, u kojoj se nalazi žena kojoj držim da sam skrivio - izgovori Nehljudov.

- Ja sam čuo da je nećete samo otpratiti nego i nešto više.
- Jest, da se oženim, samo ako ona bude htjela.
- Tako, dakle! Ali, ako vam nije neprijatno, razjasnite mi svoje razloge. Ja ih ne razumjem.
- Razlozi su što ta žena... što je prvi korak njen na putu razvrata... - Nehljudov se rasrdi na sebe što nije nalazio izraza. - Razlozi su ti što sam ja kriv, a kažnjena je ona.
- Ako je kažnjena, onda valjda i ona nije nevina.
- Ona je potpuno nevina. - I Nehljudov, izlišno se uzbudjujući, ispričava cijelu zgodu.
- Jest, to je predsjednikov propust i zato je porotnički odgovor bio nepomišljen. Ali za takve slučajeve ima senat.
- Senat je odbio.
- Ako je odbio, onda nije bilo temeljnih razloga za kasaciju - reči će Ignatij Nikiforovič koji je očito pristajao sasvim uz poznato mišljenje da je istina proizvod dokaznog postupka. - Senat ne može ulaziti u prosuđivanje stvari u suštini. A ako zaista postoji sudska pogreška, onda treba predati molbu na najviše mjesto.
- Predana je, ali nema nikakve vjerojatnosti da će uspjeti. Obavijestit će se u ministarstvu, ministarstvo će zapitati senat, senat će ponoviti svoju odluku i, obično, nevin će biti kažnjen.
- Prvo, ministarstvo neće pitati senat - milostivo se smješkajući odgovori Ignatij Nikiforovič - nego će od suda zaiskati originalne spise te ako nađe pogrešku, zaključit će u tom smislu, a drugo, nevini se ne kažnjavaju nikad ili barem kao najrjeđi izuzetak. A kažnjavaju se krivci - govorio je Ignatij Nikiforovič ne žureći se i samozadovoljno se osmješujući.
- A ja sam se uvjerio o protivnom - progovori Nehljudov neprijateljski raspoložen prema zetu - ja sam se uvjerio da je veća polovica ljudi osuđenih od sudova nedužna.
- Kako to?
- Nedužna baš u pravom značenju riječi, kao što nije kriva ta žena za trovanje, kao što seljak, s kojim sam se upoznao sada, nije kriv za ubistvo koje nije počinio, kao što nisu sin i mati krivi za palež što ga je počinio sam vlasnik, a gotovo su bili okrivljeni.
- Da, razumije se, uvijek je bilo i bit će sudske pogrešake. Ljudska ustanova ne može biti savršena.
- A zatim, ima golem broj onih koji nisu krivi zbog toga što su odgojeni u izvjesnoj sredini te ne drže da su prestupci ono što čine.
- Oprostite, to nije istinito: svaki kradljivac zna da je krađa ružna i da ne valja krasti, da je krađa nemoralna - reči će Ignatij Nikiforovič smiješći se mirnim, samosvjesnim, vazda ponešto prezirnim smješkom koji je osobito srđio Nehljudova.
- Ne, ne zna; govore mu: ne kрадi, a on vidi i zna da tvorničari kradu njegov rad, zadržavaju njegovu plaću, da vlada sa svim svojim činovnicima krade njega neprestano u obliku poreza.
- To je već anarhizam - mirno, uglavi Ignatij Nikiforovič šta znače riječi njegova šurjaka.
- Ja ne znam šta je to, ja govorim šta jest - nastavi Nehljudov. - On zna da ga krade vlada; zna da smo ga odavno okrali mi, vlastelini, kad smo mu oteli zemlju koja treba da bude njegova svojina, a zatim, kad on s te ukradene zemlje skupi suharaka da naloži peć, trpamo ga u zatvor i hoćemo da ga uvjerimo da je kradljivac. Ta on zna da kradljivac nije

on, nego onaj što mu je ukrao zemlju i da je svaka restitucija onog što mu je ukradeno dužnost njegova prema porodici.

- Ne razumijem, a ako razumijem, ne slažem se. Zemlja ne može da bude bilo čija svojina. Ako je razdijelite - započe Ignatij Nikiforović s potpunim i mirnim uvjerenjem da je Nehljudov socijalist i da se zahtjevi teorije socijalizma sastoje u tom da se sva zemlja razdijeli najednako, a takva je razdioba vrlo glupa, i on je lako može pobiti - ako je vi danas razdijelite najednako, sutra će ona opet prijeći u ruke marljivijima i sposobnijima.

- Nitko i ne misli da dijeli zemlju najednako, zemlja ne treba da bude bilo čija svojina, ne treba da bude predmet kupnje i prodaje ili zajma.

- Pravo svojine prirođeno je čovjeku. Bez prava svojine neće biti nikakva interesa za obrađivanje zemlje. Uništite pravo svojine, pa ćemo se vratiti u divljačko stanje - autorativno izgovori Ignatij Nikiforović ponavljajući onaj obični argumenat u korist prava zemljišne svojine koji se smatra neoborivim i sastoji se u tom da je pomama za zemljišnom svojinom znak kako je ona prijeko potrebna.

- Naprotiv, zemlja tek onda neće ležati pusta, kao sada kad vlastelini, kao pas na sijenu, ne puštaju na zemlju one koji mogu da je eksploriraju, a oni sami ne umiju.

- Slušajte, Dmitrije Ivanoviću, ta to je savršena ludorija! Zar se može u naše vrijeme ponisti vlasništvo zemlje? Ja znam, to je vaš stari dada.¹⁰⁴ Ali dopustite da vam reknem iskreno... - I Ignatij Nikiforović pobliđedi i glas mu zadršće; očito ga je boljelo to pitanje. - Savjetovao bih vam da valjano razmislite o tom pitanju prije nego što pristupite njegovu praktičnom rješavanju.

- Vi govorite o mojim ličnim stvarima?

- Da. Ja mislim da smo svi mi u nekom položaju, da moramo da se držimo onih dužnosti što nastaju iz toga položaja, da moramo održavati prilike u kojima smo se rodili i koje smo naslijedili od naših djedova i koje treba da predamo svojim potomcima.

- Ja držim za svoju dužnost...

- Molim - nije dopuštao da ga prekida nego nastavi Ignatij Nikiforović. - Ja ne govorim radi sebe i svoje djece, moj je djeci osiguran imutak, i ja zarađujem toliko da živimo i mislim da će i djeca živjeti bez brige, i zato moj protest protiv vaših postupaka koji nisu, dopustite da reknem, sasvim promišljeni, ne potječe ih ličnih interesa, nego ja ne mogu u načelu da se složim s vama. I savjetovao bih vam da bolje promislite, čitate...

- No, pa dopustite mi da ja sam odlučujem o svojim poslovima i da znam šta treba čitati i šta ne treba - reći će Nehljudov problijedivši, a kako je osjećao da mu ruke hladne i da ne vlada sobom, ušuti i počne piti čaj.

XXXIII

- No, kako djeca? - zapita Nehljudov sestru kad se malo umirio.

Sestra mu prijavjedi o djeci da su ostala s bakom i njenom majkom te vrlo zadovoljna što se prekinula prepirkica s mužem, stane prijavljediti kako joj se djeca igraju putovanja baš onako kako se nekad igrao on sa svojim lutkama - s crnim Arapinom i lutkom koju je nazivao Francuskinjom.

¹⁰⁴ *dada* - fiksna ideja

- Zar se ti sjećaš? - Nehljudov će smješkajući se.
- I zamisli, oni se igraju isto tako.

Neugodni se razgovor završio. Nataša se umirila, ali nije htjela pred mužem da govori o onom što je bilo razumljivo jedino bratu te, da bi otpočela opću razgovor, počne govoriti o petrogradskoj novosti kako se jadi mati Kamenskoga, koja je izgubila jedinca sina, ubijenog u dvoboju. Ignatij Nikiforovič izjavlja da se ne slaže s ovim poretkom u kojem se ubistvo u dvoboju izlučuje iz općih kaznenih djela.

Ta je njegova pripomena izazvala Nehljudova da odvrati, i opet buknu prepirka o onoj istoj temi gdje se sve nije izgovorilo do kraja, i oba se subesjednika nisu izjasnili, nego ostali uz svoja uvjerenja koja se uzajamno pobijaju. Ignatij je Nikiforovič osjećao da ga Nehljudov osuđuje i prezire sav njegov rad te želio da mu dokaže kako su sasvim pogrešni njegovi sudovi. A Nehljudov ne samo što se zlovoljio na zeta što se miješa u njegove poslove sa zemljom (osjećao je u dnu duše da zet i sestra i njihova djeca, kao naslijednici njegovi, imaju pravo na to), nego je i negodovao u duši što taj ograničeni čovjek s potpunim uvjerenjem i mirom drži i dalje da je valjana i zakonita stvar koja se Nehljudovu čini sad zacijelo bezumnom i prestupnom. Ta je samosvijest žestila Nehljudova.

- A šta bi učinio sud? - zapita Nehljudov.
- Osudio bi jednog od dvojice duelanata kao običnog ubojicu na robijaški rad.

Nehljudovu opet ohladnjele ruke i on progovori žestoko:

- Pa šta bi onda i bilo? - zapita.
- Bilo bi šta je pravo.
- Kao da je pravednost svrha sudske djelatnosti - reći će Nehljudov.
- Da šta drugo?
- Održavanje staleških interesa. Sud je po mojem mišljenju samo administrativno oruđe za održavanje poretna koji postoji a koristi našemu staležu.
- To je potpuno nov nazor - mirno se osmehujući reče Ignatij Nikiforovič. - Obično se sudu pripisuje ponešto drugačija svrha.
- Teoretski, a ne praktički, kako sam vidio. Sudu je svrha samo, da očuva društvo u sadašnjem položaju i zato on progoni i kažnjava kako one koji nadvisuju opću razinu i hoće da je uzdignu, takozvane političke prestupnike, tako i one koji stoje ispod razine, takozvane prestupničke tipove.
- Ne mogu da se složim, prvo, s onim da se prestupnici, takozvani politički, kažnjavaju zato što nadvisuju srednju razinu. To su većinom društveni otpaci, isto onako pokvareni, makar i ponešto drugačije, kao i oni prestupnički tipovi koje vi držite da su ispod srednje razine.
- A ja znam takve ljude koji kudikamo nadvisuju svoje suce; svi su sektaši ljudi moralni, čvrsti...

Ali Ignatij Nikiforovič, kao čovjek koji je navikao da ga ne prekidaju kad govori, nije slušao Nehljudova nego nastavio da govori u isti mah s njim i time ga nadasve srđio.

- Ne mogu da se složim ni s onim da bi sudu bila svrha održavanje poretna koji postoji. Sud ide za svojim ciljevima - ili da popravlja...
- Lijepo je popravljanje u kaznionicama - uklopi Nehljudov.
- ... ili da uklanja - tvrdokorno nastavi Ignatij Nikiforovič - pokvarene i one zvјerske ljude koji ugrožavaju društveni opstanak.
- To i jest da sud ne radi ni ovo ni ono. Društvo nema sredstava da to čini.

- Kako to? Ja ne razumijem - zapita Ignatij Nikiforovič silom se smješkajući.
 - Hoću da reknem da uistinu razumne kazne ima samo dvije, one što su se upotrebljavale u starim vremenima: tjelesna kazna i smrtna kazna, ali kako se ublažuju običaji, one se sve više i više izobičavaju - reče Nehljudov.
 - No, to je novost, i čudo je što se to čuje od vas.
 - Jest, razumno je nanijeti bol čovjeku da odsad ne bi činio ono isto zbog čega su mu naijeli bol, i sasvim je razumno odrubiti glavu škodljivomu, opasnomu za društvo članu. Obje te kazne imaju razuman smisao. Ali kakva smisla ima to da čovjeka, pokvarenog od besposličenja i lošeg primjera, zatvaraju u kaznionicu gdje mu priliike osiguravaju besposličenje, i na to ga sile, i gdje druguje s najpokvarenijim ljudima? Ili ga se, tko zna zašto, prevozi na državni trošak - svaki stoji više od petsto rubalja - iz Tulske gubernije u Irkutsku, ili iz Kurske...
 - Ali se ljudi ipak boje tih putovanja na državni trošak, i da nema tih putovanja i kaznionica, ne bismo ja i vi sjedili ovdje kao što sjedimo sada.
 - Ne mogu te kaznionice zajamčiti našu sigurnost, jer ti ljudi ne sjede ondje zauvijek nego ih puštaju. Naprotiv, u tim ustanovama dovode ljudi do najvišeg stepena opačine i razvrata, to jest, povećavaju opasnost.
 - Vi hoćete da reknete da se kazneni sistem mora usavršiti.
 - Ne može se on usavršiti. Usavršene bi kaznionice stajale više nego što se troši za narodno obrazovanje i navalile bi nov teret na taj isti narod.
 - Ali nedostaci kaznenog sistema nikako ne obeskrepljuju sud - nastavi svoj govor Ignatij Nikiforovič opet ne slušajući šurjaka.
 - Ne mogu se ispraviti ti nedostaci - govorio je Nehljudov jačim glasom.
 - Šta ćemo, dakle? Treba li ubijati? Ili, kako je predlagao jedan državnik, iskopati oči? - reći će Ignatij Nikiforovič pobjedički se smješkajući.
 - Da, to bi bilo okrutno, ali prikladno. A ono što se sad radi i okrutno je, i ne samo da nije prikladno, nego je toliko glupo da se ne može razumjeti kako duševno zdravi ljudi mogu da sudjeluju u takvom nezgrapnom i okrutnom radu kao što je kazneni sud.
 - A ja eto sudjelujem u tom - blijedeći izgovori Ignatij Nikiforovič.
 - To je vaša stvar. Ali ja to ne razumijem.
 - Ja mislim da vi mnogo ne razumijete - drhtavim će glasom reći Ignatij Nikiforovič.
 - Vidio sam u sudu kako je zamjenik državnog tužioca svim silama nastojao da okrivi nesretnika dječaka koji je u svakom nepokvarenom čovjeku mogao da razbudi samo smilovanje; znam kako je drugi državni tužilac ispitivao sektaša i potezao čitanje Evandelja pod kazneni zakon: a i sav se sudski rad sastoji samo od takvih besmislenih i krutih postupaka.
 - Ja ne bih služio da tako mislim - izgovori Ignatij Nikiforovič i ustane.
- Nehljudov smotri osobiti blijesak u zeta pod naočarima. »Zar su to suze« - pomisli Nehljudov. I zaista, bile su to suze od uvrede. Ignatij Nikiforovič pristupi prozoru, izvadi rupčić, kašljucajući stane brisati naočari, skine ih te otare i oči. Vrati se divanu, zapuši cigaru i nije ništa više govorio. Nehljudova zaboli i on se zastidi što je toliko razjedio zeta i sestru, pogotovo što sutra putuje i što se neće više vidjeti s njima. Zbunjen se oprosti s njima i ode kući.

»Sva je prilika da je istina što sam govorio, on mi barem nije ništa odvratio. Ali nije trebalo da govorim tako. Ta malo sam se ja promijenio kad me je tako mogao zanijeti loš osjećaj i tako uvrijediti njega i razjaditi jadnicu Natašu« - mislio je.

XXXIV

Partija u kojoj je išla Maslova kretala je sa željezničke stanice u tri sata, i da bi vidio kad partija bude izlazila iz kaznionice i da bi s njom zajedno došao na željezničku stanicu, namjeravao je Nehljudov da stigne u kaznionicu prije dvanaest sati.

Slažući stvari i papire, zastade Nehljudov na svom dnevniku, pročita neka mjesta i ono što je posljednje bilo zapisano u njemu. Posljednje je prije polaska u Petrograd bilo zapisano: »Katjuša neće moju žrtvu, nego hoće svoju. Ona je pobijedila, i ja sam pobijedio. Radujem se onoj duševnoj promjeni koja se, čini mi se - bojim se i vjerovati - zbiva u njoj. Bojim se da vjerujem, ali mi se čini da ona oživljuje.« Odmah zatim bilo je napisano: »Proživio sam nešto vrlo teško i vrlo radosno. Doznao sam da se nije dobro vladala u bolnici. I odjednom me strašno zaboljelo. Nisam se nadao da će tako boljeti. S odurnošću sam i nenavišću govorio s njom i zatim se odmah sjetio sebe kako sam često, pa i sada, makar i u mislima, skrivio ono za što sam nenavido nju i odmah sam, u isti mah, omrznuo sebi, a sažalio se na nju, i bilo mi je vrlo dobro. Samo kad bismo na vrijeme mogli ugledati brvno u svom oku, koliko bismo mi bili bolji!« Danas je zapisao: »Bio sam kod Nataše, i baš zbog zadovoljstva sa samim sobom nisam bio dobar, nego zao, pa sam bio turoban. No, pa štabih radio? Od sutrašnjega dana počinje nov život. Zbogom stari, i zauvijek. Mnogo se nakupilo dojmova, ali još sve ne mogu da okupim u cjelinu.«

Kad se probudio sutradan ujutro, Nehljudova je bilo prvo obuzelo kajanje zbog onog što mu se dogodilo sa zetom. »Ne mogu tako otpotovati« - pomisli - »moram se odvesti k njima i izgladiti.« Ali kad je pogledao na sat, video je da sad nema više vremena i da se treba žuriti da ne zakasni na polazak partije. Pošto se brže-bolje spremio i sa stvarima posao ravno na stanicu vratara i Tarasa, muža Fedosjina, koji je putovao s njim, Nehljudov uzme prvič izvoščika na koga je naišao i odveze se u kaznionicu.

Kaznionički je vlak polazio dva sata prije poštanskoga kojim je, doputovalo Nehljudov, i zato on isplati sav račun u svratištu jer nije kanio da se vraća više.

Bila je teška srpanjska žega. Kamenje na ulicama i kućama i željezo na krovovima nije se bilo ohladilo poslije zaparne noći te isijavalo svoju toplinu u žarki, nepomični uzduh. Nije bilo vjetra, a kad bi se digao, donosio je smradni i žarki uzduh, zasićen prašinom i zadahom uljene boje. Svijeta je bilo malo po ulicama, a i oni koji su bili nastojali su da idu u sjeni kuća. Jedino crni, od sunca opaljeni seljaci taracari u opancima sjedili su nasred ulice i lupali mlatovima po tučencu što ga slažu u žarki pijesak, i mrki redari u obijeljenim bluzama i s narančastim revolverskim užicama, trombo se premještajući s noge na nogu, stajali su nasred ulica, a po ulicama su uz zvezket vozili gore-dolje tramvaji, s jedne strane zastrti zbog sunca, koje su vukli konji s bijelim kapama, iz kojih im kroz proreze strše uši.

Kad se Nehljudov dovezao pred kaznionicu, nije još izlazila partija, a u kaznionici se već od četiri sata izjutra započeli i sve još posleno tekli predaje i primanja uznika koje su otpremali. U partiji koju su otpremali bila su 623 muškarca i 64 žene, sve je trebalo provjeriti po odjelitim popisima, odvajati bolesnike i slabe i predavati pratnji. Novi nadzornik,

dva njegova zamjenika, liječnik, vidar, prateći oficir i pisar sjedili su za stolom sa spisima i kancelarijskim potrepštinama, koji je bio iznesen u dvorište u sjenu kraj zida, te su pojedince prozivali, pregledavali, ispitali i zapisivali uzničke koji su im prilazili jedan za drugim.

Stol su sada bile već do polovice zahvatile sunčane zrake. Prieklo, postalo zagušljivo u zatišju i od dihanja uzničke gomile koja je tu stajala.

- Ta šta je, zar nema kraja! - govorio je i potezao cigaretu visok, debeli, crveni starješina pratnje, uzdignutih ramena i kratkih ruku, neprestano uvlačeći dim u brkove koji mu zakrivaju usta.

- Namučili nas. Otkud ste ih nakupili toliko! Ima li ih još mnogo?

Pisar se raspita.

- Još 24 čovjeka i još žene.

- No, šta ste stali, prilazite!... - dovikne vojnik iz pratnje uznicima koji još nisu bili pregledani te se gurali jedan za drugim. Uznici su dulje od tri sata stajali u redovima očekujući svoj red i nisu bili u sjeni nego na suncu.

Posao je taj tekao unutra u kaznionici, a napolju je pred vratima stajao kao i obično stržar s puškom, nekih dvadesetak kola za uzničke stvari i za nemoćne, a na uglu gomila rođaka i prijatelja koji očekuju uznički izlazak da vide one koje otpremaju i, ako uzmognu, da se porazgovore i da im štošta predaju. Toj se gomili pridruži i Nehljudov.

Prestajao je otprilike sat. Kad je protekao sat, začulo se kroz kapiju zveckanje i tih žagor velike gomile. Tako je potrajalo svojih pet minuta dok su ulazili i izlazili na vratašca stržari. Naposljetku se začula komanda. S gromotom se otvorila kapija, glasnije se začula zveka okova i na ulicu izšli vojnici pratioci u bijelim bluzama, s puškama te se rasporadili pred vratima u pravilnom, širokom krugu, očito na poznat i navadan način. Kad su se postavili, začula se nova komanda, i uzničci stali sve po dvoje izlaziti, s kapama na liku na pogače na obrijanim glavama, s torbama na leđima, vukući okovane noge i mašući jednom slobodnom rukom a drugom pridržavajući torbu na leđima. Prvo su išli muškarci, robijaši, svi u jednakim sivim hlačama i haljinama s kečevima¹⁰⁵ na leđima. Svi su oni - mлади, stari mršavi, debeli, bliјedi, crveni, crni, brkati, bradati, golobradi, Rusi, Tatari, Židovi - izlazili zveckajući okovima i živo mašući rukama kao da se spremaju da idu nekuda daleko, ali kad prođu desetak koraka, ustavljalji se i pokorno se razmještali po četvorica u red jedan za drugim. Za njima bez prekida povrješe na kapiju isto tako obrijani ljudi, u isto onakvoj odjeći, bez okova na nogama, ali ruku o ruku skovani lisicama. To su bili prognanici. I oni su izlazili živo, ustavljalji se i svrstavali se isto onako po četvorica u red. Zatim su išli seoski zatočenici. Zatim žene, također po redu, najprije robijašice u kaznioničkim sivim kaftanima i rupcima, zatim prognanice i one koje se od svoje volje pridružuju, u svojim gradskim i seoskim haljinama. Neke su žene nosile naprščad pod skutovima sivih kaftana.

Sa ženama su pješaćila djeca - dječaci i djevojčice. Ta su se djeca, kao ždrebadi u ergeli, gurala među uznicima. Muškarci su se svrstavali šuteći, tek ponekad kašljucajući ili kazujući otržite napomene. Ali među ženama se čuo razgovor koji nikako nije prestajao. Nehljudovu se učini da je prepoznao Maslovu kad je izlazila, ali se zatim izgubila među mnoštvom te je video samo gomilu sivih stvorenja kojima kao da je otet čovječanski lik, pogotovo ženski, kako se s djecom i torbama razvrstavaju iza muškaraca.

¹⁰⁵ Znak na leđima robijaškoga haljinca u obliku asa, keca

Uza sve to što su sve uznike prebrojili za kaznioničkim zidinama, stadoše vojnici pratioci opet da ih broje i da uspoređuju s prijašnjim brojenjem. To je prebrajanje trajalo dugo, pogotovo zato što su se neki uznici kretali, prelazili s mjesta na mjesto i time bunili vojnike u računu. Vojnici su psovali i gurali uznike koji su se ponizno pokoravali i prebrajali ih iznova. Kad su sve nanovo izbrojali, oficir pratilac izgovori neku komandu, i u gomili nastade zbrka. Nemoćni muškarci, žene i djeca, pretičući jedni druge, uputili se kolima i stali na njih razmještati torbe a zatim se i sami penjali na njih. Penjale se i sjedale žene s djecom na prsima koja su se derala, vesela djeca koja su se prepirala za mjesta i turobni, mrki uznici.

Nekoliko uznika poskidali kape te pristupili oficiru pratiocu moleći za nešto. Kako je kasnije doznao Nehljudov, molili su da bi na kola. Nehljudov je vidio kako je oficir šuteći, ne gledajući molitelja, uvlačio dim iz cigarete i kako je zatim odjednom izmahnuo kratkom svojom rukom na uznika, i kako je taj uvukao obrijanu glavu među ramena očekujući udarac i odskočio od oficira.

- Odmah ču ja tebe dići u plemstvo da ćeš pamtiti! Stići ćeš i pješice! - izderao se oficir.

Samo jednog dugonju starca, koji je teturao s okovima na nogama, pustio je oficir na kola, i Nehljudov je vidio kako je taj starac idući ka kolima skinuo svoju kapu nalik na pogaću te se krstio i kako zatim dugo nije mogao da se popne od okova koji su mu smetali da digne slabu, staračku, okovanu nogu i kako mu je pomogla žena koja je već sjedila na kolima vukući ga za ruku.

Kad su sva kola napunili torbama i na torbe posjedali oni kojima je bilo dopušteno, skine oficir pratilac kapu, otare rupcem čelo, čelu i crveni debeli vrat i prekrsti se.

- Partija, marš! - komandira on. Vojnici zatreskali puškama, uznici poskidali kape i stali se krstiti, neki lijevom rukom, doviknuli nešto oni koji su ih ispratili, uznici im nešto odviknuli za odgovor, među ženama se razlegao jauk, i partija, okružena vojnicima u bijelim bluzama, krenu uzdižući prašinu okovanim nogama. Sprijeda su išli vojnici, za njima okovani, zveckajući okovima, po četvorica u redu, za ovima seoski zatočenici, zatim družbenici sve po dvojica skovana lisicama, zatim žene. Onda su išla kola natrpana i torbama i nemoćnicima a na jednim je kolima sjedila na vrhu umotana žena te bez prestanka jecala i ridala.

XXXV

Povorka je bila tako duga da su prednji bili već nestali s očiju, a kola s torbama i nemoćnicima tek krenula. Kad su krenula kola, sjedne Nehljudov u kočiju koja ga je čekala i naloži izvoščiku neka pretekne partiju da bi se razgledao po njoj nema li među muškarcima poznatih uznika, a zatim, kad među ženama nađe Maslovu, da je zapita da li je dobila stvari što joj je poslao.

Prieklo jako. Nije bilo vjetra, a prašina koju su dizale tisuće nogu lebdjela neprestano nad uznicima koji su koračali posred ulice. Uznici su stupali brzim korakom, i loši kasač izvoščikov koji je vozio Nehljudova, prestizao ih tek polagano. Red za redom išla su nepoznata stvorenja neobičnog i strašnog lika, kretale se tisuće jednako obuvenih i obučenih nogu koračajući po taktu i mašući slobodnim rukama kao da hrabre sebe. Bilo ih je toliko mnogo, tako su bili jednolični i u takvim su bili osobitim, neobičnim prilikama da se Nehljudovu činilo da to i nisu ljudi, nego neki neobični, strašni stvorovi. Toga je dojma odmah nestalo čim je u robijaškoj gomili poznao uznika, ubojicu Fjodorova, a među

prognanicima također znanca, komičara Ohotina i još jednog skitnicu koji mu se obraćao. Obazirali su se gotovo svi uznici i ispod oka gledali kočiju što ih prestiže i gospodina koji sjedi u njoj i promatra ih. Fjodorov drmnju glavom uvis za znak da je prepoznao Nehljudova, Ohotin mu namignuo okom. Ali ni jedan ni drugi nije pozdravio jer su mislili da to nije dopušteno. Kad je stigao do žena, smotri Nehljudov odmah Maslovu. Išla je u drugom ženskom redu. S kraja je išla zarumenjena, kratkonoga, crnooka, nezgrapna žena koja je zadjela haljinac za pojas, to je bila Ljepojka. Zatim je išla trudna žena koja je jedva vukla noge, a treća je bila Maslova. Nosila je torbu na leđima i gledala ravno pred se. Lice joj je bilo mirno i odlučno. Četvrta u redu s njom bila je mлада, lijepa žena, koja je žustro koračala, u kratkoj halji i s maramom povezanom na ženski način - bila je to Fedo-sja. Nehljudov siđe s kočije i pristupi ženama želeći da zapita Maslovu za stvari i kako joj je; ali podoficir pratilac, koji je išao s te strane uz partiju, opazi ga odmah čim je prišao i pritrči mu.

- Ne smije se, gospodine, prilaziti partiji - zabranjeno je - vikao je prilazeći.

Kad se približio i po licu prepoznao Nehljudova (u kaznionici su svi već znali Nehljudova), položi podoficir prste uz kapu, stane uz Nehljudova i reče:

- Sada se ne smije. Na stanici možete, ali ovdje je zabranjeno. - Ne zastaj, marš! - dovikne uznicima, te razmetljivo, uza svu žegu, otrča trkom u svojim novim gizdelinskim čizmama na svoje mjesto.

Nehljudov se vrati na pločnik, naloži kočijašu neka vozi za njim i iđaše tako da mu partija bude pred očima. Kuda je god prolazila partija, svuda je privlačila pažnju s kojom se miješalo žaljenje i strava. Iz kočija su se promaljali oni koji su prolazili i pratili očima uznike dokle ih god vide. Pješaci se ustavliali te u čudu i uplašeni promatrali strašni prizor. Neki su prilazili i davali milostinju. Milostinju su primali pratioci vojnici. Neki su kao hipnotizirani išli za partijom, ali se zatim ustavliali i klimajući glavom samo pratili očima partiju. Iz veža su i vrata istrkivali i dozivali se a na prozore se jako naginjali ljudi i gledali povorku, ukočeni i šuteći. Na jednom raskršću spriječila partija prolaz bogatoj kočiji. Na boku je sjedio kočijaš blistava lica, široka tura, s redovima dugmeta na leđima; u kočiji su na stražnjem mjestu sjedili muž i žena; žena mršava i blijeda, sa svijetlim šeširom, sa suncobranom jarke boje, a muž s cilindrom i u svijetlom gizdelinskom kaputu. Sprijeđa su pred njima sjedila njihova djeca: nagizdana i svježa kao cvijetak djevojčica raspuštene svijetle kose, također sa suncobranom jarke boje, i dječak od osam godina, duga mršava vrata i s ključnjačama koje mu strše, s mornarskom kapom, okićenom dugim vrpčama. Otac je srdito prigovarao kočijašu što nije na vrijeme obišao partiju koja ih je zadržala, a mati gadljivo žmirkala i mrštila se te se od sunca i prašine zakrivala svilenim suncobranom koji je privukla sasvim do lica. Kočijaš široka tura srdito se mrštio i, slušajući nepravedne prijekore gospodareve koji mu je baš sâm bio naložio neka vozi tom ulicom, teškom je mukom zadržavao vrance, ždrijepce, koji su se blistali i zapjenili pod oglavnicima i po vratu i silom htjeli da jure. Redar je od svega srca želio da se dodvori vlasniku bogate kočije i da zaustavi uznike te ga propusti, ali je osjećao u toj povorci sumornu svečanost koja se ne smije oskvrtiti čak ni zbog tako bogata gospodina. Samo je položio ruku na obod na kapi za znak da poštuje bogatstvo i oštrot gledao uznike, kao da obećava da će u svakom slučaju, zaštititi od njih ove što sjede u kočiji. Tako je kočija morala pričekati dok nije prošla cijela povorka te krenula tek onda kad su progomotala posljednja kola s torbama i uznicama koje su sjedile na njima; histerična žena među njima koja se bila stišala, zaridala i zajecala opet kad je smotrla bogatu kočiju. Tek onda kočijaš malko trgnuo vodice i vranci trkači zazvečali potkovama po cesti te s kočijom koja je po-

drhtavala na gumenim kotačima poletjeli prema ljetnikovcu kamo su se vozili da se zavave - muž, žena, djevojčica i dječak tanka vrata i istršalih ključnjača.

Ni otac ni mati nisu ni djevojčici ni dječaku rastumačili što su vidjeli tako da su djeca morala sama da riješe pitanje o značenju toga prizora.

Djevojčica, pošto je uočila izraz na očevu i materinu licu, riješila je pitanje tako da su to sasvim drugačiji ljudi nego što su njeni roditelji i njihovi znaci; da su to loši ljudi i zato baš i treba postupati s njima ovako kako su postupili s njima. I zato je djevojčica samo strepila i veselila se kad se nisu više vidjeli ti ljudi.

No dječak duga mršava vrata, koji je gledao uzničku povorku ne skidajući očiju i netremice, riješio je pitanje drugačije. Znao je čvrsto i nesumnjivo, jer je to doznao ravno od boga, da su ti ljudi isto takvi kakav je i on sam, kakvi su i svi ljudi, i da je tim ljudima netko učinio nešto što je ružno, nešto što ne treba činiti, i bilo mu ih je žao i osjećao je stravu i od tih ljudi što su okovani i obrijani i od onih koji su ih okovali i obrijali. I zato su se dječaku sve više i više razvlačile usne i on se sve jače upinjao da ne zaplače, jer je sudio da je sramota plakati u takvim slučajevima.

XXXVI

Nehljudov je išao onim istim brzim korakom kojim su išli uznici, ali ga je i ovako lako odjevenog, u lakom gornjem kaputa, strašno morila žega, a još više ga gušila prašina i ustajali vreli uzduh na ulicama. Kad je prošao po prilici četvrt vrste, sjedne u kočiju i odveze se naprijed, ali na sredini ulice mu se učini da je u kolima još toplije. Pokuša da u sebi razbudi misli o jučerašnjem razgovoru sa zetom, ali ga sada te misli nisu više uzrujavale kao jutros. Zasjenili su ih dojmovi o izlasku partije iz kaznionice i o pohodu. A glavno, morila ga žega. Kraj plota, u sjeni pod drvećem, dva dječaka realca stajala su gologlava uz sladoledara koji je čučnuo ispred njih. Jedan se dječak već sladio, lizao rožanu žličicu, drugi čekao da mu se razom napuni čašica u koju stavlaju nešto žuto.

- Gdje bih tu gutnuo? - zapita Nehljudov svoga kočijaša kad je osjetio neodoljivu želju da se okrijepi.

- Tu je odmah dobra gospodinica! - odgovori kočijaš, zakrene za ugao i odveze Nehljudova pred ulaz na kojem je bio veliki cimer. Punački poslovođa za tezgom, u košulji, i nekad bijeli konobari koji su sjedili za stolovima, jer nije bilo gostiju, radoznalo promotre neobična gosta i ponude mu svoje usluge. Nehljudov zaište selterske vode i sjedne podalje od prozora za stolić s prljavim stolnjakom. Dva su čovjeka sjedila za stolom uz čajni pribor i mirno sračunavalni nešto. Jedan je od njih bio crn i čelav, s onakvim istim obrubom crnih vlasa na zatiljku kakav je i u Ignatija Nikiforoviča. Taj dojam podsjeti Nehljudova na jučerašnji razgovor sa zetom i na želju da se prije odlaska sastane s njim i sa sestrom. - »Teško da će dospjeti prije vlaka« - pomisli - »bolje da napišem pisma.« I zaište papira, omotnicu i marku te, gutkajući šumnu vodu, počne razmišljati šta bi pisao. Ali mu se misli rasipale i nije nikako mogao da sastavi pismo.

»Mila Nataša, ne mogu da otputujem pod teškim dojmom jučerašnjeg razgovora s Ignatijem Nikiforovičem...« - započne. - »A šta bih dalje? Da molim za oproštenje za ono što sam jučer kazao? Ta kazao sam ono što sam mislio. A on će pomisliti da ja odustajem. I zaista, to njegovo upletanje u moje poslove... Ne, ne mogu...« - i kako je osjetio da se opet diže u njemu mržnja na tog tuđeg, samosvjesnog čovjeka, koji ga ne razumije, Nehljudov turi nezavršeno pismo u džep, plati, izide na ulicu i odveze se da stigne partiju.

Pripeklo još jače. Zidovi i kamenje kao da su izdisali vrući uzduh. Noge kao da su se prljile na vrelu pločniku, i Nehljudov osjeti nešto nalik na opeklinu kad se golom rukom dodirnu lakiranog blatobrana na kočiji.

Konj se u tromu kasu vukao ulicama, podjednako lupkajući potkovama po prašnoj i neravnoj cesti; kočijaš bi svaki čas zadremuckao; a Nehljudov je sjedio ništa ne misleći i ravnodušno gledao preda se. Na strmini u ulici, prema kapiji velike kuće, stajala je mala skupina svijeta i vojnik pratilac s puškom.

Nehljudov ustavi izvoščika.

- Šta je to? - zapita pazikuću.
- Nešto se dogodilo uzniku.

Nehljudov siđe s kola i pristupi skupini. Na neravnem kamenju kaldrme što se strmo spuštala kraj pločnika ležao je, glavom naniže, krupan, poštar uznik riđe brade, crvena lica i sploštena nosa, u sivu haljinu i isto takvim hlačama. Ležao je nauznak, raširio nadolje dlanove ruku koje su bile posute pjegama, u velikim mu se razmacima podjednako trzala visoka, široka prsa, i on je jecao gledajući u nebo ukočenim, zakrvavljenim očima. Uz njega su stajali namršten redar, raznosač, pismonoša, trgovački pomoćnik, stara žena sa suncobranom i ošišan dječak s praznom košarom.

- Oslabili su sjedeći u zatvoru, iznemogli, a vode ih u sam pakao - osuđivao je nekoga trgovački pomoćnik obraćajući se Nehljudovu kad je pristupio.

- Umrijet će, valjda - govorila je plačnim glasom žena sa suncobranom.
- Treba mu razdriješiti košulju - reče pismonoša.

Redar počne drhtavim debelim prstima da driješi uzice na žilavom crvenom vratu. Bio je očito uzrujan i zbuđen, ali je ipak držao da mu je potrebno obratiti se svjetini.

- Šta ste se skupili? I tako je vrućina. Zakrčili ste vjetar.
- Doktor mora da potvrdi koji nemoćni treba da ostanu. Oni su ga poveli, a tek što je živ - govorio je trgovački pomoćnik i očito se dičio svojim poznavanjem reda. Redar razdriješi uzice na košulji, uspravi se i ogleda.
- Razilazite se, govorim vam. Ta ne tiče se vas, zar to niste vidjeli? - govorio je tražeći razumijevanje u Nehljudova, ali kad u njegovu pogledu nije sreo razumijevanje, pogleda vojnika. Ali vojnik stajao postrane, promatrao svoju iskrivljenu petu i nimalo ga se nije ticala redarova neprilika.
- Čiji je posao, ti se ne brini. Zar je to red da more ljude?
- Ako je i uznik, ipak je čovjek - govorili su u svjetini.
- Položite mu glavu naviše i dajte mu vode - reče Nehljudov.
- Otišli su po vodu - odgovori redar te uhvati uznika ispod pazuha i teškom mukom povuče tijelo naviše.
- Kakav je to zbor? - začuo se odjednom odrešit zapovjednički glas, i skupini ljudi što se okupila oko uznika priđe brzim koracima policijski komesar u neobično čistoj bluzi i u još sjajnijim visokim čizmama.
- Razilazite se! Šta stojite tu! - doviknuo svjetini dok još i nije bio znao zašto se okupila. A kad se približio i smotrio uznika koji umire, zaklima potvrđno glavom kao da se baš tome nadao i obrati se redaru.
- Otkud to?

Redar javi da je išla partija i uznik se srušio, a pratilac oficir naloži neka se ostavi.

- No, dakle? Treba ga otpraviti na policiju. Kola!

- Otrčao je pazikuća - odgovori redar s rukom uz obod na kapi.
 - Trgovački pomoćnik započe nešto o žegi.
 - Tiće li se to tebe? A? Idi svojim putem - izgovori komesar i pogleda ga tako oštro da je pomoćnik ušutio.
 - Treba mu dati da se napije vode - reći će Nehljudov. Komesar pogleda oštro i Nehljudova, ali ne reče ništa. A kad je pazikuća donio u vrču vode, naloži redaru neka ponudi uzniku. Redar digne izvraćenu glavu i pokuša da ulije vodu u usta, ali je uznik nije primao; voda mu se lila po bradi, kvasila mu na prsimu jaku i konopljanu prašnu košulju.
 - Izlij mu na glavu! - zapovjedi komesar, a redar mu skine kapu, sličnu pogači, te izlije vodu i na riđu kuštravu kosu i na golu lubanju. Uznik jače otvorí oči, kao da je uplašen, ali mu nije bilo bolje. Po licu su mu tekli prljavi potoci prašine, ali su mu usta isto onako jednako jecala i cijelo tijelo podrhtavalо.
 - A tko je ovaj? Uzmi toga - obrati se komesar redaru pokazujući Nehljudovljeva izvoščika. - Hajde, hej ti!
 - Najmljen sam - progovori kočijaš mračno ne dižući očiju.
 - To je moj kočijaš - reče Nehljudov - ali ga uzmite. Ja ču platiti - dometne okrećući se kočijašu.
 - No, šta ste stali - zavikne komesar - prihvaćajte se!
- Redar, pazikuća i vojnik pratilac dignu samrtnika, odnesu ga u kočiju i posade na sjedište. Ali on nije mogao da se drži sâm, glava mu se izvraćala i tijelo puzalo sa sjedišta.
- Položite ga ležečki - zapovjedi komesar.
 - Ne treba, vaše blagorođe, odvest će ga i tako - reče redar čvrsto sjedajući uz samrtnika na sjedište i obuhvaćajući ga jakom desnom rukom ispod pazuha.
- Vojnik pratilac podigne noge u obuci bez obojaka te ih postavi i potegne pod bok.
- Komesar se obazre, smotri na cesti uznikovu kapu nalik na pogaču, digne je i natakne na izvraćenu mokru glavu. - Marš! - otkomandira.
- Izvoščik se srdito ogleda, zaklima glavom i krene korakom natrag prema policiji, a za njim vojnik. Redar koji je sjedio s uznikom neprestano je prihvaćao tijelo što se klizalo, a glava klatila na sve strane. Vojnik je koračao uz njega i namještao noge. Nehljudov podje za njim.

XXXVII

Kad je kočija pored vatrogasca stražara došla do policijske oblasti, uđe u dvorište i stane pred jednim ulazom.

U dvorištu su vatrogasci zasukanih rukava razgovarali naglas, smijali se i prali neka kola. Čim se kočija ustavila, okruži je nekoliko redara te oni uhvate uznikovo beživotno tijelo ispod pazuha i za noge i skinu ga s kočije koja je pucala pod njima. Kad je redar koji je dovezao uznika sišao s kola, zamaše ukočenom rukom, skine kapu i prekriži se. A mrtvaca unesoše na vrata i uz stube gore. Nehljudov podje za njima. U maloj prljavoj sobi, kamo su unijeli mrtvaca, bile su četiri ljese. Na dvjema su sjedili u haljincima dva bolesnika, jedan krivousti povezana vrata, drugi sušičav. Dvije su ljese bile slobodne. Na jednu od njih položše uznika. Malen čovuljak sjajnih očiju i obrva koje su se neprestano micale, u samoj košulji i čarapama, pristupi brzim, lakim koracima uzniku kojega su do-

nijeli, pogleda njega, zatim Nehljudova i grohotom se nasmije. To je bio luđak kojega su držali u prijamnoj sobi.

- Hoće da me uplaše - govorio je. - Ali neće, neće im poći za rukom.
Za redarima koju su unijeli mrtvaca uđoše komesar i vidar.
Vidar priđe mrtvacu, darne uznikovu već hladnu ruku, žućastu, posutu pjegama, još meku, ali već mrtvački blijedu, pridrži je, zatim ispusti. Ruka kao mrtva pade mrtvacu na trbuh.
 - Gotov je - reče vidar i zaklima glavom, ali očito reda radi razdrlji mokru, prostu košulju mrtvačevu, odbaci s uha svoju kuštravu kosu i položi lice uz žućkasta, nepomična, visoka uznikova prsa. Svi su šutjeli. Vidar se digne, mahne opet glavom i darne prstom najprije jednu, a zatim drugu vjeđu nad otvorenim modrim ukočenim očima.
 - Nećete me uplašiti, nećete me uplašiti - govorio je luđak neprestano pljujući prema vidaru.
 - Šta je? - zapita komesar.
 - Šta je? - ponovi vidar. - Treba ga ukloniti u mrtvačnicu.
 - Pogledajte, je li zaista? - zapita komesar.
 - Valjda već znam - odgovori vidar, pokrivajući tko zna zašto otkrita prsa mrtvačeva. - Pa poslat ću po Matveja Ivaniča neka pogleda. Otiđi, Petrove - reče vidar i udalji se od mrtvaca.
 - Odnesite ga u mrtvačnicu - reče komesar. - A ti dođi onda u kancelariju da potvrđiš - priklopi vojniku pratiocu koji se za sve to vrijeme nije micao od uznika.
 - Na zapovijest - odgovori vojnik.
Redari dignu mrtvaca i odnesu ga opet niza stepenice. Nehljudov je htio da ode za njima, ali ga zadrži luđak.
 - Ta vi niste u zavjeri, dajte mi, dakle, cigaretu - reče on. Nehljudov izvadi dozu i dade mu. Luđak je treptao obrvama i uzeo brzorečicom pripovijedati kako ga more sugestija ma.
 - Ta svi su oni protivnici meni i muče me, kinje me svojim medijima...
 - Oprostite - reče Nehljudov i, ne saslušavši ga do kraja, izdiže u dvorište želeći da dozna kamo će odnijeti mrtvaca.
Redari su sa svojim teretom bili već prešli cijelo dvorište te ulazili na ulaz u podrum. Nehljudov htjede da im priđe, ali ga zadrži komesar.
 - Šta biste vi?
 - Ništa - odgovori Nehljudov.
 - Ako nije ništa, onda odlazite.
- Nehljudov se pokori i ode svomu izvoščiku. Izvoščik je drijemao. Nehljudov ga probudi i poveze se opet prema željezničkoj stanici.
- Nije se bio provezao ni sto koraka, kad se sretne s kolima na kojima leži drugi, očito već mrtav uznik, a prati ga opet vojnik. Uznik je ležao u kolima na leđima, a obrijana mu glava s crnom bradicom, pokrita kapom nalik na pogaču koja mu je bila spuzla na lice do nosa, tresla se i micala kako se god trzaju kola. Vozar u visokim čizmama tjerao je konja idući kraj njega. Straga je išao redar. Nehljudov darne svog izvoščika u leđa.
- Šta rade! - reći će izvoščik zaustavljući konja.

Nehljudov siđe s kočije i uđe za kolima u policijsko dvorište, opet pored vatrogasca stržara. Na dvorištu su sada vatrogasci bili oprali kola, a na njihovu je mjestu stajao visok, koščat vatrogasni zapovjednik s modrim rubom oko kape, turio ruke u džepove i oštro gledao gojnog kulaša ždrijepca, ojedena vrata, kojega je vatrogasac vodio ispred njega. Ždrijebac je hramao na prednju nogu i zapovjednik je srdito govorio nešto veterinaru koji je također stajao tu.

I komesar je bio tu. Kad je ugledao drugoga mrtvaca, pristupi kolima.

- Gdje ste ga našli? - zapita i zlovoljno zaklima glavom.
- Na staroj Gorbatovskoj - odgovori redar.
- Uznik? - zapita vatrogasni zapovjednik.
- Jest. Drugi danas - reći će komesar.
- No, to je red. A i žega je - reče zapovjednik pa se obrati vatrogascu koji je odvodio hromog kulaša i dovikne mu - smjesti ga u stojilo u kutu! Ja ću naučiti tebe, kujina sina, kako se sakate konji koji su skupocjeniji nego ti, nitkove.

Mrtvaca, isto onako kao i prvoga, digoše s kola redari i odnesoše u sobu za primanje. Nehljudov kao hipnotiziran pođe za njima.

- Šta biste vi? - zapita ga jedan redar.

On je, ne odgovorajući, išao onamo kamo su nosili mrtvaca.

Luđak je sjedio na ljesi i pomamno pušio cigaretu koju mu je dao Nehljudov.

- A, vratili se - reče on i grehotom se nasmije. Kad je smotrio mrtvaca, namršti se. - Opet - reče. - Dodijali ste, ta nisam ja dječak? Je li istina? - obrati se Nehljudovu smješkajući se kao da pita.

Nehljudov je, međutim gledao mrtvaca kojega nije sad više nitko zaslanjao te mu se vidjelo cijelo lice, zakriveno prije kapom. Kako je onaj uznik bio nezgrapan, tako je ovaj bio neobično lijep i licem i cijelim tijelom. Bio je to čovjek u punoj snazi. Uza sve to što su mu brijanjem unakazili polovicu, bilo je vrlo lijepo njegovo nevisoko strmo čelo s izbočinama iznad crnih očiju, sada bez života, a isto tako i neveliki orlovski nos nad tankim crnim brcima. Usne koje su se sad plavile bile su skupljene na smiješak; mala je bradica samo obrubljivala donji dio lica, a na obrijanoj se strani lubanje vidjelo snažno i lijepo uho. Izraz mu je na licu bio i miran, i strog, i dobar. I ne samo da se po tom licu vidjelo kolike su duševne mogućnosti upropoštene u tom čovjeku, nego se po tankim kostima ruku i okovanih nogu vidjelo kakva je to bila krasna, jaka, vješta čovječja životinja, kao životinja mnogo savršenija u svojoj vrsti nego onaj kulaš, ždrijebac, zbog ozljede kojega se toliko srdio vatrogasni zapovjednik. A ipak su ga umorili, i ne samo da ga nije nitko žalio kao čovjeka, nitko ga nije žalio ni kao upropoštenu radnu životinju. Jedini osjećaj koji je izazvala njegova smrt u svima bio je osjećaj zlovolje zbog okapanja kojega će morati da bude da bi se uklonilo njegovo tijelo, jer će se početi raspadati. U prijamnu sobu uđoše doktor s vidarom i policijski pristav. Doktor je bio krupan, temeljan čovjek u kaputu od sirove svile i isto takvim hlačama, koje su mu obapinjale mišićave butove. Pristav je bio malen debeljko, crvena lica poput kugle, koje se činilo još okruglijie zbog njegove navade da u obraze skuplja uzduh i polako ga ispušta. Doktor sjedne uz mrtvaca na ljesu, isto kao i vidar darne ruke, posluša srce i ustane potežući hlače.

- I ne može biti mrtviji - reče.

Pristav nakupi puna usta uzduha i polako ga ispusti.

- Iz kojega je zatvora? - obrati se vojniku pratiocu. Vojnik pratilac odgovori i spomene okove što su na mrtvacu.

- Naložit će neka se skinu, hvala bogu, ima kovača - reče pristav, razduhne opet obraze i podje vratima ispuštajući uzduh.
 - A zašto je to tako? - obrati se Nehljudov doktoru. Doktor ga pogleda preko naočara.
 - Šta, zašto je tako? Što umiru od sunčanice? Pa tako: sjede i ne miču se cijele zime, bez svjetlosti, a odjednom izlaze na sunce i na takav dan kao što je danas i idu rpimice, niot-kud nema uzduha. Pa eto sunčanice.
 - Zašto ih, dakle, šalju?
 - Pa to pitajte njih. A tko ste vi, zapravo?
 - Ja sam tu slučajno.
 - Aa!... klanjam se, nemam vremena - reći će doktor te zlovoljno potegne hlače i uputi se bolesničkim ljesama.
 - No, kako si ti? - obrati se krivoustomu, blijedom čovjeku s povezanim vratom.
- Luđak je dotle sjedio na svojoj ljesi, prestao da puši i pljuvao prema doktoru.
- Nehljudov siđe u dvorište te, pokraj vatrogasnih konja i kokoši i stražara s bakrenim šljemom, iziđe na vrata, sjedne u svoja kola, na kojima je bio opet zaspao kočijaš, i odvezе se na željezničku stanicu.

XXXVIII

Kad se Nehljudov dovezao na željezničku stanicu, uznici su već svi sjedili u vagonima za prozorima s rešetkama. Na peronu je stajalo nekoliko pratilaca: njih nisu puštali vagonima. Vojnici pratioci su sad bili osobito uzbuduđeni. Putem od kaznionice do stanice pala su i umrla od sunčanice, osim one dvojice što ih je video Nehljudov, još tri čovjeka: jednoga su odvezli, kao i onu prvu dvojicu, u najbližu policijsku stanicu, a dvojica su se srušila već ovdje, na željezničkoj stanci.¹⁰⁶ Vojnici se nisu uzbudili zato što su za njihove pratnje umrla petorica, koji bi mogli živjeti. To njih nije zanimalo, nego ih je zanimalo samo to da bi izvršili sve što se po zakonu iziskuje u tim slučajevima: da predadu kamo treba mrtvace i njihove spise i stvari, da ih izluče iz broja onih koje treba odvesti u Nižnji Novgorod, a to je veliko okapanje, pogotovu po takvoj žegi.

A tim su i bili zabavljeni vojnici i zato, dok se nije uradilo sve to, nisu Nehljudova i druge koji su molili puštali da priđu vagonima. Ali su Nehljudova pustili ipak, jer je dao novaca pratiocu podoficiru. Taj podoficir propusti Nehljudova i zamoli ga neka se samo što brže porazgovori i ode da ne bi video zapovjednik. Svega je bilo osamnaest vagona, a svi su, osim zapovjedničkog vagona, bili dupkom puni uznika. Nehljudov je prolazio pokraj vagonskih prozora i slušao šta se zbiva u vagonima. Po svim se vagonima čula zveka okova, metež, razgovor isprepleten besmislenim psovkama, ali se nigdje nije govorilo, kako se nadao Nehljudov, o drugovima koji su popadali putem. Razgovor je tekao više o torbama, o vodi za piće i o izboru mjesta.

Kad je zavirio kroz prozor u jedan vagon, smotri Nehljudov usred vagona, u prolazu, vojnike gdje skidaju uznicima lisice.

¹⁰⁶ Početkom osamdesetih godina pet je uznika umrlo u jednom danu od sunčanice dok su ih otpravljali iz Butirskog zatvora na stanicu Nižnjenovgorodske željeznice (autorova napomena).

Kad je prošao sve muške vagone, priđe Nehljudov ženskim. U drugom od njih začulo se podjednako žensko jecanje s uzrečicom: »O, o, o!... Ljudi božji, o, o, o! Ljudi božji...«

Nehljudov prođe i po uputi vojnikovo pristupi prozoru trećeg vagona. Čim je primaknuo glavu prozoru, zapuhne ga odande vrućina prožeta jakim zadahom čovječjeg испарivanja i jasno se začuju kreštavi ženski glasovi. Po svim su klupama sjedile zarumenjene, oznojene žene u haljincima i jakama i razgovarale se da je sve odjekivalo. Pažnju im je privuklo Nehljudovljevo lice kad se približio rešetki. Najbliže umuknuše i primakoše mu se. Maslova, u samoj jaki i bez rupca, sjedila je prijeko uz prozor. Bliže ovamo sjedila je bijela, smješkava Fedosja.

Kad je prepoznala Nehljudova, gurne Maslovu i rukom pokaže na prozor.

Maslova ustane žurno, nabaci rubac na crnu kosu, njeno crveno znojno lice oživi, i ona priđe prozoru te se uhvati za rešetke.

- Baš je žega - reče radosno se smiješeći.
- Jeste li dobili stvari?
- Jesam, hvala.
- Ne treba li vam što? - zapita Nehljudov osjećajući kako iz zažarenog vagona suklja vrućina kao iz peći.
- Ne treba ništa, hvala.
- Da se možemo napiti - reći će Fedosja.
- Jest, da se možemo napiti - ponovi Maslova.
- Pa zar nemate vode?
- Daju, ali su svu popili.
- Odmah - reče Nehljudov - zamolit ću pratioca. Nećemo se sada vidjeti do Nižnjega.
- A zar vi putujete? - zapita Maslova kao da to ne zna i radosno pogleda Nehljudova.
- Putujem prvim vlakom.

Maslova ne reče ništa i tek za nekoliko časaka uzdahne duboko.

- Pa zar je to, gospodine, istina da su dvanaestoricu uznika otjerali u smrt? - reći će proštim muškaračkim glasom stara, opora uznica.

Bila je to Korabljova.

- Ja nisam čuo da ih je dvanaest. Ja sam video dvojicu - odgovori Nehljudov.
- Kažu, dvanaest. Zar im neće ništa biti za to? I jesu sotone.
- A od žena se nije nitko razbolio? - zapita Nehljudov.
- Žene su tvrđe - smijući se kaza druga, oniska uznica - samo je jedna smislila, eto, da se porodi. Eno jauče - reče pokazujući na susjedni vagon iz kojega su se svejednako čuli oni isti jecaji.
- Vi velite, ne treba li što? - reče Maslova nastojeći da suzdrži na usnama radostan osmijeh. - Ne bi li se ta žena mogla ostaviti da se ne muči? Da biste kazali vlasti.
- Hoću reći.
- I evo još, ne bi li ona mogla vidjeti Tarasa, mužu svoga? - nadoveže i očima pokaže smješkavu Fedosju. - Ta on putuje s nama.
- Gospodine, ne smijete se razgovarati - začuo se glas podoficira pratioca.

To nije bio onaj što je pustio Nehljudova. Nehljudov se udalji i ode da potraži zapovjednika da ga zamoli za rodilju i za Tarasa, ali dugo nije mogao da ga nađe i da od vojnikâ

dobije odgovor. Bili su se jako uskomešali - jedni su vodili nekog uznika, drugi trčali da nakupuju živeža i razmještali svoje stvari po vagonima, treći posluživali damu koja je putovala s pratiocem oficirom te su mrzovoljno odgovarali Nehljudovu na pitanja.

Nehljudov smotri oficira tek nakon drugog zvona.

Oficir je kratkom svojom rukom otiraо brkove koji mu zakrivaju usta, dignuo ramena i zbog nečeg prekoravaо narednika.

- Šta biste vi zapravo? - zapita on Nehljudova.

- U vagonu će vam se poroditi žena, pa sam mislio trebalo bi...

- Pa neka se porodi. Odmah ćemo vidjeti - reče oficir odlazeći u svoj vagon i živo razmahujući kratkim rukama.

Uto prođe konduktor sa zviždaljkom u ruci. Začulo se posljednje zvono, zvižduk, a među ispratiocima na peronu i u ženskom vagonu razlegao se plač i jauk. Nehljudov je stajao uz Tarasa na peronu i gledao kako se jedan po jedan nižu pred njim vagoni s rešetkama na prozorima i s obrijanim muškim glavama što se vide kroz njih. Zatim stigao do njega prvi ženski vagon i na prozoru se vidjele ženske glave, nepokrivene i s rupcima; zatim drugi vagon u kojem se svejednako čulo ono isto žensko jecanje; zatim vagon u kojem je bila Maslova. Ona je zajedno s drugima stajala uz prozor i gledala Nehljudova i žalostivo mu se smješkala.

XXXIX

Do polaska putničkog vlaka kojim je putovao Nehljudov preostajala su dva sata. Nehljudov je isprva mislio da se za to vrijeme svrati još k sestri, ali sada, poslije dojmova ovoga jutra, osjećao je da je toliko uzbudjen i utučen, te, kad je sjeo na divančić u prvom razredu, sasvim ga iznenada snašla takva sanjivost da se okrenuo na bok, podmetnuo dlan pod obraz i odmah zaspao.

Probudio ga je konobar u fraku sa značkom i ubrusom.

- Gospodine, gospodine, niste li vi Nehljudov, knez? Gospođa vas traži.

Nehljudov skoči trljajući oči te se sjeti gdje je i svega što se zbilo jutros.

U sjećanju su mu bili: uznička povorka, mrtvaci, vagoni s rešetkama i ondje zatvorene žene od kojih se jedna bez pomoći muči u porođaju, a druga mu se žalostivo smiješi iza željezne rešetke.

A u zbilji je bilo pred njim nešto posve drugo: stol, pretrpan bocama, vazama, svijećnjacima i priborima, žustri konobari koji se vrzu oko stola. Na dnu dvorane, pred ormarom, iza vaza s voćem i iza boca - bifetni prodavač i leđa putnika koji su prišli bifeu.

Dok se Nehljudov vraćao iz ležećeg u sjedeći položaj i pomalo se snalazio, opazi kako svi u odaji radoznalo gledaju nešto što se događa na vratima. Pogleda onamo te smotri povorku ljudi koji nose na počivaljci damu s muslimskom koprenom što joj ovija glavu. Prednji je nosač bio sluga i učinio se poznat Nehljudovu. Stražnji je bio također poznati vratara s vrpcom na kapi. Za počivaljkom je išla elegantna sobarica s pregačom, kovrčave kose i nosila svežnjić, neku okruglu stvar u kožnoj navlaci i sunčobrane. Još dalje za njom, otobiljenih labrda, apoplektična vrata i ispršen, išao je Knez Korčagin s putnom kapom na glavi, a straga - Missi, Miša, bratić i znanac Nehljudovljev, diplomat Osten,

duga vrata, ispučene jabučice na vratu i uvijek vesela lica i dobre volje. Ide, a uvjerljivo, ali očito lakrdijaški, kazuje nešto Missi koja se smješka. Za njima je išao doktor i srdito pušio cigaretu.

Korčagini su putovali sa svoga imanja blizu grada na imanje kneginje sestre na nižnjee novgorodskoj željezničkoj pruzi.

Povorka nosača, soberica i doktor uputili se u sobu za dame izazivajući svuda radoznalost i poštovanje svih prisutnih. Stari pak knez sjeo za stol, pozvao odmah konobara i počeo nešto naručivati. Missi i Osten stali također u blagovaonici i baš htjeli da sjednu, ali uto smotrili na vratima znanicu i pošli joj u susret. Ta je znanica bila Natalija Ivanovna.

Natalija Ivanovna, koju je dopratila Agrafena Petrovna, ulazila je u blagovaonicu i ogledala se na sve strane. Gotovo u isti je mah spazila Missu i brata. Prvo je pristupila Missi, a Nehljudovu samo kimmula glavom. Ali kad se poljubila s Missom odmah se obratila njemu.

- Našla sam te napokon - reći će. Nehljudov ustane, pozdravi se s Missom, Misom i Ostensem i upusti se u razgovoru. Missi mu pri povjedi o požaru njihove kuće na selu koji ih je primorao da se presele tetki. Osten uzme tom prilikom pri povijedati smiješnu priču o požaru.

Ne slušajući Ostena, Nehljudov se obrati sestri:

- Kako se radujem što si došla - reče joj.

- Došla sam već odavno - odgovori ona. - Ja i Agrafena Petrovna. - Pokaže Agrafenu Petrovnu sa šeširom na glavi i u gumiranom kaputu, a ona se prijaznim dostojanstvom, izdaleka, zbumjeno pokloni Nehljudovu ne hoteći da mu smeta. - Svuda smo te tražile.

- A ja sam tu zaspao. Kako se veselim što si došla - ponovi Nehljudov. - Počeo sam da ti pišem pismo - reče.

- Zar? - ona će uplašena. - O čemu?

Misi se ukloni sa svojim kavalirima kad je opazila da između brata i sestre započinje intiman razgovor. A Nehljudov sjedne sa sestrom na baršunasti divančić kod prozora, uz nečije stvari, pled i kartonsku kutiju.

- Jučer kad sam otišao od vas, htio sam da se vratim i da se pokajem, ali nisam znao kako će on to dočekati - reče Nehljudov. - Nisam lijepo govorio s tvojim mužem, i to me mučilo - reče.

- Ja sam znala, bila sam uvjereni - odgovori sestra - da ti to nisi htio. Ta ti znaš. - I suze joj navru na oči, i ona mu se dodirne ruke. Ta je rečenica bila nejasna, ali ju je on razumio potpuno i ganulo ga ono što je značila. Riječi su njene značile da joj je osim ljubavi koja vlada njom, osim ljubavi za muža, važna i dragocjena ljubav za njega, za brata, i da joj je svaka razmirica s njim ljuta muka.

- Hvala, hvala ti. Ah, šta sam video danas - reče sjetivši se odjednom drugog uznika koji je umro. - Dva su uznika ubijena.

- Kako ubijena?

- Pa ubijena. Poveli ih po toj žegi. I dvojica su umrla od sunčanice.

- Ne može biti! Kako? Danas? Maloprije?

- Jest, maloprije, ja sam video njihova *mrtva tijela*.

- Ali zašto su ih ubili? Tko ih je ubio? - zapita Natalija Ivanovna.

- Ubili su ih oni koji su ih silom vodili - srdito odgovori Nehljudov, jer je osjećao da ona sve to gleda očima svoga muža.
- Ah, bože moj! - izgovori Agrafena Petrovna koja im je bila bliže pristupila.
- Jest, mi ne znamo baš ništa o onom šta rade & tim nesretnicima, a treba to znati - priklopi Nehljudov gledajući starca kneza kako je, svezavši oko vrata ubrus, sjedio za stolom uz bolu¹⁰⁷ i baš se u isti mah osvrnuo na Nehljudova.
- Nehljudove! - zavikne on. - Hoćete li se rashladiti. Izvrsno je za put!
- Nehljudov odbije i okreće se.
- Pa šta ti to radiš? - nastavi Natalija Ivanovna.
- Ono što mogu. Ja ne znam ali osjećam da moram nešto učiniti. I što mogu to će učiniti.
- Jest, jest, ja to razumijem. No, a s tima - reče smješkajući se i očima pokazujući na Korčaginu - zar je sasvim kraj?
- Sasvim, i ja mislim s obiju strana, bez žaljenja.
- Šteta. Meni je žao Ja nju volim. No neka bude tako. Ali zašto hoćeš da se vežeš? - priklopi ona plaho. - Zašto putuješ?
- Putujem zato jer tako mora da bude - odgovori Nehljudov ozbiljno i suho kao da želi prekinuti taj razgovor, ali odmah se žacnuo od svoje hladnoće prema sestri. - »Zašto joj ne bih kazao sve što mislim«? - pomisli. - »A neka čuje i Agrafena Petrovna« - reče sebi kad je pogledao staru sobaricu. Prisutnost Agrafene Petrovne poticala ga je još jače da sestri ponovo izloži svoju odluku.
- Ti govoriš o mojoj namjeri da uzmem Katjušu? Znaj, dakle, odlučio sam da to učinim, ali me ona odbila odrešito i tvrdo - reče, a glas mu je zadrahtao kao što je svagda drhtao kad bi govorio o tom. - Ona neće moje žrtve, a ona sama žrtvuje vrlo mnogo u tom položaju u kojem je, i ja ne mogu da primim tu žrtvu, ako je to samo i na časak. I zato putujem za njom i bit će ondje gdje bude ona i, koliko mogu, pomagat će joj, olakšavat će joj sudbinu.

Natalija Ivanovna ne reče ništa. Agrafena Petrovna je pitajući gledala Nataliju Ivanovnu i klimala glavom. Uto iziđe opet povorka iz odaje za dame, i onaj isti krasnik, lakaj Filip, i vratar nosili su kneginju. Ona ustavi nosače, mamne Nehljudova k sebi i turobno klonula pruži mu bijelu ruku s prstenjem, očekujući u stravi da će je on čvrsto stisnuti.

- Epouvantable!¹⁰⁸ - reče o žegi. - Ne podnosim to. Ce climat me tue.¹⁰⁹ - I kad se porazgovorila o strahotama ruske klime i pozvala Nehljudova da dođe u pohode, dade znak nosačima.

Nehljudov iziđe na peron. Kneginjina se povorka uputi nadesno, prema prvom razredu. Nehljudov pak s nosačem koji je nosio stvari i s Tarasom koji je nosio svoju torbu pođe nalijevo.

- Evo to je moj drug - reče Nehljudov sestri pokazujući Tarasa čiju joj je zgodu bio ispri-povijedao.
- Ta zar u trećem razredu? - zapita Natalija Ivanovna kad se i Nehljudov zaustavio pred vagonom trećeg razreda, a nosač sa stvarima i Taras ušli u vagon.

¹⁰⁷ Napitak od bijela vina, s rumom, limunom, konjakom i ponekad sa svježim voćem.

¹⁰⁸ *Epouvantable* (franc.) - Bolno

¹⁰⁹ *Ce climat me tue* (franc.) - Ova me klima ubija

- Jest, meni je udobnije, s Tarasom sam - reče on. - No, evo još nešto - nadoveže - dosad nisam još predao u Kuzminskom zemlju seljacima, u slučaju moje smrti naslijedit će, da-kle, tvoja djeca.

- Dmitrije, prestani - Natalija će Ivanovna.

- A ako je i predam, mogu ti jedino kazati da će sve drugo biti njihovo, jer teško da će se oženiti, a ako se oženim, neće biti djece... tako da...

- Dmitrije, molim te, ne govori to - govorila je Natalija Ivanovna, a onamo je Nehljudov video da joj je bilo drago što je kazao.

Sprijeda, pred prvim razredom, stajala je tek mala skupina svijeta i svejednako još gledala onaj vagon u koji su unijeli kneginju Korčaginu. Drugi se svijet sav već bio razmjestio. Putnici koji su zakasnili žurili se, toptali po daskama na peronu, konduktori lupali vratima i pozivali putnike neka sjedaju, a pratioce neka izlaze.

Nehljudov uđe u vrući, smradni vagon, ražaren od sunca i odmah izide na platformu.

Natalija je Ivanovna stajala pred vagonom u svom modnom šeširu i ogrtaču uz Agrafenu Petrovnu te, očito, smisljala o čemu bi razgovarala i nije nalazila. Nije mogla čak ni da kaže »Ecrivez!«¹¹⁰ jer su se ona i brat odavno već smijali toj običnoj frazi u onih koji putuju. Razgovor o novčanim poslovima i o baštini u jedan je mah razorio nježne bratske odnose što su postojali među njima - osjećali su sada da su se otuđili jedno drugom, tako da je Nataliji Ivanovnoj bilo drago kad je krenuo vlak i jedino je smogla da klima glavom te govori tužna i ljubazna lica: »Zbogom, pa, zbogom Dmitrije!«

Ali čim se vagon odmače, ona pomisli kako bi mužu saopćila svoj razgovor s bratom i lice joj se uozbilji i zabrine.

I Nehljudovu, uza sve to što je prema sestri gojio samo dobre osjećaje i ništa joj nije krio, bilo je sada teško, bio je u neprilici s njom i želio da je se osloboodi što prije. Osjećao je da nema više one Nataše koja mu je nekad bila tako bliska, već da postoji samo ropkinja njemu tuđega i neugodnog, crnog, dlakavog muža. Jasno je to razabralo, jer joj je na licu sinula osobita živost jedino onda kad je počeo da govori o onom što je zanimalo njena muža - o predaji zemlje seljacima, o baštini, i to ga je žalostilo.

XL

Vrućina u velikom vagonu trećega razreda koji se cio dan žario na suncu i bio pun svijeta bila je tako zagušljiva da Nehljudov nije ulazio u vagon nego ostao na platformi. Ali i tu nije mogao da diše, i tek onda je Nehljudov dahnuo iz punih prsa kad su vagoni ostavili kuće za sobom te duhnula promaja. - »Jest, ubili su« - ponovi sebi riječi koje je rekao sestri. I u uobraziliji njegovoj, iza svih dojmova današnjega dana, neobično živo iskršlo krasno lice drugog mrtvog uznika smješkava izraza na usnama, oštra izraza na čelu i male-na krepka uha ispod obrijane lubanje koja se modri. - »I najstrašnije je to što su ga ubili, a nitko ne zna tko ga je ubio. A ubili su ga. Poveli su ga, kao i sve uznike, po Maslenikovu nalogu, Maslenikov je, valjda, izdao svoj obični nalog, potpisao svojim glupim parafom spis s naštampanim naslovom i neće nikako držati da je kriv. Još manje može smatrati sebe krivim kaznionički doktor koji je pregledavao uznike. On je tačno izvršio svoju du-

¹¹⁰ Ecrivez! (franc.) - Pišite!

žnost, odvojio nemoćne i nije se nikako mogao nadati ni toj strašnoj žegi, ni tomu da će ih povesti tako kasno i u tolikoj gomili. Nadzornik?... A nadzornik je samo učinio po nalogu da toga i toga dana otpravi toliko i toliko robijaša, prognanika, muškaraca, žena. Ne može biti kriv ni pratilac oficir kojemu se dužnost sastojala u tom da na broj primi toliko i toliko i ondje preda isto toliko. Vodio je partiju kao obično i kako treba i nije nikako mogao slutiti da tako jaki ljudi, kao što su ona dvojica što ih je vidio Nehljudov, neće izdržati nego umrijeti. Nitko nije kriv - a ljudi su ubijeni, i ubili ih ipak oni isti ljudi koji nisu skrivili te smrti.«

»Sve je to nastalo otud« - mislio je Nehljudov - »što svi ti ljudi - gubernatori, nadzornici, policijski pristavi, redari - misle da na svijetu ima takvih položaja na kojima nije neophodno ljudski se odnositi prema ljudima. Ta svi ti ljudi - i Maslenikov, i nadzornik, i oficiri pratioci - svi oni, da nisu gubernatori, nadzornici, oficiri, dvadeset bi puta razmislili smiju li se otpravljati ljudi po takvoj žegi i u tolikoj gomili, dvadeset bi puta zastali, a kad opaze da čovjek slab, nestaje mu daha, izveli bi ga iz gomile, odveli u sjenu, dali mu vode, pustili da se odmori, a kad bi se dogodila nesreća, iskazali bi žaljenje. Oni to nisu učinili, čak su i druge priječili da to učine jedino zato što nisu pred sobom gledali ljudi i svoje obaveze prema njima, nego službu i njene zahtjeve koji su im bili značajniji nego zahtjevi ljudskih odnosa. U tom je sve« - mislio je Nehljudov. - »Ako se može ustvrditi da bi išta bilo važnije nego osjećaj čovjekoljublja, makar i na jedan sat, i makar u jednom jedinom, izuzetnom slučaju, onda nema zločina koji se ne bi smio izvršiti nad ljudima bez osjećaja krivice.«

Nehljudov se tako zamislio da i nije opazio kako se promijenilo vrijeme: sunce se sakrilo za prednji niski, rastrgani oblak, a sa zapadnog obzorja nailazila gusta svjetlosiva oblačina koja se već tamo negdje u daljini izlijevala na polja i šume kosom, izdašnom kišom. Ponekad su oblačinu trgale munje, i sve se češće i češće s gromorom vagona miješao gromor grmljavine. Oblačina se sve više približavala, kose kišne kapi, vitlane vjetrom, stale prskati po platformi i po Nehljudovljevu kaputu. On prijeđe na drugu stranu te je, udišući vlažnu svježinu i žitni miris zemlje koja je odavno očekivala kišu, gledao vrtove što proljeću, šume, njive što se žute od raži, zelene još pojaseve zobi i crne redove tamnozelenog, rascvjetanog krumpira. Sve kao da je pokrio lak, zeleno bivalo zelenije, žuto još žuće, crno još crnije.

- Još, još - govorio je Nehljudov radujući se poljima, vrtovima, povrtnjacima koji oživljaju pod blagodatnom kišom.

Pljusak nije potrajavao dugo. Oblačina se nešto izlila, nešto proletjela i na mokru su zemlju padale već posljednje, ravne guste, sitne kapi. Sunce izvirilo opet, sve se zablistalo, a na istoku se savila nad obzorjem nevisoka, ali jarka duga s istaknutom ljubičastom bojom, a prekinuta samo na jednom kraju.

»Ta o čemu li sam mislio?« - zapita se Nehljudov kad su se svršile sve te promjene u prirodi, a vlak se spustio u uvalu s visokim obroncima.

»Da, mislio sam kako su svi ti ljudi, nadzornici, oficiri pratioci, svi ti službenici većim dijelom krotki, dobri ljudi, a zli su postali samo zato što služe.«

Sjeti se Maslenikovljeve ravnodušnosti kad mu je kazivao što se radi u kaznionici, i nadzornikove strogosti, i krutosti oficira pratioca kod nje puštao na kola i nije mario što se u vlaku muči rodilja. Svi su ti ljudi bili očito neranjivi, nedostupni za najobičniji osjećaj žaljenja jedino zato što služe. Kao službenici bili su nedostupni za čuvstvo čovjekoljublja »kao i ta popločana zemlja za kišu« - mislio je Nehljudov gledajući obronak u uvali, popločan kamenjem svakavih boja, tako da na njemu zemlja ne upija kišnicu, nego ona curi u potočićima. - »Možda i treba da se uvale oblažu kamenjem, ali je žalost gledati tu zem-

lju po kojoj ništa ne raste, a mogla bi roditi žitom, travom, grmljem, drvećem, kao i ona zemlja što se vidi iznad uvale. Tako je isto i s ljudima» - mislio Nehljudov - »možda i jesu potrebni ti gubernatori, nadzornici, redari, ali je strahota gledati ljude u kojih nema glavnog ljudskog svojstva - ljubavi i uzajamnog žaljenja.«

»Sve je u tome« - mislio je Nehljudov - »da ti ljudi drže za zakon ono što nije zakon, a ne drže za zakon ono što je vječiti, nepromjenljivi, neminovni zakon koji je sam bog zapisao u srca ljudima. Zato mi i jest tako teško s tim ljudima« - mislio je Nehljudov. - »Ja se prosto bojim njih. I zaista, ti su ljudi strašni. Strašniji nego razbojnici. Razbojnik ipak može da požali, a ovi ne mogu da požale; oni su osigurani od sažaljenja kao ovo kamenje od raslinja. Zato su oni strahoviti. Kažu, strašni su Pugačovi, Razini. Ovi su tisuću puta strašniji!« - mislio je dalje. - »Da se zada psihološka zadaća: izvesti da ljudi našega vremena, kršćani humani, prosti, dobri ljudi izvrše najstrahovitije opačine, a da ne osjećaju da su krivi - može da bude samo jedno rješenje: treba da bude ono isto što i jest, treba da ti ljudi budu gubernatori, nadzornici, oficiri, policajci, to jest, prvo, da budu uvjereni da ima takav posao, nazvan državnom službom, u kojem možeš postupati s ljudima kao sa stvarima, bez čovječanskog, bratskog odnosa prema njima i, drugo, da ljudi u toj državnoj službi budu tako svezani da ne bi ni na koga odjelito padala odgovornost za posljedice njihovih postupaka s ljudima. Izvan tih uvjeta ne mogu se u naše vrijeme izvršiti takva strahovita djela kao ova što sam video danas. Sve se sastoji u tom što ljudi misle da ima takvih položaja u kojima možeš da postupaš s ljudima bez ljubavi, a takvih položaja nema. Sa stvarima možeš postupati bez ljubavi: možeš obarati drveće, praviti opeke, kovati željezo bez ljubavi, ali s ljudima ne smiješ postupati bez ljubavi, isto kao što s pčelama ne smiješ postupati bez opreznosti. Takvo je svojstvo pčela. Ako bez opreznosti postupaš s njima, naškodit ćeš i njima i sebi. Tako je isto i s ljudima. I to ne može da bude drugačije, jer uzajamna ljubav među ljudima osnovni je zakon čovječjega života. Istina, čovjek ne može prisiliti sebe da ljubi kao što može prisiliti sebe da radi, ali iz toga ne proizlazi da s ljudima možeš postupati bez ljubavi, pogotovo ako što tražиш od njih. Ako ne osjećaš ljubavi za ljude - sjedi s mirom« - mislio je Nehljudov obraćajući se sebi - »bavi se samim sobom, stvarima, čime hoćeš, samo ne ljudima. Kao što možeš jesti bez štete i na korist samo onda kad imаш volje da jedeš, tako i s ljudima možeš da općiš na korist i bez štete samo onda kad ih ljubiš. Usudi se samo da općiš s ljudima bez ljubavi, kao što si jučer postupao sa zetom, pa nema kraja krutosti i zvjerstvu prema ljudima, kao što sam video danas, i nema kraja vlastitim mukama, kako sam doznao iz svega svoga života. Jest, jest, tako je« - mislio je Nehljudov. - »To je dobro, dobro!« - ponavljaо je sebi i osjećao dvostruku slast, hlad poslije zamorne žege i svijest da je stigao do najvišeg stepena jasnoće u pitanju koje ga već odavno zanima.

XLI

Vagon u kojem je bilo Nehljudovljevo mjesto bio je napola pun svijeta. Bilo je tu služinčadi, zanatlija, tvorničkih radnika, mesara, Židova, trgovackih pomoćnika, žena, radničkih žena, bio jedan vojnik, bile dvije gospođe - jedna mlada, druga vremešna, s narukvicama na ogoljenoj ruci i gospodin oštra lika, s kokardom na crnoj kapi. Svi su se ti ljudi smirili već iza razmještanja i sjedili mirno, netko griskao sjemenje, netko pušio cigarete, netko živo razgovarao sa susjedima.

Taras je vedra lica sjedio desno uz prolaz, čuvajući Nehljudovu mjesto, i živo razgovarao s mišićavim čovjekom u raskopčanom suknenom grudnjaku, vrtlarom, koji mu je sjedio

sučelice a putovao je na svoje mjesto, što je kasnije doznao Nehljudov. Prije nego što je došao do Tarasa zastane Nehljudov u prolazu uz starca časna lika, bijele brade, u grudnjaku od nankina, koji je razgovarao s mladom ženom u seoskoj odjeći. Uz ženu je sjedila, ni izdaleka ne dosežući nogama do poda, djevojčica od sedam godina u novom sarafančiću, s pleteničkom gotovo bijele kose i neprestano griskala sjemenje.

Starac se obazre na Nehljudova, makne polu svoga grudnjaka s izglađene klupe na kojoj je sjedio sam i reče prijazno: - Izvolite sjesti.

Nehljudov zahvali i sjedne na ponuđeno mjesto. Čim je sjeo Nehljudov, žena nastavi prekinutu pripovijest.

Pripovijedala je kako ju je u gradu dočekao muž od kojega se sada vraća.

- Bila sam o pokladama i, evo, dao bog, bila sam i sada - govorila je. - Sad, ako bog da, o Božiću.

- Tako valja - reći će starac ogledavajući se na Nehljudova - treba pohađati da se ne bi pokvario mlad čovjek kad živi u gradu.

- Ne, djedače, moj muž nije takav čovjek. Ne samo da ne čini nikakvih ludorija, nego je ko curica. Sve novce do kopejke šalje kući. A kako se radovao djevojčici, ne može se ni iskazati - reče žena smješkajući se.

Djevojčica koja je pijuckala sjemenke pogleda mirnim, pametnim očima starca i Nehljudova u lice kao da potvrđuje materine riječi.

- A kad je pametan, šta ćeš bolje - reći će starac - a ne bavi se, eto, ovim? - priklopi on pokazujući očima na par - muža i ženu, očito tvorničke radnike koji su sjedili na drugoj strani uz prolaz.

Tvornički radnik, muž, prinio ustima bocu s votkom, zabacio glavu pa poteže iz boce, a žena drži u ruci torbak iz kojega je izvađena boca i uporito gleda u muža.

- Ne, moj i ne piye i ne puši - reče žena s kojom je razgovarao starac i uluči priliku da još jedanput pohvali svoga muža. - Takvih se ljudi, djedače, malo rađa na zemlji. Takav vam je on - reče obraćajući se i Nehljudovu.

- Šta ćeš bolje - ponovi starac koji je gledao u radnika što pije. Kad je radnik otpio iz boce, dade je ženi. Žena prihvati bocu te je, smijući se i mašući glavom, prinese također ustima. Kad je radnik primijetio na sebi pogled Nehljudovljev i starčev, obrati im se.

- Šta, gospodine, Šta mi pijemo? Kako radimo, ne vidi nitko, a eto, kako pijemo, vide svi. Zaradio sam, pa pijem i častim svoju suprugu. I ništa više.

- Da, da - odvrati Nehljudov ne znajući šta bi odgovorio.

- Je li istina, gospodine? Moja je supruga čvrsta žena! Zadovoljan sam sa suprugom jer zna da me žali. Govorim li istinu, Mavra?

- Ta na, uzmi, neću više - odgovori žena vraćajući mu bocu. - I šta misliš budalaštine - nadoveže.

- Eto, tako je - nastavi radnik - jest dobra, a zna da zaškripi kao nemamazana kola. Mavra, govorim li istinu?

Mavra smijući se odmahne pijanom kretnjom.

- No, zaintačio...

- Dobra je, dakle, dobra neko vrijeme, a kad joj uzda zapadne pod rep, uradit će šta se ne može ni zamisliti Istину govorim. Oprostite mi, gospodine. Napio sam se, no pa šta će sad... - reče radnik i uzme se namještati da spava, a glavu položi na koljena ženi koja se smješkala.

Nehljudov posjedi neko vrijeme sa starcem koji mu pripovjedi o sebi da je pećar, radi pedeset tri godine i sastavio je za svoga vijeka toliko peći da im ni broja nema, a sada se sprema da otpočine, ali nikako nema kada. Bio je u gradu i uveo momke u posao, a sada putuje u selo da obide domare Pošto je saslušao starčevu pripovijest, Nehljudov ustane i ode na ono mjesto što mu je čuvao Taras.

- No, pa sjednite, gospodine. Mi ćemo torbu staviti ovamo - prijazno reče vrtlar koji je sjedio sučelice Tarasu i pogleda gore, Nehljudovu u lice.

- Kuća nije tjesna, ako čeljad nije bijesna - pjevuckavim će glasom nasmijani Taras te svojim jakim rukama digne kao perce svoju vreću od dva puda i prenese je prozoru. - Mesta ima mnogo, a može se i stajati, a i pod klupu se može. Jošte kako je zgodno. Šta bi se svađali! - govorio je a sjao se od dobrodušnosti i prijaznosti.

Taras je govorio o sebi da nema riječi dok se ne napije, a od vina nailaze lijepe riječi i sve zna da kaže. I zaista, u trijeznom je stanju Taras najviše šutio; ali kad bi se napio, što mu se događalo rijetko i samo u osobitim zgodama, postajao je osobito ugodno razgovorljiv. Govorio je onda i mnogo i lijepo, s neobičnom jednostavnosću, istinitošću, a šta je glavno, s prijaznošću koja mu se sve svijetlila u dobrim plavim očima i u ljubaznom smiješku što mu nije silazio s usana.

U takvom je raspoloženju bio danas. Dolazak Nehljudovljev na časak je zaustavio njegovo pričanje. Ali kad je smjestio vreću, sjedne kao i prije, položi snažne radničke ruke na koljena i nastavi svoju pripovijest, gledajući vrtlaru ravno u oči. Pripovijedao je svomu novom znancu u svim potankostima o životu svoje žene, zašto je šalju u zatočenje i zašto on sad putuje za njom u Sibiriju.

Nehljudov nije nikad bio čuo u potankostima tu pripovijest i zato je slušao sa zanimanjem. Zatekao pripovijedanje na onom mjestu kad se već bilo izvršilo trovanje i u porodici doznali da je to učinila Fedosja.

- To ja pripovijedam svoju nevolju - reče Taras srdačno se i prijateljski obraćajući Nehljudovu. - Našao se ovako duševan čovjek, razgovarali smo se, pa mu kazujem.

- Da, da - napomenu Nehljudov.

- No, dakle, na takav se način, braco moj, saznala stvar. Uzela mati tu istu lepinju: »Idem«, veli, »k naredniku.« Otac mi je valjan starac. »Čekaj«, veli, »babo; ženica je još pravo dijete i sama nije znala šta radi, treba je požaliti. Možda će se opametiti.« Uzalud, ne primaju se nje nikakve riječi. »Dok mi nju budemo držali«, veli, »potamanit će nas kao žohare.« Otputila se, braco moj, naredniku. Taj odmah dojuri k nama. Daj odmah svjedoke.

- No, a šta ti? - zapita vrtlar.

- A ja, braco moj, premećem se od trbobilje i bljujem. Izvrača mi se sva utroba, ne mogu ništa ni da kažem. Upregnuo odmah otac kola, posadio Fedosju, hajde policijskoj oblasti, a odatle istražnom sucu. O ona, braco moj, kako je od početka priznala svu krivicu, tako je i istražnome sucu razložila sve kako jest - i gdje je uzela arsen, i kako je umiješala lepinje. - »Zašto si«, pita je, »uradila?« - »Pa zato«, veli ona, »jer mi je mrzak. A meni je«, veli »bolja i Sibirija nego da živim s njim« - to jest, sa mnom - smješkajući se govorio je Taras.

- Priznala je, dakle, svu krivicu. Zna se - u zatvor. Otac se vratio sâm. A uto nastalo vrijeme radu, a jedina je žena kod nas mati, a i ona je već slaba. Mislimo smo šta bismo, ne bismo li je mogli izvući uz jamstvo. Otišao otac jednome poglavaru - nije pošlo za rukom, on drugomu. Obišao je koju petoricu tih poglavara. Bio se već sasvim okanio da moljaka, ali se uto našao neki čovo, sudski pisar. Takav preprednjak da ga je teško naći. »Daj mi«, veli, »pet rubalja, izbavit ću je.« Složili se na tri rublja. Šta ćeš, založio sam nje-

no vlastito platno, dao sam. Kad je on napisao taj spis - otegne Taras kao da govori o hici - u jedan je mah upalila. Ja sam onda bio već ustao, sâm sam se odvezao u grad po nju.

- Dvezao se ja, braco moj u grad. Kobilu sam odmah otjerao u krčmu, uzeo spis, dolazim u zatvor. »Šta bi ti?« »Tako i tako«, velim, »moja je domaćica zatvorena tu kod vas.« »A imаш li«, veli, »spis?« Pokazao sam odmah spis. Pogleda on. »Počekaj«, veli. Sjeo ja tu, na klupu. Sunce već prevalilo podne. Izlazi poglavavar. »Ti si«, veli, »Vargušov?« »Baš ja.« »Na, eto ti je«, veli. Otvorili odmah vrata. Izveli nju u njenoj odjeći, kako treba. Pa hajdemo. - »A zar si ti dopješačio?« - »Nisam, na kolima sam.« Došli smo u krčmu, ja platio za kola i upregnuo kobilu, uturio pod vreću što je ostalo sijena. Sjela ona, omotala se maramom, pođosmo. Ona šuti, i ja šutim. Tek kad smo se prikučili kući, reći će ona: »A šta je, je li mati živa?« Ja velim: »Živa je.« »A otac je živ?« »Živ.« »Oprosti mi«, veli »Tarase, glupost moju. Ja i sama nisam znala šta radim.« A ja velim: »Mnogo riječi ne priliči - oprostio sam odavno.« Nije ni govorila više. Dvezli se mi kući, ona odmah na koljena pred majku. Mati veli: »Bog će oprostiti.« A otac se pozdravio i veli: »Šta bi se spominjalo šio je bilo. Živi što bolje. Danas«, veli, »nije takvo vrijeme, treba svršavati poljske poslove. Iza Skorodnoga«, veli, »na nađubrenoj osmini takva je, dao bog, rodila majčica raž da je ni kosa ne zahvaća, sva se ispreplela i legla logom. Treba je požeti. Otiđi, dakle, sutra s Tarasom, nažanji se!« I prihvatile se ona, braco moj, toga časa da radi. I tako počela raditi da je pravo čudo. Imali smo onda tri desetine u zakupu, a bog dao da su i raž i zob rodili kako nisu nikad. Ja kosim, ona vezuje ili bolje žanjemo. Ja sam vješt poslu, neće mi slagati ruke, a ona je još vještija, ma čega se prihvatile. Spretna je žena a mlada, jedra. I toliko se braco moj, pomamila za poslom da je već i zadržavam. Dolazimo kući, prsti otekli, ruke bride, a ona i ne večera, nego trči u sušu da za sutra pripravi gužve. Šta se uradilo!

- A šta je, da li je postala prijazna i prema tebi? - zapita vrtlar.

- I ne pitaj, tako se prilijepila uz mene kao da smo jedna duša. Štogod ja mislim, ona razumije. Pa i mati, ma kako bila srdita, i ona govorи: »Kao da su promijenili našu Fedosju, sada je sasvim drugačija žena.« Vozimo se jednoć nas dvoje po snopove, sjedim s njom sprijeda. I velim joj: »A kako si ti, Fedosja, smislila onu stvar?« - »Evo kako sam smislila«, veli, »nisam htjela da živim s tobom. Bolje mi je, mislim, umrijeti, a neću da živim.« - »No a sad?« velim. - »A sada«, veli ona, »ti si mi na srcu.« - Taras zastane i radosno se smiješći zaklima u čudu glacavom. - Tek što smo bili završili poljski posao, odvezao ja konoplju da se moći, dolazim kući - počeka on, pošuti - a evo pozivnice na sud. A mi već i zaboravili i ne mislimo zašto bismo se sudili.

- Nije drugačije nego je to nečastivi - reče vrtlar - zar će sam čovjek zamisliti da upropasti dušu? Tako je kod nas jedan čovjek... - i vrtlar započe da pripovijeda, a vlak se poče zaustavljati. - Kao da je stanica - reći će - hajde da se napijemo.

Prekinuo se razgovor, i Nehljudov iziđe za vrtlarom iz vagona na mokre daske na peronu.

XLII

Još dok nije bio izšao iz vagona. Nehljudov je opazio pred stanicom nekoliko bogatih ekipaža u koje su bila upregnuta po četiri i po tri gojna konja, a na njima zveckaju praporci; a kad je izšao na mokri peron, koji je bio potamnio od kiše, smotri pred prvim razredom malu skupinu svijeta u kojoj se isticala visoka, debela dama sa šeširom i skupoc-

jenim perjem na njemu, u gumiranu kaputu i dug mlad čovjek tankih nogu, u biciklističkom kostimu, s golemlim debelim psom na kojem je skupocjen grljak. Za njima stoje lakađi s ogrtaćima i kišobranima i kočijaš, koji su ih dočekali. Na svoj toj skupini, od debele gospođe do kočijaša koji je rukom pridržavao skutove na dugom kaftanu, gledala se mirna samosvijest i obilje. Oko te se skupine stvori odmah krug radoznalih ljudi i onih koji pužu pred bogatstvom: glavar stanice s crvenom kapom, žandar, mršava gospođica u ruskoj nošnji s đinđuhama, koja je ljeti dočekivala uvijek vlakove, telegrafist i putnici, muškarci i žene.

U mladiću sa psom prepozna Nehljudov gimnazijalca, mладога Korčagina. Debela dama bila je pak kneginjina sestra kojoj se na imanje sele Korčagini. Prvi konduktér s blistavim gajtanima i čizmama otvorio vrata na vagonu i u znak poštovanja držao ih je dok su Filip i nosač s bijelom pregačom oprezno iznosili kneginju duga lica na njenoj sklopnoj počivaljci; sestre se pozdravile, čule se francuske rečenice o tom hoće li se kneginja voziti u kočiji ili u kolima, i prema staničnim vratima krenuo povorka koju je svršavala soberica s kovrčama, sunčobranima i navlakama.

Nehljudov nije želio da se sastaje i da se opet opraviči te stane još prije staničnih vrata i počeka da cijela povorka prođe. Kneginja sa sinom, Missi, doktor i soberica odu naprijed, a stari knez zaostane sa svastikom, i Nehljudov je, kako nije prilazio blizu, čuo samo odlomke francuskih rečenica iz njihova razgovora. Jedna od tih rečenica koju je izrekao knez zadržala se, tko zna zašto, kako se često događa, Nehljudovu u pameti sa svim intonacijama i zvucima glasa. - Oh! il est du vrai grand monde, du vrai grand monde¹¹¹ - rekao je knez o nekom svojim gromkim samosvjesnim glasom te sa svastikom izišao na vrata, ispraćen smjernim kondukterima i nosačima.

U taj isti mah iza ugla na stanici pojavila odnekud na peronu gomila radnika u opancima s bundicama i torbama na leđima. Radnici priđoše odlučnim, tihim, koracima prvomu vagonu i htjedoše da uđu, ali ih konduktér odmah otjera od vagona. Ne zastajući, radnici su pošli dalje prema susjednom vagonu žureći i gazeći jedan drugom noge i već stali da ulaze zapinjući za uglove i za vrata na vagonu, kad drugi konduktér s vrata na stanici spazi njihovu namjeru i strogo se izdere na njih. Radnici koji su bili ušli odmah izidu brže i opet onim istim odlučni su, tihim koracima pođu još dalje prema narednom vagonu, onom istom u kojem je sjedio Nehljudov. Konduktér ih opet zadrži. Oni zastanu najprvo u namjeri da idu još dalje, ali im Nehljudov reče da u vagonu ima mjesta i neka uđu. Oni ga poslušaju, i Nehljudov uđe za njima. Radnici htjedoše već da se razmjesti, ali gospodin s kokardom i obje dame shvatili su njihov pokušaj da se smjeste u tom vagonu kao ličnu uvredu, odlučno se protivili tomu i počeli ih tjerati. Radnici - bilo ih dvadesetak - i starci, i sasvim mlađi, svi izmučenih, opaljenih, suhih lica, podješi odmah dalje vagonom zapinjući torbama za klupe, zidove i vrata, očito pripravljeni da idu do kraja svijeta i da sjednu gdje im se god zapovjedi, makar i na čavle.

- Kamo srljate, vrazi! Smjestite se tu! - zavikne drugi konduktér koji ih je presreo.
- Voilà encore des nouvelles¹¹² - progovori mlađa od dviju dama, potpuno uvjereni da će svojim dobrim francuskim jezikom privući Nehljudovljevu pažnju.

A dama s narukvicama samo je neprestano njuškala, mrštila se i nešto kazala kako je ugodno sjediti sa smradnim seljačinama.

¹¹¹ *Oh! il est du vrai grand monde* - (franc.) On je iz pravoga visokog društva, pravoga visokog društva.

¹¹² *Voilà encore des nouvelles* (franc.) - Evo još novosti (Evo ga sad)

Radnici su, pak, kao ljudi koji se raduju i smiruju što su izmakli velikoj opasnosti, stali i počeli se razmještati, micali ramenima, zbacivali s leđa teške torbe te ih turali pod klupe.

Vrtlar koji je bio razgovarao s Tarasom nije sjedio na svom mjestu pa je otišao na svoje mjesto, tako da su uz Tarasa i njemu sućelice bila tri mjesta. Tri radnika posjedaju na ta mjesta, a kad im je prišao Nehljudov, tako ih zbuni njegova gospodska odjeća da su ustačli i htjeli otići, ali ih Nehljudov umoli neka ostanu, a on sjedne na ručku na klupi u prolazu.

Jedan od dvojice radnika, čovjek od pedesetak godina, u nedoumici i čak uplašen zgleda se s mladim. Jako su se začudili i zbulnili što im je Nehljudov prepustio sjedište, mjesto da ih psuje i tjera kako je to prirođeno gospodinu. Čak su se i bojali da im se ne bi iz tog izleglo kakvo zlo. Ali kad su vidjeli da tu nema nikakve podvale i da Nehljudov priprosto razgovara s Tarasom, umirili se, naredili momku neka sjedne na torbak i zaiskali da Nehljudov sjedne na svoje mjesto. Isprva se vremešni radnik koji je sjedio sućelice Nehljudovu sav skupljao i pomno podvijao poda se svoje noge u opancima da ne bi gurnuo gospodina, a zatim se tako prijateljski porazgovorio s Nehljudovom i Tarasom da je čak udarao Nehljudova po koljenu nadlanicom na onim mjestima u pripovijedanju na koja je htio da mu svrati osobitu pažnju. Pripovijedao je o svim prilikama i o radu na tresetištim s kojih se sad vraćaju kući, a radili su dva i po mjeseca i nose kući zaradu od desetak rubalja po glavi, jer im je jedan dio zarade dan kao predujam kad su ih naimali.

Radili su, kako je pripovijedao, do koljena u vodi i rad je trajao od jutra do mraka s odmorom od dva sata za objed.

- Koji nisu navikli, njima je, zna se, teško - govorio je - a kad otrpiš, nije ništa. Samo da je valjano jelo. Isprva je hrana bila loša. No, a onda zamjerio svijet, pa je bila dobra hrana i lako je bilo raditi.

Zatim je pripovijedao da je dvadeset i osam godina odlazio na rad i svu svoju zaradu davao u kuću, najprije ocu, zatim starijemu bratu, sada sinovcu koji upravlja gospodarstvom, a sam je od zarađenih pedeset-šezdeset rubalja na godinu trošio dva-tri rublja za raskoš: za duhan i šibice.

- Grešan sam, i kad se umorim popijem rakijice - priklopi smiješeći se kao krivac.

Pripovjedio je još da žene mjesto njih gospodare kod kuće i kako ih je poduzetnik počastio s pola vedra danas prije odlaska, kako je jedan od njih umro a drugoga voze bolesnog. Bolesnik o kojem je govorio sjedio je u tom istom vagonu, u kutu. Bio je to mladi momak, sive, blijede boje, modrih usana. Očito ga je morila i mori groznica.

Nehljudov mu priđe, ali ga momak pogleda tako oštrim, stradalačkim pogledom da ga nije uz nemirivao pitanjima, nego posavjetovao starijemu neka kupi kinina i na papiriću mu napisao ime ljekarije. Htio je da mu dade novaca, ali stari radnik reče da ne treba - dat će on svoje.

- No, koliko sam god putovao, nisam vido takve gospode. Ne samo da te ne hvata za vrat, nego još i prepustio mjesto. Ima, dakle, svakakve gospode - zaključi on obraćajući se Tarasu.

»Jest, sasvim je nov, drugi, nov svijet« - mislio je Nehljudov gledajući te suhe, mišićave udove, prostu odjeću domaće izrade, prijazna i izmučena lica i osjećajući da ga sa svih strana okružuju sasvim novi ljudi sa svojim ozbiljnim zanimanjima, radostima i mukama pravog radnog i ljudskog života.

»Eto ti ga, le vrai grand monde«¹¹³ - mislio je Nehljudov sjećajući se rečenice što ju je izrekao knez Korčagin i svega tog pustog, raskošnog svijeta Korčaginih s njihovim ništavnim, jadnim interesima. I osjećao je radost kao putnik koji je otkrio nov, nepoznat i krasan svijet.

¹¹³ *le vrai grand monde* (franc.) – pravo visoko društvo

TREĆI DIO

I

Partija s kojom je išla Maslova prevalila je oko pet tisuća vrsta.

Do Perma je putovala Maslova željeznicom i parobrodom s kriminalcima i tek u tom gradu pošlo je Nehljudovu za rukom te je izradio da je premjeste među političke prestupnike kako mu je savjetovala Bogoduhovska, koja je išla s tom istom partijom.

Put do Perma bio je Maslovoj vrlo težak i fizički i duševno - fizički zbog tjesnoće, nečistoće i odurnih insekata, od kojih nije bilo mira, a duševno od isto tako odurnih muškaraca koji su, isto kao i insekti, makar se mijenjali sa svakom etapom, svuda bili jednakon nasrtljivi, lijepili se i nije od njih bilo mira. Među uznicama i uznicima, stražarima i vojnicima pratiocima uobičajio se tako ciničan razvrat da je svaka žena, osobito mlada, neprestano morala paziti, ako nije htjela da se koristi svojim položajem kao žena. I to vječito strahovanje i borba bila je vrlo teška. A na Maslovu su pogotovu napadali i zbog zamamne njene vanjštine i zbog njene prošlosti koju su svi znali. Onaj odlučni otpor kako se sad branila od muškaraca koji je zaokupljuju činio im se uvredom i izazivao u njima čak i pakost na nju. Položaj joj je u tom olakšavalo priateljevanje s Fedosjom i Tarasom, jer kad je on doznao kako nasrću na njegovu ženu, zamolio je neka ga zatvore da bi je branio te je od Nižnjega putovao kao uznik zajedno sa zatvorenicima.

Prijelaz u odjel političkih prestupnika poboljšao je Maslovoj položaj u svakom pogledu. Ne samo da su politički prestupnici bili bolje smješteni, bolje se hranili, izvrgavali se manjim prostaštvima, prijelaz Maslove među političke prestupnike poboljšao joj je položaj i time što je prestalo muško nasrtanje i što joj nisu svakog časa spominjali njenu prošlost koju je toliko željela sad da zaboravi. A glavna se prednost toga prijelaza sastojala u tom što se upoznala s nekim ljudima koji su vršili odlučan - najblagotvorniji utjecaj na nju.

Maslovoj je bilo dopušteno da na etapnim stanicama stanuje s političkim prestupnicima, ali kao zdrava žena morala je ići s kriminalcima. Tako je išla za sve vrijeme još od Tom-ska. S njom je išlo isto tako pješice dvoje političkih prestupnika: Marja Pavlovna Ščetinina, ona ista krasotica djevojka s ovnjuškim očima koja je prenerazila Nehljudova pri sastanku s Bogoduhovskom, i neki Simonson kojega su otpravljali u progonstvo u Jakutsku oblast, onaj isti crni, dlakavi čovjek, očiju duboko upalih pod čelo, kojega je Nehljudov također primijetio na tom sastanku. Marja Pavlovna pješačila je, jer je svoje mjesto na kolima prepustila trudnoj kriminalki; a Simonson zato što je držao da je nepravedno da zloupotrebljuje klasnu prednost. Njih su troje, odjelito od drugih političkih prestupnika koji su polazili kasnije na kolima, kretali s kriminalcima u rano jutro. Tako je to i bilo na posljednjoj etapnoj stanci pred velikim gradom, u kojoj je partiju primio novi oficir pratilac.

Bilo je rano, kišovito rujansko jutro. Padao čas snijeg, čas kiša i nasrtao hladan vjetar. Svi su uzničici iz partije - četiri stotine muškaraca i pedesetak žena - bili već na dvorištu etapne stanice te se neki zgrtali oko zapovjednika partije koji je starješinama dijelio novac za prehranu za dva dana, a neki kupovali živež od piljarica, puštenih u dvorište etapne stanice. Čula se huka glasova uzničika koji broje novce, kupuju živež i kreštavi razgovor piljarica.

Katjuša i Marja Pavlovna - obje u čizmama i bundicama, povezane rupcima, izišle na dvorište iz etapne zgrade stanice i uputile se piljaricama koje su sjedile u zavjetrini na sjevernoj strani uz vrljike i natjecale se nudeći svoju robu: svježi pirog od bijela brašna, ribu, rezance, kašu, jetra, govedinu, jaja, mlijeko; jedna je imala čak i pečeno prase.

Simonson, u gumiranu kaputu i u gumenim kaljačama koje je povrh vunenih čarapa privезao uzicama (bio je vegeterijanac i nije se služio kožama ubijenih životinja), također je bio na dvorištu i čekao polazak partije. Stajao je pred ulaznim stepenicama i u bilježnicu zapisivao misao koja mu je pala na pamet. Ta se je misao sastojala u ovom:

»Kad bi bakterija«, pisao je, »promatrala i istraživala čovječji nokat, držala bi čovjeka za neorgansku tvorevinu. Isto tako i mi držimo da je zemaljska kugla kojoj promatramo koru neorganska tvorevina. To nije istina.«

Maslova iscjenkala jaja, nisku pereca, ribe i svježega pšeničnog kruha i sve to slagala u torbu, a Marja plaćala piljaricama, kad među uzničima nastade komešanje. Sve ušutjelo i ljudi se stali ređati. Izšao oficir i izdavao posljedne naredbe pred polazak.

Sve je teklo kao obično: prebrajali, pregledavali jesu li okovi cijeli i sputavali parove koji idu s lisicama na rukama Ali se odjednom začuo zapovjednički gnjevni uzvik oficirov, udarac po tijelu i djetinji plač. Sve se stišalo za trenutak, a zatim proletjelo po svoj svjetini muklo mrmljanje. Maslova i Marja Pavlovna krenuše onamo odakle je dopirala buka.

II

Kad su došle onamo gdje se bučilo, Marja Pavlovna i Katjuša smotriše ovo: oficir, krupan čovjek velikih svijetlih brkova, mršto se, trljaо lijevom rukom dlan na desnoj ruci koju je umecao uzničku o lice te bez prestanka govorio nepristojne, proste psovke. Pred njim stoji u kratkom haljincu i još kraćim hlačama, visok, mršav uznič napola obrijane glave, jednom rukom otire do krvi izudarano lice, a drugom drži djevojčicu, ovijenu rupcem, koja vrišti na sav glas.

- Ja će tebe (nepristojna psovka) naučiti da mudruješ (opet psovka), predat ćeš je ženama - vikao je oficir. - Nadjeni mu!

Oficir je zahtijevao da se nadjenu lisice općinskom zatočeniku koji je odlazio u progonstvo i za svega je puta nosio na rukama djevojčicu koja mu je ostala kad mu je žena umrla u Tomsku od tifusa, kako su kazivali uzničici. Isprika uzničkova da u lisicama ne može nositi dijete rasrdila je oficira koji nije bio dobre volje i on izbio uzničku koji mu se nije odmah pokorio.¹¹⁴

Sučelice izbijenome stajali su vojnik pratilac i crnobradi uznič s lisicom nadjetom na jednu ruku, koji je mrko gledao ispod oka čas oficira, čas izbijenog uznička s djevojčicom.

¹¹⁴ Događaj opisan u knjizi D. A. Liona: »Etapnim stanicama«. (Autorova napomena.)

Oficir ponovi vojniku nalog da uzme djevojčicu. Među uznicima se sve glasnije čulo ropitanje.

- Od Tomska su išli, nisu im nadijevali - začuo se promukao glas iz stražnjih redova. - Nije štene nego dijete.
- A kamo bi djenuo djevojčicu? Nije to po zakonu - reći će još netko.
- Tko je to? - zaviče oficir kao uboden i poleti u gomilu. - Ja ću tebi pokazati zakon. Tko je to kazao? Ti? Ti?
- Svi kažu, jer... - reče uznik široka lica, snopit. Nije stigao da izgovori. Oficir ga objema rukama navalio udarati po licu.
- Vi ćete da se bunite? Pokazat ću ja vama kako se buni. Postrijeljat ću vas kao pse, starješina će mi još zahvaliti. Uzimaj djevojčicu!

Svjetina se stišala. Djevojčicu koja je očajno vriskala istrgne jedan vojnik, drugi stane nadjevati lisice uzniku koji je pokorno pružio ruku.

- Odnesi je ženama - dovikne oficir vojniku namještajući na sebi portepe na sablji.
- Djevojčica je bez prestanka vriskala i upinjala se da oslobodi ručice iz rupca, a u lice joj udarila krv. Iz svjetine istupi Marja Pavlovna i pride vojniku.
- Gospodine oficiru, dopustite, ja ću ponijeti djevojčicu. Vojnik s djevojčicom stane.
- Tko si ti? - zapita oficir.
- Ja sam politička prestupnica.

Bilo je očito da je na oficira djelovalo krasno lice Marje Pavlovne s njenim krasnim ispuštenim očima. (On ju je već bio vidio za primanja.) Pogleda je šuteći kao da nešto smišlja.

- Meni je svejedno, nosite je kad hoćete. Lako je vama žaliti njih, a ako pobegne tko će odgovarati?

- A kako će pobjeći s djevojčicom? - reći će Marja Pavlovna.
- Nemam vremena da razgovaram s vama. Uzmite je ako hoćete.
- Zapovijedate li da je predam? - zapita vojnik.
- Predaj.

- Hodi meni - govorila je Marja Pavlovna, nastojeći da k sebi primami djevojčicu.

Ali se djevojčica s vojnikovih ruku otimala prema ocu i svejednako vriskala te nije htjela da ide Marji Pavlovni.

- Počekajte, Marja Pavlovna, ona će doći k meni - reče Maslova i izvadi iz torbe perec.
- Djevojčica je znala Maslovu, pa kad je ugledala njeno lice i perec podje k njoj.

Sve se stiša. Otvoriše kapiju, partija iziđe, poreda se, vojnici pratioci prebrojali opet uznike; poslagali, povezali torbe, posadili nemoćne. Maslova s djevojčicom na rukama stade s Fedosjom uz žene. Simonson koji je za sve to vrijeme pazio šta se događa pristupi odlučnim korakom oficiru koji je bio izdao sve odredbe i već sjedao u svoj tarantas.

- Vi ste ružno postupili, gospodine oficiru - reći će Simonson.
- Nosite se na svoje mjesto, nije vaš posao.
- Moj je posao da vam to kažem, i ja sam kazao da ste postupili ružno - odvrati Simonson uporito gledajući oficira u lice ispod svojih gustih obrva.
- Je li gotovo? Partija, marš - zavikne oficir ne pazeći na Simonsona pa se uhvati vojniku za rame i popne u tarantas.

Partija krene i otegnuta izide na prljavu, izrovanu cestu koja je tekla kroz samu šumu, s iskopanim jarcima s obiju strana.

III

Poslije razuzdana, raskošna, mekoputna života posljednjih šest godina u gradu i dva mjeseca u zatvoru s kriminalcima, Katjuši se sad činio vrlo lijepim život s političkim pre-stupnicima, uza sve teške prilike u kojima su se nalazili. Prelazeći po 20 do 30 vrsta pješice, uz dobru hranu i odmor nakon dva dana hoda, ojačala je fizički; a druženje s novim drugovima otkrilo joj takvo zanimanje za život o kojem nije ni sanjala. Takvih *divnih* ljudi, govorila je, kao što su ovi s kojima ide sada ne samo da nije znala nego nije mogla ni da zamisli. »Plakala sam, eto, što su me osudili«, govorila je. »A treba i da zahvalim bogu. Doznala sam ono što ne bih bila doznala za svega života.« Vrlo je lako i bez muke razumjela motive koji vode te ljude i, kao čeljade iz naroda, sasvim je pristajala uz njih. Razumjela je da ti ljudi istupaju za narod protiv gospode; i to što su ti ljudi i sami gospoda i žrtvuju svoje povlastice, slobodu i život za narod, primoravalo je da osobito cijeni te ljude i oduševljava se za njih.

Oduševljavala se za svoje nove drugove; ali najviše se oduševljavala za Marju Pavlovnu, i ne samo da se oduševljavala nego je i zavoljela osobitom, smjernom i zanosnom ljubavlju. Bilo joj je na čudo što se ta lijepa djevojka iz bogate generalske kuće, koja govoriti tri jezika, drži kao najobičnija radnica, daje drugima sve što joj šalje bogati brat, a odijeva se i obuva ne samo priprosto nego i siromaški i ništa ne pazi na svoju vanjštinu. Ta crta: što nema nikakve koketerije, bila je Maslovoj na osobito čudo i zato je privlačila. Maslova je vidjela kako Marja Pavlovna zna i čak joj godi što zna da je lijepa, ali ne samo da se ne raduje onom dojmu što ga njena vanjština proizvodi na muškarce, nego se boji toga osjeća upravo odurnost i strah od zaljubljivanja. Drugovi njeni, muškarci, koji su to znali, ako su i osjećali sklonost za nju, nisu se ipak usuđivali da joj to odaju i ponašali su se prema njoj kao prema drugu, muškarcu; ali su je nepoznati ljudi često salijetali i od njih ju je, kako je priopovijedala, spašavala silna fizička snaga, kojom se osobito ponosila.

- Jednom - priopovijedala je smijući se - saletio me na ulici neki gospodin i nije nikako htio da odustane; a ja sam ga tako potresla da se uplašio i utekao.

Kako je priopovijedala, postala je revolucionarka zato što je od djetinjstva osjećala gnušanje od gospodskog života, a voljela život prostih ljudi, i uvijek su je korili što je u služinskoj sobi, u kuhinji, u konjušnici, a nije u gostinskoj sobi.

- A meni je s kuharicama i kočijašima bilo priyatno, a s našom gospodom i damama dosadno - priopovijedala je. - Zatim, kad sam stala razumijevati, razabrala sam da je naš život sasvim loš. Mater nisam imala, oca nisam voljela; s devetnaest sam godina otišla s drugaricom od kuće i stupila kao radnica u tvornicu.

Poslije tvornice je živjela na selu, zatim došla u grad te je uhitali u stanu gdje je bila tajna tiskara i osudili na robiju. Marja Pavlovna nije to nikad priopovijedala sama, ali je Katjuša doznala od drugih da je na robiju osuđena zato što je na sebe preuzeila hitac što ga je za vrijeme premetačine u mraku ispalio jedan od revolucionara.

Otkad ju je upoznala Katjuša, vidjela je da Marja Pavlovna, bila gdje bila i ma u kakvima prilikama, nikad ne misli o sebi, nego je vazda u brizi: samo da bude na usluzi, da komu god pomogne u nečemu krupnom ili sitnom. Jedan od sadašnjih njenih drugova, Novodvorov, u šali je govorio o njoj da se odala sportu dobrotvorstva. I to je bila istina. Sav se

interes njena života sastojao, kao u lovca da najde na divljač, u tom da nađe priliku i da posluži drugima. I taj joj je sport postao navikom, postao životnim pozivom. I radila je to tako prirodno da svi koji su je znali nisu to više ni cijenili, nego zahtjevali.

Kad je Maslova došla k njima, Marja Pavlovna je osjetila da joj se ona gadi. Katjuša je to primijetila, ali je kasnije također primijetila kako se Marja Pavlovna napreže da bude s njom osobito prijazna i dobra. I ta prijaznost i dobrota tako neobičnog stvorenja toliko su dirnuli Maslovu da joj se odala od duše, nesvesno prihvatiла njene nazore i nehotice se u svemu povodila za njom.

Ta je Odana Katjušina ljubav dirnula Marju Pavlovnu, i ona je također zavoljela Katjušu. Te je žene zbližavala i ona gadljivost koju su obje osjećale prema spolnoj ljubavi. Jedna je mrzila tu ljubav, jer je upoznala cij njen užas; druga zbog toga što ju je, ne osjetivši je, smatrala nečim nerazumljivim i istodobno odvratnim i uvredljivim po ljudsko dostoјanstvo.

IV

Utjecaj Marje Pavlovne bio je jedan utjecaj kojemu se pokoravala Maslova. Potjecao je otud što je Maslova zavoljela Marju Pavlovnu. Drugi je utjecaj bio Simonsonov. A taj je utjecaj potjecao otud što je Simonson zavolio Maslovu.

Svi ljudi žive i rade djelomice po svojim mislima, djelomice po mislima drugih ljudi. U tom, koliko žive ljudi po svojim mislima, a koliko po mislima drugih ljudi, i jeste jedna od glavnih razlika među ljudima: jedni se ljudi u većini slučajeva služe svojim mislima kao umnom igrom, postupaju sa svojim razumom kao s kotačem zamašnjakom s kojega je skinut prenosni remen, a u svojim se postupcima pokoravaju tuđim mislima - običaju, predaji, zakonu; drugi pak drže svoje misli za glavne pokretače svemu svojem radu, gotovo uvijek slušaju zahtjeve svoga razuma i pokoravaju mu se, i tek ponekad - a i to poslije kritičke procjene - povode se za onim što su zaključili drugi. Takav je čovjek bio Simonson. Sve je razmatrao i odlučivao razumom, a što bi odlučio, to je i radio.

Kad je još kao gimnazijalac zaključio da je ono što je stekao njegov otac, bivši intendantski činovnik, stečeno na nepošten način, rekao je ocu da taj imutak treba dati narodu. A kad ga pak otac ne samo nije poslušao, nego ga i izgradio, otišao je od kuće i nije se više služio očevim sredstvima. Pošto je zaključio da sve zlo što postoji nastaje od narodne neobrazovanosti, združio se, kad je otišao s univerziteta, s narodnjacima, otišao na selo za učitelja te smiono pripovijedao i učenicima i seljacima sve ono što je držao da je pravo i pobijao ono što je držao da je lažno.

Uhitili su ga i osudili.

Za suđenja je zaključio da mu suci nemaju pravo suditi i rekao to. A kad se suci nisu složili s njim i sudili mu dalje, odlučio je da im ne odgovara i šutio na sva njihova pitanja. Otpovjedili su ga u progonstvo u Arhangelsku guberniju. Tamo je stvorio za sebe vjersku nauku koja je usmjerila sav njegov rad. Ta se vjerska nauka sastojala u tom da je sve na svijetu živo, da mrtvoga nema, da su svi predmeti koje mi držimo da su mrtvi, neorganski, samo dijelovi golemog organskog tijela koje mi ne možemo obuhvatiti, i zato je zadaća čovjeku, kao dijelu velikog organizma, da održava život tom organizmu i svim njezovim živim dijelovima. I zato je držao za zločinstvo uništavanje živoga: bio je protivnik ratu, smrtnoj kazni i svakom ubijanju, ne samo ljudi nego, i životinjā. O braku je imao također svoju teoriju koja se sastojala u tom da je razmnožavanje ljudi samo niža funkcija.

ja čovjekova, a viša se sastoji u službi živomu što već postoji. Toj je misli nalazio potvrdu u postojanju fagocita u krvi. Neženje su, po njegovom mišljenju, baš takvi fagociti koji su određeni da pomažu slabim, oboljelim dijelovima organizma. Tako je i živio otkad je to zaključio, premda se prije, kao mladić, odavao razvratu. Sebe je, isto kao i Marju Pavlovnu, držao za svjetske fagocite.

Ljubav njegova za Katjušu nije pobijala tu teoriju, je ju je ljubio platonski i studio da takva ljubav ne samo da ne smeta fagocitnom radu, službi slabima, nego još i više oduševljava za taj rad.

Ali osim toga što je na svoj način rješavao moralna pitanja, rješavao je na svoj način i velik dio praktičnih pitanja. Za sve je praktične stvari imao svoje teorije. Imao je pravila koliko sati treba raditi, koliko se odmarati, kako se hraniti, kako se odijevati, kako ložiti peći, kako rasvjetljivati.

U isti je mah Simonson bio izvanredno plašljiv s ljudima i skroman. Ali kad bi što odlučio, ništa ga više nije moglo zadržati.

Taj je, dakle, čovjek stekao odlučan utjecaj na Maslovu time što ju je zavolio. Maslova se ženskim osjećajem vrlo brzo dosjetila tome, i svijest da je ona mogla uzbuditi ljubav u tako neobičnom čovjeku uzvisila je nju u vlastitom mišljenju njenu. Nehljudov joj je nudio brak iz velikodušnosti i zbog onoga što je bilo prije: ali ju je Simonson ljubio ovakvu kakva je sada i ljubio prosto zato što ju je ljubio. Osim toga je osjećala da je Simonson drži za neobičnu ženu, koja se razlikuje od svih drugih, i osobitih je visokih moralnih svojstava. Nije pravo znala kakva joj svojstva pripisuje, ali je, za svaki slučaj da ga ne bi prevarila, nastojala svim silama da izazove u sebi najbolja svojstva što je znala da zamisli. I to ju je sililo na nastojanje da bude dobra koliko god može.

Započelo se to još u zatvoru kad je na općem sastanku političkih prestupnika osjetila na sebi osobito uporan pogled ispod spuštena čela i obrva, iz nevinih, dobrih, tamnomodrih očiju Simonsovih. Opazila je još onda je da taj čovjek neobičan i da je neobično gleda i opazila kako je nehotice zapanjuje to što se združuje na jednom licu - krutost koju stvaraju vlasti što mu strše i namrštene obrve i djetinja dobrota i nevinost u pogledu. Zatim ga je opet ugledala u Tomsku kad su je premjestili među političke prestupnike. I uza sve to što nisu izmijenili ni jedne riječi, u pogledu kojim su se zgledali bilo je priznanje da se jedno drugoga sjeća i da nešto znače jedno drugomu. Znatnih razgovora nije među njima bilo ni kasnije, ali je Maslova osjećala, kad on govori u njenoj prisutnosti, da su njegove riječi upućene njoj i da on govori za nju te nastoji da se izrazi što razumljivije. A naročito su se zbližili od onog vremena kad je on pošao pješice s kriminalcima.

V

Od Nižnji Novgoroda do Perma Nehljudov je uspio samo dva puta da se sastane s Katjušom: jedan put u Nižnji Novgorodu kad su uznici sjedali u barku prekrivenu mrežom - drugi put u Permu, u kaznioničkoj poslovničici. I na oba ta sastanka činila mu se tajnovita i zla. Na njegovo pitanje: je li joj dobro i ne treba li joj što, odgovorila je izmičući, zbumjeno i s onim, kako mu se činilo, neprijateljskim prijekorom koji se i prije javljao u nje. I to mračno raspoloženje koje ju je snalazilo jedino zato što su je u to vrijeme oblijetali muškarci, mučilo je Nehljudova. Bojao se da ne bi, pod utjecajem onih teških i razvratnih prijekora u kojima se nalazila za vrijeme puta, zapala iznova u ono prijašnje stanje razdora sa samom sobom i očaja u kojem se bunila protiv njega i mnogo pušila i pila da se zaboravi.

Ali ničim nije mogao da joj pomogne, jer za sve to prvo vrijeme putovanja nije imao pri-like da se sastane s njom. Tek iza premještenja njena među političke prestupnike ne samo da se uvjerio kako je neosnovano njegovo strahovanje, nego je, naprotiv, za svakog sastanka s njom stao opažati kako se sve više te više oblikuje u njoj ona duševna promjena koju je toliko silno želio da vidi u njoj. A pri prvom sastanku u Tomsku bila je opet ona-kva kao i pred polaskom. Nije se namrštila i nije se zbumila kad ga je ugledala, nego ga je naprotiv, dočekala radosno i priprosto, zahvaljujući mu za ono što joj je učinio, naročito za to što ju je združio s tim ljudima s kojima je sada.

Iza dva mjeseca etapnog putovanja pojavila joj se i na vanjštini ta promjena što se zbila u njoj. Omršavila, preplanula od sunca kao da je ostarjela; na sljepoočicama i oko usta javile se borice, nije spuštala kosu na čelo nego vezivala rupcem glavu, i ni u odjeći, ni u fri-zuri, ni u ponašanju nije više bilo prijašnjih znakova koketerije. I ta promjena što se zbila i zbivala u njoj bez prestanka je izazivala u Nehljudovu osobitu radost.

Obuzimao ga sada prema njoj osjećaj koji ga nikad prije nije obuzimao. Osjećaj taj nije bilo nimalo sličan prвome poetskom zanosu, a još manje onoj čulnoj zaljubljenosti koju je osjećao kasnije, pa ni onomu osjećaju svijesti o izvršenoj dužnosti, udruženom s uživanjem u samom sebi, s kojim je poslije suđenja odlučio da nju uzme za ženu. Bio je to onaj isti jednostavni osjećaj sažaljenja i ganuća što ga je osjetio prvi put kad se sastao s njom u tamnici, a zatim ga osjetio s novom snagom poslije bolnice kad je svladao svoje gnušanje i oprostio joj tobožnju prigodu s vidarom, koja se kasnije razjasnila da nije bila istinita; bio je to onaj isti osjećaj, samo s tom razlikom da je nekad bio časovit, a sada postao staljan. Ma o čemu mislio sad, ma šta radio, opće mu je raspoloženje bilo taj osjećaj sažaljenja i ganuća, ne samo prema njoj nego i prema svim ljudima.

Taj osjećaj kao da je Nehljudovu u duši oslobođio potok ljubavi koji prije nije mogao da provali, a sada je potekao na sve ljude s kojima se sastajao.

Nehljudov je na putu bio u onom uzbudjenom stanju u kojem je i nehotice bio milostiv i pažljiv prema svim ljudima, od kočijaša i vojnika pratioca do kaznioničkog poglavara i gubernatora, s kojima je imao posla.

Za to se vrijeme Nehljudov, kad je Maslova bila premještena među političke prestupnike, morao upoznati s mnogim političkim prestupnicima, najprije u Jekaterinburgu gdje su oni bili držani vrlo slobodno, svi zajedno, u velikoj odaji, a zatim na putu s onih pet muškaraca i četiri žene, kojima su pridružili Maslovu. To zbljenje Nehljudovljevo sa zatočenim političkim prestupnicima sasvim je promijenilo njegovo mišljenje o njima.

Još od početka revolucionarnog pokreta u Rusiji, a naročito poslije 1. ožujka, osjećao je Nehljudov za revolucionare nesklonost i prezir. Odbijala ga je od njih prije svega okrutnost i tajanstvenost njihovih metoda kojima su se služili u borbi protiv vlade, najviše okrutna ubistva što su ih počinili, a zatim mu je bila mrska zajednička u svih njih crta velike uobraženosti. Ali, kad je upoznao bliže njih i sve ono što su često nevini pretrpjeli od vlade, uvidio je da ne mogu biti drugačiji nego onakvi kakvi jesu.

Ma kako strašno besmislene bile muke na koje su bili udarani takozvani kriminalci, ipak se na njih primjenjivalo i prije i poslije osude nešto nalik na zakonitost; ali u poslovima s političkim prestupnicima nije bilo ni te sličnosti, kao što je Nehljudov to video na primjeru Šustove i zatim na primjerima mnogih i mnogih svojih novih znanaca. S tim su ljudima postupali onako kao kad se mrežom hvata riba: izvlače na obalu sve što im naiđe, a zatim izabiru krupne ribe koje im trebaju i ne vode brigu o sitnoj ribi koja se suši na obali i gine. Kad, dakle, zahvate stotine takvih ljudi koji, očito, ne samo da nisu krivi nego i ne mogu da budu opasni vlasti, drže ih ponekad godine i godine u zatvorima, gdje su se zaražavali sušicom, silazili s uma ili se ubijali, i drže ih jedino zato što nije bilo uzroka da

ih puštaju, a kad su pri ruci, u zatvoru, mogli su ustrebati da se u istrazi razjasni kakvo pitanje. Sudbina svih tih ljudi koji su često čak i s vladina gledišta bili nevini, zavisila je od samovolje, dokolice, raspoloženja žandarmerijskog, policijskog oficira, uhode, državnog tužioca, istražnog suca, gubernatora, ministra. Kad takva činovnika uhvati dosada ili ih da se odlikuje - zatvara te, po raspoloženju svojem ili svojih poglavara drži u zatvoru ili pušta. A viši starješina - također prema tome treba li mu da se odlikuje ili u kakvim je odnosima s ministrom - ili ih otpravlja na kraj svijeta, ili drži u samici, ili osuđuje na progonstvo, na robiju, na smrt ili pušta kad ga za to zamoli kakva dama.

Postupali su s njima kao u ratu, i oni su se, dakako, služili onim istim sredstvima koja su se upotrebljavala protiv njih. I kao što vojnici žive uvijek u atmosferi javnog mišljenja koje ne samo da im krije kako su djela što ih oni izvršuju prestupci, nego ih prikazuje kao junačka djela - baš je tako i političke prestupnike okruživala i pratila ih isto takva atmosfera javnog mišljenja njihova kruga, i ona im je ta okrutna djela, koja su izvršivali uz opasnost da izgube slobodu, život i sve što je dragو čovjeku, prikazivala, također, ne samo da nisu ružna djela, nego junačka. Time se objašnjavala Nehljudovu ona čudna pojava da su ljudi, najkrotkiji po karakteru, koji nisu kadri ne samo da prouzrokuju nego ni da gledaju muke živih stvorenja, spokojno spremali ubistva ljudi i gotovo svi sudili da je u nekim slučajevima ubistvo opravdano i pravedno kao oruđe za samoobranu i za postignuće više svrhe. A visoko mišljenje koje su pripisivali svojemu djelu, a po tom i sebi, nastalo je, dakako, iz onog značenja koje im je davala vlada i iz one okrugnosti kojom ih je kažnjavala. Morali su imati o sebi visoko mišljenje da bi mogli trpjeti ono što su trpjeli.

Kad ih je Nehljudov bliže upoznao, uvjerio se da to nisu puki zlikovci, kako su ih zamišljali jedni, i nisu puki heroji, za kakve su ih držali drugi, nego obični ljudi među kojima ima, kao i svagdje, dobrih ljudi koji su postali revolucionari zato što su iskreno mislili da se moraju boriti sa zlom koje postoji; ali je bilo i takvih koji su taj rad odabrali radi sebičnih, taštih razloga; ali je većinu privukla revoluciji želja - koju je Nehljudov znao iz ratnih vremena - za opasnošću, rizikom, užitkom u titranju svojim životom - osjećaji koji su prirođeni i najobičnije energičnoj mладеžи. Razlikovali su se od običnih ljudi, ali je razlika išla u njihovu korist zbog toga što su moralni zahtjevi među njima bili viši nego su uobičajeni u društvu običnih ljudi. Oni su držali za svoju dužnost da žive ne samo suzdržljivo, smiono, istinito, nesebično, nego i da budu pripravni da za opću stvar žrtvuju sve, pa i svoj život. I zato su oni od tih ljudi, koji su bili viši od srednje razine, koji su bili kudikamo viši od njega, predstavljali uzor izuzetne moralne visine; a oni koji su bili niži od srednje razine, bili su kudikamo niži od njega, predstavljali često ljude, pretvorice, a u isti mah samosvjesne i ponosite. Tako je Nehljudov neke od svojih novih znanaca, ne samo cijenio nego i zavolio od svega srca, a prema drugima ostao i više nego ravnodušan.

VI

Osobito je Nehljudov zavolio sušićava mladića Kriljcova kojega su otpravljali na robiju a išao je s onom partijom kojoj su bili pridružili Katjušu. Nehljudov se upoznao s njim još u Jekaterinburgu, a zatim se za puta sastajao nekoliko puta i razgovarao s njim. Jednom je u ljetu na etapnoj stanici, kad su danovali na odmoru, Nehljudov proveo s njim gotovo cij dan, i Krilcov se raspričao, pripovjedio mu sve o sebi i kako je postao revolucionar. Njegov životopis prije zatvora bio je vrlo kratak. Otac, bogat vlastelin u južnim gubernijama, umro je dok je on bio dijete. Bio je jedinac sin i odgajala ga mati. Učio je lako i u gimnaziji, i na univerzitetu, i završio nauke kao prvi kandidat matematskog fakulteta.

Nudili su mu da ostane na univerzitetu i da ode u inozemstvo. Ali je on oklijevao. Imao je djevojku koju je ljubio te je mislio o ženidbi i o radu u zemstvu. Sve je htio, nije se ni na što odlučivao. Uto univerzitetski drugovi zamoliše od njega novaca za opću stvar. Znao je da je ta opća stvar revolucionarna stvar, za koju se tada nije nikako zanimao, ali radi drugarstva i radi samoljublja, kako ne bi pomislili da se boji, dao je novce. One što su uzeli novce uhitiše; našlo se pismo iz kojega se doznao da je novce dao Kriljcov; uhitili ga, bacili najprije u policijski zatvor, a zatim u kaznionicu.

- U kaznionici gdje su me strpali - pripovijedao je Kriljcov Nehljudovu (bio je upalih prsi i sjedio na visokim ljesama, nalaktio se na koljena i tek ponekad uzgledao sjajnim, grozničavim, krasnim očima prema Nehljudovu) - u toj kaznionici nije bilo osobite strogosti; ne samo što smo kucali u zidove, a naveče čak i pjevali u zboru. Ja sam imao dobar glas. Da. Da nije matere - ona je sva utučena - bilo bi mi lijepo u zatvoru, čak i ugodno i vrlo zanimljivo. Tu sam upoznao, osim ostalih, i znamenitog Petrova (on je sebi kasnije u tvrđavi stakлом prerezao vrat), i još druge. Ali ja nisam bio revolucionarne. Upoznao sam se sa dva čelijska susjeda. Bili su uhvaćeni zbog iste stvari s poljskim proglašima i sudili im zbog pokušaja da umaknu pratrni kad su ih vodili na željeznici. Prvi je bio Poljak Ložinski, drugi Židov, po imenu Rozowski. Da, taj Rozowski bio je puki dječak. Govorio je da mu je sedamnaest godina. Pomršav, malen, blistavih crnih očiju, živ i, kao svi Židovi, vrlo muzikaljan. Glas mu se još mijenjao, ali je krasno pjevao. Da. Dok sam ja ondje bio, vodili su ih obojicu pred sud. Odveli ih ujutro. Naveče se vratili i pripovijedali da su ih osudili na smrt. Nitko se nije tome nadao. Tako je njihova stvar bila bez važnosti - htjeli su samo da umaknu pratiocima i nisu nikoga ni ranili. A zatim, tako je neprirodno da bi se mogao kazniti smrću takav dječak kao što je Rozowski. A svi smo mi u tamnici zaključili da je to samo zato da bi ih zaplašili, a da osuda neće biti potvrđena. Uzbuđivali smo se bili isprva, a zatim se umirili, i život potekao po starom. Da. Ali jedne večeri prišao mojim vratima stražar i tajanstveno mi saopćio da su došli tesari, dižu vješala; nisam isprva razumio - šta je? Kakva vješala? Ali stražar, starac, bio je tako uzbuđen, pa sam razumio, kad sam ga pogledao, da je to za našu dvojicu. Htio sam da kucam da se dogovorim s drugovima, ali sam se bojao da ne bi čuli oni. Drugovi su također šutjeli. Očito su znali svi. U hodniku i po čelijama bila je cijelo veče mrtva tišina. Nismo kucali i nismo pjevali. Oko deset sati opet mi priđe stražar i javi mi da su dovezli krvnika iz Moskve. Rekao i otišao. Ja ga stadoh dozivati da se vrati. Odjednom čujem kako mi Rozowski iz svoje čelije dovikuje preko hodnika: »Šta biste vi? Zašto ga zovete?« Rekao sam nešto, da mi je donio duhana, ali on kao da se dosjećao i stao me pitati zašto nismo pjevali? Zašto nismo kucali? Ne sjećam se šta sam mu kazao i brže sam otišao da ne govorim s njim. Da. Bila je strahovita noć. Cijele sam noći osluškivao svaki zvuk. Odjednom čujem pred jutro - otvaraju u hodniku vrata i ide netko, mnogo njih. Stadoh uz prozorčić. U hodniku je gorjela svjetiljka. Prvi je prošao nadzornik. Bio je debeo, činilo se da je samosvjestan, odlučan čovjek. Sav se izobličio: blijed, pokunjen, kao preplašen. Za njim pomoćnik - namršten, odlučna lica; straga straža. Prošli su moja vrata i stali pred čelijom do moje. I čujem - pomoćnik više nekakvim neobičnim glasom: »Lozinski, ustajte, obucite čisto rublje.« Da. Zatim čujem, zaškripala vrata, ušli oni k njemu, zatim čujem korake Lozinskoga: otišao je na protivnu stranu hodnika. Vidio sam samo nadzornika. Stoji blijed te otkopčava i zakopčava dugme i sliježe ramenima. Da. Odjednom kao da se uplašio, uklonio se. To je Lozinski prošao kraj njega i došao pred moja vrata. Bio je lijep mladić, znate, onaj lijep poljski tip: široko, ravno čelo s bujnom, svijetlom, valovitom, tankom kosom i krasne modre oči. Tako cvjetan, jedar, zdrav mladić. Stao pred mojim prozorčićem tako da sam mu vidio cijelo lice. Strašno, upalo, sivo lice. »Kriljcov, imate li cigareta?« Htjedoh da mu dam, ali pomoćnik, kao da se bojao da ne zakasni, izvadio svoju dozu i dao mu.

Uzeo je jednu cigaretu, pomoćnik mu upalio šibicu. Stao pušiti i kao da se zamislio. Onda kao da se sjetio nečega te počeo govoriti: »I okrutno je, i nepravedno. Ja nisam počinio nikakav prestupak. Ja...« - zadrhtalo nešto na njegovu bijelom mladom vratu, i on ušutio. Da. Uto čujem, Rozowski iz hodnika više nešto svojim tankim, židovskim glasom. Lozinski baci opušak i ode od vrata. A pred prozorčićem se javio Rozowski. Njegovo djetinje lice vlažnih crnih očiju bilo je crveno i znojno. I na njemu je bilo čisto rublje, i hlače su mu bile preširoke, i sve ih je pritezao objema rukama i svejednako drhtao. Primaknuo svoje jadno lice mojem prozorčiću: »Anatolije Petroviču, je li da je istina da mi je doktor propisao čaj za prsa? Ja nisam zdrav, napit ću se još čaja za prsa.« Nitko nije odgovarao, a on pitajući gledao čas mene, čas nadzornika. Šta je htio time da kaže - nisam razumio. Da. Odjednom će pomoćnik napraviti strogo lice i opet zaviknuti nekakvim vrištavim glasom: »Kakve su to šale? Hajdemo!« Rozowski, očito, nije bio kadar da shvati ono što ga očekuje i pođe kao da se žuri, gotovo potrci hodnikom ispred svih. Ali se zatim odupro - čuo sam mu pronicavi glas i plač. Započelo natezanje, toptanje nogu. On je pronicačko vriskao i plakao. Zatim sve dalje i dalje - zazvečala vrata na hodniku, i sve se stišalo... Da. Objesili ih, dakle. Konopcima zagušili obojicu. Stražar, drugi, vidio je i pripovijedao mi da se Lozinski nije protivio, ali se Rozowski otimao dugo, tada su ga odvukli pod vješala i silom mu turili glavu u petlju. Da. Stražar je taj bio budalast momak. »Govorili su mi, gospodine, da je to strašno. A nije ništa strašno. Kad su visili, samo su dva puta ovačko ramenima« - pokazao je kako su im se grčevito digla i spustila ramena. - »Zatim krvnik trgnuo, to jest, da bi se petlje bolje nategle, i kraj: nisu više ni drhni. Nije ništa strašno« - ponovi Kriljcov stražareve riječi i htjede da se nasmiješi, ali mjesto smješka zarida. Iza toga je dugo šutio, teško dihao i gutao ridanje što mu je nadiralo u grlo.

- Odonda sam postao revolucionar. Da - reče kad se umirio i ukratko ispričao svoj život.

Pripadao je stranci »Narodna volja« i bio čak glavar dezorganizacione grupe kojoj je bila svrha tako terorizirati vladu da bi se sama odrekla vlasti i pozvala narod. Kad je izišao iz zatvora, putovao je sad u Petrograd, sad u inozemstvo, sad u Kijev, sad u Odesu, i svuda je imao uspjeha. Ali ga izdao čovjek u kojega se potpuno uzdao. Uhitili ga, sudili mu, zadržali ga dvije godine u zatvoru i osudili na smrt, pa zamijenili smrtnu kaznu doživotnom robijom.

U zatvoru je uhvatio sušicu, i sad, u ovim prilikama u kojima se nalazi, preostaje mu očito tek nekoliko mjeseci života, i on je to znao i nije se kajao za ono što je radio, nego govorio da bi, kad bi imao još jedan život, i njega upotrijebio za to isto - za rušenje onog poretku u kojem može da se zbiva ono što je on vidi.

Život tog čovjeka i zbliženje s njim razjasnili su Nehljudovu mnogo toga što prije nije razumijevao.

VII

Onoga dana kad je, na polasku iz etapne stanice, došlo do sukoba između oficira pratoca i uznika zbog djeteta, Nehljudov je bio prenoćio u gostionici, probudio se kasno i još se zadržao oko pisama što ih je spremao u gubernijski grad, tako da se odvezao iz gostionice kasnije nego obično i nije pretekao partiju na putu kako je to bivalo prije, nego tek u sumrak stigao u selo kraj kojega je bila poluetapna stanica. Kad se osušio u gostionici, koju je držala vremešna, debela udovica bijela vrata neobične debljine, Nehljudov se u

čistoj sobi, ukrašenoj mnoštvom ikona i slika, napisao čaja i pohitao u dvorište etapne stanice k oficiru da zamoli za sastanak.

Na šest etapnih stanica prije toga svi oficiri pratioci, uza sve to što su se mijenjali, svi po-djednako nisu puštali Nehljudova u prostorije etapne stanice, tako da dulje od nedjelju dana nije bio vidio Katjušu. Ta je strogost nastala zato što su očekivali prolazak važnog kaznioničkog glavara. A sad je glavar bio prošao, u etapne stanice nije ni zavirio, i Nehljudov se nadao da će mu oficir pratilec koji je jutros primio partiju dopustiti, kao i prijašnji oficir, sastanak s Katjušom.

Gostioničarka ponudi Nehljudovu tarantas da se odveze do poluetapne stanice koja se nalazila nakraj sela, ali je Nehljudov volio da ode pješice. Mlad momak, plećat gorostas radnik, u golemim čizmama tek namazanim mirisavim katranom, vodio ga je. S neba se spuštalala maglica, a bila je takva pomrčina da Nehljudov čak i nije bio vidio momka čim odmakne koja tri koraka na onakvim mjestima gdje nije padala svjetlost iz prozora, nego je samo čuo gdje mu čizme mljackaju po ljepivu duboku blatu. Kad su prošli čistinu s crkvom i dugu ulicu s jarko osvijetljenim prozorima na kućama, izadje Nehljudov za vodičem u potpun mrak na kraju sela. Ali se brzo i u tom mraku razabrala rasplinuta u magli svjetla svjetiljaka koje su gorjele oko etapne stanice. Crvenkaste mrlje svjetla sve su rasle i jače se svjetlike; razabrala se ograda od vrljika, crna spodoba stražara koji hoda, prugast stup i daščara. Stražar dovikne pridošlicama običajno »Tko je?« a kad je doznao da nisu domaći, pokazao se tako strogim da im nije htio dopustiti da čekaju kraj ograde. Ali se Nehljudovljev vodič nije zbumio od stražarove strogosti.

- Šta se ti, momče, tako srdiš! - reče mu. - Pozovi narednika, a mi ćemo pričekati.

Stražar ne odgovori, nego zavikne nešto na vratašca i stane uporito gledajući kako plećati momak uz svjetiljku čisti iverom Nehljudovu s čizama blato što se bilo prilijepilo. Za vrljikama se čula huka glasova muških i ženskih. Za koje tri minute zvezne željezo, vratašca se otvore, a iz mraka izidi na svjetlost pod svjetiljkom narednik u ogrnutoj kabanići i zapita šta bi. Nehljudov preda svoju pripravljenu posjetnicu s bilješkom, u kojoj je molio da bude primljen u ličnoj stvari i zamoli da to preda oficiru. Narednik nije bio onoliko strog koliko stražar, ali zato osobito radoznao. Htio je svakako da zna zašto se Nehljudov želi sastati s oficirom i tko je on, jer je očito osjećao da će nešto dobiti i nije želio da to propusti. Nehljudov odgovori da je osobit posao i da će mu se odužiti te ga zamoli da preda pismo. Narednik uzme pismo, klimne glavom i ode. Neko vrijeme iza njegova odlaska zazveće opet vratašca i na njih počnu izlaziti žene s košarama, kačicama od brezove kore, čupovima i torbama glasno brbljavajući svojim zasebnim sibirskim narječjem; koračale su preko praga na kapiji. Sve su bile u gradskoj odjeći, ne u seoskoj, u kabanicama i bundicama; suknje su im bile visoko potpregnute, a glave povezane rupcima. Radozna-lo su promatrале под svjetiljkom Nehljudova i njegova vodiča. A jedna se očito obradovala sastanku s plećatim momkom i odmah ga prijazno dočekala sibirskom psokom.

- Šta ćeš ti tu, đavle, kuga te - obrati mu se ona.

- Pa, doveo sam, eto, putnika - odgovori momak. - A šta si ti donijela?

- Mrsa, rekoše da dođem i sutra.

- A nisu te zadržali da prenoćiš? - zapita momak.

- Smotalo te, lajavče! - dovikne mu ona smijući se. - Hajdemo zajedno u selo, otpriati nas.

Vodič joj reče još nešto takvo da su se nasmijale ne samo žene nego i stražar, i obrati se Nehljudovu.

- No, dakle, hoćete li pogoditi sami? Nećete zabasati?

- Pogodit ću, pogodit ću.

- Kad prođete crkvu, od jednokatnice nadesno druga kuća. Ali evo vam štapić - reče, da-de Nehljudovu batinu kojom se poštapao, dugu, dulju od čovjeka i, tapkajući svojim čizmama, nestade u mraku sa ženama.

Glas njegov, prekidan ženskim glasovima, čuo se još iz magle, kad su opet zazvečala vratašca te izišao narednik i pozvao Nehljudova oficiru.

VIII

Poluetapna stanica bila je uređena isto kao i sve etapne i poluetapne na sibirskom putu: u dvorištu, opkoljenom šiljatim brvnima, vrljikama, bile su tri prizemne stambene kuće. U jednoj, najvećoj, s rešetkama na prozorima, bili su nastanjeni uznici. U drugoj pratioci, u trećoj oficir i kancelarija. U sve tri kuće svijetlili su se sad prozori koji uvijek, a pogotovo ovđe, varavo obećavaju nešto lijepo, ugodno među rasvjetljenim zidovima. Pred kućnim su stepenicama gorjele svjetiljke, a još neko pet svjetiljaka gorjelo je uz zidove i rasvjetljavalo dvorište. Podoficir dovede Nehljudova po daski do stepenica najmanje kuće. Kad su se popeli uz tri stepenice, pusti ga ispred sebe u predsjoblje, osvijetljeno svjetiljkom, prožeto smradnom parom. Kraj peći se vojnik u gruboj košulji i marami i crnim hlačama, u jednoj čizmi sa žutom sarom, sagnuo i drugom sarom raspiruje samovar. Kad je smotrio Nehljudova, vojnik ostavi samovar, skine Nehljudovu kožni kaput i uđe u sobu.

- Došao je, vaše blagorođe.

- No pozovi ga - čuo se srdit glas.

- Uđite u sobu - reče vojnik i odmah se prihvati opet samovara.

U drugoj sobi, osvijetljenoj obješenom svjetiljkom, sjedio je za prostrtim stolom, s preostacima od objeda i s dvije boce, oficir, velikih svijetlih brkova i vrlo lijepa lica, u austrijskoj bluzi koja mu je prianjala uz široka prsa i ramena. U toploj je sobi, osim duhanskog dima, vrlo jako zaudarao još neki jaki, ružni parfem. Kad je oficir spazio Nehljudova, pridigne se i zagleda se u pridošlicu kao nekako podrugljivo i sumnjivo.

- Šta je po volji? - zapita i ne sačekavši odgovora zavikne na vrata - Bernove, samovar, hoće li ikad biti?

- Odmah.

- Dat ću ja tebi odmah da ćeš zapamtiti - zavikne oficir i oči mu sinu.

- Nosim! - uzvikne vojnik i uđe sa samovarom. Nehljudov počeka dok vojnik nije postavio samovar. (Oficir ga je pratio sitnim pakosnim očima kao da cilja gdje bi ga udario.) A kad je samovar bio postavljen, zakuha oficir čaj; zatim izvadi iz kutije četverouglastu bočicu s konjakom i »Albertovih« biskvita. Kad je sve to poređao na stolnjak, obrati se opet Nehljudovu:

- Čime bih, dakle, mogao poslužiti?

- Molio bih za sastanak s jednom uznicom - odgovori Nehljudov ne sjedajući.

- Politička? To zabranjuje zakon - reče oficir.

- Ta žena nije politička uznica - Nehljudov će.

- Izvolite sjesti - ponudi oficir.

Nehljudov sjedne.

- Nije politička - ponovi - ali joj je na moju molbu dopustila viša vlast da ide s političkim...
- A, znam - prekide oficir. - Mala crnkasta? Pa to se može. Je li po volji da zapalite? Primakne Nehljudovu kutiju s cigaretama, nalije pažljivo dvije čaše čaja i primakne jednu Nehljudovu.
- Izvolite - reče.
- Hvala, ja bih želio da se sastanem...
- Noć je duga. Dospjet ćete. Naložit ću da vam je izvedu.
- A ne bi li se moglo da nju ne pozivaju, nego da me puste u nastambu? - zapita Nehljudov.
- K političkim? Nije po zakonu.
- Puštali su me nekoliko puta. Ta ako se boje da će što predati, mogao bih predati po njoj.
- Ta nije, pretražit će nju - odvratio je oficir i nasmije se neugodnim smijehom.
- Pretražite, dakle, mene.
- No može se i bez toga - reći će oficir i prinese otčepljenu bočicu Nehljudovljevoj čaši. - Dopuštate? No, kako je po volji. Kad čovjek živi u Sibiriji, rad je jošte koliko obrazovanom čovjeku. Ta naša je služba, znate i sami, najžalosnija. A kad se čovjek nauči na čovjeka, teško mu je. No o nama ljudi imaju takvo mišljenje, tko je oficir pratilac, taj je i prostak, neobrazovan, a i ne misli da je čovjek rođen možda za nešto sasvim drugo.

Crveno lice tog oficira, njegov parfem, prsten a nadasve nemili smijeh bili su vrlo odvratni Nehljudovu, ali je on i sada, kao i za sve vrijeme svoga puta, bio onako ozbiljan i pažljiv kao da se nije usuđivao da se lakoumno i prezirno vlada prema bilo kojem čovjeku te je držao da mu valja sa svakim čovjekom govoriti svim srcem, kako je sam sebi okrstio taj odnos. Kad je saslušao oficira i shvatio njegovo duševno stanje, reći će ozbiljno.

- Ja mislim, baš u toj se službi može nalaziti utjeha u tom da ljudima olakšate muke - reče.
- Kakve muke njihove? To je takav svijet.

- A kakav osobit svijet? - napomene Nehljudov. - Isto takav kakvi su i svi. A ima i nevinih.

- Razumije se, ima nevinih. Razumije se, žališ ih. Drugi ne opraštaju ništa, a ja nastojim da im olakšam gdje god mogu. Bolje da nastradam ja nego oni. Drugi, čim se što dogodi, odmah postupaju po zakonu, ili ih streljaju, a ja žalim. Izvolite li? Ispijte - reče ulijevajući mu još čaja. - Tko je, zapravo, ona žena s kojom želite da se sastanete?

- To je nesretna žena koja je zapala u javnu kuću, i ondje su je nepravedno okrivili za trovanje, a ona je vrlo dobra žena - reče Nehljudov.

Oficir zaklima glavom.

- Da događa se. U Kazanu, da vam kažem, bila je jedna - zvala se Ema. Rodom Mađarica, a oči prave perzijske - nastavi on, a sjećajući se toga nije mogao da suzdrži smiješak - imala je toliko šika da je i za groficu...

Nehljudov prekine oficira i vrati se prijašnjemu razgovoru.

- Ja mislim da vi možete olakšati položaj takvim ljudima dok su pod vašom vlašću. A uvjeren sam da biste tako postupajući našli veliku radost - govorio je Nehljudov i nastojao da izgovara što razumljivije, onako kako govorиш sa strancima ili s djecom.

Oficir je gledao Nehljudova blistavim očima i, očito, čekao nestrpljivo kada će završiti da nastavi pripovijest o Mađarici s perzijskim očima koja mu je, očito, iskrsla živa u pameti i zaokupljala mu svu pažnju.

- Jest, tako je, recimo, istina je - reći će. - Ja ih i žalim. Ali sam htio da vam pripovjedim o toj Emi. Evo šta je radila...

- To me ne zanima - odvrati Nehljudov - i velim vam iskreno, bio sam, doduše, nekad i sam drugačiji, ali sad mrzim takav odnos prema ženama.

Oficir uplašen pogleda Nehljudova.

- A je li po volji još čaja? - zapita.

- Ne, hvala.

- Bernove! - zavikne oficir. Odvedi ih k Vakulovu, kaži neka ih pusti u posebnu odaju političkima; mogu oni ostati tamo do pregleda.

IX

Nehljudov s vodičem ordonansom iziđe opet u mračno dvorište, tmurno osvijetljeno svjetiljkama crvenom svjetlošću.

- Kamo? - zapita susretnik vojnik pratilac onoga što je vodio Nehljudova.

- U posebnu odaju broj pet.

- Ne možeš ovud, zaključano je, moraš tim ulaznim stepenicama.

- A što je zaključano?

- Zaključao je narednik pa otišao u selo.

- No, pa hajdemo ovuda.

Vojnik povede Nehljudova na druge ulazne stepenice i podje po daskama prema drugom ulazu. Još s dvorišta se čula huka glasova i kretanje unutra, kao u dobroj košnici koja se sprema za rojenje, ali kad se Nehljudov približio i otvorila se vrata, poraste huka i pretvori se u bruj glasova koji se nadvikuju, psuju i smiju. Začula se u prelivima zveka lanača i počeo zaudarati pozнати, teški zadah.

Oba ta dojma - huka glasova sa zvekom lanaca i taj strahoviti zadah - slijevali su se Nehljudovu uvijek u jedno mučno duševno gađenje koje je prelazilo u fizičko gađenje. I oba se dojma miješala i jačala jedan od drugoga.

Kad je ušao u trijem u poluetapnoj stanici gdje je stajao golem, smradan čabar, takozvana »kibla«, prvo što je smotrio Nehljudov bila je žena koja je sjedjela na rubu čabra. Njoj sučelice muškarac s kapom, sličnoj pogači, naherenoj na obrijanoj glavi. Razgovarali su o nečem. Kad je uznik spazio Nehljudova, namigne okom i izgovori:

- Ni car ne može da suzdrži vodu.

A žena spusti skute na haljinu i obori oči.

Od trijema se nastavlja hodnik na koji su se otvarala vrata iz soba. Prva je bila obiteljska soba, zatim velika za neženje i na kraju hodnika dvije male sobe određene za političke prestupnike. U zgradbi etapne stanice određenoj za sto i pedeset ljudi, bilo ih je četiri stotine i pedeset i takva tjesnoća da su uznici koji nisu mogli stati u sobe napunili hodnik. Neki su sjedili ili ležali na podu, drugi obilazili s praznim čajnicima ili s punima ključale vode. Među njima je bio i Taras. Stigao on Nehljudova i prijazno se pozdravio s njim.

Dobroćudno Tarasovo lice bilo je unakaženo modrim i crvenim krvavim nasjedinama na nosu i ispod oka.

- Šta je to s tobom? - zapita Nehljudov.
- Dogodilo se tako - odgovori Taras smješkajući se.
- Zbog žene - priklopi uznik koji je išao za njima. - Zdrpio se sa slijepim Fećkom.
- A kako Fedosja? - zapita Nehljudov.
- Ništa, zdrava je, evo joj nosim ključale vode za čaj - odgovori Taras i uđe u obiteljsku sobu.

Nehljudov zaviri na vrata. Ćelija je bila dupke puna žena i muškaraca, koji su ležali na ljesama i pod ljesama. U sobi se dizala para od mokre odjeće koja se sušila, čula se neprekidna krika ženskih glasova. Naredna su vrata bila soba za neženje. Ta je bila još punija, pa i na vratima i pred njima u hodniku stajala je gomila uznika u mokroj odjeći, koji su nešto dijelili ili rješavali. Vojnik rastumači Nehljudovu da to starješina dijeli hranarinu koju su u kuponima napravljenim od igračih karata dobili ili izgubili u igri s varalicom. Kad su ugledali podoficira i gospodina, ušutjeli oni koji su stajali bliže i neprijazno promatrali prolaznike. Među onima što dijele spazi Nehljudov znanca, robijaša Fjodorova koji je vazda držao uza se jednog mladog momka, uzvijenih obrva, bijelog, kao naduveognog; i spazi još odurnog bubuljičava beznosog skitnicu, poznatog po tom što je na bijegu u šumi, kažu, ubio druga i hranio se njegovim mesom. Skitnica je stajao u hodniku, na jedno rame ogrnuo mokri haljinac te podrugljivo i drsko gledao Nehljudova ne uklanjući mu se. Nehljudov ga obide.

Kako god Nehljudov i znao tu sliku, koliko god često viđao u ta tri mjeseca svih tih četiri stotine kriminalaca u najrazličitijim položajima: i na žegi, i u oblaku prašine kad je dižu nogama koje vuku lance, i na odmorištima, i u etapnim stanicama za topla vremena po dvorištima, gdje su se događali strahoviti prizori otvorenog razvrata - ipak ga je, svaki put kad bi ušao među njih i osjetio, kao sada, da su pažnju obratili na nj, snalazio mučan osjećaj stida i svijesti da je kriv njima. Najteže mu je bilo što se uz taj osjećaj stida i krivice miješao još nesavladiv osjećaj gnušanja i užasa. Znao je da u ovom položaju u kojem su oni ne mogu da ne budu takvi kakvi jesu, a ipak nije mogao da zatomi svoju odvratnost prema njima.

- Dobro je njima, muktašima - čuo je Nehljudov kad je već prilazio vratima političkih prestupnika kako je rekao nečiji promukli glas i priklopio još psovku.

Začuo se neprijateljski, podrugljivi grohot.

X

Kad su prošli pored sobe za neženje, podoficir koji ga je pratio reče Nehljudovu da će po njega doći prije pregleda i vrati se. Tek što se podoficir odmaknuo, a Nehljudovu se brzim koracima sasvim prikući uznik pridržavajući okove, zadahne ga teškim i kiselim zadahom znoja i tajanstveno mu progovori šaptom:

- Zauzmite se, gospodine. Sasvim smotali momka. Propili. Danas se već kod primanja predstavio Karmenov. Zauzmite se, a mi ne možemo, ubit će nas - reći će uznik nemirno se obazirući i odmah se odmakne od Nehljudova.

Radilo se o tome da je robijaš Karmanov nagovorio momka, koji mu je licem bio sličan i koga su otpravljali u naseobinu, da se promijeni s njim, tako robijaš ode u progonstvo, a momak na robiju mjesto njega.

Nehljudov je već znao za tu stvar jer mu je taj isti uznik prije nedjelju dana saopćio svoju zamjenu. Nehljudov klimne glavom da je razumio i da će učiniti što može te, ne obazirući se, ode dalje.

Nehljudov je znao tog uznika iz Jekaterinburga, gdje ga je molio neka se zauzme da bi se ženi njegovoj dopustilo da ode za njim, i začudio se njegovu postupku. Bio je čovjek od tridesetak godina, srednjega rasta i najobičnije seljačke vanjštine, a otpravili ga na robiju zbog pokušaja grabeža i ubistva. Zvao se Makar Devkin. Prestupak mu je bio vrlo čudan. Taj prestupak, kako je sam pripovijedao Nehljudovu, nije izvršio on, Makar, nego *on*, nečastivi. Makarovu ocu, pripovijedao je, zašao putnik i najmio u njega za dva rublja kolala kojima će se odvesti u selo, daleko četrdeset vrsta. Otac naredi Makaru da odveze putnika. Makar upregnuo konja, obukao se i zajedno s putnikom počeo piti čaj. Putnik pripovjedio za čajem da se ide ženiti i nosi sa sobom petsto rubalja zarađenih u Moskvi. Kad je to čuo Makar, izišao u dvorište i položio u saonice pod slamu sjekiru.

- I sam ne znam zašto sam ponio sjekiru - pripovijedao je. - »Uzmi, veli sjekiru«, pa sam i uzeo. Sjedosmo, krenusmo. Vozimo se, ništa. Bio sam i zaboravio sjekiru. Baš da stignešmo u selo, ima još koji šest vrsta. Sa seoskog se puta na cestu stao penjati put. Sišao ja, idem za saonicama, a *on* šapče: »A šta misliš? Dok se popneš, po cesti ima svijeta, tamo je selo. Odnijet će on novce; ako bi da uradiš, radi sad, nema čekanja.« Nagnuo se ja saonicama kao da namještam slamu, a sjekirište kao da mi je i samo skočilo u šake. Ogledao se on. »Šta bi ti?« veli. Izmahnuo ja sjekirom, htjedoh da ga tresnem, ali on je bio žustar čovjek, skočio sa saonica, uhvatio me za ruke. »Šta ti, zlikovce!«, veli, »radiš?...« Svalio me na snijeg, a ja se i nisam borio, sâm sam se predao. Svezao mi pašom ruke, bacio me u saonice. Odvezao me ravno u policiju. Strpali me u zatvor. Sudili. Općina mi je potvrdila da sam čestit čovjek, i nikakva mi se zloča nije znala. Potvrdili su i gospodari kod kojih sam živio. Ali nije bilo novaca da najmim ablakata - govorio je Makar - i zato su me osudili na četiri godine.

I, eto, sad je taj čovjek, želeći da spasi zemljaka ako i zna da tim riječima riskira život, ipak odao Nehljudovu uzničku tajnu, a za to bi ga, zaciјelo, zagušili kad bi doznali da je to učinio.

XI

Nastamba političkih prestupnika sastojala se od dviju malih soba iz kojih su vodila vrata u ograđeni dio hodnika. Kad je Nehljudov ušao u ograđeni dio hodnika, opazi Simonsona s borovom cjepanicom u ruci kako u svojoj jaki čući pred vratašcima zažarene peći koja podrhtavaju i koju žar uvlači.

Kad je spazio Nehljudova, nije ustajao nego mu, gledajući odozgo uvis ispod svojih ovjenjenih obrva, pružio ruku.

- Radujem se što ste došli, treba da se sastanem s vama - reče on značajno gledajući Nehljudovu ravno u oči.

- A šta je zapravo? - zapita Nehljudov.

- Kasnije, sad sam zaposlen.

I Simonson se opet zabavi oko peći koju je ložio po svojoj zasebnoj teoriji najmanjeg gubitka topotne energije.

Nehljudov već htjede da uđe na prva vrata, kad na druga vrata izide Maslova, sagnuta, a u ruci joj pajalica kojom gura prema peći veliku gomilu smeća i prašine. Bila je u bijeloj bluzi, potpregnutoj suknji i čarapama. Glavu je sve do obrva povezala bijelim rupcem. Kad je smotrla Nehljudova, uspravi se, sva se zacrvenjevši i živnuvši, ostavi pajalicu, otare ruke o suknju i stane upravo pred njega.

- Dotjerujete stan u red? - reče Nehljudov pružajući joj ruku.
- Jest, stari moj posao - odgovori ona i nasmiješi se. - A takva je prljavština da se i ne može zamisliti. Čistili smo, i opet čistili.
- A je li se osušio šal? - obrati se ona Simonsonu.
- Gotovo - odgovori Simonson, gledajući je nekim osobitim pogledom koji je prenerazio Nehljudova.
- No, onda ću doći po njega i donijet ću bunde da se suše. Naši su svi ovdje - reći će ona Nehljudovu odlazeći daljim vratima i pokazujući bliža.

Nehljudov otvorio vrata i uđe u neveliku sobu slabo osvijetljenu malom metalnom svjetiljkom koja je nisko stajala na ljesama. U sobi je bilo hladno i zaudarala je prašina koja se nije slegla, pa vlaga i duhan. Limena je svjetiljka jarko osvjetljavala one koji su oko nje, ali su ljesi bile u mraku, a po zidovima su se micale kolebljive sjene.

U nevelikoj su sobi bili svi osim dvaju muškaraca, koji su se starali o prehrani te su bili otišli po ključalu vodu i živež. Tu je bila stara znanica Nehljudovljeva, još mršavija i još žuća, Vera Jefremovna, krupnih, uplašenih očiju i nabrekle žile na čelu, u sivoj bluzi i kratkih vlasti. Sjedila je, sasula na novinski papir pred se duhan i nemirnim kretnjama punila cigaretne tuljce.

Tu je bila i Nehljudovu najpriyatnija politička uznica, Emilija Ranceva, koja je upravljala vanjskim gospodarstvom te u nj i u najtežim prilikama unosila žensku kućevnost i zamamnost. Sjedila je uz svjetiljku i zasukanih rukava na opaljenim lijepim i vještim rukama otirala ponovo i razmještala kupe i šalice na ručnik, razastrt na ljesu. Ranceva je bila nelijepa mlada žena, pametna i krotka izraza na licu, koje je imalo svojstvo da se od smiješka preobražava i postaje veselo, živahno, čarobno; takvim je smiješkom dočekala sada Nehljudova.

- A mi smo mislili da ste vi već zauvijek otišli u Rusiju - reći će ona.
- U sjeni, u dalekom kutu, bila je tu i Marja Pavlovna i nešto radila s malom bjelokosom djevojčicom, koja je neprestano tepala nešto svojim milim djetinjim glasom.
- Vrlo je lijepo što ste došli. Jeste li vidjeli Katju? - zapita ona Nehljudova. - A evo, kakvu mi imamo gošću. - Ona pokaže na djevojčicu.

Tu je bio i Antonij Kriljcov. Izmršavio i bliјed, podvio poda se noge u pustenoj obući, zgrbio se i dršće sjedeći u dalekom kutu na ljesama, ruke turio u rukave na kratkoj bundi i grozničavim očima gleda u Nehljudova. Nehljudov htjede da mu priđe, ali je desno od vrata sjedio kudrav, riđast čovjek s naočarima i u gumiranu kaputu, prekopavao nešto po torbi i razgovarao s ljepuškastom, smješkavom Grapčevom. To je bio čuveni revolucionar Novodvorov, i Nehljudov se požuri da se pozdravi s njim. Požurio se osobito zato što mu je od svih političkih prestupnika u toj partiji ovaj čovjek jedini bio neprijatan. Novodvorov bljesne preko naočara plavim svojim očima na Nehljudova, namršti se i pruži mu svoju usku ruku.

- Kako je, putujete ugodno? - zapita, očito ironično.

- Jest, ima mnogo zanimljivog - odgovori Nehljudov pretvarajući se kao da ne opaža ironiju, nego je shvaća kao ljubaznost i pristupi Kriljcovu.

Nehljudov je naoko pokazivao ravnodušnost, ali u duši nije ni izdaleka bio ravnodušan prema Novodvorovu. Te riječi Novodvorovljeve, očito želja njegova da rekne i učini nešto neugodno, pokvarili su ono dobrodušno raspoloženje u kojem je bio Nehljudov. I on se snuždi i ražalosti.

- Šta je, kako zdravlje? - reče stišćući Kriljcovu hladnu i drhtavu ruku.

- Pa prilično, samo ne mogu da se ugrijem, prokisao sam - odgovori Kriljcov brže skrivačući ruku u rukav na bundici. - A tu je ciča zima. Eno prozori su razbijeni. - Pokaže stakla na željeznim rešetkama, razbijena na dva mjesta.

- Šta vi, zašto niste dolazili?

- Ne puštaju, stroga vlast. Tek danas se našao prijazan oficir.

- No, baš je prijazan - napomene Kriljcov. - Zapitajte Mašu šta je radio jutros.

Marija Pavlovna, ne ustajući sa svoga mesta, ispričavajući se dogodilo s djevojčicom jutros pri odlasku s etapne stanice.

- Po mojoj mišljenju treba uložiti kolektivan protest - odlučnim glasom izgovori Vera Jefremovna, neodlučno i poplašeno virkajući u lice sad jednomu, sad drugom. - Vladimir je uložio, ali je to premalo.

- Kakav protest? - zlovoljno se mršteći izgovori Kriljcov. - Očito su ga već odavno srdili uvijeni i izvještačeni ton i nervosa Vere Jefremovne. - Vi tražite Katju? - obrati se Nehljudovu. - Vazda radi, čisti. Ovu su sobu očistili, našu, mušku; sad čiste žensku. Samo buhe se ne mogu iščistiti, pojedoše nas žive. A šta Maša radi тамо? - zapita pokazujući glavom u kut u kojem je bila Marja Pavlovna.

- Iščešljava svoju poćerku - odgovori Ranceva.

- A neće li ona raznijeti među nas uši - reći će Kriljcov.

- Neće, neće, ja radim pažljivo. Ona je sad čista čistacata - odvrati Marja Pavlovna. Uzmi je - obrati se Rancevoj. - A ja idem da pomognem Katji. A i donijet ću mu šal.

Ranceva uzme djevojčicu te s materinskom nježnošću privijajući uza se golišave i punačke ručice djetinje posadi djevojčicu na koljena i dade joj komadić šećera.

Marja Pavlovna izide, a odmah iza nje uđu u sobu dva čovjeka s ključalom vodom i živežom.

XII

Jedan od tih što uđe bio je onizak, suhonjav mladić u kabanici postavljenoj krznom i u visokim čizmama. Hodao je laka i brza koraka i nosio dva velika čajnika iz kojih se pušila ključala voda i pod pazuhom pridržavao kruh umotan u rubac.

- No, evo se javio i naš knez - reći će postavljajući čajnik među šalice i predajući kruh Maslovoj. - Nakupovali smo divnih stvari - izgovori, pa zbaci bundicu i prebaci je preko glave u kut na ljese. - Markel je kupio mlijeka i jaja; bit će danas pravi bal. A Krilovna neprestano zavodi svoju estetsku čistoću - reče smješkajući se i gledajući Rancevu. - No, sad skuham čaj - obrati joj se.

Sva vanjština toga čovjeka - njegove kretnje, zvuk njegova glasa, pogled - odisala je živahnosću i veseljem. A drugi od tih što su ušli, također onizak, koščat, vrlo stršećih jabuči-

ca na mršavim obrazima sivog lica, krasnih, zelenkastih, daleko razmaknutih očiju i tankih usana, bio je, naprotiv, čovjek mrka i sumorna izgleda. Na njemu je bila stara vatom postavljena kabаницa i cipele s kaljačama. Nosio je dva lonca i dva brezova suda. Kad je pred Rancevu postavio što je donio, pokloni se Nehljudovu nekako vratom tako da nije klanjajući se prestao da gleda u njega. Zatim mu bezvoljno pruži znojnu ruku i polagano počne iz košare vaditi živež i razmještati ga.

Ova dva politička uznika bili su ljudi iz naroda: prvi je bio seljak Nabatov, drugi tvornički radnik Markel Kondratjev. Markel je dospio u revolucionarni pokret već kao vremenjan čovjek od 35 godina, a Nabatov sa 18 godina. Po svojim odličnim sposobnostima dospio je Nabatov iz seoske škole u gimnaziju, za sve vrijeme izdržavao se sam instrukcijama, svršio nauke i dobio zlatnu medalju, ali nije otisao na univerzitet, jer je još u sedmom razredu odlučio da će otići u narod iz kojega je potekao da prosvjetljuje svoju zaostalu braću. Tako je i učinio: najprije je otisao za pisara u veliko selo, ali ga brzo zatvorili, jer je seljacima čitao knjige i osnivao među njima konzumnu i proizvođačku zadrugu. Prvi su ga put zadržali u zatvoru osam mjeseci i pustili, krišom pazeci na nj. Kad se oslobođio, odmah je otplovao u drugu guberniju, u drugo selo, ondje se smjestio kao učitelj i radio kao i prije. Opet ga uhitili i sada ga držali u zatvoru godinu i dva mjeseca, a u zatvoru se on još i učvrstio u svojim nazorima.

Poslije drugoga zatvora otpravili ga u progonstvo u Permsku guberniju. Odatle je pobjegao. Opet ga uhvatili, zadržali ga sedam mjeseci i otpravili u Arhangelsku guberniju. Odatle je utekao po drugi put i opet bio uhvaćen; osudili ga na progonstvo u Jakutsku oblast; tako je polovicu svoje mladosti proveo u zatvoru i progonstvu. Sve te pustolovine nisu ga nikako ozlojedile, ali mu i nisu smanjile energiju, nego je, zapravo, raspalile. Bio je to žustar čovjek, dobre probave, vazda jednako radin, veseo i živahan. Nikad se nije ni za što kajao i nije uopće maštalo o dalekoj budućnosti, nego svim silama svoga uma, spretnošću, praktičnošću radio u sadašnjosti. Kad je bio na slobodi, radio je za onaj cilj koji je odredio samom sebi, i to za prosvjetu, udruživanje radnog, nada sve seljačkog naroda; a kad je bio na robiji, radio je isto tako energično i praktično za vezu s vanjskim svijetom i za uređenje najboljeg života u takvim prilikama ne samo za sebe, nego i za svoje društvo. Bio je, prije svega, čovjek zadružan. Za sebe, činilo se, ne treba ništa i mogao je da se zadovolji ni sa čim, ali je za drugarsku zajednicu zahtijevao mnogo i znao je da radi svaki posao, fizički i umni, ne kloneći, bez sna, bez jela. Kao seljak bio je radin, dovitljiv, okretan u radu i prirodno suzdržljiv i neusiljeno uljudan, poštivao je ne samo tuđe osjećaje, nego i mišljenja. Starica, mati njegova nepismena seljanka, udovica, puna praznovjerja, još je živjela, pa joj je Nabatov pomagao i, kad je bio na slobodi, pohađao je. Za svojih boravaka kod kuće ulazio je u sitnice njena života, pomagao joj je u poslovima i nije prekidao odnosa s nekadašnjim drugovima, seljačkim momcima: pušio s njima kržak u »pasjoj nožici«,¹¹⁵ šakao se i tumačio im kako ih sve varaju i kako treba da se oslobole te varke u kojoj ih drže. Kad je mislio i govorio o onom što će revolucija dati narodu, uvijek je zamišljao svoj narod iz kojega je potekao gotovo u istim prilikama, samo sa zemljom i bez gospode i činovnika. Po njegovu mišljenju revolucija ne treba da promijeni osnovne forme narodnom životu - u tom se nije slagao s Novodvorovom i Novodvorovljevim sljedbenikom Markelom Kondratjevom - revolucija, po njegovu mišljenju, ne treba da ruši cijelu zgradu, nego treba samo da drugačije rasporedi unutarnje odaje u toj krasnoj, čvrstoj, golemoj, staroj zgradi, koju on žarko ljubi.

¹¹⁵ Savijena cigareta koju puše seljaci i obrtnici. (Autorska napomena.)

U vjerskom je pogledu bio također tipičan seljak: nije nikad mislio o metafizičkim pitanjima, o praskonu, o životu onkraj groba. Bog mu je bio, kao i Aragou,¹¹⁶ hipoteza koja mu dosad još nije trebala. Nije mu bilo stalo do toga na kakav je način nastao svijet: po Mojsiju ili po Darwinu, te mu je darvinizam, koji se tako važnim činio njegovim drugovima, bio isto takva igračka misli kao i stvaranje u šest dana.

Nije ga zanimalo pitanje kako je nastao svijet baš zato što mu je vazda stajalo pred očima pitanje kako bi što bolje živio na svijetu. Nije nikad mislio ni o budućem životu, jer mu je na dnu duše bilo ono čvrsto, spokojno uvjerenje, baštinjeno od predaka, zajedničko svim poljodjelcima, da isto onako kako u svijetu životinjā i biljaka nema ničemu kraja, nego se neprestano preobličuju iz jednog oblika u drugi - đubre u zrno, zrno u kokoš, punoglavac u žabu, crv u leptira, žir u hrast - tako ne propada ni čovjek, nego se samo mijenja. Vjerovao je u to i zato je smiono i čak veselo gledao smrti u oči i junački trpio muke koje od nje vode, ali nije volio i nije znao da govori o tom. Volio je raditi i uvijek se bavio praktičkim poslovima i na takve praktične poslove poticao drugove.

Drugi politički uznik iz naroda u toj partiji, Markel Kondratjev bio je čovjek drugoga kova. Od petnaest je godina počeo raditi te stao pušti i piti da zagluši mutnu svijest o nepravici. Tu je nepravici osjetio prvi put kad su o Božiću njih djecu doveli pred jelku koju je uredila tvorničareva žena i tu njemu i drugovima poklonili sviralu od jedne kopejke, jabuku, pozlaćen orah i smokvu, a tvorničarovoj djeci igračke koje su mu se učinile da su darovi vile čarobnice i stajali su, kako je doznao kasnije, više od pedeset rubalja. Bilo mu je tridesetak godina kad je u njihovu tvornicu došla kao radnica čuvena revolucionarka pa, opazivši odlične sposobnosti Kondratjevljeve, stala mu davati knjige i brošure i razgovarati s njim, tumačiti kakvo je stanje njegovo i kakvi su mu uzroci i kakvim bi se sredstvima poboljšalo. Kad mu se jasno prikazala mogućnost da osloboди sebe i druge iz te sputanosti u kojoj se nalazio, učinila mu se nepravednost toga stanja još okrutnijom i strahovitijom nego prije i strasno je zaželio ne samo da se osloboodi, nego i da budu kažnjeni oni koji su stvorili i održavali tu okrutnu nepravednost. Tu mogućnost, rastumačili su mu, daje znanje, i Kondratjev se strasno odao stjecanju znanja. Bilo mu nejasno kako će se socijalistički ideal ostvariti znanjem, ali je ipak vjerovao da će, isto onako kako mu je znanje otkrilo nepravednost onog stanja u kojem se nalazio, to isto znanje i ispraviti tu nepravednost. Osim toga, znanje ga je uzvisivalo u očima drugih ljudi. I zato je prestao da piše i da puši te je prikupljanju znanja posvećivao cijelo slobodno vrijeme koga je u njega bilo više kad je postao skladištar.

Revolucionarka ga je učila i divila se čudnoj sposobnosti kojom je nezasitno gutao svako znanje. Za dvije je godine izučio algebru, geometriju, historiju, koju je osobito volio, i pročitao svu umjetničku kritičku literaturu, a prije svega socijalističku.

Revolucionarku uhiće i s njom Kondratjeva, jer su kod njega našli zabranjenih knjiga, strpali ih u zatvor a zatim prognali u Vologodsku guberniju. Ondje se upoznao s Novodvorovom, pročitao mnogo revolucionarnih knjiga, sve zapamtio i još jače učvrstio u svojim socijalističkim nazorima. Poslije zatočenja bio je vođa velikog radničkog štrajka koji se završio rušenjem tvornice i ubistvom direktora. Uhitili ga i osudili na gubitak građanskih prava i progonstvo.

Prema religiji se držao isto onako negativno kao i prema današnjem ekonomskom uređenju. Kad je shvatio nezgrapnost vjere u kojoj je odrastao te se s naporom, isprva sa

¹¹⁶ *François Arago (Arago)* (1786-1853) - francusko-katalonski matematičar, fizičar, astronom i političar

strahom, a zatim sa zanosom oslobođio nje, on se, da se osveti za onu varku u kojoj su držali njega i njegove djedove, bez prestanka zlobno i pakosno podrugivao popovima i vjerskim dogmama.

Bio je po navikama asket, zadovoljavao se i s najmanjim i, kao svaki čovjek razvijenih mišića, koji se od djetinjstva naučio na rad, lako je, mnogo i vješto mogao raditi svaki fizički posao, ali najmilija dokolica bila mu je kad je u kaznionicama i na etapnim stanicama mogao dalje učiti. Sad je proučavao prvi svezak Marxa i vrlo je brižno čuvao tu knjigu u svojoj torbi kao veliku dragocjenost. Prema svim drugovima vladao se suzdržljivo, ravnodušno, osim prema Novodvorovu, kojemu je bio osobito sklon te je njegove sudove o svakoj stvari prihvaćao kao neoborivu istinu.

Žene je držao za smetnju svakomu potrebnom radu i neobično ih prezirao. Ali je Maslovu žalio i bio prijazan s njom, jer je u njoj video primjer kako viša klasa eksplorativa nižu. S tog razloga nije volio Nehljudova, nije rado s njim razgovarao i nije mu stiskao ruku, nego jedino dopuštao da mu stisne ispruženu ruku kad se Nehljudov pozdravlja s njim.

XIII

Naložili su peć i ona se ugrijala, čaj je bio skuhan i uliven u čaše i vrčeve i zabijeljen mlijekom, izvadili su perece, svjež pšenični kruh od bijelog brašna, tvrda jaja, maslac, teleću glavu i noge. Svi se primakli mjestu na ljesama koje zamjenjuju stol, pili, jeli razgovarali. Ranceva je sjedila na sanduku i ulijevala čaj. Oko nje se zgrnuli svi drugi, osim Kriljcova koji je skinuo mokru bundicu, omotao se suhim šalom i ležao na svojem mjestu i razgovarao s Nehljudovom.

Poslije studeni, vlage za vrijeme hoda, poslije prljavštine i nereda što su zatekli ovdje, posla koji su uložili da sve urede, poslije jela i vreloga čaja - svi su bili u najugodnijem, najradosnijem raspoloženju.

To što seiza zida čulo toptanje, krikovi i psovke kriminalaca kao da ih je podsjećalo šta ih okružuje, i još im više pojačavalо osjećaj ugodnosti. Kao na otočiću usred mora, osjećali su ti ljudi da ih neko vrijeme ne preplavljuju ona poniženja i muke što su ih okruživale, i zato su bili u nekom zanosu, uzbuđenju. Govorili su o svemu, samo nisu o svom položaju i o onom što ih očekuje. Osim toga, kao što se uvijek zbiva između mladih muškaraca i žena, pogotovu kad su na silu združeni kao što su bili združeni svi ti ljudi, nastajale su između njih skladne i neskladne sklonosti koje su se na različit način prepletale. Bili su gotovo svi zaljubljeni. Novodvorov je bio zaljubljen u ljepuškastu, smješkavu Grapčevu. Grapčeva je bila mlađahna sveučilištarka koja je vrlo malo mislila i bila sasvim ravnodušna za revolucionarna pitanja. Ali se pokorila utjecaju vremena, kompromitirala se i bila otpravljena u progonstvo. Kao što se na slobodi glavni interes u njenu životu sastojao u uspjesima kod muškaraca, tako se to nastavljalo i na preslušavanju, i u zatvoru, i u progonstvu. Sada, na putu, tješila se time što se Novodvorov zanio za njom te se i ona zaljubila u njega. Vera Jefremovna koja je bila veoma zaljubljiva, a nije ni u kome pobudivala ljubav, bila je zaljubljena sad u Nabatova, sad u Novodvorova. Nešto nalik na zaljubljenost osjećao je Krilcov prema Marji Pavlovni. Ljubio ju je kao što muškarci ljube žene, ali jer je znao njen odnos prema ljubavi, vješto je skrивao svoj osjećaj pod plaštem priateljstva i zahvalnosti zato što ga je s osobitom nježnošću njegovala. Nabatov i Ranceva bili su svezani vrlo zamršenim ljubavnim odnosima. Kao što je Marja Pavlovna bila potpuno nevina djevica, tako je Rancova bila potpuno nevina udata žena.

Sa šesnaest godina, još u gimnaziji, zavoljela je Rancova, studenta petrogradskog univerziteta, i sa devetnaest se godina udala za njega dok je još bio na univerzitetu. Muž njen, uplenen u univerzitetsku zgodu, bio je iz četvrtoga godišta prognan iz Petrograda i postao revolucionar. Ona se, pak, okanila medicine koju je učila, otišla s njim i postala također revolucionarka. Da joj muž nije bio onaj čovjek kojega je držala za najboljeg, najpametnijeg od svih ljudi na svijetu, ne bi ga bila zavoljela, a da ga nije zavoljela, ne bi pošla za njega. A kad je zavoljela i udala se za najboljega i najpametnijeg, po njenu mišljenju, čovjeka na svijetu, shvaćala je, dakako, život i njegovu svrhu sasvim onako kako ih je shvaćao najbolji i najpametniji čovjek na svijetu. Isprva je on shvaćao život tako da treba učiti, i ona je isto tako shvaćala život. On je postao revolucionar, i ona postala revolucionarka. Vrlo je dobro znala dokazivati da je današnji poredak nemoguć, i svakome je čovjeku dužnost da se bori s tim poretkom i nastoji da stvori onakvo i političko i ekonomsko uređenje života u kojem bi se slobodno mogla razvijati ličnost i slično. I činilo joj se da zaista misli i osjeća tako, a zapravo je mislila jedino da je sve ono što misli muž istinska istina i tražila jedno jedino - potpunu slogu, slijevanje s muževom dušom, jer joj je to jedino pribavljalо duševno zadovoljstvo.

Težak joj je bio rastanak s mužem i djetetom koje je uzela njena mati. Ali je čvrsto i mirno podnosiла taj rastanak znajući da to trpi za muža i za onu stvar koja je, bez sumnje, istinita, jer on služi njoj. Uvijek je u mislima bila uz muža, i kao što prije nije nikoga voljela, tako i sada nije mogla da voli nikog osim svoga muža. Ali Nabatovljeva odana i čista ljubav dirala ju je i uzbudivala. On, moralan i čvrst čovjek, prijatelj njena muža, nastojao je da se vlada prema njoj kao prema sestri, ali u odnosu prema njoj miješalo se nešto veće, i to nešto veće plašilo ih je oboje i uljepšavalо im sadašnji teški život.

Tako su sasvim imuni od zaljubljivanja bili u tom društvu samo Marja Pavlovna i Kondratjev.

XIV

Nadajući se da će nasamo razgovarati s Katjušom kako je obično činio, poslije zajedničkog čaja i večere sjedio je Nehljudov uz Kriljcova i razgovarao s njim. Uz drugo mu je pripovjedio Makarov prestupak i kako se on obratio k njemu. Kriljcov ga je slušao pažljivo, a sjajni pogled upro u Nehljudovljevo lice.

- Jest - reći će on odjednom - mene često zaokuplja misao da mi, evo, idemo zajedno, usporedo s njima, a s kim to »s njima«? S onim istim ljudima za koje mi i radimo. A onamo ne samo da ih ne znamo, nego i nećemo da ih znamo. A oni još i gore mrze nas i drže nas za svoje neprijatelje. To je strahota.

- Nema nikakve strahote - reče Novodvorov koji je slušao razgovor. - Mase uvijek obožavaju samo vlast - izgovori svojim treštavim glasom. - Vlada upravlja - oni je obožavaju i mrze nas; sutra ćemo mi biti na vlasti, a oni će obožavati nas...

Uto se iza zida začuje kako prasnuše psovke, kako se u tučnjavi udaraju o zid, zveka lanaca, vriskanje i krika. Nekoga tuku, netko viče »u pomoć!«

- Eto ih, zvijeri! - Kakva, dakle, može da bude veza među nama i njima? - spokojno će reći Novodvorov.

- Ti veliš zvijeri? A evo je maločas pripovjedio Nehljudov takav postupak - srdito će Kriljcov i pripovjedi ono kako je Makar riskirao život da spasi zemljaka. - To ti nije više zvjerstvo, nego junačko djelo.

- Sentimentalnost - ironički će Novodvorov. - Teško je nama razumjeti emocije tih ljudi i motive njihovih postupaka. Ti tu vidiš velikodušnost, a možda je tu zaviđanje onom robišašu.
 - Kako ti to nećeš u drugom da vidiš nikakvo dobro - ražestivši se odjednom reče Marja Pavlovna. (Sa svima se ona tikala.)
 - Ne može se vidjeti ono čega nema.
 - Kako nema kad čovjek riskira strahovitu smrt.
 - Ja mislim - reče Novodvorov - ako hoćemo da radimo svoj posao, prvi je uvjet - (Kondratjev ostavi knjigu koju je čitao uz svjetiljku i počne pažljivo slušati svog učitelja) - da ne fantaziramo, nego da gledamo stvari onakve kakve jesu. Da sve radimo za narodne mase, a da od njih ne očekujemo ništa. Mase su objekt našeg rada, ali nam ne mogu biti suradnici sve dotle dok budu trome kao sada - započe kao da predaje. - I zato je puka iluzija da se od njih nadamo pomoći sve dok se ne izvrši razvojni proces - onaj razvojni proces za koji ih mi pripravljamo.
 - Kakav razvojni proces? - progovori Kriljcov i zacrveni se. - Mi govorimo da smo protivnici samovolji i despotizmu, a zar to nije najstrahovitiji despotizam?
 - Nema nikakvog despotizma - mirno odgovori Novodvorov. - Ja samo velim da znam onaj put kojim treba da ide narod i mogu da pokazujem taj put.
 - No, zašto si ti uvjeren da je istinit put koji ti pokazuješ? Zar to nije despotizam iz kojega su potekle inkvizicije i smrtnе kazne u velikoj revoluciji? I oni su znali naučno jedino pravi put.
 - To što su se oni varali ne dokazuje da se varam ja. I zatim, velika je razlika između ideoloških tlapnja i fakata pozitivne ekonomski znanosti.
- Novodvorovljev je glas ispunjavao svu sobu. On je jedini govorio, a svi su šutjeli.
- Uvijek se prepisu - reći će Marja Pavlovna kad je na časak ušutio.
 - A šta o tom mislite vi? - zapita Nehljudov Marju Pavlovnu.
 - Mislim, Anatolij ima pravo da se narodu ne mogu nametati naši nazori.
 - No, a vi Katjuša? - smješkajući se zapita Nehljudov plašljivo očekujući njen odgovor neće li reći što ne valja.
 - Ja mislim, nažao čine prostom svijetu - reče ona i sva plane - jako čine nažao prostom svijetu.
 - Istina je, Mihajlovna, istina - uzvikne Nabatov. - Silno čine nažao svijetu. Treba da mu ne čine nažao. U tom i jest sav naš posao.
 - Čudna je ta misao o zadacima revolucije - reče Novodvorov i počne šuteći srdito pušiti.
 - Ne mogu govoriti s njim - šapćući reče Kriljcov i ušuti.
 - I mnogo je bolje ne govoriti - reći će Nehljudov.

Uza sve to što su svi revolucionari vrlo cijenili Novodvorova, uza sve to što je bio učen i držali ga za vrlo umnoga, Nehljudov ga je ubrajao u one revolucionare koji su bili, po svojim moralnim svojstvima ispod srednje razine, kudikamo niži od njega. Umne sile

toga čovjeka - njegov brojnik - bile su velike; ali njegov sud o sebi - njegov nazivnik - bio je nerazmjerne golem i odavno je već nadmašio njegove umne sile.

Bio je to čovjek koji je imao sasvim oprečne duševne sklonosti od Simonsona. Simonson je bio od onih ljudi, ponajviše muškog kova, kojima djela potječu iz rada misli i određuju se po njemu. A Novodvorov je pripadao onoj vrsti ljudi, ponajviše ženskoga kova, u kojih rad misli ide donekle za tim da postigne svrhu koju je postavio osjećaj, a donekle za tim da opravdava djela koja je izazvao osjećaj.

Sav revolucionarni rad Novodvorovljev, uza sve to što je on znao da ga rječito razjašnjava uvjerljivim dokazima, činio se Nehljudovu da je osnovan jedino na taštini, na želji da prednjači ljudima. Isprva, po svojoj sposobnosti da prihvaca tuđe misli i da ih tačno kazuje, on za vrijeme svojih nauka prednjačio među onima koji poučavaju i koji se uče, gdje se visoko cjeni ta sposobnost - gimnazija, univerzitet i magistarski stepen - i bio je zadovoljan. Ali kad je dobio diplomu i prestao da uči, i prvenstva tog nestade. Odjednom je, kako je to Nehljudovu pripovijedao Kriljcov koji nije volio Novodvorova, zbog toga da bi stekao prvenstvo u novoj sferi, sasvim promijenio svoje nazore i od umjerenoga liberala postao bijeli narodovoljac. Kako u njegovu karakteru nije bilo moralnih i estetskih svojstava koja bude sumnje i kolebanja, vrlo je brzo stekao u revolucionarnom svijetu položaj partijskoga vođe, koji je udovoljavao njegovu samoljublju. Kad je odabrao pravac, nije više nikad sumnjao niti se kolebao i zato je bio uvjeren da se nije nikad varao. Sve mu se činilo neobično jednostavnim, jasnim, nesumnjivim. A uz uskoču i jednostranost njegovih nazora sve je zaista bilo jednostavno i prosto, i trebalo je jedino, kako je on govorio, biti logičan. Samosvijest mu je bila tolika da je samo mogla odbijati ljudi ili ih pokoravati. A kako je djelovao među vrlo mladim ljudima koji su njegovu beskrajnu samosvijest držali za dubokoumnost i mudrost, to mu se većina pokoravala, i on je imao velik uspjeh u revolucionarnim krugovima. Djelatnost mu se sastojala u pripremama za ustanak u kojem je trebalo da on ugrabi vlast i sazove narodnu skupštinu. A na skupštini je trebalo da se predloži program koji je on sastavio. I bio je potpuno uvjeren da taj program obuhvaća sva pitanja i da mora biti proveden.

Drugovi su ga cijenili zbog smionosti i odlučnosti, ali ga nisu voljeli. A on nije volio nikoga i prema svima se istaknutim ljudima držao kao prema suparnicima, i drage bi volje postupao s njima onako kako stari mužjaci majmuni postupaju s mladima kad bi mogao. Išcupao bi drugim ljudima svu pamet, sve sposobnosti, samo da mu ne bi mogli smetati da pokazuje svoje sposobnosti. Vladao se lijepo samo prema ljudima koji su mu se klanjali. Tako se sada, na putu, vladao lijepo i prema radniku Kondratjevu kojega je bio pridobio te prema Veri Jefremovnoj i ljepuškastoј Grapčevoj, jer njih su dvije bile zaljubljene u njega. Premda je u načelu pristajao uz žensko pitanje, smatrao je da su u dnu duše sve žene glupe i ništave, osim onih u koje se često zaljubljivao sentimentalno, kao što je sad bio zaljubljen u Grapčevu, i onda bio uvjeren da su to neobične žene kojima je on jedini umio da zapazi vrline.

Pitanje o odnosima spolova činilo mu se, kao i sva pitanja, vrlo jednostavnim i jasnim i da je potpuno riješeno prihvaćanjem slobodne ljubavi.

Imao je jednu fiktivnu, a drugu pravu ženu s kojom se razišao kad se uvjeroio da među njima nema istinske ljubavi i sada je kanio stupiti u novi slobodni brak s Grapčevom.

Nehljudova je prezirao, jer se »prenemaže« s Maslovom, kako je govorio, a osobito zato što se usuđuje misliti o nedostacima današnjeg poretku i o sredstvima da se on ispravi, i ne samo da ne misli od riječi do riječi onako kako misli on, Novodvorov, nego čak nekako na svoj način, kneževski, to jest glupanski. Nehljudov je znao kako se Novodvorov drži prema njemu, a na svoju veliku žalost je osjećao da, uza sve ono dobrodušno raspo-

loženje u kojemu je bio na putu, uzvraća njemu isto tako i nikako ne može da svlada neobično jaku antipatiju prema tom čovjeku.

XVI

U susjednoj se sobi začuli glasovi starješina. Sve se stišalo i odmah zatim ušao starješina sa dva vojnika pratioca. To je bio pregled. Starješina prebroji sve, pokazujući u svakoga prstom. Kad je došao red Nehljudovu, reći će mu familijarno: - Sada se, kneže, poslije pregleda ne može više ostati. Valja otići.

Nehljudov je znao šta to znači te mu pristupio i tutnuo pripravljena tri rublja.

- No, šta bi čovjek radio s vama. Posjedite još. - Starješina htjede da ode, a uto uđe drugi podoficir i za njim visok, mršav uznik s modricom pod okom i rijetke brade.

- Došao sam zbog djevojčice - reče uznik.

- Pa, eto, došao i tata - začuo se odjednom djetinji glasić i bjelokosa se glavica digla iza Ranceve, koja je s Marjom Pavlovnom i Katjušom šila djevojčici novu haljinu od sukњe što ju je poklonila Ranceva.

- Ja sam, kćerko, ja sam - umiljato reče Buzovkin.

- Njoj je tu dobro - reći će Marja Pavlovna s bolom gledajući Buzovkinu u izgruhano lice.

- Ostavite je kod nas.

- Gospe mi šiju halju - djevojčica će pokazujući ocu rad Ranceve. - Lijepa, crve-e-eena - brbljala je.

- Hoćeš li da noćiš kod nas? - zapita Ranceva milujući djevojčicu.

- Hoću. I tata.

Rancevu ozari njen smiješak.

- Tata ne može - odgovori. - Ostavite je, dakle - obrati se ocu.

- Ostavite ako vas je volja - izgovori starješina zastavši na vratima i ode s podoficirom.

Čim su bili izišli vojnici pratioci, pristupi Nabatov k Buzovkinu i, tapšajući ga po rame-nu, reče:

- A šta je, brate, je li istina, kod vas hoće Karmanov da se mijenja?

Buzovkinu se rastuži odmah dobrodošno, prijazno lice, a oči mu se zastru nekom mre-nom.

- Mi smo čuli. Teško - izgovori i nadoveže, a da mu se mrena ne smače s očiju - no, Ak-sjutka, caruj, dakle, s gospođama - i izide žurno.

- Sve on zna, i istina je da su se zamijenili - reče Nabatov. A šta ćete vi učiniti?

- Reći će u gradu vlasti. Znam ih obojicu u glavu - odgovori Nehljudov.

Svi su šutjeli, očito se bojali da se ne obnovi prepirk.

Simonson koji je za sve to vrijeme ležao u kutu na ljesama a ruke zaturio pod glavu ustane odlučno, oprezno obide one što sjede i pristupi Nehljudovu.

- Možete li sada da me sasluštate?

- Razumije se - odgovori Nehljudov i ustane da ode za njim.

Katjuša pogleda Nehljudova koji je ustao, susretne se s njegovim očima te se zacrveni i kao u nedoumici zaklima glavom.

- Evo šta bih da govorim s vama - započe Simonson kad je s Nehljudovom izišao u hodnik. U hodniku se osobito čulo kako zločinci bruje i praskaju glasovi. Nehljudov se namršti, ali Simonsona to očito nije bunilo.

- Kako znam vaš odnos prema Katerini Mihajlovnoj - započe on gledajući dobrim svojim očima Nehljudovu pažljivo i ravno u lice - držim za svoju dužnost... - nastavi, ali je morao da zastane, jer su baš na vratima dva glasa vikala u isti mah svađajući se za nešto.

- Kažem ti, tupane, nisu moji - vikao je jedan glas.

- Zadavio se, đavle - hriopao drugi.

Uto izide u hodnik Marja Pavlovna.

- Zar se tu i može razgovarati - reče ona - hodite ovamo, ondje je sama Veročka. - I ona podje ispred njih na susjedna vrata u maljucnu komoricu, očito samicu, koja je sad bila prepuštena na raspolaganje političkim ženama. Na ljesama je ležala Vera Jefremovna, pokrivena preko glave.

- Ima migrenu, spava i ne čuje, ja će otici - reče Marja Pavlovna.

- Naprotiv, ostani - odvrati Simonson ja nemam tajni ni pred kim, pogotovo ne pred tobom.

- Pa dobro - reče Marja Pavlovna te se na dječji način počela micati cijelim tijelom s jedne strane na drugu, i tom se kretnjom bolje smještala na ljesi i pripravljala da sluša, gledajući svojim krasnim ovnuskih očima nekud u daljinu.

- Ja bih, dakle, da govorim o tom - ponovi Simonson - da znam vaš odnos prema Katerini Mihajlovni, i zato držim za svoju dužnost da vam očitujem svoj odnos prema njoj.

- Šta je, dakle? - zapita Nehljudov i nehotice uživajući kako priprosto i otvoreno Simonson govorí s njim.

- To da bih ja htio da uzmem Katerinu Mihajlovnu za ženu...

- Čudna stvar - napomenu Marja Pavlovna a oči uperi u Simonsona.

- ... i odlučio sam da je zaprosim da podje za mene - nastavi Simonson.

- A šta mogu ja? To stoji do nje - odgovori Nehljudov.

- Jest, ali ona to pitanje neće riješiti bez vas.

- Zašto?

- Zato, jer dok ne bude konačno riješeno pitanje o vašim odnosima prema njoj, ne može ona ništa odabrati.

- S moje je strane pitanje riješeno zauvijek. Ja sam želio da uradim ono što držim za svoju dužnost i, osim toga, da olakšam njeno stanje, ali ne želim nipošto da skućim nju.

- Da, ali ona neće vašu žrtvu.

- Nema tu nikakve žrtve.

- I ja znam da je ta njena odluka neoporeciva.

- O čemu bi, dakle, da govorite sa mnom? - reći će Nehljudov.

- Njoj treba da i vi to priznate.

- Ta kako bih ja mogao priznati da ne moram uraditi ono što držim za svoju dužnost. Jedino mogu reći da ja nisam slobodan, ali je ona slobodna.

Simonson se zamisli i pošuti.

- Dobro, tako će joj i reći. Nemojte misliti da sam ja zaljubljen u nju - nastavi. - Ja je ljubim kao krasno, izuzetno stvorenje koje je mnogo pretrpjelo. Ne tražim ništa od nje, ali silno želim da joj pomognem, da joj olakšam sta...

Nehljudov se začudi kad je čuo kako Simonsonu drše glas. - da joj olakšam stanje - nastavi Simonson. - Ako ona neće da primi vašu pomoć, neka primi moju. Da ona pristane, zamolio bih neka me otprave onamo gdje ona bude zatvorena. Četiri godine nisu vječnost. Ja bih proživio uz nju i možda bih joj olakšao udes... - zastade opet od uzbuđenja.

- A šta mogu ja da kažem? - reći će Nehljudov. - Veselim se što je našla takva zaštitnika kao što ste vi...

- Eto, to sam i htio da doznam - nastavi Simonson. - Želio sam da znam biste li vi, koji je ljubite i želite joj sreću, držali njen brak sa mnom za sreću?

- I bih - odlučno izgovori Nehljudov.

- Sve zavisi od nje, ja želim jedino da se odmori ta napačena duša - reče Simonson gledajući Nehljudova s takvom djetinjom nježnošću kakva se ne bi nikada mogla očekivati od tog čovjeka mrka lika.

Simonson ustane, uhvati Nehljudova za ruku, prikuči mu se licem, stidljivo se nasmiješi i poljubi ga.

- Tako će joj, dakle, i kazati - reče i izide.

XVII

- A, šta velite? - reći će Marja Pavlovna. - Zaljubljen je, ludo je zaljubljen. Ta nikad se ne bih nadala da će se Vladimir Simonson zaljubiti tako deranski glupo. Začudo! I da se rekne istina, jedi me - završi uzdahnuvši.

- Ali ona, Katja? Šta mislite kako se ona drži prema tomu? - zapita Nehljudov.

- Ona? - Marja Pavlovna zastane očito žečeći da što tačnije odgovori na pitanje. - Ona? Da znate, ona je, uza svu svoju prošlost, po prirodi jedna od najmoralnijih priroda... i tako nježnih osjećaja... Ona voli vas - lijepo vas voli i sretna je zato što može da vam učini makar i ono negativno dobro da vas ne splete sa sobom. Njoj bi udaja za vas bila strašan pad, gori od svega prijašnjega, i zato neće ona nikad pristati na to. A u isti mah je uzne-miruje vaša prisutnost.

- Šta, dakle, da nestanem? - reći će Nehljudov.

Marja se Pavlovna osmijehne svojim milim, djetinjim osmijehom.

- Jest, donekle.

- A kako bih nestao donekle?

- Bubnula sam, ali o njoj sam htjela da vam kažem, da ona, valjda, vidi kako je nezgrapna ta nekakva zanosna ljubav njegova (on joj nije ništa kazivao), i laska joj, i ona je se boji. Vi znate, ja nisam kompetentna u tim stvarima, ali mi se čini da je to s njegove strane njobičniji muški osjećaj makar i prikriven. On veli da ta ljubav pojačava u njemu energiju i da je ta ljubav platonska. Ali ja znam, ako to i jest izuzetna ljubav, da joj je osnov, svakako, ipak gadarija... kao u Novodvorova s Ljubočkom.

Marija Pavlovna se udaljila od pitanja kad se razgovorila o svojoj omiljenoj temi.

- Pa šta bih ja uradio? - zapita Nehljudov.

- Ja mislim, treba vi da joj kažete. Uvijek je bolje da sve bude jasno. Porazgovorite se s njom, ja ču je zovnuti. Hoćete li? - reče Marja Pavlovna.

- Molim - odgovori Nehljudov, i Marja Pavlovna iziđe. Neobičan osjećaj zaokupi Nehljudova kad je ostao sâm u maloj komorici te slušao tiho disanje Vere Jefremovne, ponekad prekidano jecajima, i buku zločinaca koja se bez prestanka razlijegala za dvojim vratima.

Ono što mu je kazao Simonson oslobađalo ga je od obaveze koju je preuzeo i koja mu se u časovima slabosti činila teškom i strašnom, a ipak mu je nešto bilo ne samo neprijatno nego ga i boljelo. U tom je osjećaju bilo još i to da Simonsonov prijedlog uništava izuzetnost njegova postupka, umanjuje u njegovim očima i u očima tuđih ljudi vrijednost žrtve koju on prinosi: kad čovjek, i još tako dobar, koji nije ničim vezan s njom, želi s njom združiti svoju sudbinu, onda njegova žrtva i nije baš tako znatna. Bilo je tu, možda, naprsto i osjećaja ljubomornosti: toliko se privikao da ga ona voli te nije htio priznati da bi ona mogla zavoljeti drugoga. Bilo je i to da mu se razrušio plan koji je već sastavio - i da uz nju živi dok bude izdržavala kaznu. Da se ona uda za Simonsona, on ne bi bio potreban i morao bi da sastavlja nov plan za život.

Nije bio dospio da se snađe u svojim osjećajima, a na otvorena vrata provali još jača buka zločinaca (danас se u njih dešavalо nešto osobito) i u komoru uđe Katjuša.

Ona mu priđe brzim koracima.

- Poslala me Marja Pavlovna - reče i stane tik pred njim.

- Jest, moram da se porazgovorim s vama. Ta sjednite. Vladimir Ivanović je govorio sa mnom.

Ona sjedne ruku složenih na koljenima, i činilo se da je mirna, ali čim je Nehljudov izgovorio Simonsonovo ime, sva se zacrvenjela.

- A šta vam je govorio? - zapita.

- Rekao mi da vas želi uzeti.

Lice joj se odmah namršti i na njemu se javi bol; ali nije ništa rekla, nego samo oborila oči.

- Zatražio je od mene da pristanem ili da ga posavjetujem. Ja sam mu rekao da sve zavisi od vas - da vi morate odlučiti.

- Ah, šta je to? Čemu? - izgovori ona i pogleda Nehljudova u oči onim neobičnim zrikavim pogledom koji ga se osobito jako doimao. Nekoliko su trenutaka šuteći gledali jedno drugom u oči. I taj je pogled mnogo rekao i jednome i drugome.

- Vi treba da odlučite - ponovi Nehljudov.

- Šta da odlučujem? - odgovori ona. - Sve je odlučeno odavno.

- Nije, vi treba da odlučite primate li ponudu Vladimira Ivanovića - reče Nehljudov.

- Kakva sam ja žena - robijašica! Zašto da upropastim još i Vladimira Ivanovića? - reče namrštena.

- Da, ali ako bi došlo pomilovanje? - reći će Nehljudov.

- Ah, okanite me se. Nemamo više šta da govorimo - reče, ustane i iziđe iz komore.

XVIII

Kad se Nehljudov vratio za Katjušom u mušku odaju, svi su ondje bili uzbuđeni. Nabatov, koji je svud obilazio, sa svima zapodijevao razgovor, sve promatrao, donio je vijest koja ih je prenerazila. Posrijedi je bila vijest o tom da je na zidu našao bilješku koju je napisao revolucionar Petlin, osuđen na robijaški rad. Svi su mislili da Petlin već odavno izdržava kaznu, a odjednom se razabralo da je on jedini tek nedavno prošao tim istim putem s kriminalcima.

»17. kolovoza«, pisalo je u bilješci, »otpravljen sam ja jedini s kriminalcima. Neverov je bio sa mnom i objesio se u Kazanu, u ludnici. Ja sam živ i zdrav i nadam se da će sve biti bolje.«

Svi su raspravljali o Petlinovu položaju i o uzroku Neverovljevu samoubistvu. A Krilcov je zamišljena lika šutio i ukočenim, sjajnim očima gledao pred se.

- Meni je kazivao muž da su se Neverovu još u Petropavlovsku priviđale prikaze - reče Ranceva.

- Da, pjesnik, fantast, takvi ljudi ne mogu da podnesu samicu - reći će Novodvorov a ja, kad sam dopadao samice, nisam puštao uobrazilji da radi, nego sam na najsistematičniji način raspoređivao svoje vrijeme. Zato sam je uvijek i mogao dobro podnosići.

- Šta čovjek ne bi pretrpio! Ja sam se vrlo često baš i veselio kad me zatvore - živim će glasom reći Nabatov, žečeći očito da rastjera sumorno raspoloženje - onako se bojiš svega: i da ćeš sâm zapasti, i druge ćeš uplesti, i stvar ćeš pokvariti; a kad te strpaju, kraj je odgovornosti: možeš da se odmoriš. Sjedi pa šuti.

- Ti si ga pobliže znao? - zapita Marja Pavlovna nemirno zirkajući Krilcovu u lice koje se u jedan mah promijenilo, snuždilo.

- Neverov fantast? - progovorio naglo Krilcov zadišući se kao da je dugo vikao ili pjevao

- Neverov, to je bio takav čovjek kakvih *zemlja rađa malo*, kao što je govorio naš vratar. Da... to je bio sasvim kristalan čovjek, sav je bio providan. Da... ne samo da nije umio da laže ni da se pretvara. Nije da bi bio tanke kože, nego kao da je sav oderan, svi su mu živci na površini. Da... zamršena, bogata priroda; nije onakva... No, čemu i govoriti!... - on pošuti. - Mi se prepiremo što je bolje - reče pakosno, mršteći se - najprije obrazovati narod, a zatim promijeniti oblike životu ili najprije promijeniti oblike života, a zatim - kako da se borimo: mirnom propagandom, terorom? Prepiremo se, da. A oni se ne prepisu, oni znaju svoj posao, njima je sasvim svejedno da li ginu na desetke i stotine ljudi, i još kakvi ljudi. Naprotiv, njima baš i treba da izginu najbolji. Da, govorio je Hercen, kad su uklonili dekabriste, da su snizili opću razinu. I jošte kako snizili! Zatim su uklonili i samoga Hercena i njegove vršnjake. Sad Neverove...

- Sve ne mogu uništiti - živahnim svojim glasom izgovori Nabatov. - Ostat će ipak za rasplod.

- Ne, neće ostati, ako mi budemo žalili *njih* - jačim će glasom Krilcov i ne dajući da ga prekinu. - Daj mi cigaretu.

- Ta nije ti dobro, Anatolije - reći će mu Marja Pavlovna - molim te, nemoj pušiti.

- Ah, okani se - odgovori joj srdito i počne pušiti, ali se odmah zakašlje. Kao da ga je stala hvatati muka. Kad se ispljuckao, nastavi:

- Nismo mi, nismo radili ono što treba. Ne treba raspravljati, nego da se svi združimo... i uništimo njih.

- Ta i oni su ljudi - reći će Nehljudov.

- Ne, to nisu ljudi - oni koji mogu da rade ono što oni rade... Ta kažu, eto, bombe su izmislili i balone. Jest, da se uspeti balonom i obasipati ih, kao stjenice, bombama dok ne budu potamanjeni... Da. Zato što... - bio je započeo, ali se sav zacrvenio i odjednom još silnije zakašlja i krv mu udari na usta.

Nabatov potrči po snijeg. Marja Pavlovna donese odoljenovih kapi i ponudi mu, ali on zaklopio oči te je odbijao bijelom izmršavljalom rukom i disao teško i brzo. Kad se malo umirio od snijega i hladne vode i kad su ga položili u krevet, Nehljudov se oprosti sa svima i podje izlazu s podoficirom koji je s njim došao i koji ga je već odavno čekao.

Kriminalci su se sad bili stišali i većina je spavala. Uza sve to što su u sobama ležali i na ljesama, i pod ljesama, i u prolazima, nisu mogli da se smjeste, i jedan je dio ležao na podu u hodniku, glave položili na vreće i pokrili se vlažnim haljincima. Na vrata se iz soba i u hodniku čulo hrkanje, stenjanje i sanjiv govor. Svuda su se vidjele zbijene gomile; u sobi za neženje kriminalce nekoliko ljudi sjedilo u kutu uz ogorak svijeće, koju su ugasili kad su spazili vojnika, i još jedan starac u hodniku, pod svjetiljkom; on je sjedio gol i biskao košulju. Okuženi zrak u sobi političkih prestupnika činio se čistim kad se uporedi s ovim zagušljivim smradom. Svjetiljka se dimila, činilo se da se vidi kao kroz maglu, i teško je bilo dihati. Da prođeš hodnikom, a da ne pogaziš ili ne zapneš nogom za kojega od tih što spavaju, moraš pred sobom da razabereš prazno mjesto, nogom da staneš i da tražiš mjesto za dalji korak. Tri čovjeka koji, očito, nisu našli mjesta ni u hodniku, izvalili se u trijem, baš uz smradni čabar koji je curio na sastavcima. Jedan od tih ljudi bio je starac, luđačić, kojega je Nehljudov često viđao na putu. Drugi je bio dječak od desetak godina; on je ležao između dva uznika, podmetnuo ruku pod obraz i spavao jednom od njih na nozi.

Kad je Nehljudov izšao na kapiju, stane i, nadimajući grudi, punim je plućima dugo i snažno udisao studeni uzduh.

XIX

Napolju je ozvjezdalo. Kad se po zamrznutu blatu koje je ponegdje izbijalo, vratio u svoju krčmu, Nehljudov kucne u mračni prozor, a plečati mu sluga bos otvorio vrata i pusti ga u trijem. Iz trijema se zdesna čulo kako gromko hrču kočijaši u sobi za prosti svijet, sprijeda, pred vratima, na dvorištu, čulo se kako mnogo konja žvače zob. Lijevo su vodila vrata u bolju sobu. U boljoj je sobi zaudarao pelin i znoj, a iza pregratka se čulo odmjereni, srkuljavo hrkanje nečijih snažnih pluća i gorjelo u crvenom stalku kandilo pred ikonama. Nehljudov se svuče, razastre na divan od voštanog platna šal, kožni svoj jastuk i legne pretresajući u pameti sve što je video i čuo u toku današnjega dana. Od svega onoga što je danas video Nehljudovu se najstrahovitijim učinio dječak koji spava na osoci što se cijedi iz čabra a glavu položio uzniku na nogu.

Koliko god bio neočekivan i važan večerašnji razgovor sa Simonsonom i Katjušom, nije zastajao na toj zgodi: njegov je odnos prema tomu bio odviše zamršen a ujedno i neodređen, i zato je tjerao od sebe misao o tom. No zato se življe sjećao slike tih nesretnika koji se guše u zagušljivu zraku i valjaju se u osoci što teče iz smradnoga čabra, a osobito tog dječaka nevina lica, koji spava uzniku na nozi i nikako mu ne silazi s pametи.

Sasvim ti je drugo znati da negdje daleko neki ljudi muče druge, kinje ih svakavim razvratom, nečovječjim ponižavanjem i mukama, a sasvim drugo tri mjeseca bez prestanka gledati kako neki ljudi razvraćaju i muče druge. I Nehljudov je to osjećao. Počesto je za ta tri mjeseca pitao sebe: »Jesam li ja lud kad vidim ono što drugi ne vide ili su ludi oni koji rade to što ja vidim?« Ali su ljudi (a njih je bilo toliko mnogo) radili ono, što je njemu bilo na takvo čudo i strahotu, s tolikim mirnim uvjerenjem da ne samo što to treba da bude tako, nego i da je vrlo važna i korisna stvar to što oni rade - tako da je teško bilo držati sve te ljude za luđake; a sebe nije mogao držati za luđaka, jer je bio svjestan da mu je misao bistra. I zato je neprestano bio u nedoumici.

Ono što je za tri mjeseca Nehljudov video prikazivalo mu se u ovakvoj slici: od svih ljudi koji žive na slobodi odabiru se, posredstvom suda i administracije, najnervozniji najvatreniji, najuzbudljiviji, najdarovitiji i najjači ljudi a manje lukavi i oprezni od drugih, i ti ljudi koji nisu nikako krivlji i opasniji društvu nego oni što ostaju na slobodi, prvo se zatvaraju u kaznionice, etapne stanice, robijašnice, pa se tamo drže mjesecce i godine u potpunoj besposlici, materijalno osigurani i daleko od prirode, porodice, rada, to jest, izvan svih uvjeta prirodnog i normalnog čovječjeg života. To je prvo. Drugo, ljudi se ti u tim institucijama podvrgavaju svakojakim nepotrebnim poniženjima - okovima, brijanju glava, sramotnoj odjeći, to jest otima im se glavni razlog dobrom životu slabih ljudi - briga o ljudskom mišljenju, stid, svijest o čovječanskem dostojanstvu. Treće, kad se podvrgavaju neprestanoj životnoj opasnosti - da se i ne spominju izuzetni slučajevi sunčanice, davljenja, požara - od zaraznih bolesti koje ne prestaju u kaznioničkim mjestima, od iznemoglosti, od batina - ljudi se ti neprestano nalaze u takvu stanju u kojem i najbolji, najmoralniji čovjek, zbog želje za samoodržavanjem, izvršuje i ispričava druge što izvršuju djela, najstrahovitija po okrutnosti. Četvrto, ljudi se ti silom združuju s pokvarenima do krajnosti (i, osobito, pokvarenima od tih istih institucija) razvratnicima, ubicama i zlikovcima, i ovi djeluju kao kvasac na tijesto na sve ljude koji još nisu potpuno iskvareni sredstvima što se upotrebljavaju. I peto, najzad, svim ljudima koji se podvrgavaju tim utjecajima tuvi se u glavu na najuvjerljiviji način, i to pomoću svake vrste nečovječanskog postupanja s njima samima - mučenjem djece, žena, staraca, šibanjem, bičevanjem, nagrađivanjem onih koji dostave bjegunca živog ili mrtvog, rastavljanjem muževa od žena i združivanjem u suložništvo tuđih žena s tuđim muževima, strijeljanjem, vješanjem - tuvi im se na najuvjerljiviji način da vlada ne samo što ne zabranjuje nego, naprotiv, dopušta, kad joj je probitačno, svakakva nasilja, okrutnost, zvjerstva, i zato se to pogotovu dopušta onima koji su u ropstvu, oskudici i nevolji.

Sve su to bile institucije kao naročito smisljene da stvaraju takav do krajnosti sažet razvrat i opačinu, koji se ne mogu razviti ni u kakvim drugim prilikama, pa da se zatim te sažete opačine i razvrat rašire u najvećem opsegu po narodu. »Baš kao da je bila zadana zadaća kako će se na najbolji, najpouzdaniji način razvratiti što više ljudi«, mislio je Nehljudov proničući u ono što se radi po kaznionicama i etapnim stanicama. Stotine tisuća ljudi dovode se svake godine do krajnjeg stepena pokvarenosti, a kad se pokvare sasvim, puštaju se na slobodu da pokvarenost koju su stekli u kaznionicama raznose po cijelom narodu.

U kaznionicama, tjumenskoj, jekaterinburškoj, tomskoj i na etapnim stanicama video je Nehljudov kako se s uspjehom postizava ta svrha koju je, čini se, društvo odredilo sebi. Ljudi priprosti, obični, s potrebama ruskog društvenog, seljačkog, kršćanskog morala, odbacivali su te pojmove te prihvaćali nove, robijaške pojmove, koji su se sastojali najviše u tom da je dopušteno svako pogrdjivanje, nasilje nad čovječjom ličnošću, svako uništavanje njeno kad je to probitačno. Ljudi koji su neko vrijeme živjeli u kaznionici svim su bićem svojim doznavali da su, sudeći po onomu što rade s njima, u zbilji dokinuti svi oni

moralni zakoni o štovanju i samilosti prema čovjeku, što ih propovijedaju i crkveni i moralni učitelji, i zato ih se i ne treba držati. Nehljudov je to vidio na svim uznicima koje je poznavao: na Fjodorovu, na Makaru i čak na Tarasu, koji je prenerazio Nehljudova nemoralnošću svojih nazora pošto je proboravio dva mjeseca u etapnim stanicama. Putem je saznao Nehljudov kako skitalice, kad bježe u šumu, nagovaraju drugove da odu s njima, a onda ih ubijaju i hrane se njihovim mesom. Vidio je živa čovjeka kojega su krivili za to, i on je priznavao. A najstrahovitije je bilo što slučajevi ljudozderstva nisu bili pojedinačni, nego se neprestano ponavljali.

Jedino uz osobito njegovanje opačine, kakvo se provodi po tim institucijama, mogao je Rus biti doveden do onog stupnja do kojeg su ga doveli u liku tih skitnika što pretekoše najnoviju nauku Nietzscheovu te drže da se sve može i ništa nije zabranjeno i tu nauku šire najprije među uznicima a zatim po svemu narodu.

Jedino razjašnjenje svemu što se zbivalo bilo je onemogućivanje, zastrašivanje, popravljanje i zakonita odmazda, kako su to pisali u knjigama. Ali u zbilji nije bilo ničega nalik ni na jedno, ni na drugo, ni na treće, ni na četvrtu. Mjesto onemogućivanja, samo su se širili prestupci. Mjesto zastrašivanja poticali su se prestupnici i mnogi su od njih, kao skitnice, od svoje volje odlazili u kaznionice. Mjesto popravljanja, bilo je sistematsko trovanje svim opačinama. A potreba odmazde ne samo da se nije ublaživala vladinim kaznama nego se uzgajala u narodu gdje je i nije bilo.

»Zašto, dakle, oni rade to?« pitao se Nehljudov i nije nalazio odgovora.

A na najveće mu je čudo bilo što se sve to nije radilo slučajno, ni po sporazumu, ni jedanput, nego se sve to radilo neprestano, u toku stotine godina, jedino s tom razlikom što su to nekad bili ljudi s rastrganim nosovima i odrezanim ušima, zatim žigosani, vezani uz motke, a sada s lisicama na rukama i putuju željeznicom, a ne na kolima.¹¹⁷

Rasuđivanje da to što ga ogorčavaše potječe otud, kako su mu govorili službenici, što nisu savršeno uređeni zatvori i progostva, i da se sve to može popraviti ako se urede kaznionice nove vrste - nije zadovoljavalo Nehljudova jer je osjećao da to što ga ogorčava ne potječe otud jesu li više ili manje savršeno uređene kaznionice. Čitao je o savršenim kaznionicama s električnim zvoncima, o smrtnim kaznama s elektrikom što ih preporučuje Tarde, i usavršena su ga nasilja ogorčavala još jače.

Ogorčavalo je Nehljudova najviše to što u sudovima i ministarstvima sjede ljudi koji dobivaju velike plaće, ubirane od naroda, zato što oni, obavještavajući se iz knjiga koje su napisali isto takvi činovnici s takvim istim motivima, trpaju pod paragrafe djela ljudi koji krše zakone, koje su napisali oni, i po tim paragrafima otpravljaju ljudi na takvo mjesto gdje ih ne viđaju više i gdje ti ljudi, pod potpunom vlašću okrutnih, surovih nadzornika, stražara, vojnika pratilecina na milijune duševno i tjelesno.

Kad je Nehljudov pobliže upoznao zatvore i etapne stanice, video je da sve te opačine što se razvijaju među uznicima: piganstvo, kocka, okrutnost i sva ona strašna zlodjela što ih izvršuju kažnenici i samo ljudozderstvo - nisu slučajnost ili pojave degeneracije, zločinučkog tipa, izrođivanja, kako to u prilog vladama tumače tupi učenjaci, nego neizbjegna posljedica nerazumljive zablude da ljudi mogu kažnjavati druge ljudi. Nehljudov je video da ljudozderstvo ne započinje u sibirskoj šumi, nego u ministarstvima, odborima i

¹¹⁷ Do sredine 60-tih godina prošlog stoljeća robijaše su slali u Sibiriju i u nerčinske rudnike, ali i u tvornice; od Perma do mjesta Radova morali su ići pješke, okovani u lance, često prikovani uz dugačku željeznu motku. Izgradnjom sibirske željezničke pruge robijaše su počeli slati u posebnim vagonima.

odjelima, a samo se završuje u šumi; da njegovu zetu, na primjer, a i svim onim sucima i činovnicima, od sudskog pristava sve do ministra, nije ništa stalo do pravednosti ili dobra narodnog, o kojima govore, nego svima trebaju samo oni rublji što im se plaćaju zato da bi radili sve ono odakle potječe ta pokvarenost i patnja. To je bilo potpuno očito.

»Zar se, dakle, i sve to radilo samo zbog nesporazuma? Šta bi trebalo uraditi da bi se svim činovnicima osigurala njihova plaća i čak im se davala nagrada zato da samo ne rade to što rade?« mislio je Nehljudov. I u tim je mislima, već poslije prvih pjetlova, usprkos buhamu koje su, čim se makne, prskale oko njega kao vodoskok - zaspao tvrdim snom.

XX

Kad se Nehljudov probudio, bili su se kočijaši već odavno odvezli, krčmarica popila čaj i otirući rupcem znojni debeli vrat došla i kazala da je vojnik iz etapne stanice donio pismo. Pismo je bilo od Marje Pavlovne. Pisala je da je Kriljcovljev napadaj bio ozbiljniji nego što su mislili. »Neko smo vrijeme htjeli da ga ostavimo tu i da ostanemo s njim, ali to nisu dopustili, te ćemo ga povesti, pa se bojim svega. Nastojte urediti u gradu tako, ako njega ostave, da bi ostavili i koga od nas. Ako bi zbog toga trebalo da se ja udam za njega, to sam ja, razumije se, pripravna.«

Nehljudov pošalje momka na stanicu po konje i počne žurno pakovati. Nije još bio ispio drugu čašu kad se pred ulazne stepenice dovezla trojka s novom zapregom, zazvečali praporci i zagrmjeli točkovi po smrznutu blatu kao po popločanoj cesti. Pošto je platio debelovratnoj krčmarici, Nehljudov izide brže, sjedne na pleter na kolima i naloži da ga vozi što žustrije, jer je želio da stigne partiju. Nedaleko od kapije na toru stiže zaista koliju, natovarenu vrećama i bolesnicima, kako gromoče po smrznutu blatu koje već počinje da se utire. (Oficira nije bilo, odvezao se naprijed.) Vojnici se, očito, napili te su, veselo brbljavući, išli straga i s obje strane puta. Kola je bilo mnogo. U prednjim je sjedilo po šest zbijenih onemocalih kriminalaca, na stražnjim trojim kolima vozili se politički prestupnici, po troje na kolima. Na stražnjima su sjedili Novodvorov, Grapčeva i Kondratjev, na drugima Ranceva, Nabatov i ona slaba reumatična žena kojoj je Marja Pavlovna prepustila mjesto. Na trećim je kolima, na sijenu i jastucima, ležao Kriljcov. Na kraju je sjedila uz njega Marja Pavlovna. Nehljudov zaustavi kočijaša kod Kriljcova i pođe njemu. Naptiti vojnik pratilac zamaše rukom na Nehljudova, ali Nehljudov nije pazio na njega nego pristupio kolima i, držeći se za prečku na ljestvama, pošao uz kola. Kriljcov, u kožuhu i s ovčjom šubarom na glavi, činio se još mršaviji i bljeđi. Krasne mu oči bile osobito krupne i sjajne. Njišući se malo od treskanja na putu, gledao je Nehljudova ne skidajući očiju, a na pitanje o zdravlju samo zaklopio oči i srdito odmahnuo glavom. Očito mu se sva energija trošila na to da otrpi treskanje kola. Marja Pavlovna sjedila je na drugoj strani na kolima. Izmijenila je s Nehljudovom značajan pogled, koji je iskazivao svu njenu brigu zbog Kriljcovljeva stanja, a zatim progovorila odmah veselim glasom.

- Očito se zastidio oficir - zaviče da bi je Nehljudov čuo uz gromot točkova. - Buzovkinu su skinuli s ruku lisice. Sam on nosi djevojčicu, a s njim idu Katja i Simonson i, mjesto mene, Veročka.

Kriljcov reče nešto što se nije moglo čuti i pokaže na Marju Pavlovnu pa se namršti, očito susprežući kašalj, i zaklima glavom. Nehljudov prikući glavu da bi čuo. Onda Kriljcov oslobodi usta iz rupca i zašapće:

- Sada mi je mnogo bolje. Samo da se ne prehladim.

Nehljudov mahne glavom da odobrava i zgleda se s Marjom Pavlovnom.

- A šta je s problemom triju tjelesa? - šapne još Kriljcov i osmjehe se umorno, teško. - Zakučasto je rješenje?

Nehljudov nije razumio, ali mu razjasni Marja Pavlovna da je to znameniti matematski problem o određenju odnosa triju tjelesa: Sunca, Mjeseca i Zemlje, i da je Kriljcov za šalu smislio to poređenje o odnosu Nehljudova, Katjuše i Simonsona. Kriljcov klimne glavom za znak da je Marja Pavlovna valjano rastumačila njegovu šalu.

- Nije moje da rješavam - reći će Nehljudov.

- Dobili ste moje pismo, učinit ćete? - zapita Marja Pavlovna.

- Svakako - odgovori Nehljudov, a kad je opazio na Kriljcovljevu licu nezadovoljstvo, vrti se svojim kolima i popne se na svoj uvaljeni pleter i, držeći se za ljestve na kolima koja su ga tresla po čagljevitu neutrvenu putu, stade prestizati na cijelu vrstu otegnutu partiju sivih haljinaca i kratkih bunda na ljudima u okvirima i na parovima s lisicama na rukama. Na drugoj strani puta razazna Nehljudov modri rubac Katjušin, crnu kabanicu Vere Jefremovne, jaku, i pletenu kapu, i bijele vunene čarape Simonsonove, poput sandala ovijene remenjem. Išao je uz žene i vatreno nešto gorio.

Kad smotriše Nehljudova, žene mu se poklonile, a Simonson svečano dignuo šešir. Nehljudov nije imao šta da kaže, nije ustavljaо kočijaš i prestigao ih. Kad se izvezao na utrenik, potjera kočijaš još brže, ali je neprestano morao silaziti s utrenika i obilaziti teretnu koliju što se otegla na obje strane.

Cesta, sva izrovana dubokim kolotečinama, prolazila je tamnom crnogoričnom šumom koja je s obiju strana bila išarana jarkom i pješčanom žutom bojom brezovog i arišovog lišća što još nije bilo pootpadalo. Na polovici puta prestala šuma i po stranama pukla polja, iskrsti zlatni krstovi i manastirske kupole. Dan se sasvim razvedrio, oblaci se razišli, sunce je iskočilo više šume, i mokro lišće, i bare, i kupole, i krstovi na crkvi jarko se blistali na suncu. Sprijeda se na desnoj strani, u modrikastoj daljini, zabijeljele daleke gore. Trojka ušla u veliko selo pred gradom. Seoska je ulica bila puna svijeta - i Rusa, i stranca s njihovim čudnim kapama i haljincima. Pijani i trijezni muškarci i žene vrvjeli su i bučali pred dućanima, gostionicama, krčmama i kolima. Osjećala se blizina grada.

Pošto je ošinuo i potegnuo desnog logova i sjeo na boku porebarke, tako da mu vodice budu sa desne strane, očito se šepureći, kočijaš projuri glavnom ulicom i, ne zadržavajući konje, doveze se rijeci preko koje se prelazilo skelom. Skela je bila nasred rijeke i dolazila s one strane. Na ovoj ju je strani čekalo neko dvadesetak kola. Nehljudovu nije trebalo dugo čekati. Skela se bila odvezla daleko gore uz vodu pa ju je brza voda hitro dotjerala daskama na pristaništu.

Visoki, plećati, mišićavi i šutljivi brodari, u kratkim bundama i čizmama, vješto i znalački bacili konopce, privezali ih za stupove, odmakli prečage, pustili na obalu kola što su stajala na skeli i počeli ukrcavati kola, tako da su skelu napunili kolima i konjima koji su zazirali od vode. Brza, široka rijeka zapljuškivala je čamce pod skelom i napinjala konope. Kad je skela bila krcata, i Nehljudovljeva kola s ispregnutim konjima, stisnuta sa svih strana, stajala na jednom kraju, spuste brodari prečage ne mareći za molbe onih koji se nisu smjestili, odriješe konopce i otisnu se. Na skeli je bila tišina, čulo se samo kako brodari tapkaju nogama, a konji prestajkuju i topoću kopitama po daskama.

XXI

Nehljudov je stajao na kraju skele i gledao na široku brzu rijeku. U pameti su mu najzljednije iskrasavale dvije slike: Kriljcova koji umire ozlojeđen i glava mu se trese kako se treskaju kola i slika Katjušina kako kraj ceste živo korača sa Simonsonom. Prvi dojam, Kriljcov koji se ne pripravlja na smrt a umire, bio je težak i tužan. A drugi dojam, živaha na Katjušu koja je stekla ljubav takva čovjeka kao što je Simonson i izšla sada na čvrsti i sigurni put dobra - trebalo je da bude radostan, ali je Nehljudovu ipak bilo teško i on nije mogao da svlada taj teret.

Iz grada se razleglo vodom bruhanje i tucani drhat velikoga zvona. Kočijaš koji je stajao uz Nehljudova i svi vozači jedni za drugima poskidali kape i prekrižili se. Ali nevisok, kosmat starac, koji je bio najbliži gradu, a Nehljudov ga isprva nije bio ni opazio, nije se prekrižio nego digao glavu i uperio pogled u Nehljudova. Starac je bio u iskrpanoj, prostranoj kabanici, u suknenim hlačama i izgaženim, pokrpanim čizmama. Na leđima mu je bila pomalena torba, na glavi visoka, otrcana šubara...

- A šta se ti, starče, ne moliš? - reći će Nehljudovljev kočijaš kad je nataknuo i namjestio kapu. - Ili nisi kršten?
- Kome bih se molio? - odgovori kosmati starac odrešitom nasrtljivošću i brzo izgovara-jući slog po slog.
- Zna se kome - bogu - ironički izgovori kočijaš.
- Pa ded mi pokaži, gdje je on? Bog taj.

Bilo je u starčevu izrazu nešto tako ozbiljno i tvrdo da je kočijaš osjetio da ima posla s jakim čovjekom i ponešto se zbumio, ali nije to odavao, nego brzo odgovorio nastojeći da ne ušuti i ne osramoti se pred slušateljima.

- Gdje? Zna se - na nebu.
- A jesi li ti bio ondje?
- Bio ili ne bio, ali svi znaju da se treba moliti bogu.
- Boga nije vidio nitko i nigdje. Jedino rođeni sin njegov koji je u očevu krilu, on je objavio - izgovori starac onom istom brzorječicom, ljutito se mršteći.
- Ti si, vidi se, nekrst, rupaš. Moliš se rupi - reče kočijaš zadijevajući bičaljicu za pojaz i namještajući stražnji ham na logovu.

Netko se nasmija.

- A kakve si ti, djedače, vjere? - upita čovjek koji nije bio više mlad a stajao s kolima na kraju u skeli.
- Nemam ja nikakve vjere. Jer nikomu, nikomu ne vjerujem ja osim sebi - odgovori starac isto onako brzo i odrešito.
- Pa kako bi sebi vjerovao? - reče Nehljudov uplećući se u razgovor. - Možeš da se prevariš.
- Nikad dok živim - strese glavu i odrešito odgovori starac.
- Zašto, dakle, ima različitih vjera? - zapita Nehljudov.
- Zato i ima različitih vjera, jer vjeruju ljudima, a ne vjeruju sebi. I ja sam vjerovao ljudima i basao kao po šumi; tako sam zabluđio, nisam se ni nadao da će se iskopati. I starov-

jerci, i novovjerci, i subotnici, i hlisti, i popovci, i bespopovci, i austrijanci, i molokani, i škopci.¹¹⁸ Svaka vjera jedino hvali sebe. I eto se sve razišle kao slijepi štenci. Vjera ima mnogo, a duh je jedan. I u tebi, i u meni, i u njemu. Neka, dakle svaki vjeruje duhu, i svi će se ujediniti. Neka svak bude sam za sebe, i svi će biti jedno.

Starac je govorio glasno i sve se ogledavao želeteći, očito, da ga čuje što više ljudi.

- A isповijedate li vi to odavno? - zapita ga Nehljudov.
- Zar ja? Odavno već. Progone me već dvadeset i treću godinu.
- Kako progone?

- Kao što su progonili Krista, tako progone i mene. Hvataju me i vode pred sudove, pred popove - pred književnike, pred farizeje; trpali su me u ludnicu. Ali ne mogu ništa učiniti meni, jer ja sam slobodan. - »Kako se, govore, zoveš?« Misle, nazvat ću se kakvim imenom. Ali ja se ne nazivam nikakvim imenom. Odrekao sam se svega: nemam ja ni imena, ni mjesta, ni domovine - nemam ničega. Ja sam sâm za sebe. Kako se zovem? Čovjek. - »A koliko ti je godina?« - »Ja ih, velim, ne brojim, a i ne mogu se one prebrojati, jer ja sam uvijek bio, uvijek ću i biti. - »Od kakva si, vele, oca, matere?« - Nemam ja, velim, ni oca ni matere, osim boga i zemlje. Bog je otac, zemlja mati. - »A priznaješ li«, vele, »cara?« - Zašto ga ne bih priznavao? On je sebi car, a ja sam sebi car. - »No«, vele, »tko bi i govorio s tobom.« Ja velim: ja te i ne molim da razgovaraš sa mnom. Tako me i muče.

- A kamo idete sada? - zapita Nehljudov.
- Pa kud bog dovede. Radim, a kad nema rada, prosim - završi starac kad je opazio da skela prilazi drugoj obali i pobjednički se ogleda na sve koji su ga slušali.

Skela pristade uz drugu obalu. Nehljudov izvadi novčarku i ponudi starcu novaca. Starac odbije.

- Ja to ne primam. Kruh primam - reče.
- Pa, oprosti.
- Nema šta da se oprašta. Nisi me uvrijedio. A i ne može mene nitko uvrijediti - reče starac i uprti torbu koju je bio skinuo. Međutim su bili izvezli kola i upregli konje.
- Kako možete, gospodine, da razgovarate - reći će kočijaš Nehljudovu kad je dao napojnicu snažnim brodarima i popeo se na kola. - Takva skitalica i nevaljalac.

XXII

Kad su se vezali na brežuljak, kočijaš se okrene:

- U kakvu gostionicu da vas odvezem?
- Koja je bolja?

¹¹⁸ Različite sekte ruske crkve: *starovjerci* su ostali vjerni starim običajima nakon crkvene reforme 1666. godine, te su bili mučeni, proganjani i protjerivani; *popovci* (Поповцы) i *bespopovci* (Безпоповцы) su dvije osnovne sljedbe unutar starovjerača koje priznaju, odnosno ne priznaju i nemaju svećenstvo; ostalo su manje sekte nastale od starovjerača: *hlisti* se bičuju, *subotnici* slave subotu umjesto nedjelje, škopci su kastrati (kastrirali su se da bi se oslobođili tjelesnih požuda), *molokani* su "oni koji piju mlijeko", a taj su naziv dobili je su odbijali poštivati post kojega je propisala službena ruska crkva i u posne dane pili mlijeko. *Austrijanci* su grkokatolici.

- Šta bi bilo bolje od »Sibirske«. A dobro je i kod Djukova.

- Kamo hoćeš.

Kočijaš sjedne opet porebarke i potjera brže. Grad je bio kao i svi gradovi: iste kuće s polukatovima i zelenim krovovima, ista stolna crkva, dućani i u glavnoj ulici trgovine, i čak isti redari. Jedino su kuće bile gotovo sve drvene, a ulice nepopločane. U jednoj od najživljih ulica ustavi kočijaš trojku pred ulazom u gostionicu. Ali u gostionici nije bilo slobodnih soba, tako da je valjalo otići u drugu. U toj je drugoj bila slobodna soba, i Nehljudov se prvi put iza dva mjeseca, nađe opet u običajnim prilikama što se tiče čistoće i udobnosti. Koliko god malo raskošna bila soba u koju su odveli Nehljudova, osjetio je kako mu je odlanulo nakon zapregâ, krčama i etapâ. Najvažnije mu je bilo da se očisti od ušiju, kojih se nije nikad mogao potpuno oslobođiti iza posjeta etapnim stanicama. Čim je ispakovao stvari, odveze se u kupalište; a odande, kad se uredio za grad - obukao kruštu košulju i hlače s uglačanim borama, kaput i ogrtac - poglavaru toga kraja. Gostionički mu vratar dozvao izvoščika, i siti, krupni kirgiski konj, upregnut u drndavu kočiju, odvezao Nehljudova do velike lijepe zgrade pred kojom su stajale straže i redar. Pred kućom i za kućom bio je vrt, a u njemu se, među jasikama i brezama s kojih je opalo lišće te su stršale gole grane, gusto i tamno zelenjeli omorike, borovi i jele.

General je bio bolešljiv i nije primao. Nehljudov ipak umoli lakaja neka preda njegovu kartu, i lakaj se vrati s povoljnim odgovorom:

- Izvolite.

Predsjoblje, lakaj, ordonans, stepenice, dvorana sa sjajno istrtim parketom - sve je to bilo nalik na Petrograd, samo nešto prljavije i nešto veličanstvenije. Nehljudova uvedoše u kabinet.

General, nabuhao, sangviničan čovjek, nosa kao krumpir i s kvrgama na čelu i ogoljenoj lubanji i s kesicama ispod očiju, sjedio je u tatarskom svilenom haljincu, s cigaretom u rukama i pio čaj iz čaše na srebrnoj tasi.

- Zdravo da ste, gospodine. Oprostite što primam u haljincu; ipak je bolje nego da nikako ne primam - reče on zaogrčući haljinom debeli vrat namreškan straga u bore. - Nisam sasvim zdrav i ne izlazim. Što je vas bacilo k nama za božja leđa.

- Pratio sam partiju uznika u kojoj je osoba bliska meni - odgovori Nehljudov - došao sam, dakle, da zamolim vašu preuzvišenost nešto za tu osobu i još za jednu stvar.

General potegne dim iz cigarete, gutne čaja, ugasi cigaretu o malahitnu pepeonicu te je ozbiljno slušao ne skidajući uskih, podbuhih, blistavih očiju s Nehljudova. Prekinuo ga je jedino zato da ga upita ne bi li pušio.

General je pripadao tipu onih učenih vojnika koji misle da mogu liberalnost i humanost izmiriti sa svojom profesijom. Ali kao čovjek po prirodi pametan i dobar vrlo je brzo osjetio da ne može biti takva izmirenja te da ne bi gledao onu unutarnju oprek u kojoj se neprestano nalazi, sve se više i više odavao onoj navici, toliko raširenoj među vojnicima, da piye mnogo vina, i tako se odao toj navici da je iza 35-godišnje vojne službe postao ono što liječnici zovu alkoholičarom. Bio je sav prožet vinom. Dosta mu je bilo da se napije kakve bilo tekućine, pa da osjeti da se opio. A piti vino bila mu takva potreba bez koje nije mogao živjeti, i svaki se dan pred večer sasvim opijao, ali se toliko bio privikao na to stanje da nije teturao i nije govorio osobitih gluposti. Ako ih je i govorio, on je zauzimao tako važan položaj, izuzetan, da su mu primali za pametan razgovor ma kakvu glupost kazao. Samo izjutra, baš u ono vrijeme kad ga je zatekao Nehljudov, bio je nalik na razumna čovjeka i mogao je razumjeti što mu govore i, više-manje s uspjehom provoditi u djelo poslovicu koju je volio ponavljati: Pijan i pametan, dvostruko koristan. Više

su vlasti znale da je on pijanac, ali je ipak bio obrazovaniji nego drugi - premda je u svom obrazovanju zastao na onom mjestu gdje ga je zateklo pijanstvo - bio odvažan, spretan, reprezentativan, vješt da se i u pijanom stanju drži taktično, i zato su ga imenovali i držali na onom vidnom i odgovornom mjestu koje je zapremao.

Nehljudov priopovjedi generalu da je osoba koja ga zanima žena, da je nevino osuđena, da je za nju predana molba na najviše mjesto.

- Dobro. A onda? - reći će general.

- Obećali su mi u Petrogradu da će se vijest o sudbini te žene poslati meni najkasnije ovoga mjeseca i ovamo...

Ne skidajući očiju s Nehljudova, general pruži ruku s kratkim prstima prema stolu, pozvoni i nastavi da sluša, pučkajući cigaretom i iskašljavajući se vrlo glasno.

- Molio bih, dakle, ako se može, da se ta žena zadrži ovdje dok se ne dobije odgovor na molbu koja je predana.

Uđe sluga, oficirski momak u vojničkoj odjeći.

- Zapitaj da li je ustala Ana Vasiljevna - reče general momku - i daj još čaja. Šta još? - obrati se general Nehljudovu.

- Druga moja molba - nastavi Nehljudov - tiče se političkog uznika koji putuje s tom istom partijom.

- Tako dakle! - reče general značajno klimajući glavom.

- On je teško bolestan - čovjek na samrti. I njega će, valjda, ostaviti ovdje u bolnici. A jedna od političkih žena željela bi da ostane uz njega.

- Nije li mu ona u rodu?

- Nije, ali je voljna da podje za njega ako joj se samo dopusti da ostane uz njega.

General je uporno gledao svojim blistavim očima i šutio želeći, očito, da svog subesednika zbuni pogledom i svejednako pušio.

Kad je Nehuljdov završio, dohvati general sa stola knjigu i brzo, kvaseći prste kojima je listao listove, nađe paragraf o braku i pročita ga.

- Na što je ona osuđena? - zapita uzgledavši s knjige.

- Ona - na robiju.

- No, onda se osuđeniku brakom njegovim ne može poboljšati položaj.

- No ta...

- Dopustite. Da je uzme slobodan čovjek, ona bi svejedno morala isto tako izdržati svoju kaznu. Tu se pita: tko izdržava težu kaznu, on ili ona?

- Oboje su osuđeni na robiju.

- No, pa su i kvit - smijući se reći će general. - Što je njemu, to je i njoj. On može da bude ostavljen zbog bolesti - nastavi - i, razumije se, sve će se uraditi što se može da mu se olakša sudbina, ali ona, makar se i udala za njega, ne može ostati ovdje...

- Generalica piye kavu - javi lakaj.

General klimne glavom i nastavi?

- Uostalom, ja ču još razmislići. Kako se zovu? Zapišite evo ovdje.

Nehljudov zapiše.

- Ne mogu ni to - odgovori general Nehljudov na molbu da bi se sastao s bolesnikom. - Ja, dabome, ne sumnjam o vama - reče - ali se vi zanimate za njega i za druge, i vi imate

novaca. A ovdje je kod nas sve podmitljivo. Kažu mi: treba iskorijeniti podmitljivost. A kako bi se iskorijenila kad su svi podmitljivci? I šta je nižega čina, to više. Ta kako bih i mogao na pet tisuća vrsta pripaziti na čovjeka? On je ondje isto takav carić kakav sam ja ovdje - i on se nasmije. - Ta vi ste se zacijelo sastajali s političkim prestupnicima, plaćali ste, i vas su puštali? - zapita smješkajući se. - Je li?

- Jest, istina je.

- Ja razumijem da vi morate raditi tako. Vi hoćete da vidite političkog prestupnika: I žalite ga. A stražar će ili vojnik prati lac primiti mito jer mu je plaća četrdeset kopejaka i ima obitelj i ne može da ne primi. I na njegovom i na vašem mjestu postupio bih ja isto tako kao i vi i on. Ali na ovom mjestu ne smijem da odstupim od najstrožeg zakonskog slova baš zato što sam čovjek i što može da me ponese samilost. A ja vršim svoju dužnost, meni su iskazali povjerenje uz određene uvjete i ja moram opravdati to povjerenje. To je pitanje završeno, dakle. A sada mi pripovjedite šta rade kod vas u prijestolnici? - I general stade ispitivati i pripovijedati želeći, očito, u isti mah da sazna novosti i da pokaže svoje značenje i svoju čovječnost.

XXIII

- No, dakle, gdje ste vi? Kod Djuka? No, ružno je i ondje. Nego, dodite na objed - reći će general kad se rastajao s Nehljudovom - u pet sati. Vi govorite engleski?

- Da, govorim.

- Pa divota. Ovamo je, znate, doputovao Englez, putnik. Proučava progonstvo i kaznionice u Sibiriji. On će, dakle, objedovati kod nas, pa dođite i vi. Objedujemo u pet, a žena iziskuje tačnost. Onda ću vam i odgovoriti i o onom što će biti s tom ženom a i o bolesniku. Možda će se i moći ostaviti tkogod uz njega.

Kad se oprostio s generalom, odveze se Nehljudov na poštu, osjećajući osobito uzbudjeno i radino raspoloženje.

Poštanski je ured bila niska soba sa svodovima; za pultom su sjedili činovnici i izdavali poštu svijetu koji se okuplja. Neki je činovnik naherio glavu te bez prestanka udarao pečatom po omotnicama koje je vješto podmetao. Nehljudov nije dugo čekao, a kad su mu doznali ime, odmah mu predadoše prilično veliku njegovu korespondenciju. Tu su bili i novci, i nekoliko pisama i knjiga, i posljednji broj »Vjesnika Evrope«. Kad je dobio svoja pisma, Nehljudov ode do drvene klupe, na kojoj je sjedio vojnik s knjigom i nešto čekao, te sjedne uz njega da pregleda pisma što je dobio. Među njima je bilo jedno preporučeno - krasna omotnica s razgovijetnim pečatom od jarko-crvenog pečatnog voska. On raspečati omotnicu, a kad je spazio Seleninovo pismo zajedno s nekim službenim spisom, osjeti kako mu je krv udarila u lice i kako mu se srce steglo. To je bila odluka o Katjušinoj stvari. Kakva je ta odluka? Zar odbijaju? Nehljudov preleti žurno list, napisan sitnim, teško čitljivim, čvrstim, izlomljenim pismom i uzdahne radosno. Odluka je bila povoljna.

»Dragi prijatelju!« pisao je Selenin. »Posljednji razgovor naš ostavio je u meni silan dojam. Ti si o Maslovoj imao pravo. Pažljivo sam pregledao stvar i video da joj je nanesena grozovita nepravda. Ispraviti se mogla jedino u komisiji za molbe, gdje si ti i predao molbu. Meni je pošlo za rukom da tamo pomognem rješenju te stvari i eto ti šaljem prijepis pomilovanja na adresu koju mi je dala grofica Jekaterina Ivanovna. Izvorni je spis otpravljen onamo gdje se ona nalazila za vrijeme suđenja te će, valjda, biti odmah poslan

u Sibirsku glavnou upravu. Zurim se da ti javim tu ugodnu vijest. Prijateljski ti stišćem ruku. Tvoj Selenin.«

Sadržaj samoga spisa bio je ovaj: »Kancelarija Njegovog Veličanstva za primanje molbi koje se podnose na Previšnje Ime, odsjek taj i taj. Odjel taj i taj. Dan i godina ta i ta. Po nalogu glavnog upravitelja kancelarije Njegovog Carskog Veličanstva za primanje molbi koje se podnose na Previšnje Ime javlja se ovime mještanki Jekaterini Maslovoj da je Njegovo Carsko Veličanstvo na temelju najponiznjeg izvješća, iskazujući milost molbi Maslove, izvoljelo zamijeniti robiju s naseljenjem u bližem kraju Sibirije.«

Vijest je bila radosna i važna: dogodilo se sve ono što je Nehljudov i mogao da poželi Katjuši, a i sebi samome. Istina, ta promjena u njenu položaju znači nove zapletaje u njegovu odnosu prema njoj. Dok je bila robijašica, bio je to fiktivan brak, koji joj je on nudio, te je imao jedino to značenje što joj je olakšavao položaj. Sada, pak, ništa ne prijeći da zajedno žive. A na to se Nehljudov nije spremao. Osim toga, njeni odnosi prema Simonsonu? Šta su značile njene jučerašnje riječi? I ako bi ona pristala da se veže sa Simonsonom, bi li to bilo dobro ili loše? Nije nikako mogao da se snađe u tim mislima te se okani da sad misli o tom. »Sve će se pokazati kasnije«, pomisli, »a sada treba da je što prije vidim i da joj javim radosnu vijest, i da je oslobodim.« Mislio je da je za to dovoljan prijepis što mu je u rukama. I kad je izišao iz poštanskog ureda, naloži izvoščiku da ga odveze u kaznionicu.

Uza sve to što mu general nije dopustio da prije podne posjeti kaznioniku, Nehljudov je znao, po iskustvu, da se često ono što se nikako ne može postići kod viših poglavara, vrlo lako postizava kod nižih, pa odluči da ipak pokuša ne bi li prodro u kaznioniku sada da Katjuši javi radosnu vijest i možda je oslobodi, a ujedno zapita Kriljcova za zdravlje i javi njemu i Marji Pavlovni ono što je rekao general.

Kaznionički je nadzornik bio vrlo visok i debeo, veličanstven čovjek s brcima i zaliscima koji su zalazili do kutova na ustima. Vrlo je strogo dočekao Nehljudova i izjavio naprečac da stranim ljudima ne može dopuštati sastajanje bez dozvole poglavare. Na Nehljudovljevu napomenu da su ga puštali i u prijestolnicama, nadzornik odgovori:

- Može biti lako, ali ja ne dopuštam. - Pri tom je govorio njegov ton: »Vi, gospodo iz prijestolnice, mislite da ćete nas natjerati u čudo i nepriliku; ali mi u Istočnoj Sibiriji svojski znamo red i još ćemo ga vama pokazati.«

Prijepis spisa iz same kancelarije Njegova Veličanstva nije također djelovao na nadzornika. Odlučno je odbio Nehljudova da bi ga pustio u kaznioniku. A na naivno mišljenje Nehljudovo da Maslova može biti oslobođena kad se pokaže taj prijepis, samo se prezirno osmjejnuo i izjavio da za čije bilo oslobođenje mora biti odredba direktne više njegove vlasti. Sve što je obećao bilo je to da će saopćiti Maslovoj da je pomilovana i neće je zadržavati ni jednog sata čim od svoje više vlasti dobije nalog.

Odbio je također da ikakvu obavijest dade o Krilcovljevu zdravlju i rekao da on ne može kazati čak ni to ima li takav uznik. Tako je Nehljudov, ne postigavši ništa, sjeo u svoju kočiju i odvezao se u gostionicu.

Najveći uzrok nadzornikovoj strogosti bio je taj što je u kaznionici, koja je bila pretrpana dvostrukom više od normale, bila u to vrijeme epidemija tifusa. Izvoščik koji je vozio Nehljudova prijavio mu je putem da »u kaznionici mnogo gine narod. Navalila na njih neka bolest. Po dvadesetak ljudi pokopaju na dan«.

XXIV

Unatoč neuspjehu u kaznionici, Nehljudov se, vazda u onom istom živom, uzbuđenom i radinom raspoloženju, odveze u gubernatorovu kancelariju da dozna nisu li ondje dobili spis o pomilovanju Maslove. Spisa nije bilo, i zato se Nehljudov, kad se vratio u gostonicu, požurio da odmah, ne odgađajući, javi to Seleninu i advokatu. Kad je završio pisma, pogleda na sat; bilo je već vrijeme da se odveze generalu na objed.

Putem mu opet pade na pamet misao kako će Katjuša dočekati svoje pomilovanje. Gdje će se naseliti? Kako će on živjeti s njom? Šta je sa Simonsonom? Kakav je njen odnos prema njemu? Sjetio se one promjene što je nastala u njoj. Sjetio se pri tom i njene prošlosti.

»Treba zaboraviti, zbrisati«, pomisli i opet brže otjera od sebe misli o njoj. »Vidjet će se onda«, reče sebi i stade misliti šta treba da kaže generalu.

Objed kod generala, pritegnut sa svom raskoši bogataša i visokih činovnika koji bijaše običan Nehljudovu, bio mu je osobito ugodan nakon dugog vremena kad nije živio u raskoši, ne samo u raskoši nego ni u najprimitivnijoj udobnosti.

Domaćica je bila petrogradska grande dame¹¹⁹ staroga kova, bivša dvorska dama s dvora cara Nikole Prvoga, koja je prirodno govorila francuski i neprirodno ruski. Držala se neobično uspravno, pa i kad je kretala rukama, nije laktove odmicala od struka. Bila je mirno i ponešto tužno smjerna prema mužu, a prema gostima izvanredno prijazna, premda s različitim nijansama u vladanju, već prema ličnostima. Nehljudova je dočekala kao svoga, s onom osobitom, finom, nezamjetljivom laskom, po kojoj je Nehljudov iznova doznao sva svoja odlična svojstva i osjetio ugodno zadovoljstvo. Pokazala mu je da zna njegov originalni, doduše, ali pošteni postupak koji ga je doveo u Sibiriju i da ga drži za izuzetna čovjeka. Ta fina laska i sav otmjeni i raskošni način života u generalovu domu stvorili su to da se Nehljudov sav odao slasti krasnog stana, tečnog jela i lakog i ugodnog razgovora s dobro odgojenim ljudima svog običajnog društva, kao da je sve ono u čemu je živio u posljednje vrijeme bio san od kojega se probudio u pravu zbilju.

Za objedom su, osim domaćih - kćeri generalove s njenim mužem i ađutantom - bili još Englez, trgovac i vlasnik zlatnog rudnika i gubernator koji je doputovao iz dalekog sibirskog grada. Svi su ti ljudi bili ugodni Nehljudovu.

Englez, zdrav, rumen čovjek, koji je vrlo loše govorio francuski, ali naročito lijepo i s govorničkom sugestivnošću engleski, video je mnogo i bio zanimljiv po svojim pripovijestima o Americi, Indiji, Japanu i Sibiriji.

Mladi trgovac i vlasnik zlatnih rudnika, seljački sin, u fraku sašivenom u Londonu, s brijančnim dugmetima, koji je imao veliku biblioteku, žrtvovao mnogo u dobrotvorne svrhe i držao se evropskih liberalnih nazora, bio je ugodan i zanimljiv Nehljudovu, jer je predstavljao sasvim nov i lijep tip obrazovanog navrtka evropske kulture na zdravoj seljačkoj divljači.

Gubernator iz dalekoga grada bio je onaj isti bivši direktor departmana o kojem su toliko mnogo govorili kad je Nehljudov bio u Petrogradu. To je bio pun čovjek, kovrčave, rijet-

¹¹⁹ *grande dame* (franc.) - velika dama

ke kose, nježnih modrih očiju, vrlo debela donjeg dijela tijela, njegovanih, bijelih ruku s prstenjem i prijazna smiješka. Gubernatora je toga cijenio domaćin zato što je bio jedini koji nije primao mito. A domaćica, velika ljubiteljica muzike i sama veoma dobra pijanistica, cijenila ga je zato što je bio dobar muzičar i svirao s njom udvoje. Raspoloženje Nehljudovljevo bilo je toliko prostodušno da mu danas ni taj čovjek nije bio neugodan.

Vedri, energični oficir-ađutant s modrikastim podbratkom, koji je neprestano nudio svoje usluge, bio je ugodan po svojoj dobrodušnosti.

Ali se od svih Nehljudovu najviše dopadao dragi mladi par, kći generalova i njen muž. Ta kći bila je nelijepa, prostodušna mlada žena, sva zaokupljena sa svoja prva dva djeteta; muž njen za kojega se udala iz ljubavi poslije duge borbe s roditeljima, liberalni kandidat moskovskog univerziteta, skroman i uman, bio je činovnik i bavio se statistikom, posebno nacionalnim manjinama koje je proučavao, ljubio i nastojao da spasi od izumiranja.

Svi su bili ne samo prijazni i ljubazni s Nehljudovom nego mu se očito i veselili kao novom i zanimljivom licu. General koji je na objed došao u uniformi s bijelim križem o vratu pozdravi se s Nehljudovom kao sa starim znancem i odmah pozove goste na zakusku i votku. Na generalovo pitanje šta je radio pošto je otisao od njega, Nehljudov prijavljeni da je bio na pošti i doznao za pomilovanje one osobe o kojoj je govorio jutros i sad moli iznova za dopuštenje da posjeti kaznionicu.

General, očito nezadovoljan što se za objedom govori o poslovima, namršti se i ne odgovori ništa.

- Hoćeš li votke? - obrati se francuski Englez koji je bio pristupio. Englez ispije votku i prijavljeni da je danas pohodio stolnu crkvu i tvornicu, ali bi želio još da vidi veliki etapni zatvor.

- Pa divota - reče general obraćajući se Nehljudovu - možete zajedno. Dajte im propusnicu - reče ađutantu.

- Kada bi da odete? - zapita Nehljudov Engleza.

- Ja najviše volim pohađati zatvore navečer - odgovori Englez. - Svi su na okupu i nema priprema, nego je sve onako kako jest.

- A on hoće da ga vidi u svoj divoti? Neka vidi. Ja sam pisao - mene ne slušaju. Neka, dakle, doznaju iz inozemne štampe - reče general i pristupi objednom stolu za kojim generalica pokaza gostima mjesta.

Nehljudov je sjedio između domaćice i Engleza. Sučelice mu je sjedila generalova kći i bivši direktor departmana.

Za objedom je razgovor tekao isprekidano sad o Indiji, o kojoj je prijavljen Englez, sad o tonkinškoj ekspediciji koju je general strogo osuđivao, sad o sveopćem sibirskom sljeparstvu i podmitljivosti. Svi su ti razgovori malo zanimali Nehljudova.

Ali poslije objeda u gostinskoj sobi, uz kavu, zapodjeo se vrlo zanimljiv razgovor s Englezom i domaćicom o Gladstonu, i Nehljudovu se činilo da je u razgovoru lijepo izrekao mnogo pametnih misli, a subesjednici su njegovi to zamijetili.

Poslije dobrog objeda, vina, uz kavu, na mekom naslonjaču, među prijaznim i dobro odgojenim ljudima, Nehljudovu je bivalo sve ugodnije i ugodnije. A kad je domaćica na Englezovu molbu sjela s bivšim direktorom departmana za forte-piano, i oni počeli svirati dobro uvježbanu Petu Beethovenovu simfoniju, osjeti Nehljudov, što odavno nije osjećao, potpuno zadovoljstvo sa samim sobom, kao da je tek sada saznao kako je on dobar čovjek.

Klavir je bio krasan, simfonija je odsvirana lijepo. Tako se barem učinilo Nehljudovu koji je volio i znao tu simfoniju. Slušajući divni andante, osjetio je škakljanje u nosu, zanijevši se sam sobom i svim svojim vrlinama.

Bio je zahvalan domaćici za nasladu kakve nije odavno osjetio i htio već da se oprosti i ode, ali uto mu odlučno pristupi domaćica kći i crveneći se reče:

- Vi ste pitali za moju djecu? Želite li ih vidjeti?
- Njoj se čini da je svima zanimljivo da vide njenu djecu - reče mati smijući se ljupkoj ne-taktičnosti kćerinoj. - Knezu nije to nikako zanimljivo.
- Naprotiv, vrlo je, vrlo zanimljivo - odgovori Nehljudov tronut od te sretne materinske ljubavi koja prevršuje mjeru. - Molim, pokažite mi ih.
- Vodi ona kneza da joj gleda mališane - smijući se zaviče general od kartaškog stola za kojim je sjedio sa zetom, vlasnikom zlatnog rudnika i ađutantom. - Izvršite, izvršite obaveznu.

Mlada je žena, međutim, očito uzbudjena što će on sada suditi o njenoj djeci, išla brzim koracima ispred Nehljudova u unutarnje sobe. U trećoj, visokoj sobi s bijelim tapetama, osvijetljenoj malom svjetiljkom s tamnim zasjenkom, stajale su uporedo dvije posteljice, a između njih, u bijelu ogultaču, sjedila dadilja, u koje bijaše sibirsko dobrodušno lice istršalih jabučica. Dadilja ustane i pokloni se. Mati se nadvije nad prvi krevetac u kojem je otvorenih ustašca tiho spavala dvogodišnja djevojčica duge, kovrčave kose, razasute po uzglavlju.

- Eto, to je Katja - reče mati, namještajući pleteni pokrivač s modrim prugama ispod kojega je izvirivao malen, bjelkast taban. - Je li lijepa? Ta tek su joj dvije godine.
- Divota!
- A ovo je Vasjuk, kako ga je prozvao djedica. Sasvim drugačiji tip. Sibirac. Je li istina?
- Krasan mališan - reći će Nehljudov promatrajući buconju koji je spavao na trbuhi.
- Je li? - reče mati smješkajući se značajno.

Nehljudov se sjeti okova, obrijanih glava, batina, razvrata, Kriljcova koji umire, Katjuše i njene prošlosti i obuze ga zavist, i on zaželi takvu istu lijepu, čistu, kako mu se činilo sada, sreću.

Pošto je nekoliko puta pohvalio djecu i time bar donekle udovoljio materi koja je pomamno upijala te pohvale, ode za njom u gostinsku sobu gdje ga je već čekao Englez da se zajedno odvezu u kaznionicu, kako su se dogovorili. Oprostivši se sa starim i mladim domaćinima, izide Nehljudov s Englezom na stepenice generalova doma.

Vrijeme se bilo promijenilo. U gustim je pahuljicama padaо snijeg i već zasuo cestu i krov, i drveće u vrtu, i ulaz, i krov na kolima, i leđa konja. Englez je imao svoju kočiju, i Nehljudov naloži Englezovu kočijašu neka vozi u kaznionicu, sjedne sam u svoja kola i, s mučnim osjećajem da izvršuje neugodnu dužnost, odveze se za njim u kolima koja su se meko i teško kretala po snijegu.

Mračna kaznionička zgrada sa stražom i svjetiljkom pred kapijom, uza sav čisti, bijeli pokrov koji je sad pokrivaо sve, i ulaz, i krov, i zidove, stvarala je još mračniji dojam nego jutros svojim prozorima, osvijetljenima na cijelom pročelju.

Veličanstveni nadzornik iziđe na kapiju, a kad je uz svjetiljku pročitao propusnicu koju su dobili Nehljudov i Englez, u nedoumici slegne silnim ramenima, ali izvršujući nalog, pozove posjetnike da podu za njim. Odvede ih najprije u dvorište, a zatim na vrata desno i uza stepenice u kancelariju. Ponudi ih da sjednu i zapita čime im može poslužiti a kad je doznao Nehljudovljevu želju da bi sada vidio Maslovu, pošalje stražara po nju i pripravi se da odgovori na pitanja što mu ih je Englez odmah stao zadavati po Nehljudovu.

- Za koliko je ljudi sagrađena kaznionica? - pitao je Englez. - Koliko ima zatvorenih? Koliko muškaraca, koliko žena, djece? Koliko robijaša, prognanika, dobrovoljnih pratileaca? Koliko bolesnika?

Nehljudov je prevodio Englezove i nadzornikove riječi ne proničući u njihovo značenje, tako da je sasvim iznenada bio zbnjen sastankom koji je očekivao. Kad je usred rečenice, koju je prevodio Englezu, začuo korake što se približuju i otvorila vrata u kancelariju i, kako je to bilo mnogo puta, ušao stražar i za njim Katjuša, povezana rupcem, u uzničkoj jaki - bi mu nekako teško kad ju je ugledao.

»Ja hoću da živim, hoću obitelj, djecu, hoću čovječanski život«, sinu mu glavom u onaj mah kad je ona brzim koracima ulazila u sobu ne podižući pogleda.

Ustane i pođe joj nekoliko koraka u susret, lice mu se njeni učini oporo i neprijatno. Bilo je opet onako isto kao onda kad ga je prekoravala. Crvenjela se i blijeđela, prsti joj grčevito motali rubove na jaki i čas zirkala na njega, čas obrala oči.

- Vi znate da je stiglo pomilovanje? - zapita Nehljudov.

- Znam - odgovori Maslova.

- Čim, dakle, stigne spis, možete izići i nastaniti se gdje vas volja... Mi ćemo razmisiliti...

Ona ga prekine brzo:

- A šta da razmišljam? Gdje bude Vladimir Ivanović, onamo ću i ja s njim.

Uza svu uzbudjenost, ona je, čim je pogledala Nehljudova, izgovorila to brzo, razgovijetno, kao da je unaprijed pripravila sve što će reći.

- Tako dakle! - reći će Nehljudov.

- Pa šta bih, Dmitrije Ivanoviču, kad on hoće da živim s njim... - zastane uplašena i popravi se - da budem uz njega. Šta bih ja bolje? Ja moram to da držim za sreću... Da šta ću...

»Jedno od dvoga: ili je zavoljela Simonsona i nikako nije željela onu žrtvu što sam ja uobražavao da joj prinosim, ili me još i sada ljubi i za moje se vlastito dobro odriče mene i zauvijek pali svoje brodove združujući svoju sudbinu sa Simonsonom«, pomisli Nehljudov i zastidje se. Osjeti da se crveni.

- Ako vi volite njega... - reče on.

- Voljeti, ne voljeti? To ga sam se već okanila. A i Vladimir je Ivanović sasvim osobit.

- Jest, razumije se - započne Nehljudov. - On je krasan čovjek, i ja mislim...

Ona ga opet prekine kao da se boji da će on kazati odviše ili da ona neće iskazati sve.

- Ne, vi meni oprostite, Dmitrije Ivanoviču, ako ja ne radim ono što vi želite - reče ona gledajući ga u oči svojim zrikavim, tajanstvenim pogledom. - Jest, vidi se, tako i mora da bude. Treba i vi da živite.

Rekla mu je ono što je maločas govorio sebi. Ali sad on to nije mislio nego je mislio i osjećao sasvim drugo. Nije se samo stidio nego i žalio za svim onim što gubi s njom.

- Nisam se nadao tomu - reče.

- A čemu da vi živite ovdje i da se mučite. Dosta ste se namučili - reče ona i nasmiješi se.

- Nisam se mučio nego mi je bilo lijepo, i ja bih želio da vam služim još ako bih mogao.
- Nama - rekla je »nama« i zirnula na Nehljudova - ne treba ništa. Vi ste ionako mnogo uradili za mene. Da nije vas... - htjede nešto reći, a glas joj zadrhtao.
- Meni i ne treba da vi zahvaljujete - reći će Nehljudov.
- Čemu da sračunavamo? Naše će račune izravnati bog - izgovori ona, i crne joj se oči zablistale od navrlih suza.
- Kako ste vi dobra žena - on će.
- Zar ja dobra? - odvrati ona u suzama i žalostiv joj osmijeh osvijetli lice.
- Are you ready?¹²⁰ - zapita uto Englez.
- Directly¹²¹ - odgovori Nehljudov i zapita je za Kriljcova.

Bila se pribrala od uzbudjenja i spokojno mu prijavljuje šta je znala: Krilcov je putem vrlo oslabio i odmah su ga smjestili u bolnicu. Marja se Pavlovna veoma zabrinula, moliла da bi u bolnicu za dvorkinju, ali je nisu pustili.

- Da, odem, dakle? - zapita ona kad je opazila da Englez čeka.
- Ja se ne oprštavam, još ću se vidjeti s vama - odgovori Nehljudov dajući joj ruku.
- Oprostite - izgovori ona tek da se čuje. Oči im se sastale, a po čudnom zrikavom pogledu i po žalostivom smiješku, kojim je kazala »oprostite« mjesto da se oprostila sa »zborom«, razumio je Nehljudov da je od dvojakog nagađanja o uzroku njene odluke istinito ono drugo - ona ljubi njega i misli da će mu pokvariti život ako se sveže s njim, a ako ode sa Simonsonom, oslobaća ga i sada se raduje što je izvršila ono što je htjela, a u isti se mah kinji što se rastaje s njim.

Stisne mu ruku, okrene se i brzo izide.

Nehljudov se obazre na Engleza, pripravan da ode s njim ali je Englez nešto zapisivao u svoju bilježnicu. Nehljudov ga nije smetao, nego sjedne na drveni divančić kraj zida i osjeti odjednom strašnu umornost. Nije bio sustao od besane noći, ni od puta, ni od uzbudjenja, nego je osjećao da je strašno sustao od svega života. Nasloni se na naslon na divanu na kojem je sjedio, zaklopi oči i za tren zaspri teškim, mrtvim snom.

- No, dakle, je li sad po volji da obidete ćelije? - zapita nadzornik.

Nehljudov se trgne i začudi se gdje je. Englez je bio završio svoje bilješke i želio da razgleda ćelije. Nehljudov, umoran i ravnodušan, podje za njim.

XXVI

Kad su prošli trijem i hodnik, smradan da te hvata muka, gdje su na čudo svoje zatekli dva uznika kako mokre upravo na pod, uđoše nadzornik, Englez i Nehljudov, praćeni stražarima, u prvu robijašku ćeliju. U ćeliji, s ljesama na sredini, svi su uznici već ležali. Bilo ih je sedamdesetak. Ležali su glava do glave i bok uz bok. Kad su ušli posjetioci, svi poskakali da su zazvečali okovi i stali uz ljese, a blistale im se tek napola obrijane glave. Ne ustadoše dvojica. Jedan je bio mlađi čovjek, crven, očito u groznici, drugi starac koji je bez prestanka stenjao.

¹²⁰ Are you ready? (engl.) - Jeste li spremni?

¹²¹ Directly (engl.) - Odmah

Englez upita da li se odavno razbolio mladi uznik. Nadzornik odgovori od jutros, a starca već odavno boli trbuš, ali nema kamo da se smjesti, jer je lazaret odavno prepun. Englez nezadovoljno zaklima glavom i reče da bi želio tim ljudima kazati nekoliko riječi. Zamoli Nehljudova neka prevede šta će on govoriti. Razabralo se da Englez, osim same svrhe svoga puta - da opisuje zatočenje i zatvore u Sibiriji - ima još jednu svrhu - da propovijeda spasenje vjerom i iskupljenjem.

- Kažite im, da je Krist žalio njih i ljubio - reče - i umro za njih. Ako budu vjerovali u to, spasit će se. - Dok, je govorio, svi su uznici šuteći stajali pred ljesama a ruke opustili niza se. - U ovoj knjizi, kaže im - završi on - sve je rečeno. Ima li ih koji znaju čitati? - Pokazalo se da je pismenih bilo više od dvadeset. Englez izvadi iz ručnog torbaka nekoliko uvezanih Novih zavjeta, i mišićave ruke s jakim, crnim noktima pružile se iz konopljenih rukava prema njemu, gurajući jedna drugu. On dade u toj ćeliji dva Evandjela i ode u drugu.

U idućoj ćeliji bilo je isto tako. Isto takva zapara, smrad; kao i u prvoj ćeliji visjela je sprijeda među prozorima svetačka slika, a lijevo od vrata stajao čabar, i isto su tako zbijeni ležali bok uz bok, i isto tako svi poskakali i ukočili se, i isto tako nisu ustala trojica. Dva se digla i sjela, a jedan ležao i dalje i nije ni pogledao one što su ušli: to su bili bolesnici. Englez isto onako izgovori onaj isti govor i isto onako dade dva Evandjela.

U trećoj ćeliji čula se buka i metež. Nadzornik zakuca i vikne: »Mirno!« Kad se vrata otvorise, opet se svi ukočiše kraj ljesa osim nekoliko bolesnika i dvojice što se bijahu potukli pa su izobličenih lica od bijesa pograbili jedan drugoga, jedan za kosu, drugi za bradu. Istom kad pritrča nadzornik, pustiše jedan drugoga. Jednom je krvarilo iz nosa i tekle bale, pljuvačka i krv što je on brisao rukavom haljinca; drugi je kupi dlake iz brade.

- Starješino! - strogo se prodere nadzornik.

Pristupi lijep snažan čovjek.

- Ne možeš ih smiriti, vaše blagorođe! - reče on smiješći se radosno očima.

- Ja ču ih već smiriti - reče nadzornik migoljeći se.

- What did they fighte for?¹²² - upita Englez.

Nehljudov upita starješinu zbog čega su se pobili.

- Zbog poturanja, zagledao se u tuđu - reče starješina svejednako se smiješći. - ovaj dohvati, onaj uzvrati.

Nehljudov to saopći Englezu.

- Htio bih reći nekoliko riječi - reče Englez obraćajući se nadzorniku.

Nehljudov prevede. Nadzornik reče »Možete!« Onda Englez izvadi Evandjelje uvezano u kožu.

- Molim vas da prevedete ovo - reče on Nehljudovu. - Posvadili ste se i pobili, a Krist koji je umro nas radi ostavio nam je drugo sredstvo za izglađivanje sukoba. Pitajte ih da li znaju kako po Kristu treba postupati prema čovjeku koji nas vrijeda.

Nehljudov prevede Englezove riječi i pitanje.

- Pritužiti se vlasti, a one neka srede? - upita jedan ispod oka pogledavši veličanstvenoga nadzornika.

- Pretući ga pa neće više vrijedati - reče drugi.

¹²² *What did they fighte for?* (engl.) - Zbog čega su se tukli?

Poneki se kratko nasmije u znak da odobrava. Nehljudov prevede Englezu njihove odgovore.

- Kažite im da po Kristovom zakonu treba baš protivno činiti. Ako te udare po jednom obrazu, pruži i drugi - reče Englez i načini kretnju kao da pruža svoj obraz.

Nehljudov prevede.

- Valjalo bi da sam iskuša - ču se nečiji glas.

- A ako on i po drugom zvizne, koji onda treba da pružim? - reče jedan bolesnik koji je ležao.

- Tada će ga svega izudarati.

- De, pokušaj samo - reče netko otraga i veselo se nasmije. Opće nezajažljivo kikotanje obuze cijelu ćeliju; čak se i izbijeni zakikota onako krvav i balav. Smijali su se i bolesnici.

Englez se ne zbuni već zamoli da im se kaže da ono što se čini da je nemoguće postaje moguće i lako onima koji vjeruju.

- A zapitajte ih da li oni piju?

- Tako je - javi se jedan glas i opet se razlegnu kikotanje i vrčanje.

U ovoj su ćeliji bila četiri bolesnika. Na Englezovo pitanje zašto bolesnike ne okupljaju u jednu ćeliju, odgovori nadzornik da to oni sami ne žele. A ti bolesnici nisu zarazni, i viđar ih pazi i pomaže im.

- Već drugu sedmicu nije ni privirio - reći će jedan glas.

Nadzornik ne odgovori i odvede ih u drugu ćeliju. Opet otvori vrata, i opet su svi ustali i stišali se, i opet je Englez razdavao Evandelja; to je isto bilo i u petoj, i šestoj, i desno, i lijevo, i s objiju strana.

Od robijaša prijeđoše onima koje otpravljaju. Od njih općinskim zatočenicima i dobровoljnim pratiocima. Svuda su se pokazali kao divlje zvijeri oni isti hladni, gladni, besposleni, zaraženi bolestima, osramoćeni, zatvoreni ljudi.

Kad je Englez porazdavao određeni broj Evandelja, nije više razdavao i nije čak ni držao govore. Teški prizor, a još više zagušljiv uzduh bili su očito prignjeli i njegovu energiju te je išao po ćelijama i samo priklapao »all right« na nadzornikova obavještenja o tome kakvi su uznići u kojoj ćeliji.

Nehljudov je išao kao u snu, nije imao snage da odbije i ode, osjećajući vazda istu sustlost i očaj.

XXVII

U jednoj od prognaničkih ćelija smotri Nehljudov na svoje čudo, onog istog starca kojega je jutros video na skeli. Taj je starac kosmat i sav namreškan, u samoj prljavoj košulji pepeljaste boje, poderanoj na ramenu, u isto takvim hlačama, bos, sjedio na podu uz ljese i vrlo ispitljivo gledao one što su ušli. Izmoždeno mu tijelo, koje se vidjelo kroz rupe na prljavoj košulji, bilo je jadno i slabo, ali lice još sabranije; ozbiljno i življe nego na prijevozu. Svi uznići, kao i u drugim ćelijama, skočili i ukočili se kad su ušli starještine; a starac je sjedio i dalje. Oči mu se blistale, a obrve se gnjevno mrštile.

- Ustaj - dovikne mu nadzornik.

Starac se ne mače, nego se samo prezirno nasmiješi.

- Pred tobom stoje tvoje sluge. A ja nisam tvoj sluga. Na tebi je žig... - izgovori starac i pokaže nadzorniku na čelo njegovo.
- Šta-a-a? - prijeteći izgovori nadzornik i krene put njega.
- Ja znam toga čovjeka - brže će Nehljudov nadzorniku. - Zašto je uhićen?
- Policija ga je poslala, jer nema dokumenata. Mi molimo neka ne šalju, a oni svejednako šalju - odgovori nadzornik srdito gledajući starca ispod oka.
- A i ti si, vidi se, iz Antikristove vojske? - obrati se starac Nehljudovu.
- Nisam, ja sam pohodnik - odgovori Nehljudov.
- A šta, došao si da se nadiviš kako Antikrist muči ljude? Na, evo, gledaj. Nahvatao ljude, zatvorio u krletku cijelu vojsku. Ljudi moraju u znoju lica svoga da jedu kruh, a on ih je zatvorio kao svinje, hrani ih besposlene da se poživinče.
- Šta on govori? - zapita Englez.

Nehljudov reče da starac kudi nadzornika što ljude drži u ropstvu.

- A kako bi, zapitajte, po njegovu mišljenju trebalo postupati s onima koji ne poštuju zakon - reći će Englez.

Nehljudov prevede pitanje.

Starac se čudno nasmije i iskesi zube.

- Zakon - ponovi on prezirno - najprije je on opljačkao sve, svu zemlju, sve bogatstvo oteo ljudima, prigrabio sebi, potukao sve koji su mu se protivili, a zatim napisao zakon da ne pljačkaju i da ne ubijaju; trebalo je da prije napiše taj zakon.

Nehljudov prevede. Englez se nasmiješi.

- No, kako bi ipak trebalo postupati s kradljivcima i ubicama? Zapitajte ga.

Nehljudov prevede opet pitanje. Starac se strogo namršti.

- Kaži mu neka on skine sa sebe Antikristov žig, onda i neće kod njega biti ni kradljivaca ni ubojica. Tako mu i kaži.

- He is crazy¹²³ - reče Englez kad mu je Nehljudov preveo starčeve riječi, slegne ramenima i izide iz ćelije.

- Ti radi svoje, a njih se okani. Svatko sam za sebe. Zna bog koga treba kazniti, koga milovati, a ne znamo mi - izgovori starac. - Budi sâm sebi poglavar, onda i ne treba poglavara. Idi, idi - priklopi srdito se mršteći, a oči mu sjevale na Nehljudova koji je otezao da napusti ćeliju. - Jesi li se nagledao kako Antikristove sluge ljudima hrane uši? Idi, idi.

Nehljudov izide u hodnik i pristupi Englezu koji je s nadzornikom bio stao pred otvorena vrata. Englez je pitao kakva je to ćelija. Bila je to mrtvačnica.

- O - reče Englez i poželi da uđe.

Mrtvačnica je bila obična, nevelika ćelija. Na zidu je gorjela svjetiljka i slabo osvjetljavala u jednom kutu naslagane vreće, drva i na ljesama desno četiri mrtva tijela. Prvi leš, u konopljanoj košulji i gaćama, bio je čovjek velika rasta, male šiljate bradice i obrijane polovice glave. Tijelo se već bilo ukočilo; modrikaste su ruke, očito, bile skrštene na prsima, ali se rastavile; bose se noge rastavile također i tabani se raskrečili. Uz njega je ležala stara žena u bijeloj suknji i jaki, bosa i gologlava, s rijetkom kratkom pleteničicom, namreš-

¹²³ *He is crazy* (engl.) - On je lud

kana, mala žuta lica i šiljasta nosića. Iza starice je bio još jedan muški leš u nečem ljubičastomu. Ta boja podsjeti Nehljudova na nešto.

On pristupi bliže i počne ga promatrati.

Mala, šiljata bradica uperena uvis, jak, lijep nos, bijelo visoko čelo, rijetka, kovrčava kosa. Prepoznavao je poznate crte i nije vjerovao svojim očima. A sad je mirno, nepomično i strašno krasno. Jest, to je bio Kriljcov, ili barem onaj trag što ga je ostavio njegov materijalni opstanak. »Zašto se on mučio? Zašto je živio? Je li on to razumio sada?« mislio je Nehljudov i činilo mu se da nema tog odgovora, da nema ničega osim smrti, i njemu pozli. Ne oprštajući se s Englezom, Nehljudov zamoli nadzornika da ga izvede napolje i, osjećajući potrebu da ostane sam i razmisli o svemu tomu što je doživio večeras, odveze se u gostionicu.

XXVIII

Nehljudov nije legao da spava, nego je hodao gore-dolje po svojoj sobi u gostionici. Svršio je svoj posao s Katjušom. Ne treba on njoj, a to ga je žalostilo, i on stidio se. Ali nije ga to mučilo sada. Svoj drugi posao ne samo što nije svršio, nego ga je mučio jače nego ikad i iziskivao od njega da radi. Sve ono strašno zlo što je video i doznao za ovo kratko vrijeme, a pogotovo danas u toj strahovitoj kaznionici, sve to zlo, što je upropastilo i miloga Kriljcova, slavi slavlje, caruje, i ne vidi se nikakva mogućnost ne samo da bude pobijeđeno, nego ni da se dokuči kako bi se pobijedilo. U pameti su mu iskršavale u kužnom uzduhu zatvorene te stotine i tisuće osramoćenih ljudi što ih zatvaraju ravnodušni generali, državni tužnici, nadzornici, padao mu na pamet neobični, slobodni starac koji krivi poglavare, a drže ga za luđaka, i među leševima krasno, mrtvo, voštano lice Kriljcova, koji je umro ozlojeđen. I prijašnje pitanje o tom je li on, Nehljudov, lud, ili su ludi ljudi koji drže da su pametni i rade sve to, iskrsnulo novom snagom pred njim i zahtijevalo odgovor.

Kad je sustao od hodanja i razmišljanja, sjedne na divan pred svjetiljku i nehotično rasklopi Evandelje koje mu je Englez dao za uspomenu, a on ga bacio na stol kad je vadio sve iz džepova. »Kažu, tamo je rješenje svemu«, pomisli i, rasklopivši Evandelje, poče da čita ondje gdje se rasklopilo. Matej, gl. XVIII.

1. *U taj čas pristupiše učenici k Isusu govoreći: Tko je najveći u Carstvu nebeskom? - čitao je.*
 2. *I dozva Isus dijete i postavi ga među njih.*
 3. *I reče im: Zaista vam kažem, ako se ne povratite i ne budete kao djeca, nećete ući u Carstvo nebesko.*
 4. *Koji se, dakle, ponizi kao dijete ovo, onaj je najveći u Carstvu nebeskom.*
- »Jest, jest, istina je«, pomisli sjećajući se kako je umirenje i radost u životu osjećao samo onoliko koliko se ponizivao.
5. *I koji primi takvo dijete u ime moje, mene prima.*
 6. *A koji sablazni jednog od ovih malih koji vjeruju u mene, bolje bi mu bilo da mu se vodenični kamen objesi o vrat i da potone u dubinu morskú.*

- »Zašto je tu: koji primi, i gdje primi? I šta znači: *u ime moje?*« - zapita sebe jer je osjećao da mu te riječi ne govore ništa. - I čemu kamen o vratu i dubina morska? Ne, nešto tu ne valja: netačno je, nejasno« - pomisli sjećajući se kako se nekoliko puta u životu prihvaćao da čita Evandelje i kako ga je uvijek odbijala nejasnoća takvih mesta. Pročita još jednom 7, 8, 9, i 10. stih o sablaznima, o tom da one moraju doći na svijet, o kazni ognjem pakle-

nim u koji će biti bačeni ljudi i o nekim dječjim anđelima koji će vidjeti oca nebeskoga.
»Sva šteta što je tako nesklapno« - mislio je - »ali se osjeća da tu ima nešto dobro.«

11. *Jer sin čovječji dođe da iznađe i spasi izgubljeno - nastavio je čitati.*
12. *Šta vam se čini? Kad jedan čovjek ima sto ovaca, pa zađe jedna od njih, ne ostavi li on devedeset i devet u planini i ide da traži onu što je zašla.*
13. *I ako se dogodi da je nade, zaista vam kažem da se njoj više raduje nego onima devedeset i devet što nisu zašle.*
14. *Tako nije volja Oca vašega nebeskoga da pogine jedan od ovih malih.*
»Jest, nije bila volja Očeva da oni poginu, a eto ginu stotine, tisuće. I nema sredstva da se spasu«, pomisli on.
21. *Tada pristupi k njima Petar i reče - čitao je dalje - Gospode! koliko puta ako mi sagriješi brat moj da mu oprostim? Do sedam puta?*
22. *Reče njemu Isus: Ne velim ti do sedam puta, nego do sedam puta sedamdeset.*
23. *Zato je Carstvo nebesko kao čovjek car koji namisli da se proračuni sa svojim slugama.*
24. *I kad se poče računati, dovedoše mu jednog dužnika od deset tisuća talenata.*
25. *I budući da nemaše čime platiti, zapovjedi gospodar njegov da ga prodadu, i ženu njegovu, i djecu, i sve što ima, i da mu se plati.*
26. *No sluga taj pade i klanjaše mu se govoreći: Gospodaru; pričekaj me, i sve ču ti platiti.*
27. *A gospodaru se sažali za tim slugom, pusti ga i oprosti mu dug.*
28. *A kad iziđe sluga taj, nađe jednog od svojih drugara koji mu je dužan sto groša, i uhvativši ga davljaše ga govoreći: Daj mi što si dužan.*
29. *Pade drugar njegov pred noge njegove i moljaše ga govoreći: Pričekaj me, i sve ču ti platiti.*
30. *A on ne htje, nego ga odvede i baci u tamnicu dok ne plati duga.*
31. *Vidjevši pak drugari njegovi taj događaj, žao im bi vrlo, i otisavši kažaše gospodaru svojemu sav događaj.*
32. *Tada ga dozva gospodar njegov i reče mu: Zli slugo! Sav dug onaj oprostih tebi, jer si me molio.*
33. *Nije li trebalo da se i ti smiluješ na svoga drugara kao i ja na te što se smilovah.*
»I zar je samo to?« uzvikne odjednom Nehljudov naglas kad je pročitao te riječi. I nutarnji glas svega njegova bića govorio je: »Jest, samo to.«

I Nehljudovu se dogodilo ono što se često događa ljudima koji žive duhovnim životom. Dogodilo se to da je misao koja mu se isprva prikaza kao nešto neobično, kao paradoks, čak i kao šala, stala sve češće i češće nalaziti potvrdu u životu i iskrsla odjednom pred njim kao najjednostavnija, nesumnjiva istina. Tako mu se razjasnila sada misao da se jedini nesumnjivi način za spasenje od onog strahovitog zla kojim se kinje ljudi sastoji jedino u tom da se ljudi priznaju uvijek krivi bogu i zato nesposobnima bilo da kažnjavaju, bilo da popravljaju druge ljudi. Sinulo mu sada da je sve ono strašno zlo kojemu je bio svjedok u zatvorima i kaznionicama i mirna samosvjjest onih koji stvaraju to zlo - potekla jedino otud što su ljudi htjeli da rade nemoguć posao: da ispravljaju zlo. Pokvareni su ljudi htjeli da popravljaju pokvarene ljudi i mislili da će to postići mehaničkim putem. Ali iz svega se toga izleglo samo to da su oskudni i sebični ljudi stvorili sebi zanat od tog tobožnjeg kažnjavanja i popravljanja ljudi, iskvarili se sami do krajnosti i bez prestanka kvare one koje muče. Sinulo mu sada otkud sva ta strahota koju gleda i šta treba raditi da bi se zatrla. Odgovor koji on nije mogao da nađe bio je onaj isti koji je Isus dao Petru:

sastojao se u tom da treba oprštati uvijek, svima, oprštati nebrojeno puta, jer nema takvih ljudi koji i sami ne bi bili krivi, te bi zato mogli i kažnjavati ili popravljati.

»Ta ne može biti da bi to bilo tako jednostavno«, govorio je sebi Nehljudov, a ipak je neсumnjivo video, ma kako se čudnim činilo to iz početka njemu koji je bio privikao na protivno - da je to nesumnjivo i ne samo teoretsko nego i najpraktičnije rješenje pitanja. Vazdanji prigovor šta da se radi sa zločincima, zar da se i ostavljaju nekažnjeni? - nije ga sad bunio više. Taj bi prigovor vrijedio kad bi bilo dokazano da kazna umanjuje prijestupe, popravlja prestupnike; ali kad je dokazano sasvim protivno, te je jasno da jedni ljudi nisu moćni da popravljaju druge, onda je jedini pametni posao što možete uraditi da prestanete raditi ono što ne samo ne koristi nego je na štetu i, osim toga, nemoralno i okrutno. Nekoliko stoljeća kažnjavate vi ljudi koje držite za prestupnike. I jesu li nestali oni? Nisu nestali, nego im se samo uvećao broj, onim prestupnicima koji se kvare kaznama i još onim prestupnicima sucima, državnim tužiocima, istražnim sucima, tamničarima koji sude i kažnjavaju ljudi.« - Nehljudov je razumio sada da društvo i poredak uopće ne postoje zato što ima tih uzakonjenih prestupnika koji sude i kažnjavaju druge ljudi, nego zato što se ljudi, uza svu tu pokvarenost, ipak žale i ljube.

Nadajući se da će potvrdu toj misli naći u tom istom Evandželju, Nehljudov uze da ga čita od početka. Kad je pročitao propovijed na gori, koja ga je uvijek dirala, danas prvi put nije razabrao u toj propovijedi apstraktne, krasne misli koje iznose većim dijelom pretjerane i neizvršive zahtjeve, nego priproste, jasne i praktički izvršive zapovijedi koje ustanovljuju, ako se provede (što se potpuno može) sasvim novo uređenje ljudskoga društva koje ga je zadivilo, a njemu ne samo da se zatire sve ono nasilje što toliko buni Nehljudova, nego se postizava i najviše dobro koje je dostupno čovječanstvu - Carstvo Božje na zemlji.

Tih je zapovijedi bilo pet.

Prva zapovijed (Mat., V, 21-26) sastojala se u tom da čovjek ne samo što ne smije da ubija, nego ni da se gnjevi na brata, ne smije nikoga da drži za ništavca, »raku«,¹²⁴ a ako se svađi s kim, mora da se pomiri prije nego što prinese dar Bogu, to jest da se moli.

Druga zapovijed (Mat., V, 27-32) sastojala se u tom da čovjek ne samo što ne smije činiti preljub, nego se mora kloniti naslade s ljepotom žene, mora, kad se združi s nekom ženom, ostati njoj zauvijek vjeran.

Treća zapovijed (Mat., V, 33-37) sastojala se u tom da čovjek ne smije ništa obećavati krunući se.

Četvorta zapovijed (Mat., V, 38-42) sastojala se u tom da čovjek ne smije vraćati oko za oko, nego mora podmetati drugi obraz kad ga udare po jednom, mora oprštati uvrede i smjerno ih trpjeti i nikomu ne odbijati što mu god zaištu ljudi.

Peta zapovijed (Mat., V, 43-48) sastojala se u tom da čovjek ne samo što ne smije mrziti neprijatelje, ne smije vojevati s njima, nego ih mora ljubiti, pomagati, služiti njima.

Nehljudov uperi pogled u svjetlost upaljene svjetiljke i zamre. Sjetivši se sve nezgrapnosti svoga života, zamisli jasno kakav bi mogao biti taj život da se ljudi odgajaju po ovim pravilima, i dušu mu obuze zanos kakva davno nije znao. Kao da je poslije dugog jada i patnje našao odjednom smirenje i slobodu.

Nije spavao cijele noći i, kao što se događa mnogima i mnogima koji čitaju Evandželje, prvi je put čitajući sad razumio u potpunom značenju riječi, koje je mnogo puta čitao i

¹²⁴ Crkv. ništavan čovjek.

nije razabirao. Kao spužva vodu upijao je u sebe ono što je potrebno, važno i radosno, a otkrivalo mu se u toj knjizi. I sve što je čitao činilo mu se poznatim, činilo se da potvrđuje, da ga privodi spoznaji onog što je znao već odavno ali nije spoznao potpuno i nije vjerovao. A sada je spoznao i vjerovao. I ne samo da je spoznao i vjerovao da će ljudi, izvrsujući te zapovijedi, postići najviše dobro što im je dostupno, nego je spoznao i vjerovao sada da svaki čovjek nema više šta da radi, već da izvršuje te zapovijedi, da je u tom jedino razumni smisao čovječjega života, da je svako odstupanje pogreška koja odmah poteže za sobom kaznu. To je proizlazilo iz cijele nauke, i osobito je jarko i snažno iskazano u priči o vinogradarima. Vinogradari su bili uobrazili da je vinograd u koji su poslani da rade za gospodara njihova svojina, da je sve što je u vinogradu načinjeno za njih te im je jedini posao da se u tom vinogradu naslađuju svojim životom, a da zaborave gospodara i ubijaju one koji ih podsjećaju na gospodara i na njihove dužnosti prema njemu.

»To isto činimo i mi«, mislio je Nehljudov, »kad živimo u nezgrapnom uvjerenju da smo mi sami gospodari svoga života, da je on dan za nasladu našu. A to je očito nezgrapnost. Ta ako smo poslani ovamo, to smo poslani po nečijoj volji i za nešto. A mi smo odlučili da živimo samo za svoju radost, i jasno je da nam je zlo što će biti zlo radniku koji ne vrši volju gospodarevu. A volja gospodareva iskazana je u tim zapovijedima. Samo da ljudi vrše te zapovijedi - i na zemlji će nastati Carstvo Božje, i ljudi će steći dobro koje im je dostupno.

Tražite Carstvo Božje i istinu njegovu, a drugo će vam se davati. A mi tražimo drugo i, očito, ne nalazimo ga.

»To je, dakle, ono - djelo našega života. Tek se svršilo jedno, otpočelo se drugo.«

Od te se noći započeo sasvim nov život za Nehljudova, ne samo zato što je ušao u nove prilike u životu, nego zato što je sve što mu se odsad događalo dobivalo za njega sasvim drugačije značenje nego prije.

Čime će se završiti taj period njegova života, pokazat će budućnost.

Moskva, 12. prosinca 1899.

KRAJ

RJEČNIK

adutant – časnik koji je pomoćnik ili sluga nekom višem časniku
akafist (grč.) - crkvena pjesma u slavu nekoga svetitelja
alem (tur.) - dragulj, dijamant
amvon (grč.) - propovjedaonica, uzvišeno mjesto u crkvi
analog (grč.) - u pravoslavnoj crkvi visok stalak za crkvene knjige i slike
Arhangelsk – grad na sjeveru europskog dijela rusije, na Bijelom moru

bičaljica – ručka od biča
bilet (franc.) - vrijednosni papir
biskati – čistiti uši, grnjide i sl. iz kose ili odjeće
bonté (franc.) - dobrota

Clementi, Muzio (1752-1832) - talijansko-engleski kompozitor, pijanist i glazbeni pedagog
comtesse (franc.) - grofica
cousin (franc.) - bratić, rođak

čabronoša – onaj koji nosi čabar, vjedro

civot (grč. *kibotós*) – u pravoslavnoj crkvi: kovčeg ili ormarić u kojem se čuvaju ikone svetaca, relikvije, euharistija i sl.

departman (franc.) - odjel, odjeljenje
distinguée (franc.) - izdvojeno, posebno
droška (rus.) - niska kočija sa dva ili tri sjedala, fijaker
duelant (franc.) – sudionik dvoboja

ekipaža (franc.) – raskošna, elegantna kočija

epitarahilja (grč.) - dio odjeće u pravoslavnih svećenika (u katolika stola)
erarski (lat.) – državni (*erar* = državni prihod, blagajna, posjed i sl.)

fagociti (grč.) – krvne stanice koje uništavaju bakterije i druga strana tijela
fiksatoar (franc.) – učvršćivač, sredstvo za učvršćivanje
fin-champagne (franc.) – vrsta francuskog konjaka

Gladstone, William Ewart (1809-1898) - engleski državnik, liberal, više puta premijer
grljak – ogrlica
gubernija (rus.-lat.) - najviša upravna jedinica u carskoj Rusiji; *governator* – upravitelj gubernije

ham – dio konjske opreme, orma

inkrustacija (lat.) – ukras (od metala, dragog kamena...) utisnut u drvo
Irkutsk – jedan od većih gradova u Sibiru, nedaleko od Bajkalskog jezera
izvoščik (rus.) - kočijaš

jaka – jakna, kratki gornji kaput
Jakutsk – grad na ruskom Dalekom istoku, u blizini najhladnije točke na zemlji; danas glavni grad Jakutske republike (nekad Jakutske oblasti)
Jeanne d'Arc – Ivana Orleanska, francuska nacionalna junakinja (1412-1431)
jour fixe (franc.) – stalan dan u tjednu određen za primanje gostiju, dan primanja

kačica – burence, bačvica
kadrila (franc.) – četvorka, vrsta plesa
kaftan (tur.) – vrsta dugog, orijentalnog kaputa
kamerjunker - niži dvorski časnik u carskoj Rusiji, komornik
kamilavka (novogrč.) – kaluđerska visoka kapa
kasacija (franc.) – žalba ili poništenje sudske odluke niže instance; *kasaconi priziv* – žalba višem sudu
komilfovski – pridjev prema franc. *come il faut*, kako dolikuje; *komilfornost* - dočnost
kopejka, kopjejka (rus.) – sitni novac, stoti dio rublja
kuliča (rus.) - uskršnji kolač
kuranti (franc.) – sat na tornju ili zidu sa muzikom
Kurgan – grad u zapadnom Sibiru, jedno od tamošnjih najstarijih naselja

labrde – obrazi
landau (prema njem. gradu *Landau*) – landauer, vrsta kočije sa sklopivom nadstrešnicom
lawn-tennis (engl.) – tenis na travi
livreja (franc.) - uniforma osobita kroja za dvorjane, sluge, vratare i sl; *livrirani sluga* - sluga u livreji
logov (mađ.) – konj predvodnik koji se preže kao treći uz druga dva konja

ljesa – plot; drvena vrata na plotu

malahit (grč.) – poludragi kamen svijetlozelene boje
Maryland – jedna od američkih saveznih država, na istočnoj obali; najveći grad Baltimore
mésalliance (franc.) – mezalijansa, brak između društveno neravnopravnih ljudi

nankin, nankinški - vrsta žutog pamučnog platna (prema kineskom gradu Nanguju)
napončar - seljak koji obrađuje tuđu, unajmljenu zemlju

napršće - dojenče, novorođenče
navoran – naboran
nenaviditi – zavidjeti
nenavist – zavist
Nižnji Novgorod – grad u središnjem dijelu europskog dijela Rusije, jugoistočno od Moskve; u vrijeme SSSR-a zvao se Gorki

odoljen – valerijana, baldrijan, vrsta ljevkovite biljke sa sedativnim djelovanjem
ordonans (franc.) – vojnik ili časnik dodijeljen zapovjedniku ili štabu za prenošenje naredbi, pomoćne poslove i sl.
osoka - otpadna voda iz stajskog gnoja , ustajala mokraća od stoke

pahitoska (rus.) - cigareta u koje je duhan umotan u list od kukuruza
panihida (grč.) - opijelo nad mrtvacom u pravoslavnoj crkvi
Panovo - grad u zapadnom dijelu Rusije, nedaleko Smolenska
Perm – grad na istoku europskog dijela Rusije, u blizini planine Ural
Petropavlovsk tvrđava – tvrđava u Sankt Peterburgu (petrogradu) na Zečjem otoku na kraju delte rijeke Neve; u njoj je bio ozloglašeni zatvor za političke zatvorenike
pince-nez (franc. *pincer* - štipati + *nez* - nos) - cviker, naočale koje se drže na nosu pomoću metalne štipaljke
pirog (rus.) – rusko jelo, tjestenina punjena mesom, zelenjem, ribom...
pled (eng.) - kockasti vuneni ogrtač, veliki šal
polilej (grč.) – vrsta velikog svijećnjaka u pravoslavnoj crkvi
portepe (franc.) – resa oko balčaka sablje
protégée (franc.) – štićenica
pud – ruska mjera za težinu, oko 16 kg

Rabelais, François (1494-1553) - francuski renesansni pisac (satirički roman *Gargantua i Pantagruel*)
restitucija (lat.) - povratak na staro, naknada

ritornel (tal.) – talijanska pučka pjesma; pripjev, refren

rukuničar – jedan od tri konja u ruskoj trojci (kočiji); srednji konj privezan uz rukunicu (motku, osovinu)

rulada (franc.) – u glazbi brzi melodijski ukras, koloratura

sarafančić (rus.) – mali sarafan, gornji haljetak ruskih seljakinja bez rukava

selterska voda - mineralna voda iz njemačkog grada Seltersa

servitut (lat.) – pravo služnosti, pravo upotrebe tuđeg vlasništva

snopit - jak, snažan

solicitator (lat.) – advokatov namještenik, pomoćnik

stihar (grč.) - bijela odjeća pravoslavnog svećenika za službe božje

štipešak – uštip, gesta prstima

tante (franc.) – tetka

tarantas (rus.) – duga putnička natkrivena kola

tasa (tur.) - pladanj, poslužavnik

Tomsk – grad na jugozapadu Sibira; jedan od najstarijih sibirskih gradova

Tonkin - sjeverni Vijetnam; *tonkniška ekspedicija* – francuska vojna intervencija u Vijetnamu 1873. godine

truizam (engl.) – očevidna istina, općepoznata činjenica

Tula – grad i gubernija na jugozapadu europskog dijela Rusije

Vladimir – grad i oblast nedaleko od Moskve, srednjovjekovna prijestolnica Rusije

Vologod – Vologda, grad sjeverozapadno od Moskve